

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE
BATUM VİLAYETİ (1878-1914)**

**RESUL TURAN
2502130412**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET ALİ BEYHAN**

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : RESUL TURAN Numarası : 2502130412
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH / YAKINÇAĞ TARİHİ Danışmanı : PROF. DR. MEHMET ALİ BEYHAN
Tez Savunma Tarihi : 22.07.2019 Saati : 12:00
Tez Başlığı : "Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti: 1878-1914"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUyla karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET ALİ BEYHAN		Kabul
2- PROF. DR. MAHİR AYDIN		Kabul
3- PROF. DR. MEHMET CANATAR		KABUL
4- PROF. DR. MEHMET HACISALİHOĞLU		KABUL
5- PROF. DR. FATMA ÜREKLİ		Kabul
YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖGR. ÜYESİ EMİNE TONTA AK		KABUL
2- DR. ÖGR. ÜYESİ ADEM KORKMAZ		

ÖZ

ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE BATUM VİLAYETİ (1878-1914)

RESUL TURAN

Çarlık Rusyası'nın Batum Vilayeti, günümüz Gürcistan sınırlarında bulunan Acara Özerk Cumhuriyeti'ni ve artık Türkiye sınırlarındaki Artvin Kemalpaşa'ya kadar olan bölümü kapsamaktaydı. İlgili dönem göz önünde bulundurulduğunda bölge, özellikle Batum şehri, sanayi faaliyetlerine bağlı olarak nüfus ve etnik yapı itibariyle hızlı bir değişim göstermiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'yla kurulan Batum Vilayeti, Rusça'da Batum Oblastı olarak adlandırılmaktaydı. Oblast; 1883'e kadar Batum, Acara ve Artvin olmak üzere "okrug" adı verilen üç sancaktan, bu tarihten sonra ise Acara Okrug'u kaldırılmasıyla Batum ve Artvin okruglarından oluşmaktaydı. Kafkasya Genel Valiliği'ne bağlı olan vilayetin yönetim merkezi Batum şehri idi. Vilayet, 1883-1903 yılları arasında bir süre Kutais Guberniyası'na bağlanmış ve sonra Batum Vilayeti olarak yeniden kurulmuştur.

Askeri kadrolardan oluşan bir idare ile yönetilen Batum Vilayeti, 1883 yılında demiryolu ile Tiflis ve Bakü'ye bağlanmasının ardından dünyanın en önemli petrol limanlarından biri haline gelmiştir. Ticari sermayenin toplandığı Batum, sanayi kuruluşları, altyapısı, kültürel ve sosyal ortamıyla Kafkasya'nın önemli merkezlerinden birine dönüşmüştür. Osmanlı-Rus sınırında bir bölge olması nedeniyle önemli bir geçiş güzergâhı ve etkileşim noktası olan vilayetin merkezi olan Batum şehrinde, birçok yabancı temsilcilik açılmıştır. Bu temsilciliklerden biri olan Osmanlı Devleti'nin Batum Başşehbenderliği bölgedeki önemli sosyal ve siyasi gelişmelerin Osmanlı makamlarınca takip edilmesini sağlamıştır.

Bu tezde, 1878-1914 yılları arasında Batum Vilayeti'nin idari, ekonomik ve sosyal yapısı, yukarıda bahsedilen gelişmeler ve ana kaynaklar ışığında değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Batum Vilayeti, Çarlık Rusyası, Gürcistan, Kafkasya, Acara Bölgesi

ABSTRACT

THE PROVINCE OF BATUMI UNDER THE RULE OF TSARIST RUSSIA (1878-1914)

RESUL TURAN

The province of Batumi in Tsarist Russia included the Autonomous Republic of Adjara in modern Georgia and the part of Artvin Kemalpaşa. When the related period is taken into consideration, the region, especially Batum city, has shown a rapid change in terms of population and ethnicity depending on its industrial activities.

The Province of Batumi was established by the Treaty Berlin, signed at the end of 1877-1878 Ottoman-Russian War. The province consisted of three sanjaks, called “okrug”, which were Batumi, Adjara and Artvin. After 1883, the province consisted of only Batumi and Artvin okrugs. The governing center of the province, which was attached to the General Governorate of the Caucasus, was the city of Batumi. The province was connected to Kutais Governorate for a period between the years 1883-1903 and then re-established as Batum Province.

Batumi Province, which was governed by a military administration, became one of the most important oil ports in the world in 1883 when it was connected to Tbilisi and Baku by rail. Batumi, where commercial capital is gathered, has become one of the important centers of the Caucasus with its industrial establishments, infrastructure, cultural and social environment. Since it is a region on the Ottoman-Russian border, Batumi, the center of the province, which is an important transit route and point of interaction, has opened many foreign representations. One of these representatives, the Ottoman State's Batumi Consulate ensured that the important social and political developments in the region were followed by the Ottoman authorities.

In this thesis, the administrative, economic, and social structure of the province of Batumi between 1878-1914 are evaluated in the light of the main sources.

Keywords: Batumi Province, Tsarist Russia, Georgia, Caucasus, Adjara Region

ÖNSÖZ

“Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)” adlı doktora tezinde, Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’daki yönetim yapılanması ve 1878-1914 yılları arasında bölgede yaşanan tarihi gelişmeler, Batum Oblastı örneğinde incelendi. Tez başlığındaki “vilayet” terimiyle, Rusya’nın idari işleyişinde önemli yeri olan “oblast” kastedilmektedir. Batum Oblastı’nın XIX. yüzyıldaki coğrafi sınırları, yaklaşık olarak günümüzde Gürcistan sınırlarındaki Acara Özerk Cumhuriyeti’ni ve artık Türkiye sınırlarında olan Artvin şehrinin büyük bir kısmını kapsamaktaydı.

Literatürde “kırk yıllık kara günler” olarak nitelendirilen Kars, Ardahan ve Batum’un Rus idaresinde bulunduğu dönem, Rus idaresinin zalim yönetimi nedeniyle mi yoksa bilinmeyen kapkara bir dönem olmasından mı bu adı almıştır? Bölge, göç hareketlerinin yanında, nasıl Anadolu’dan her yıl on binlerce işçiyi çeken bir iş merkezine dönüşmüştür? Batum, ticari hayatın yanında, ziyaret edenlerde hayranlık uyandıran gelişmiş bir şehir haline nasıl ulaşmıştır? Bölgedeki bu gelişmeler Osmanlı idaresince nasıl karşılanmıştır? Bu bölge üzerine günümüze kadar yapılan çalışmalarda bu dönem “1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Rusya’ya bırakıldı ve 1918’de imzalanan Brest Litovsk Antlaşması ile geri alındı” gibi kalıp bir cümleyle geçiştirilmiştir. Bu nedenle bu çalışmanın temel amacı; 1878 ve 1914 yılları arasındaki barış dönemi temel alınarak Batum ve çevresinin yaklaşık kırk yıllık süreçte geçirdiği değişimi idari, sosyal ve ekonomik yönlerden ele almaktır.

1878’de Berlin Antlaşması’yla Osmanlı’nın kuzey doğu sınırında kurulan Batum Vilayeti, sahip olduğu idari sistem, halkının büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman nüfusu ve Osmanlı Devleti ile olan sınırı nedeniyle hem Osmanlı hem de Çarlık Rusyası için önemli bir bölgeydi. Bakü petrolünün ve Kafkasya’daki madenlerin Batum üzerinden sevk edilmesi ve Batum’un Osmanlı coğrafyasının Kafkasya’ya açılan kapısı konumunda olması nedeniyle iki devlet arasındaki karşılıklı etkileşimin en yoğun olduğu merkezlerdendi.

Tezin yazımında Osmanlı Arşivi, İngiliz Arşivi, Gürcistan Devlet Arşivleri’nden Osmanlı Arşivlerine gönderilen Rusça belgeler ve kısıtlı süre zarfında Rus Devlet Tarih Arşivi’nde inceleme fırsatı bulunan belgelerden yararlanılmıştır.

Arşivlerde bulunan kaynakların yanında, Moskova'daki Rusya Devlet Kütüphanesi, Yekaterinburg'daki Belinskiy Kütüphanesi, Batum'daki Batum Halk Kütüphanesi, Tiflis'teki Gürcistan Parlamento Milli Arşivi ve Yuseb Grişaşvili Adına Müze-Kütüphanesi çalışmaya dair birinci ve ikinci el kaynaklara ulaşmayı sağlayan önemli merkezler olmuştur.

Genel olarak yukarıda sayılan arşiv ve kütüphanelerdeki çalışmalar sonucu ortaya çıkan tez, bir giriş ve üç ana bölüm halinde ele alınmıştır. Giriş bölümünde çalışmada yararlanılan kaynakların ve literatürün genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Batum'un Osmanlı idaresinden çıkışı ve Rus idaresine girişi ele alınmıştır. Birinci bölümde, Rusya'nın Batum, Acara ve Artvin'de kurmuş olduğu idari sistem; bölge halkının devlete karşı olan yükümlülükleri ele alınmıştır. Genel olarak vilayet anlamına gelen *oblast* idaresi altında bulunan *okrug* adı verilen sancakların, Batum şehrinin ve kırsal kesimin idaresi üzerinde durulmuştur. Ayrıca Rusya'nın bölgeyi askerî bir üs haline getirme süreci ve Türk-Rus ilişkilerinde önemli bir sorun olan mülkiyet ve sınır sorunları ele alınmıştır.

İkinci bölümde, genel olarak Batum'un bir ticaret ve üretim merkezi haline gelme süreci üzerinde durulmuştur. Bu sürecin başlangıcı olan ulaşım, haberleşme ve alt yapı hizmetlerinin kurulması, Kafkasya'daki en son nokta olan Batum'un da alınmasıyla, bölgenin bu ulaşım ağı ve ticaret ağına katılımı değerlendirilmiştir. Bakü petrolünün Batum üzerinden demiryolu ve boru hattıyla dünya pazarlarına ihracı; bunun yanında Artvin tarafındaki özellikle bakır madenlerinin de işlenmeye başlanması, bölgenin ekonomik kalkınması üzerinde büyük rol oynamıştır. Bu açıdan, Rusya'nın uzun yıllardır Kafkasya'da altyapısını hazırladığı ulaşım ve haberleşme faaliyetlerinin bir parçası olarak Batum ve çevresi Karadeniz'e çıkışta ana nokta haline gelmiştir. Batum bölgesi, sahip olduğu tropik iklimle tarımsal açıdan da Rus idaresinde birçok farklı ürünün yetiştirilmeye başlandığı ve halk arasında üretimin yaygınlaştırıldığı bir bölge haline geldi. Özellikle çay, bambu, faklı çiçekler ve tütün önemli ürünlerdi.

Üçüncü bölümde, bölgenin Rus idaresine terkenden itibaren taraflar arasında tartışmalı bir konu olarak kalan bölge nüfusu ve nüfus yapısındaki değişimler Batum, Acara ve Artvin özelinde ele alınmıştır. Bölge nüfusunun artışına paralel olarak şehirde gerçekleştirilen altyapı hizmetleri, mekânsal ve kültürel değişim üzerinde

durulmuştur. Bu bölümde ilaveten, 1905 Devrimi'ne yol açan gelişmeler, Batum ve Kafkasya merkezli olarak değerlendirilmiş, bölgede meydana gelen olaylar Müslüman halk ve Batum Başşehbenderliği üzerinden yansıtılmaya çalışılmıştır.

Bu tezin ortaya çıkmasında ve Rusya'da dil eğitimi almamda Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın vermiş olduğu bir yıl süreli Rusça dil bursu önemli bir yere sahiptir. Bu süreçte yararlandığım Osmanlı Arşivi, İngiliz Arşivi ve Rus Devlet Tarih Arşivi çalışanlarına samimi yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca önemli birinci el kaynaklara sahip Rusya Devlet Kütüphanesi, Yekaterinburg'daki Belinskiy Kütüphanesi, Batum'daki Batum Halk Kütüphanesi, Tiflis'teki Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi ve Yuseb Grişaşvili Adına Müze-Kütüphanesi personeli çalışmamda her türlü kolaylığı sağladı.

Bu tezin ortaya çıkmasında yardımlarını ve tavsiyelerini esirgemeyen Bilkent Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hakan Kırımlı'ya, Doç. Dr. Hayri Çapraz'a, teze dair bazı kaynakların temininde samimiyetle yardımcı olan Sakarya Üniversitesi'nden Doç. Dr. Mustafa Sarı'ya, Doç. Dr. Candan Badem'e ve İstanbul Üniversitesi'nden Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Tanrıverdi'ye, en başından beri Kafkasya üzerine çalışmam için beni teşvik eden ve üzerimde büyük emekleri olan aynı bölümde çalıştığım Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Doç. Dr. Abdullah Bay'a, Dr. Öğretim Üyeleri Ekrem Güzel'e, Gülşah Şişman'a, Yeliz Usta'ya, oda arkadaşım Arş. Gör. Mustafa Arıkan'a, ilk Rusça öğretmenim Julya hocama, teze dair Rusça kaynaklarda yardımcı olan Zaur Margiyev'e ve bölgeye dair bilgi birikimiyle yardımını hiçbir zaman esirgemeyen Murat Kasap'a teşekkürü borç bilirim.

Tez izleme jürimde yer alan değerli hocalarım Prof. Dr. Mahir Aydın ve Prof. Dr. Mehmet Canatar'a gösterdikleri ilgi, yardım ve sağladıkları kolaylıklardan dolayı teşekkür ederim. Bu süreçte ve ihtiyaç duyduğum tüm anlarda yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Ali Fuat Örenç ve Doç. Dr. Gültekin Yıldız hocalarıma yardımlarından dolayı minnettarım. Tez danışmanlığımı üstlenen, samimi ilgisiyle yardımlarını esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan'a en içten teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Son olarak, hiçbir zaman desteğini ve duasını esirgemeyen anne ve babama üzerimdeki emekleri için teşekkür ederim.

Rize-2019
Resul Turan

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xii
HARİTALAR LİSTESİ	xv
RESİMLER LİSTESİ	xvi
KISALTMALAR LİSTESİ	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

A) BATUM OBLASTI'NIN KURULUŞU VE İDARESİ	10
1) Berlin Antlaşması'yla Batum'un Rusya'ya Terki	10
2) Tahliye Görüşmeleri ve Batum'un Ruslara Teslimi	13
3) Türk-Rus Sınırının Belirlenmesi.....	22
4) Batum Oblastı'nın İdari Yapısı.....	25
5) Batum Şehrinde Belediye İdaresi	38
B) BATUM OBLASTI'NDA İDARİ DÜZEN VE YÜKÜMLÜLÜKLER	43
1) Yargı Sistemi	43
2) Güvenlik Sistemi	49
3) Vergi Yükümlülüğü	50
4) Askerlik Yükümlülüğü	53
C) BATUM'DA SERBEST LİMAN İDARESİ VE KALDIRILMASI	59
1) Batum'un Serbest Liman Statüsü	59
2) Serbest Liman Statüsünün Kaldırılması	60
3) Askerî Bir Üs Olarak Batum.....	67
D) ENTEGRASYONDA ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR	82
1) Batum Osmanlı Başşehbenderliği.....	82
2) Telgraf Hatları Sorunu	85
3) Arazi Sorunu	87

a) Muhacir Toprakları	93
4) Sınır Kaynaklı Sorunlar	96
a) Sınır Geçiş Sorunları	103
b) Çifte Vatandaşlık Sorunları	104
c) Otlak ve Hayvan Sorunları.....	107
d) Gümrük Sorunları	108

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

A) BATUM’U BİR TİCARET MERKEZİ OLARAK ORTAYA ÇIKARAN GELİŞMELER..... 115

1) Haberleşme ve Ulaşımın Gelişmesi.....	115
2) Bakü Petrollerinin Dünya Pazarlarına Sunulması	121
3) Demiryolu ve Petrol Boru Hattı Yapımı.....	127
a) Poti-Tiflis Demiryolu Hattı.....	128
b) Bakü-Tiflis Demiryolu Hattı.....	129
c) Samtredi-Batum Demiryolu Hattı.....	130
d) Bağlantı Hatları.....	133
e) Bakü-Batum Petrol Boru Hattı.....	138

B) ÜRETİM VE TİCARET 139

1) Osmanlı Döneminde Bölgede Üretim ve Ticaret	139
2) Rus İdaresinde Bölgedeki Sanayi İşletmeleri	143
3) Madenler	151
a) Kuvarshan Bakır Fabrikası.....	155
b) Murgul Bakır Fabrikası.....	157
d) Bakır Üretimi	160

C) TARIM VE HAYVANCILIK..... 162

1) Tarımsal Üretimi Geliştirme Çalışmaları	164
2) Köylünün Desteklenmesi ve Menafi Sandıkları	168
3) Bölge Tarımında Üretimi Öne Çıkan Ürünler	171
a) Çay	171
b) Tütün.....	181
4) Hayvancılık.....	186

5) Diğer Faaliyetler	189
D) BATUM LİMANI'NDA İTHALAT VE İHRACAT	190
1) Batum Oblastı'nda Gümrük Sistemi.....	196
2) İhraç Ürünleri.....	199
a) Petrol	200
b) Manganez.....	218
c) Tarım Ürünleri	221
3) İthal Ürünler.....	224

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAYINDIRLIK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

A) DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜM	229
1. Batum Şehri.....	231
2. Artvin Kasabası	237
3. Etnik Yapı	240
4. İç ve Dış Göçler	244
B) BAYINDIRLIK, SAĞLIK VE ALTYAPI HİZMETLERİ.....	246
1) Bataklıkların Islahı.....	246
2) Temizlik ve Sağlık Hizmetleri.....	253
3) Su ve Elektrik Hizmetleri	260
C) ŞEHİR, MAHALLE VE MEKÂNLAR.....	265
1) Şehrin Fiziki Yapısı	265
a) Artvin	265
b) Batum.....	267
2) Mahalleler	268
3) Mekânlar	274
a) Dinî Mekânlar	274
b) Çarşı, Mezbaha	281
c) Park ve Bahçeler	284
4) Batum'un Dönüşümü.....	288
D) TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL HAYAT.....	293
1) Rus İdaresinde Müslüman Halk.....	293

2) Toplumsal Hareketler	305
a) 1905 Öncesi İşçi Hareketleri.....	305
b) 1905 ve Sonrası İşçi Hareketlerinin Batum'a Yansımaları	314
3) Kültürel Hayat.....	343
a) Eğitim.....	343
b) Basın-Yayın	352
c) Sosyal Kulüpler, Cemiyetler ve Faaliyetleri	355
SONUÇ.....	358
KAYNAKÇA	362
EKLER.....	388

TABLolar LİSTESİ

Tablo-1 1916 Yılı İtibariyle Batum Oblastı'nın İdarî Birimleri.....	29
Tablo-2 1901'de Kafkasya Genelinde Askere Alınanların Sayısı.....	58
Tablo-3 Güney Kafkasya Demiryolları'nın Yapım Tarihleri ve Uzunlukları.....	137
Tablo-4 Boru Hattında Taşınan Petrol Miktarı (1901-1912).....	204
Tablo-5 Batum'daki Kutu-Teneke Fabrikalarının 1896-1898 Yılları Üretimi.....	144
Tablo-6 Batum'daki Kutu-Teneke Fabrikalarının Günlük Üretimi.....	147
Tablo-7 1902 Yılında Batum'daki İşletmeler ve Sahipleri.....	149
Tablo-8 Muvahhit Zeki'ye Göre Artvin'de Bakır Bulunan Bölgeler.....	155
Tablo-9 1910-1914 Yıllarına Göre Batum Oblastı'ndaki Çay Üretimi.....	179
Tablo-10 1914 Yılı Batum'da Çay Yetiştirilen Köyler ve Çaya Dair Bilgiler.....	179
Tablo-11 Batum'da Çay Üretimine Üreticilere Göre Dağılım Tablosu.....	180
Tablo-12 1894-1920 Yılları Arası Acara'da Tütün Üretimi.....	186
Tablo-13 Güney Kafkasya'da Tütün İhracatı (Pud).....	186
Tablo-14 Batum ve Poti Limanlarının 20 yıllık Ticari Hacimleri.....	196
Tablo-15 Yıllara Göre Bakü'den Batum'a Gönderilen Petrol Ürünleri.....	203
Tablo-16 Bakü Petrolünün Yurtdışına Çıkış Noktalarına Göre Miktarları.....	205
Tablo-17 Batum ve Novorossiysk'ten Yurtiçi ve Yurtdışına Petrol Sevkiyatı.....	207
Tablo-18 Rusya'dan Yurtdışına Yapılan Petrol Ürünleri İhracı.....	207
Tablo-19 Batum Üzerinden Rusya'ya ve Yurtdışına Petrol Sevkiyatı.....	207
Tablo-20 Yıllara Göre Paketlenme Şekillerine Batum'dan Sevk Edilen Petrol Ürünleri.....	208

Tablo-21 Yıllara Göre Rusya ve Amerika'nın Sumatra Adalarına Petrol İhracı.....	209
Tablo-22 Bombay Limanına Kerosen İthalatı (Galon olarak).....	209
Tablo-23 Kalküta'ya Kerosen İthalatı (Sandık olarak).....	210
Tablo-24 Çin'e Kerosen İthalatı (Galon olarak).....	210
Tablo-25 Batum'daki Üç Büyük Şirketin ve Diğer Şirketlerin İhracatı.....	211
Tablo-26 Batum'daki Şirketler, Rezervuar Sayıları ve Kapasiteleri	212
Tablo-27 1902 Yılı Batum'daki Firmalara Göre Petrol Ürünlerinin İhracatı	213
Tablo-28 1904'ten İtibaren Batum'a Boru Hattı ile Ulaşan Kerosen Miktarı.....	215
Tablo-29 1914'te Ülkelere Göre Batum'dan Yapılan Kerosen İhracatı.....	217
Tablo-30 1901-1913-1914 yılları Ülkelere Göre Dünya Petrol Üretimi.....	218
Tablo-31 Yıllara Göre Brezilya, İngiliz Hindistanı ve Poti-Batum'dan Manganez İhracatı (Ton).....	219
Tablo-32 1910-1914'te Poti ve Batum Limanlarından Manganez İhracatı.....	220
Tablo-33 Yıllara Göre Batum Oblastı'nda Bulunan Bölgelerin Nüfusu.....	231
Tablo-34 1882 Nüfus Sayımına Göre Batum Şehir Nüfusu.....	232
Tablo-35 Batum Şehir Merkezindeki Dört Mahalledeki Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı.....	235
Tablo-36 Batum'daki Mahallelere Göre Nüfusun İnanç Dağılımı.....	236
Tablo-37 1897 Nüfus Sayımında Nüfusun Anadile Göre Dağılımı.....	239
Tablo-38 Limandan Geçen Mallardan Batum Şehrine Sarf Edilen Gelir.....	249
Tablo-39 1918'de Batumdaki Cadde/Sokak Adları.....	273
Tablo-40 Batum Oblastı'ndaki Cami ve Görevli Sayıları.....	279

Tablo-41 Yıllara Göre Şehir Mezbahasında Kesilen Hayvan Sayısı.....	283
Tablo-42 1910'da Batum'da Milletlere Göre Kız-Erkek Öğrenci Sayısı	345
Tablo-43 1910 Yılı İtibariyle Batum ve Artvin Okruqlarındaki Okullar	346
Tablo-44 Batum Şhrinde Milletlere Göre Okur-Yazar Oranı.....	347
Tablo-45 Çarlık Rusya İdaresinde Batum'da Yayınlanmış Dergi ve Gazeteler.....	354

HARİTALAR LİSTESİ

Harita-1 1878 sonrası Güney Kafkasya'da Rus İdarî Birimleri.....	27
Harita-2 Batum Oblastı ve Sınırları.....	30
Harita-3 Nurigeli Gölü'nde Açılması Planlanan Kanalın Geçiş Güzergâhı.....	75
Harita-4 1911 Tarihli İngiliz Haritasında Burun Tabya ve Çevresi.....	76
Harita-5 1877 Yılı Raporlarında Batum, Sarısu ve Soğuksu Bataryaları.....	76
Harita-6 1877 Yılı Raporlarında Batum ve Sarısu Bataryaları.....	77

RESİMLER LİSTESİ

Resim-1 1888 Yılında, Çar III. Aleksandr'ın Batum'u ziyareti.....	70
Resim-2 Batum Başşehbenderliği.....	83
Resim-3 Murgul Madeninde Çalışan Türk İşçiler.....	159
Resim-4 Biniatoğlu Tütün Fabrikasının Gazete Reklamı.....	182
Resim-5 Bataklıkların Kurutulması İçin Açılmış Olan Jilinskiy Kanalı.....	252
Resim-6 Batum Müftü Cami.....	278
Resim-7 Batum Okulu'nda Eğitim Gören İlkokul Öğrencileri (1900ler).....	347

KISALTMALAR LİSTESİ

A.MKT.MHM	: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
BEO	: Babıali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BNİTO	: Batumskoe Neftepromişlennoe i Torgovoe Obşestva (Batum Petrol Üretim ve Ticaret Şirketi)
Çev.	: Çevirmen
d.	: Delo
DH.EUM.ECB	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
FO	: Foreign Office
HAA.	: Ermenistan Ulusal Arşivi
Haz.	: Hazırlayan
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR.TO	: Hariciye Tercüme Odası
İ. Hus	: Hususi İradeler
KPMO	: Kavkazskoe Medno-Promişlennoe Obşestvo (Kafkas Bakır Üretimi Şirketi)
No	: Numara
O.	: Okrug
Op.	: Opis
RGİA	: Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv (Rusya Devlet Tarih Arşivi)
ROPİT	: Russkoe Obşestva Parohodstva i Torgovli (Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası)
RSDRP	: Rossiyskaya Sotsial- Demokratiçeskaya Raboçaya Partiya (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi)
s.	: Sayfa
SSR	:Sovyetkaya Sotsialistiçeskaya Respublika (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)
TNA	: The National Archives
TOM	: t. (Cilt)
TKGM	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü
t.y.	: tarih yok
Yay.Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y.A.Hus	: Yıldız Hususi Maruzat
Y.A.Res	: Yıldız Resmi Maruzat
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti
Y.PRK.EŞA	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemilerlik

GİRİŞ

XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da ilerleyişi ve Müslüman halkları kendi idaresi altına alması, bölgede idari kadroları askerlerden oluşan "oblast" adı verilen vilayetleri ortaya çıkarmıştır. Rus idaresine girdikten sonra Batum ve Kars bölgeleri de bu idari sistemle yönetilmiştir. Bu vilayetlerden Batum Oblastı ve genel anlamda Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu idaresine geçtiği dönem ile ilgili Türkçe literatürde yeterince kaynak bulunmadığı görülmektedir. Genel olarak Kafkasya tarihine dair hazırlanmış eserlerde bölgenin Rus idaresine geçiş dönemine, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası bölgeden yapılan göçlere ve I. Dünya Savaşı sonrası döneme yoğunlaşmıştır. Bu açıdan kapsadıkları dönem itibariyle bu eserler, bu çalışmada ele alınan konu ve dönemin dışında kalmaktadır.

Tezin ortaya çıkmasında arşiv kaynaklarının büyük payı vardır. Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İngiliz Milli Arşivi ve Rusya Devlet Tarih Arşivi'nden ilgili belgeler temin edildi. Tiflis'te bulunan Gürcistan Milli Arşivleri, Batum'daki Acara Devlet Arşivi ve Kutais'teki Kutais Merkez Arşivi'ndeki çalışmalarda, araştırmanın önemli bir Müslüman nüfusun bulunduğu Acara bölgesini kapsamaması ve Gürcistan'ın hassasiyetleri nedeniyle zorluklarla karşılaşıldı. Gürcistan arşivlerindeki bu eksiklik İngiliz Arşivi belgeleri, Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi, Batum Merkez Kütüphanesi, Rusya Devlet Kütüphanesi başta olmak üzere Rusya ve Gürcistan'daki kütüphanelerde bulunan birinci el kaynaklarla telafi edilmeye çalışıldı. Ayrıca, Rusya'da birinci el kaynak olarak konuyu kapsayan dönemde yayımlanmış birçok dergi, gazete ve süreli yayından yararlanıldı.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Rusya tarihine dair muazzam bir belge koleksiyonuna sahiptir. Bu nedenle özellikle Batum'un Rusya'ya geçmesiyle birlikte sürecin en başından beri bölgedeki gelişmeleri takip eden Batum Başşehbenderliği'nin gerek Hariciye Nezareti gerekse de Petersburg Sefareti ile olan yazışmaları, bölgedeki gelişmelerin Osmanlı bürokratları açısından nasıl değerlendirildiğini ortaya çıkarmıştır. Bu belgelerin başında Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS), Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), Yıldız Perakende

Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO) tasnifleri gelmektedir. Ayrıca Batum’da görev yapan şehbenderlerin bölgedeki ticari faaliyetlere dair hazırlamış oldukları ticaret layihaları, ithalat-ihracat ve diğer ticari faaliyetlere dair rakamsal verilerin yanında Osmanlı devlet adamlarının bölgedeki ticari faaliyetlere bakış açısını da ortaya koymuştur.

Rusya Devlet Tarih Arşivi’nden kısıtlı süre zarfında Kafkasya’ya dair temin edilebilen belgeler çalışma için önem taşımaktadır. Batum ve çevresine dair en kapsamlı raporların yer aldığı arşivlerden biri de İngiliz Milli Arşivi’dir. Osmanlı döneminden itibaren bölgede bulunan Batum, Poti ve Tiflis konsoloslarının hazırlamış oldukları raporlar çalışmaya önemli katkılarda bulunmuştur. Bu belgelerin yanında, İngiliz arşivlerindeki bazı belgeler *Selections from the British National Archives on Adjara, (1830-1921)* adıyla üç cilt halinde Aslan I. Abashidze Historical Documents Centre Publications tarafından yayımlanmıştır. Bu arşiv belgeleri İngiliz bakış açısıyla Rus ve Osmanlı kaynaklarının üçüncü bir kaynaktan teyit edilmesine imkân sağlamıştır. Özellikle Batum’daki Rus idari yapılanmasına dair Ermenistan Ulusal Arşivi’nden temin edilen sınırlı sayıdaki belge, çalışmaya önemli katkı sağlamıştır. Bu açıdan Türk, Rus ve İngiliz kaynaklarından yararlanılarak ortaya çıkan bu çalışma, incelenen dönemi üç boyutlu bir çerçevede ele almaya özen göstermiştir.

Kafkasya tarihi, Türkçe literatürde oldukça popüler bir alan olmasına rağmen son zamanlara kadar bölge üzerine yapılmış olan çalışmalar sınırlı kalmıştır. Cemal Gökçe’nin 1970 yılında hazırlamış olduğu *1774-1829 Tarihleri Arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti (Türkçe Kaynaklara Göre)*, Mustafa Aydın’ın 2005 yılında kitap haline getirilen doktora tezi olan *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, Sadık Müfit Bilge’nin 2012 yılında kitaplaştırılan *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum ve Ekonomi)* adlı çalışmaları Türkçe literatür için önemli çalışmalar olmakla birlikte bu tezin kapsadığı dönemi ele almamaktadır. Murat Kasap’ın 2018’de yayımlanan *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri* adlı çalışması Osmanlı arşiv belgelerine

dayanan, alanında önemli bir çalışma olmakla beraber daha çok Batumlu göçmenlerin Osmanlı coğrafyasındaki iskânı üzerinde durması nedeniyle bu çalışmanın dışında kalmaktadır.

Candan Badem'in 2010'da yayımlanan *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* adlı çalışması, 2018'de kısmen Artvin'i kapsayacak şekilde *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)* şeklinde genişletilmiştir. Badem'in bu çalışması ve Mustafa Tanrıverdi'nin *Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)* adlı doktora tezi bu alanda özgün bir yere sahiptir. Badem'in çalışması, Batum'la sınır olan Kars Oblastı'nı ele alması ve bölgenin idari sistem olarak Batum ile benzer bir idari sistemle yönetilmesi nedeniyle tez açısından önem taşımaktadır. Tanrıverdi'nin doktora tezi ise dönem ve coğrafya itibarıyla bu tez için önemli teşviklerden biri olmuştur. Her iki çalışma da bu alanda araştırma yapacaklar için temel bir bakış açısı ve literatür bilgisi sunmaktadır.

Bölgeye dair yapılan çalışmalar arasında Batum özelinde yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. XIX. yüzyılın başında yapılan çalışmalar Kafkas genelini konu alırken, doğrudan Batum'u konu alan çalışma olarak Selma Saltoğlu'nun 2016'da hazırlamış olduğu *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)* adlı yüksek lisans tezi, bölgenin Osmanlı devrindeki gelişimini mimari açıdan ele almakla birlikte tezin kapsadığı dönemin dışında kalmaktadır. Batum'u konu alan ve bu çalışmaya başlangıç aşamasında yol gösterici bir rol oynayan Esin Dayı'nın *Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum)'de Milli Teşkilatlanma*, Serpil Sürmeli'nin *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)* ve Mustafa Sarı'nın *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)* adlı eserleri, bu çalışmanın kapsadığı dönemin dışında kalmaktadır.

Bu çalışmada yararlanılan Türkçe eserler içinde Rusça kaynaklar kullanılarak hazırlanmış olanlar da bulunmaktadır. Rusça kaynaklardan hazırlanmış olan Hayri Çapraz'ın *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)* adlı çalışması alanında önemli bir yere sahiptir. Eser genel itibarıyla XIX. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'daki ticari faaliyetleri, bu faaliyetlerin dönemsel olarak serbest bırakılması ve daha sıkı denetim altına alınmasını ele almaktadır. Tezin kapsadığı

dönem itibariyle Rusya'nın bölgedeki ekonomi politikasına dair önemli bilgiler içermektedir. Bu kaynakların yanında Çarlık idaresinde yaşamış veya bu bölgelerde bulunmuş olan kişilerin anıları da önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Fahrettin Erdoğan'ın konumuz açısından Artvin ve Batum'a dair *Türk Elllerinde Hatıralarım* ve Erdal Aydoğan'ın yayına hazırladığı Yasin Haşimoğlu'nun *Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi* adlı hatıratları, Çarlık idaresindeki eğitim, dini hayat ve idari uygulamalara dair bilgiler vermektedir. Bu açıdan söz konusu Türkçe kaynaklar, Rusça kaynaklarla karşılaştırmalı olarak Rus idaresi altındaki Müslümanların pratikte mevcut haklardan da ne ölçüde faydalandığının görülmesini sağlamaktadır.

Türkçe literatürde olduğu gibi İngilizce literatürde de doğrudan Batum'un bu dönemini konu alan müstakil bir eser bulunmamaktadır. Genel olarak Gürcistan'ı konu alan eserlerde ise Batum'a dair genel bilgiler bulunmaktadır. Bu eserlerde çoğunlukla Batum'un petrol limanı olma özelliği üzerinde durulmakta Acara ve Artvin hakkında neredeyse hiçbir bilgi yer almamaktadır. Bu çalışmalardan biri olan Ronald Grigor Suny'nin *The Making of the Georgian Nation* adlı çalışması, tarihsel olarak Gürcülerin Kafkasya'da bir millet haline gelişini Sovyet dönemine kadar ele almaktadır. Eserin bu çalışmaya katkısı sadece bölgedeki işçi olaylarına dair kısa bir bilgi sunmasıdır. Tadeusz Swietochowski'nin alanında önemli sayılan *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, adlı çalışması Çarlık idaresindeki Azerbaycan Müslümanlarının idari ve sosyal yönlerden bir incelemesi olması nedeniyle konu ve kapsam olarak bu çalışmanın dışında kalmaktadır. James H. Meyer'in *Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914* adlı çalışması oldukça geniş bir çerçevede Rusya Müslümanlarının faaliyetlerini ve Osmanlı ile olan ilişkilerini ele almakta, genel itibariyle bu çalışmanın araştırma alanı dışında kalmaktadır. Daniel R. Brower'ın *The Russian City Between Tradition and Modernity 1850-1900*, Michael F. Hamm'ın *Kiev, A Portrait, 1800-1917*, Patrica Herlihy'nin *Odessa: A History, 1794-1914* adlı çalışmaları doğrudan bu çalışmayla ilgili olmamasına rağmen tipik bir Rus şehrinin veya liman şehrinin gelişiminin portresini çizmesi ve Batum ile bir karşılaştırma yapılabilmesini sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Oliver Reisner'in "*Integrationsversuche der muslimischen Adscharer in die georgische Nationalbewegung*" (Müslüman Acaralıların Gürcistan Ulusal Hareketine Entegrasyon Girişimleri) adlı çalışması bu tezin kapsadığı döneme dair yazılmış alanında özgün bir çalışmadır. Bu konudaki birkaç istisnanın dışında, söz konusu çalışmalar Kafkasya tarihi ya da Gürcistan tarihi üzerine hazırlanmış genel eserler olmaları nedeniyle bu alanda Batum Oblastı'nı bütünüyle ele alan bir çalışma bulunmamaktadır.

Türkiye'de günümüze kadar Batum Oblastı'na dair kapsamlı bir araştırmanın yapılmamış olmasının temelinde bu alandaki başlıca kaynaklara ulaşmanın zorluğu ve bu kaynakların Rusça olması gelmektedir. Ayrıca, Batum bölgesinin Kafkasya'daki stratejik önemi nedeniyle bölgeye dair çalışmalarında, özellikle Türk araştırmacılar zorluklar yaşayabilmektedirler. Bu alanda yapılmış, genel kaynakların bir derlemesi olan Zaur Margiev'in *Batum vo Vremena Osmanskoy İmperii: Kratkiy Administrativniy, Statistiçeskiy, İstoriçeskiy Obzor g. Batum i Regiona v Sostave Osmanskoy İmperii* (Osmanlı İmparatorluğu Zamanında Batum: Osmanlı Döneminde Batum ve Bölgenin Kısa İdari, İstatistikî, Tarihi Panoraması) adlı çalışması, bölgeye dair Rusça literatür hakkında bilgi vermesine rağmen Gürcistan basınında "*Kitap mı yoksa saatli bomba mı*" başlığıyla haber yapılarak bölgenin muhtemel bir işgaline temel hazırlamakla suçlanmıştır. Abhazya ve Güney Osetya bölgelerini kaybetmiş olması, Gürcistan'ı ülke bütünlüğü yönünde hassasiyetler güderek Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu Acara Özerk Cumhuriyeti üzerindeki otoritesini artırmaya yöneltmiştir.

Rusça literatürde Kafkasya'ya dair yapılmış birçok çalışma mevcut olmasına rağmen Batum Oblastı'nı konu alan bir çalışma bulunmamaktadır. Buna rağmen bu çalışmanın ortaya çıkmasında 1906'da yayımlanan *Batum i Yego Okrestnosti* (Batum ve Çevresi) adlı çalışma önemli bir yere sahiptir. Eser, Batum'un tarihi, ekonomisi, iklimi ve tarımsal üretimine dair farklı araştırmacıların yazılarından oluşması ve Batum Şehir İdaresi'nin faaliyetlerine dair bilgi vermesi açısından çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır. Bu eserde yer alan Kurmay Yüzbaşı T.T. Stefanov'un "*İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk v gor. Batum 25 Augusta 1878*" (Rus Ordularının 25 Ağustos 1878'de Batum'a Girişinin Tarihi

Denemesi) ve savaş muhabiri olarak Rus ordularıyla birlikte Batum'a girmiş olan A. Frenkel'in *Oçerki Çürüksu i Batuma* (Çürüksu ve Batum Denemeleri) adlı eserleri, farklı arşivlerden elde edilen belgelerle birlikte Batum'un Rus idaresine girişine dair önemli kaynakların başında gelmektedirler.

Yukarıda sayılan bu kaynakların dışında, Kafkasya'ya dair birçok araştırma içeren birinci el kaynaklar yer almaktadır. Osmanlı'daki salnamelerin daha kapsamlı bir hali olarak değerlendirilebilecek, 1845-1917 yılları arasında yayımlanmış *Kavkazskiy Kalendar* (Kafkasya Yıllığı) Kafkasya ve Batum'a dair önemli bilgiler içermektedir. 1872-1917 yılları arasında çıkarılan *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiskago Obşestva* (Rus Coğrafya Cemiyetinin Kafkasya Şubesinden Havadisler) adlı dergi bölgeye dair coğrafya, etnografya ve çeşitli alanlardaki istatistiki araştırmalardan oluşmaktadır. 1903 ve 1910'da olmak üzere iki sayı çıkarılan *Obzor Batumskoy Oblasti* (Batum Oblastı'nın Panoraması) ve Batum Oblastı'nın 1883'ten 1903'e kadar idaresi altında bulunduğu Kutais Guberniyası'nın resmî yıllığı olan 1888-1916 yılları arasında yayımlanmış *Obzor Kutaiskoy Gubernii* (Kutais Guberniyası'nın Panoraması) ve *Batumskiy Selskiy Hozayin*, (Batum Tarımı) adlı kaynaklar idarenin bölgedeki nüfus, ekonomi gibi farklı faaliyetlerine dair bilgiler içeren önemli kaynaklardır. Özellikle Bakü'deki petrol üretimine dair yıllık verilere ulaşabilmemize imkân sağlaması açısından, yıllık yayımlanan *Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti* (Bakü Petrol Üretiminin Panoraması) adlı kaynak, bu çalışmaya önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca Türk-Rus sınırının belirlenmesine dair taraflar arasında hazırlanan, Kafkas Savaş Dairesi Karagâhı tarafından 1913'te yayımlanan *Protokolı Pervoy i Vtoroy Razgraniçitelnh Komissii po Ustanovleniyu Granitsı Mejdu Rossiey i Turtsiey v Maloy Azii 1879-1881 gg. i Protokolı Russko-Turetskoy Smeşannoy Komissii 1908 g. po Vosstanovleniyu Pogranıçih Znakov* (Küçük Asya'daki 1879-1881'deki Rusya ve Türkiye Arasında Sınırın Belirlenmesine Dair Birinci ve İkinci Sınır Komisyonun Protokolleri ve 1908 Rus-Türk Karma Komisyonlarının Sınır İşaretleri Konulmasına Dair Protokolleri) ile *Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912 g.*, (1912 Yılı Rus-Türk Karma Sınır

Komisyonunun Rus Bölümünün Faaliyetlerine Dair Rapor) adlı raporlar sınır komisyonlarının faaliyetlerinin yakından incelenmesine imkân sağlamıştır.

Bölgedeki demografik değişikliklere dair nüfus sayım sonuçları üzerinden hazırlanmış olan bölümde Batum'da 1882'de yapılan "*Gorod Batum Po Odnodnevnoy Perepisi, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda*", 1890'da yapılan *Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890 g.*, adlı nüfus sayımları ile Rusya genelinde yapılan 1897 tarihli sayıma dair *Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiskoy İmperü 1897 g.: Naselenie İmperü po Perepisi 28-go Yanvaryaya 1897 goda po Uezdnam, Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperü 1897 g. LXVI. Kutaisskaya Guberniya, Svod Statistiçeskih Dannih o Naseleni Zakavkazkogo Kraya, İzvleçennih iz Posemeynuh Spisok 1886 g.*, adlı çalışmalar birinci el kaynaklar Batum, Artvin ve Acara nüfusuna dair ayrıntılı veriler sunmaktadır.

Bu çalışmanın kapsamına giren bölgeye dair Türkçe literatürde ilk defa bu kadar kapsamlı olarak Çarlık idaresindeki Batum'da çıkan yerel gazeteler kullanılmıştır. Bunlar; Batum Genel Valiliği tarafından çıkarılan *Batum Oblastniya Vedomosti* ve eki olarak Osmanlıca olarak yayımlanan *Batum Eyalet Ceridesi*, *Batumskiy Den*, *Batumskiy Golos*, *Batumskiy Listok*, *Bratskoe Slovo*, *Çernomorskiy Golos*, *Çernomorskiy Vestnik*, *Drug Soldata: Organ Batumskoy Voennoy Organizatsiy*'dir. Yararlanılan diğer Rusça ve İngilizce kaynaklar ise *Kavkaz*, *Novoe Obozrenie*, *Odesskiy Listok*, *The Edinburg Gazette*, *The London Gazette*, *New York Tribune* adlı gazetelerdir.

Bu çalışmaların yanında Sovyetler döneminde bölgeye dair hazırlanmış bazı kaynaklardan da yararlanılmıştır. Genel olarak Acara bölgesinin ekonomisini ele alan A.K. Bacelidze'nin 1973 tarihli *Osnovnie Voprosı Ekonomiki Acari (1878-1921)* (Acara Ekonomisinin Temel Sorunları (1878-1921)), N. Nijaradze ve N. Cibuti'nin 1978'de basılan *Acariya* (Acara), Ven Pavloviç'in 1936 tarihli *Stariy Batumi* (Eski Batum), David Komahidze'nin 1868 tarihli *Batumi: Planirovka i Zastroyka Goroda* (Batum: Şehrin Planlanması ve İnşa Edilmesi) adlı çalışmaları; Batum üzerine yapılmış temel çalışmalar olmakla birlikte birçoğunda bilimsel değerlendirmenin

dışında Rus propagandası yapıldığı görülmektedir. Günümüze daha yakın bir zamanda, 2008’de yayımlanmış olan Zaur Margiev’in *Batum vo Vremena Osmanskoy İmperii: Kratkiy Administrativniy, Statistiçeskiy, İstoriçeskiy Obzor g. Batum i Regiona v Sostave Osmanskoy İmperii* (Osmanlı İmparatorluğu Zamanında Batum: Osmanlı Döneminde Batum ve Bölgenin Kısa İdari, İstatistiki, Tarihi Panoraması) adlı çalışması Batum üzerine yapılmış çalışmaların bir derlemesi durumundadır. Adından da anlaşılacağı üzere çoğunlukla Batum’un Osmanlı dönemine yoğunlaşmaktadır.

Tezin ana odak noktası Batum olmasına rağmen idari olarak Artvin de bu bölgeye bağlı bulunmaktaydı. Artvin’in Çarlık idaresi altında bulunduğu döneme dair Türkçe literatürde çok kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Mahmud Midhat’ın Osmanlıca harflerle 1339 tarihinde basılmış olan *Batum ve Artvin Tarihi*, Muvahhit Zeki’nin ilk Osmanlıca harflerle olmak üzere daha sonra Latin harflerine çevrilen *Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler*, Mustafa Âdil Özder’in *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Halit Özdemir’in *Artvin Tarihi* adlı çalışmaları bu alandaki önemli kaynaklar olmakla birlikte zaman zaman birbirini tekrar eden genel bilgiler içermektedir. Bölgenin Çarlık idaresi altında bulunduğu döneme dair daha tatmin edici bilgiler içermesi açısından Rusça literatür önemli kaynak sunmaktadır. Bu kaynaklardan Artvin’e dair K. Maçavariani’nin Tiflis’te yayımlanan 1897 tarihli “Gorod Artvin, Kutaisskoy Gubernii Putevıe Oçerki I.”, *Sbornik Materialov Dlya Opisanıya Mestnostey i Plemen Kavkaza* adlı makalesi, Batum’da 1909’da *Oçerki i Razskazı (İz Nabludeniy Raznih Gorodov)* adıyla yeniden basılmıştır. Çarlık idaresi döneminde Artvin’deki Rus okulunda idareci olarak çalışan Nikolay Emelıyanoviç Solnişkın’ın Tiflis’te 1913’te basılan *Artvin i Artvinski Okrug: Opit Oçerka po Podinovedeniyu* adlı çalışması bölgede karşılaşılan sorunlar ve Rus idaresinin faaliyetlerine dair; 1909 tarihli N.N. Şavrov’un, “Poyezdka v Artvin”, *Estestvoznanie i Geografiya za 1909 g.*, adlı eseri Artvin’deki ticaret ve nüfus hakkında yeni bilgiler sunmaktadır. Artvin’e dair son yıllarda uluslararası alanda da birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan biri olan Ermeni tarihçi V.Z. Akopyan’ın 2012’de Pyatigorsk’ta yayımlanan *Stariy Artvin: İstoriko-Kulturniy Oçerk* (Eski Artvin: Tarihi-Kültürel Denemeler) adlı kitabı Artvin üzerine

Rusça literatürün genel bir değerlendirmesi olup bölgedeki Ermeni varlığına vurgu yapmaktadır.

Genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılan bu kaynaklar ışığında yukarıda dile getirilen Osmanlı, İngiliz, Rus ve ulaşılabildiği ölçüde Gürcü kaynakları üzerinden ortak bir tarih yazımı denemesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARÎ YAPI

A) BATUM OBLASTI'NİN KURULUŞU VE İDARESİ

1) Berlin Antlaşması'yla Batum'un Rusya'ya Terki

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 3 Mart 1878'de imzalanan Yeşilköy Antlaşması'yla sona erdi. Bu antlaşma ile Rusya, bir yandan Balkanlardaki etkinliğini artırırken, diğer yandan Kars, Ardahan, Batum ve Beyezit'i tazminat karşılığı olarak Kafkaslardan Anadolu'ya sarkma imkânı buldu. Rusya'nın bu kazanımları sonucu Osmanlı toprakları üzerinde artan hâkimiyeti, sadece İngiltere gibi Avrupalı büyük devletlerin değil, yeni kurulmuş olan Balkan devletlerinin de çıkarlarına ters düşmekteydi. Ayrıca Balkan topraklarında Bulgaristan'ın kurulmasına Avusturya da karşı çıkmaktaydı. Balkanlardaki yeni kurulan devletler ise daha fazla toprak istemekteydiler.¹ Bu sebeplerden dolayı antlaşma şartları yeniden görüşülmek üzere 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplandı.² Atina maslahatgüzarı ve daha sonra Berlin Kongresi'nin sekreterliğini üstlenen Bernhard von Bülow anılarında, devletin “*gavurlar*” tarafından parçalanışını görmek istemeyen Osmanlı devlet adamlarının kongreye murahhas olarak katılmak istemediklerini, bu nedenle kongreye Osmanlı tarafını temsilen Fenerli Rum bir aileden gelen Nafia Nazırı Aleksandr Karatodori Paşa, asıl adı Karl Detroit olan Alman mühtedisi Müşir Mehmed Ali Paşa ve Erzurum eski valisi Esad Muhlis Paşa'nın Erzurum'da dünyaya gelen oğlu, Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey katıldı. İngiltere'yi temsilen Dışişleri Bakanı Marki Salisbury, İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi Lord Odo Russell; Rusya'yı temsilen ise Dışişleri Bakanı Prens Gorçakov, Londra Büyükelçisi Kont Şuvalov, Berlin Büyükelçisi M. d'Oubril ve Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve İtalya devletlerinin temsilcileri katıldı.³

¹ Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt V, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 516.

² Z. Avalişvili, “Ot San-Stefano do Batuma”, **Kavkaz**, No:1/49, Yanvar 1938, s. 13-14; Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard 'ın İstanbul Elçiliği, (1877-1880)**, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1968, s. 108.

³ **Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress**, London, Harrison and Sons, 1878, s. 21; İ.H. Uzunçarşılı, “Viyana Büyük Elçisi Vezir

Osmanlı Devleti adına kongreye katılan temsilcilere, hem Sultan II. Abdülhamid hem de Bâbıâli tarafından Eleşkird Vadisi ile Batum'un geri alınması talimatı verilmişti.⁴ Ne var ki yıllar sonra Vladimir İlyiç Lenin'in "*Türkiye'yi talan ettiler*"⁵ diye tanımladığı 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması gereği, Batum'la birlikte Kars ve Ardahan da Ruslara bırakılırken Balkanların büyük bir kısmı da Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır.⁶ Berlin Kongresi'nde bulunan Sadullah Bey'e yakın arkadaşı Refet Beyin gönderdiği mektupta "*Rusya'ya mağlup olduk, istediğini yapmaya mecburuz; lâkin Acemlere Yunanlara mağlup olmadık ya. Bunlara müsaade etmek âdeta memaliki taksim etmek demektir. [...] Avrupa'nın adaleti buna hiçbir veçhile razı olmaz*"⁷ şeklindeki Avrupalı devletlerin yardımını bekleyen sözlerine rağmen Kotur şehri de İran'a bırakıldı. Beyezit ve Eleşkirt ise Trabzon-Tebriz ticaret yolunun güvenliği için Avrupalı diplomatların girişimiyle Osmanlı'ya geri verildi.⁸

Berlin Kongresi görüşmelerinde ve daha öncesinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Rusya'nın Batum'u almasını kabul edemeyeceklerini belirtmekteydi.

Sâdullah Paşa'nın İntiharına Dair", **Belleten**, Cilt: XIV, Sayı: 55, Ankara 1950, s. 420. Berlin Kongresi'ne katılan Osmanlı heyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Akyıldız, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa**, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2011, s. 86-88; Syed Tanvir Wasti, "Three Ottoman Pashas at the Congress of Berlin, 1878", **Middle Eastern Studies**, Vol: 52, No: 6, s. 939.

⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, Yay.Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul, Berat Yay., 1983, s. 642.

⁵ Valeri Andreyeviç Zorin, **İstoriya Diplomatii**, Tom II, Moskva 1963, s. 132.

⁶ **BOA**, Y.PRK.HH, 3/7, (10 Haziran 1878); Rusya'ya bırakılan yerlerin yanında Çürüksu, Acara ve Artvin bölgeleri de Rusya'ya bırakıldı. Mahmud Midhat, **Batum ve Artvin Tarihi**, Trabzon, İkbâl Matbaası, 1339, s. 27.

⁷ Ali Akyıldız, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa**, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2011, s. 89.

⁸ Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Cilt I, Ankara, TTK, 1953, s. 422-423; Berlin Kongresine Şah adına Mirza Malkam Khan (Malcom Khan) katıldı. Malkom Han, Beyezit'tan Muammerre'ye kadar olan Türk-İran sınırında tekrar eden ihtilaflara son verilmesini dile getirmiştir. Bu amaçla Kont Şovalof, Rusya'nın Eleşkirt vadisi ve Beyezit'i Kotur'a karşılık olarak Osmanlı Devleti'ne bıraktığını bildirmesi heyetçe kabul edildi. Buna göre "Ayastafanos muahedesinin ondokuzuncu maddesi mucibince taraf-ı Şahânedan Rusya'ya terkine muvafakat edilen Eleşkirt vâdisiyle Beyezit şehiri Türkiye'de kalacağından araz-i mezkûreye bedel olarak Babiâlinin dahi Kotur şehiri ile arazisinin İngiltere ve Rusya muhtelit komisyonunca ta'yin edildiği veçhile İran'a terkine Rusya ve Türkiye hükümetleri tarafından muahharan karar verilmiştir"; Ali Fuat Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt 2, (yay.haz.) Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykan, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 84-85; **Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress**, London, Harrison and Sons., 1878, s. 224-225; **Treaty Between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the Settlement of Affairs in the East**, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London 1878, s. 9-10; John P. LeDonne, **The Russian Empire and the World 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment**, New York, Oxford University Press 1997, s. 140-142.

Çar II. Aleksandr ise İngiltere'nin bu politikasının arkasındaki tek amacın Rusya'yı yeni bir savaşa çekmek olduğuna inanıyordu. Bu nedenle Rusya, Batum'u ne pahasına olursa olsun elinde tutmak için serbest liman "*Porto franco*" ilan etti.⁹ Batum'un bu statüden çıkarılması Osmanlı Devleti'ne karşı askerî bir tehdit olabileceğinden İngiltere ile Osmanlı arasında Kıbrıs hakkında yapılan 4 Haziran 1878 tarihli antlaşmanın birinci maddesine şu hüküm konuldu:

"Rusya devleti Batum ve Ardahan ve Kars veyahut mevâki-i mezkûreden birini yed-i zabtında tutup da ileride her ne vakit olur ise muâhede-i ka'tiye-i sulhiye ile ta'vin olunan Asya memalik-i şahanesinden bir kısmını daha zabt ve istilâya tesaddi edecek olur ise olhalde İngiltere devleti memalik-i mezkûreyi silâh ile muhafaza ve müdafaa etmek üzere saltanat-ı seniye ile birleşmeğe taahhüt eder..."

Bu maddeye istinaden İngiltere ve Osmanlı devletleri müttefik olarak Rusya'ya savaş açabilecekti.¹⁰ Aslında Berlin Kongresi öncesinde İngiltere'nin Rusya ile imzaladığı gizli antlaşmaya göre Batum, Rusya'da kalıyordu. İngiltere'nin bu değişen politikasının amacı ise ele geçirmiş olduğu Kıbrıs konusunda Rusya'nın itirazlarını engellemektir. İngiltere Kıbrıs'ı ele geçirdikten sonra ise tutum değiştirerek Rusya'nın Karadeniz'de Batum gibi stratejik bir noktaya sahip olarak gücünü artırmasına şiddetle karşı çıkmaya başladı.¹¹

Bir diğer anlaşmazlık konusu olan savaş tazminatı da 8 Şubat 1879 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması'yla çözüme kavuşturuldu. 802.500.000 frank olarak belirlenen tazminat miktarı yedi yıllık sürede ve 20 eşit taksit hâlinde ödenecekti. 14 Mayıs 1882'de varılan anlaşmayla da yıllık taksit miktarının 350.000 Osmanlı lirası olarak ödenmesi ve borca karşılık aşar vergisinin teminat gösterilmesi kararlaştırıldı.¹² Aynı antlaşmanın VII. maddesi ise ele geçirilen topraklardaki halkın istemesi hâlinde antlaşma tarihinden itibaren üç sene içinde Osmanlı Devleti'ne göç edebilmesine imkân vermekteydi. Bu süre zarfında mülklerini satıp bölgeyi terk

⁹ Turkey. No.39 (1878), *Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress*, London, Harrison and Sons, 1878, s. 140; P.A. Valuyev, *Dnevnik 1877-1884*, Red. V. Y. Yakovlena-Boguçarskago i P.E. Şegoleva, Petrograd, Bıloie, 1919, s. 234.

¹⁰ Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, s. 401-402.

¹¹ *Materialı Dlya Opisanıya Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg. na Kavkazskom-Maloziatskom Teatre*, Sankt Peterburg 1907, s. 192-193.

¹² Gencer, "Berlin Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, s. 517.

etmeyenler Rus tâbiyetinde kalacaklardı.¹³ Bu maddedeki anlam muğlaklığı ileriki zamanlarda iki taraf arasında ihtilâflara neden olacaktır.

2) Tahliye Görüşmeleri ve Batum'un Ruslara Teslimi

Rus takvimine* göre 17 Nisan/29 Nisan 1878 tarihinde, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından önce, General K.V. Komarov Komarov komutasındaki Rus birlikleri, bölgeyi teslim almak üzere Artvin'e girmişlerdi. Livane'deki Hıristiyanların temsilcisi Ohannes Piloyan, 6 Mayıs 1878 tarihinde Batum'dan çektiği telgrafta mevcut durumu "*Rus askerler ve subaylar ailelerimizin onurunu ayakaltına alarak bize muamelede bulundular; artık can, mal ve namus güvenliğimiz kalmadı...*" sözleriyle bildirmekteydi. Henüz resmî devir işlemleri gerçekleşmediğinden, Vehip Paşa ve Batum'da bulunan birliklerin kumandanı Müşir Derviş Paşa'nın Tiflis'teki Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Melikov nezdinde olayı protesto etmeleri üzerine Ruslar Artvin'den çekilmişlerdir.¹⁴

Rus kaynaklarına göre Berlin Kongresi'nde Batum ve çevresinin tahliye edilmesine dair alınan karara rağmen Derviş Paşa, İstanbul'dan emir gelmediğini öne sürerek Batum'un Rusya'ya geçişini geciktirmekteydi. Paşa, Batum'un elden çıktığını Acara halkına henüz bildirmemişti. İngiliz ve Türk ajanlar da halkı, Ruslara karşı isyan başlatmaları yönünde kışkırtmaktaydılar.¹⁵ Ayrıca Paşa'nın bölgede bulunan Hıristiyan din adamlarından Batum'un Rusya'ya katılmasını protesto eden yazılar yazmalarını istediği, din adamlarının ise askerî ve politik işlere dâhil olmak istemeyerek bunu reddettikleri öne sürülmekteydi.¹⁶ Bölgede yerel halkın Kobuleti** çevresinde silahlanarak Ruslara karşı koymaya hazırlandıklarına ve yeni sistem

¹³ Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, s. 422-423; E.A. Adamova, *Sbornik Dagovorov Rossii s Drugimi Derjavimi 1856-1917 gg.*, Moskva, Gospolitizdat, 1952, s. 209.

* Bu dönemde Rusya, Milâdî takvimle arasında 13 gün fark bulunan Jülyen takvimini kullanmaktaydı. Bu döneme ait tarihlerde karışıklıkları önlemek için, metin içinde Jülyen takvimi ile Miladi takvim birlikte kullanılmıştır.

¹⁴ Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravleniya Kavkazkom*, Tom II, Tiflis 1907, s. 244; Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume I (1856-1880), 2. Edition, Ankara, TTK Printing Office, 1989, s. 174.

¹⁵ *Materiali Dlya Opisanija Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg.*, s. 191-193; Hariton Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata*, Batum 1983, s. 161-163; *Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke*, Tom V, Tbilisi 1990, s. 330-331.

¹⁶ Hariton Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata...*, s. 161.

** Osmanlı döneminde Çürüksu adı verilen bölge.

İngiliz silahlarıyla donatılmış yaklaşık otuz dört bin Laz'ın savaşa hazır oldukları, Batum Orduları Komutanı Derviş Paşa'nın Livane (Artvin) çevresi ahalisini Ruslara karşı direnişe teşvik etmek için Artvin ahalisine Batum'dan erzak çıkışını bile yasakladığı bilgileri yayılmaktaydı.¹⁷ Özellikle Avrupa basınında sıkça yer alan, bölgedeki Lazların Ruslara karşı direneceği haberleri Rusların tedirginliğini artırmaktaydı.¹⁸

Osmanlı kaynakları ve İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğine Trabzon'dan gelen haberler de yerel beylerin Ruslara karşı hazırlık içinde olduğunu teyit etmektedir. Gelen haberlerde bölgedeki yerel beylerin Çürüksu tarafına 20.000 kuvvet göndermiş oldukları, buna karşılık Osmanlı komutanlarının ise Rusya'ya karşı bir direnişte henüz kararsızlıklarını sürdürdükleri belirtilmekteydi.¹⁹ Bölgede büyük nüfuzu bulunan Çürüksulu Osman Paşa* ve Batum'un diğer ileri gelenleri resmî makamlara haber vermeden Çakvi, Acara ve Hulo'da toplanmaktaydılar.²⁰ Gazeteci Ali Rıza Seyfi'ye göre Derviş Paşa, Rusların endişelerini gidermek için, şehrin teslimi sırasında Laz ve Gürcülerin herhangi bir direniş içine girmesi durumunda, komutası altındaki 25 taburluk askerle Ruslara yardım edeceğine dair söz vermişti. Henüz Türk askerinin koruduğu bölge halkı ise Avrupa'da Bulgarlara, Sırlara, Yunanlılara, Karadağlılara karşı gösterilen yardımın bir parça da olsa kendilerine de gösterilmesini arzu etmekte ve İngiltere'den yardım beklemekteydiler. Bölge halkı, Batum Limanı'nı Rusya'ya vermektense başka bir devlete teslim hazırlıklarını, yüzyıllardır yaşadıkları Rusların idaresi altında yaşayamayacaklarını ve göç etmek zorunda kalacaklarını belirtmekteydiler.²¹ Batum'un Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılması yerine, kendi aralarında para toplamayı, bunun yetersiz kalması

¹⁷ T.T. Stefanov, "İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkikh Voisk v gor. Batum 25 Agusta 1878", **Batum i Yego Okrennosti**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 92-97.

¹⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskogo, Tiflis, Tipografiya Glavnovo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1878, s. 509-517.

¹⁹ **BOA**, Y.PRK.EŞA, 21/87, (23 Haziran 1895).

* Bölgenin önde gelen ailelerinden Tavdgridzelerden gelen Osman Paşa halk arasında büyük otorite ve itibara sahipti. Ş.V. Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg.**, Tbilisi, Metsnireba, 1972, s. 211.

²⁰ **BOA**, Y.PRK.UM, 1/38, (31 Temmuz 1878).

²¹ Ali Rıza Seyfi, "Tatlı ve Acı", **Donanma Dergisi**, Sayı: 26, (15 Kânûn-ı Evvel 1330), s. 405-407.

durumunda Avrupa bankalarından borç alınarak Ruslara verilmesini ve bu borcun da kendileri tarafından belirli bir sürede ödenmesini dahi önermişlerdi.²²

Öte yandan İngiliz konsolosluk kaynaklarından gelen telgraflara göre tahliye kararına rağmen Osmanlı idaresinin Batum'u ve Tsikhisdziri tahkimatını hâlâ boşaltmamış olması yanında, mahallî önderlerin kendi aralarında yaptıkları görüşmelerde direniş kararı aldıklarına, Batum'da ahalinin silahlanarak Ruslara karşı koymaya hazırlandığına dair haberler, Rus tarafını rahatsız etmekteydi. Esasen Derviş Paşa'nın yavaş davranmasının altında yatan sebeplerden biri, bölgenin elden çıkmasının kesinleşmesiyle, yerel ahaliyi mümkün olduğu kadar Osmanlı'ya göç etmeye çabalamasıydı. Bu amaçla, aileleri göç etmek zorunda bırakmak amacıyla öncelikle çocuk ve kadınları zorla göç ettirdiği, erkeklerin de mecburen ailelerinin ardından gitmek zorunda kaldıkları; hatta Derviş Paşa'nın bu planından sakınmak için Kobuleti'den göç etmek istemeyenlerin Rus yetkililerden yardım istedikleri iddia edilmekteydi.²³ Bachelidze'ye göre bölgenin ileri gelen Tavdgridze ailesine mensup Ali Paşa ve Osman Paşalar ile Himşiaşvili ailesinden Kamil Paşa, halk arasında Rusların Müslümanlara zarar vereceği ve Sibiryaya sürgün edeceği söylentisini yaymışlardı.²⁴ Ayrıca, Rusların halkı Hıristiyanlaştıracığı söylentileri de Osmanlı topraklarına göçün önemli sebeplerindendi.²⁵

Bu ortam her iki devletin birbirine olan güvensizliğini gittikçe artırmakta, tahliye sürecinde bir takım yeni sorunlara yol açmaktaydı. Aslında, Yeşilköy Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra bölgenin tahliyesine başlanması talebi doğrultusunda, Rus ve Osmanlı yetkilileri Batum'un yanında Şumnu ve Varna şehirlerinin tahliyesi için de görüşmüşlerdi.²⁶ Osmanlı makamları, Batum'un tahliyesinin mümkün olduğu kadar ertelenerek öncelikle Şumnu, ardından Varna'nın

²² Mustafa Tanrıverdi, "The Treaty of Berlin and the Tragedy of the Settlers from the Three Cities", War and Diplomacy: **The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin**, Ed. Hakan Yavuz-Peter Sluglett, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2011, s. 453-454.

²³ T.T. Stefanov, "İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih ...", s. 92-97; A. Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, Tiflis, Tipografiya A.A. Mihelsona, 1879, s. 39-43; **Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke**, Tom V, Tbilisi 1990. s. 331; N. Nijaradze, "Acara Turketis Batonobisa da Tsarizmis Periyodşi", Rustavelis Sakhelobis Batumis Sakhelmtisipo Pedagogiuri İstitutis Şromebi, VII-VIII, Batumi 1959-1960, s. 134-135; N. Nijaradze, N. Cibuti, **Acariya**, Batumi, Sabçota Acara, 1978, s. 63.

²⁴ A.K. Bachelidze, **Osnovnie Voprosi Ekonomiki Acari (1878-1921)**, Batumi, Sabçota Acara, 1973, s. 44.

²⁵ G. Gevelestani, "Adjariya i Kobuleti", **Bratskoe Slovo**, Tbilisi 1915, s. 1.

²⁶ **BOA**, HR.TO, 497/14, (19 Mart 1878); **BOA**, Y.PRK.HR, 3/1, (04 Mayıs 1878).

tahliyesinin yapılmasını talep etmekteydiler.²⁷ Berlin Antlaşması'nın hemen ardından ise 20 Temmuz 1878 tarihli telgrafında Çar II. Aleksandr, Berlin Antlaşması'nı onayladığını ve artık ordularına geri dönme emri verme arzusunda olduğunu belirterek Rus birliklerinin Batum ve Varna'ya hangi tarihte girebileceğine dair Osmanlı makamlarından bir cevap beklemekteydi.²⁸ Bu durum karşısında halkın ileri gelenlerinin İngiliz yetkililerle bölgeye müdahale için görüşmelerinden²⁹ ve Osmanlı idarecilerinin yardım amacıyla İngiltere kraliçesine telgraf çekmelerinden bir sonuç alınamamıştı. Prens Bismark'a yapılan müracaatın da bir çözüm olmayacağı görülmekteydi. Rus makamları ise İstanbul yakınlarında bulunan Rus askerinin geri çekilmesi için Batum'un teslim edilmesini şart koşmaktaydılar.³⁰

Tahliye konusu İngiltere ve Rusya devletlerini de sık sık karşı karşıya getirmekteydi. Sorunu çözmek üzere 25 Temmuz 1878 tarihinde, Petersburg'ta bulunan İngiltere Elçisi Lord Loftus, Berlin Kongresi'nden yeni dönmüş olan Gorçakov ile Batum'un tahliyesi hakkında görüşmüştü. Gorçakov, Batum'un Ruslara teslim tarihinde yaşanan ertelemeleri ve Petersburg kabinesinin bu konudaki rahatsızlıklarını dile getirerek, bölgenin tahliye edilmemesinin Berlin Kongresi'nde alınan kararların ihlali olarak kabul edileceğini belirtmişti.³¹ Henüz Rus işgali altında bulunan İstanbul, Erzurum ve Beyezıt mevkilerinin Ruslarca tahliye edilmesi için Osmanlı makamlarının kendiliğinden Batum'u tahliye etmesi şartı öne sürülmekteydi.³²

Öte yandan, mevcut girişimlere rağmen Osmanlı ve Rusya arasında, Batum ve Varna'nın tahliyesi konusunda henüz ortak bir tahliye planı yapılamamıştı. Osmanlı yetkilileri, Batum ve Varna limanlarının hemen teslimini isteyen Ruslara karşı, henüz tahliyesi tamamlanmamış askerî mühimmatı sebep göstererek bölgeyi teslim etmeye yanaşmamakta; Bulgaristan ve Tuna kalelerindeki mühimmatın tahliyesi için Varna Limanı'na ihtiyaç duyulduğunu öne sürmekteydiler. Rus yetkililer ise Varna

²⁷ BOA, Y.PRK.HR, 3/1, (04 Mayıs 1878).

²⁸ BOA, Y.EE, 76/5, (21 Temmuz 1878); BOA, Y.EE, 76/12, (26 Temmuz 1878); BOA, İ.HR, 277/16949, (03 Ağustos 1878).

²⁹ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Petersburg Elçiliğine, (2 Aralık 1905).

³⁰ BOA, Y.EE, 103/46, (11 Ekim 1878).

³¹ BOA, Y.EE, 76/12, (26 Temmuz 1878).

³² BOA, HR.TO, 130/42, (22 Temmuz 1878); BOA, Y.EE, 76/12, (26 Temmuz 1878); BOA, HR.SYS, 1240/40, (30 Temmuz 1878).

Kalesi'nin Rus askerine teslimi durumunda Varna Limanı'nın iskele olarak kullanımına müsaade edebileceklerini ve artık bu tahliyenin geciktirilmesinde bahane edilecek bir durum kalmadığını belirtmekteydiler.³³ Rusların hemen tahliye isteklerine rağmen, Varna Kalesi'ndeki malzemenin tahliye edilmesi için iki aylık bir zamana ihtiyaç duyulmaktaydı.³⁴ İngiltere'nin Trabzon konsolosu Biliotti, ilk başta, Batum'un tahliyesi konusunda taraflar arasında 15/27 Ağustos 1878 tarihi belirlenmesine rağmen bu tarihte bölgenin hâlâ boşaltılmadığını bildirilmekteydi.³⁵

Rus temsilciler, imzalanan Berlin Antlaşması ile Batum'un geri alınmasının söz konusu olamayacağını vurgulayarak, Avrupa'nın artık bir barış istediğini dile getirmekteydiler. Bu nedenle Türk tarafının antlaşma maddelerini ihlal etmesi durumunda Avrupa'nın Rusya'yı destekleyeceğini iddia etmekteydiler. Rusya'nın Londra Sefiri Kont Şovalov, Lord Loftus ile yaptığı görüşmede, Osmanlı'nın Rusya'yı hoşnut etmek için Varna ile aynı mevcuda sahip Şumnu'yu birkaç gün içinde tahliye etmesine rağmen Varna'da henüz bu sürecin tamamlanamamasını eleştirmekteydi. Batum ve Varna'nın tahliyelerinin İmparatoru çok meşgul ettiğini ve İstanbul civarındaki orduların Edirne'ye çekilmesinin Avrupa'daki güvenliğin sağlanması açısından yararlı olacağını bildirmekteydi.³⁶ Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov ise Batum bölgesini “47.000 nüfustan ibaret ve bunlardan sadece 500'ünün Osmanlı'da kalacak olan haydut takımı” olarak nitelemiş ve tehditkâr bir dille artık antlaşmanın imzalanmasıyla her türlü ihtilafın çözüldüğünü, Rus ve Osmanlı sınırları arasındaki mesafenin kısaldığını ve Batum'un hemen tahliye edilmesinin barışın kurulması yönündeki iyi niyetin bir göstergesi olacağını belirtmiştir.³⁷

Batum'un teslimi konusunda Rus tarafından yükselen bu beklenti ve şikâyetler karşısında Osmanlı yetkilileri, Batum'un tahliyesine dair kesin bir sonuca

³³ Kont Şovalov da Çar'ın Batum ve Varna'nın hemen boşaltılmasını istediğini Batum için bahane olabileceğini söylerken Varna için artık bunun söz konusu olamayacağını, Tuna ve Bulgaristan kalelerini Rus askerine teslim edilip gerekirse Varna Limanı'nı yine mühimmat nakli için kullanabileceklerini söylemiştir; **BOA**, HR.TO, 130/40, (25 Temmuz 1878); **BOA**, Y.EE, 76/12, (26 Temmuz 1878); **Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress**, London, Harrison and Sons, 1878, s. 252.

³⁴ “The Surrender of Varna and Batum”, **New York Tribune**, (8 Ağustos 1878).

³⁵ **Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878): British Archives on the Caucasus: Georgia**, Ed. Hugo Greenhalgh, Lolite Tarasova-Howes, London, Archival Publications, 2003, s. 732.

³⁶ **BOA**, Y.PRK.EŞA, 1/25, lef 1, 2 (27 Temmuz 1878; **BOA**, HR.SYS, 1240/40, (30 Temmuz 1878).

³⁷ **BOA**, HR.TO, 130/42, (22 Temmuz 1878).

varılabilmesi adına Rus ve Türk temsilcilerin bir araya gelmesini önerdiler.³⁸ Bu amaçla Batum bölgesinin yeni idareye teslimi konusunda görüşmelerde bulunmak üzere Türk ve Rus komisyonları Kutais'te bir araya geldi. Kafkas Orduları Genel Komutanı Yardımcısı General Prens Dimitri Svyatopolk-Mirskiy'nin başkanlık ettiği toplantıya Rus tarafını temsilen Genel Vali'nin Sefer Kançılıaryası Başkanı Tuğgeneral Prens Trubetskiy, Albay Prens Grigori Davidoviç Gureli ve Rusya'nın eski Batum Konsolosu Piotr Cudici katıldı. Türk tarafını ise eski Varna Kumandanı Nihat Paşa, Ali Bey, Süleyman Bey ve Türk diplomatik karargâhında görevli memurlar temsil etti. Komisyon üyeleri çalışmalarını 15/27 Ağustos'ta tamamladı.³⁹

Kutais'teki görüşmelerin ardından Ali Bey ve Nihat Paşa'nın Sadaret'e gönderdikleri telgrafta taraflar arasında tahliye konularının karara bağlandığı belirtildi. Buna göre Batum Sancağı'nın 25 Ağustos/7 Eylül'de tahliyesine karar verilmişti. Çürüksu, Sameba ve Kivirike bölgeleri Osmanlı askerleri tarafından tahliye edilmiş ve Rus askeri buralara yerleşmişti. Artvin ve Tsikhisdziri 21 Ağustos, Temurtuka 22 Ağustos ve Çakva 24 Ağustos'ta tahliye edilecek, Osmanlı askerinin çekilmesiyle düzeni Rus askeri sağlayacaktı. Savaş nedeniyle ve diğer sebeplerden dolayı mülkî idare Osmanlı memurlarının bulunmadığı merkez livalarda Osmanlı'nın özel tayin ettiği memurlar tarafından Rus yetkililere devredilecekti. Osmanlı memurlarının işbaşında bulunduğu bölgelerde ise devir işlemleri bu görevlilerce yapılacaktı. Batum'da kalan Osmanlı Devleti'ne ait taşınır ve taşınmaz malların akibeti üzerinde varılan anlaşmaya göre de devlete ait emlak ve vakıf malları hakkında Osmanlı komiserleri Yeşilköy Antlaşması'nın XXI. maddesine göre hareket edeceklerdi. Osmanlı yetkilileri, taşınabilir mal kabul edilen telgraf hatlarını alıp götürmek veya satmak konusunda serbesttiler. Rusya komiserleri ise telgraf tellerini kararlaştırılan şartlarla satın alacaklarını beyan etmişlerdi. Ayrıca Batum Şehri, Sancağı ve Trabzon Vilayeti merkezindeki gerek hükümete ve gerek bölge ahalisine ait evrak ve defterler Rus memurlarına teslim edilecekti.⁴⁰

³⁸ BOA, HR.TO, 555/95, (12 Ağustos 1878).

³⁹ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Uprableniya Kavkazkom*, Tom II, s. 240-247; A.H. Abaşidze, *Adjariya: İstoriya, Diplomatiya, Mejdunarodnoye Pravo*, Moskva, RAU-Universitet, 1988, s. 110-111; Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahadesi*, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1934, s. 230.

⁴⁰ BOA, HR.TO, 555/104, (03 Eylül 1878); Megrelidze, *Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg...*, s. 246.

Şehrin tahliye edileceği 25 Ağustos/07 Eylül'e kadar taşınamayacak olan askerî mühimmat, malzeme ve kömür iki nüsha olarak defterlere kaydedilecek ve gemilere yükleneceği tarihe kadar Rus memurların muhafazasında olacaktı. Rus memurlar bu malzemelerin yüklenmesinde her türlü kolaylığı göstereceklerdi. Üç yıl süre ile göç edenlerin işlerini takip etmek için Acara, Livane (Artvin) ve Batum'a üç Osmanlı komiseri gönderilecekti. Ayrıca Rus yönetimi tarafından, 25 Ağustos/07 Eylül'e kadar tahliyesi gerçekleştirilmemiş olan Osmanlı askerlerine birkaç gün misafir sıfatıyla bakılacaktı.⁴¹

Batum'u teslim almak amacıyla Tuğgeneral Nurit komutasında bulunan Guriya Birlik Ordusu'ndan Özel Kobuleti Kolu kurulmuştu. Bu kolda Lenkoran* Piyade Alayı'nı Albay Vonotintsev; Zakatal Piyade Alayı'nı Albay İvanov; 2'inci Kafkas Avcı Taburunu, 2'inci Kafkas İstihkâm Taburu'ndan iki bölüğü, 5'inci ve 6'ncı Bataryaları Albay Lineviç komuta etmekteydi. 41'inci Topçu Tugayı Yarbay Doluhanov ve Yarbay İvanov komutasındaydı. Süvari kuvvetleri ise Kuban Kossak Ordusu'ndan 200 asker ve Kutais Düzensiz Alayı'ndan 100 askerle kurulmuştu.⁴²

Şehri teslim almak üzere Rus birlikleri 24 taburdan oluşan güçle Batum'a üç taraftan ilerlemeye başladı. Özürgeti-Muhaestate'den** ve Huçubani'den Tuğgeneral Nurit komutasındaki Komutan Alhozova ve Gürcü birliklerinden oluşan kol, Artvin tarafından ise General K.V. Komarov ve Ahıska tarafından (Yukarı Acara) General Treymer'in birlikleri girdi. İhtiyaç hâlinde gönderilmek üzere ise Poti ve Nikolayevsk'te birlikler hazır bekletilmekteydi.⁴³

Türk orduları 17/29 Ağustos tarihinde Tsikhisdziri'yi terk ederek Batum'a çekildi ve Rus birlikleri 19/31 Ağustos'ta Kobuleti'yi aldı. Rus yöneticiler teslim

---

⁴¹ BOA, HR.TO, 555/104, (03 Eylül 1878); Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voynе 1877-1878 gg...**, s. 246.

* Lenkaran, Lenkeran adlarıyla da bilinen, günümüzde Azerbaycan'da bulunan şehir.

⁴² T.T. Stefanov, "İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk v gor. Batum 25 Augusta 1878"..., s. 92-97

** Muha Estate Köyü; Acara dağlarının eteklerinde Özürgeti'den Batum'a giden yol üzerinde bulunmaktadır. 93 Harbi'nde çatışmaların yaşandığı bölge, 13 Nisan 1877'de, savaşın başından itibaren Rus birlikleri tarafından ele geçirildi. Osmanlı birlikleri, 1 Ağustos'ta Derviş Paşa önderliğinde saldırıya geçtilerse de saldırı General Denibekov'un birlikleri tarafından geri püskürtüldü.

⁴³ Savaş Muhabiri Frenkel eserinde zaman zaman "Çarlık Rusyası güzellemesi" yapmasına rağmen önemli bilgiler de vermektedir. Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 6-7; **Materiali Dlya Opisanıya Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg. na Kavkazsko-Maloaziatskom Teatre**, Tom III, s. 161-162.

aldıkları bölgede Rus idaresini ve yasalarını Gürcü dilinde halka tanıttılar.⁴⁴ 22 Ağustos/3 Eylül'de ise Rus birlikleri Batum'a giden geçit olan Tsikhisdziri Kalesi'ne yerleştiler. 22 Ağustos/3 Eylül'de Çürüksu bölgesine gelen Prens Dimitri Svyatopolk Mirskiy, Batum çevresi komutanlığına yeni atanmış olan Prens Gurieli'nin sunduğu Kobuleti beyleri ve ihtiyarlarıyla görüştü. Soyu, eski Kobuleti prenslerinden gelen Prens Gurieli'nin bölge halkı üzerinde büyük saygınlığı vardı. Prens Mirskiy, konuklara ülkelerinin Rusya hâkimiyetine girdiğini ve artık Sultan'ın değil Çar'ın tebaası olduklarını duyurdu. Son Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Sultan'a gayet iyi bir şekilde hizmet eden Kobuleti halkının, aynı şekilde Rusya'ya da hizmetlerini umduklarını, artık Gürcü kardeşleriyle birlikte yaşayacaklarını ve geçmişte Sultan'a inandıkları gibi Rusya'ya da inanmalarını bildirdi.⁴⁵

25 Ağustos/7 Eylül'de, Prens Dimitri Svyatopolk-Mirskiy komutasındaki Rus ordularını, şehrin girişinde Derviş Paşa ve Batum Kalesi Komutanı Mustafa Paşa, Osman Paşa ve diğer yüksek rütbeli görevliler⁴⁶ ve ileri bölgelerde Bartshan Nehri boyunca mollalar, beyler, şehir temsilcileri gibi toplumun önde gelenleri karşıladı. Türk birlikleri tarafından Sarısu'ya kadar getirilen Rus birlikleri Burun Tabya'da bulunan Aziziye Meydanı'nda kamp kurdu.⁴⁷

Şehrin alınmasının ardından Rum Kilisesi St. Nikolay'da ilk defa çan çalınarak halk duaya çağrıldı ve törenler yapıldı.⁴⁸ Bu esnada bölgede bulunan Frenkel; "...Ruslar çevreyi gayet yumuşak, memnun ve sessizce, Türkler ise durgun, hüznü fakat vakur bir şekilde izliyorlardı..." şeklinde mevcut durumu belirtmektedir.⁴⁹ Bu sırada savaş gemileri Rus bayraklarıyla Batum koyuna girmişti ve hâlâ Türk askerlerinin gemilere yüklenmesi devam ediyordu. Rus orduları karakolları alarak 20

⁴⁴ A.H. Abaşıdze, **Adjariya: İstoriya, Diplomatiya, Mejdunarodnoye...**, s. 111.

⁴⁵ Stefanov, "İstoriçeski Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk v gor. Batum 25 Augusta 1878"..., s. 92-97; Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 24-26.

⁴⁶ Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg.**..., s. 247; Ali Rıza Seyfi, "Tatlı ve Acı", **Donanma Dergisi**, Sayı:26, (15 Kânûn-ı Evvel 1330), s. 405-407; **BOA**, Y.A.HUS, 159/56, lef 1-2, (9 Eylül 1878).

⁴⁷ **Materiali Dlya Opisanija Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg. na Kavkazsko-Maloaziatskom Teatre**, Sankt Peterburg 1907, s. 191-193; Hariton Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata...**, s. 161-163; Ven. Pavloviç-Novelli, **Starıy Batumi**, Batumi, Gasızdat Acarı Batumi 1936, s. 26; **Mihailovskii Krepostnoy Pehotnyy Batalion na Kavkaze 1819-1906**, Yubileyniy vipusk, Sostavil T.T. Stefanov, Batum, Tip. Poruçika Mihailovskago krepostnogo pehotnogo bataliona, 1906, s. 386.

⁴⁸ Abaşıdze, **Adjariya: İstoriya, Diplomatiya, Mejdunarodnoye...**, s. 112.

⁴⁹ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 52-56.

pare top atışıyla Türk bayrağını selamlamış ve ardından indirilen Türk bayrağının yerine Rus bayrağının çekilmesiyle Batum, Rus şehri olmuştu. Bu esnada 2'inci Kafkas Avcı Taburu karakola girmiş ve Türklerin makamlarını devralmışlardı. Geriye kalan orduların bir kısmı Soğuksu Tepesi'ndeki kamplara, bir kısmı ise deniz kıyısındaki Nuriye adlı Abhaza köyü tarafına yerleştirildi. Bu esnada Rus donanmasından *Redutkale* ve *Kazbek* uskunaları ile *Sokol* ve *Pamyat Merkuriya* korvetleri kıyıda sıraya dizilmişti.⁵⁰ Rus birliklerinin şehre girmesi esnasında Derviş Paşa'nın görüşmelerde dillendirdiği gibi Türk ve Rus kuvvetleri arasında muhtemel bir çatışma meydana gelmedi ve şehirde kalan birliklerin gemilerle Trabzon'a taşınması, 31 Ağustos/12 Eylül'e kadar devam etti. Bu esnada şehirde düzeni Türk ve Rus askerleri birlikte sağlamaktaydı.⁵¹

Kafkasya Genel Valisi Prens Mihail Nikoloyeviç tarafından Çar'a Batum'un teslim alındığı, aynı gün içinde bildirilmişti. Batum'da bulunan General Yaver Prens Svyatopolk-Mirskiy'den alınan haberlere göre Rus birlikleri ve gemilerinin saat 11.00'de girdikleri şehre Rus bayrağı çekilmişti. Derviş Paşa'nın Batum'da kalan son 15 tabur askeri gönderme çalışmaları sürmekteydi. Tuğgeneral Nurid, bölgeye geçici komutan olarak atanmıştı ve her şey planlandığı gibi devam etmekteydi.⁵² Diğer taraftan Çar Naibi Büyük Prens Mihail Nikolayeviç*, Batum şehrinin tesliminden ve aldığı tedbirlerden dolayı Derviş Paşa'ya bir teşekkür telgrafi göndermiş, henüz Erzurum'dan ayrılmamış olan Rus askerinin tahliyesine ve hududun da belirlenen yeni sınırlarına çekilmesine dair emir vermişti.⁵³ Bu emir üzerine Ruslar Erzurum'dan 7/19 Eylül'de çekilmiştir.⁵⁴

Prens Svyatopolk-Mirskiy, şehirdeki törenlerden sonra Kafkas ordusunun savaş görevinin sona erdiğini bildirdi. Törenin ardından *Pamyat Merkuriya* adlı korvette verilen öğle yemeğine Prens Svyatopolk-Mirskiy, Müşir Derviş Paşa, Rus ve Türk

---

⁵⁰ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 52-56; Ali Rıza Seyfi, "Tatlı ve Acı", **Donanma Dergisi**, Sayı:26, 15 Kanunievvel 1330, s. 405-407.

⁵¹ **Opisanie Boevoy Jizni v Minuvşuyu Voynu 1877-1878 godov, 2-go Kavkazskago Strelkovago Bataliona**, Sostavil ŞtapsKapitan İvanov, Tiflis, Tip. Ştaba Kavkazkogo Voennogo Okruga, 1882, s. 97.

⁵² Stefanov, "İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk v gor. Batum 25 Agusta 1878"... , s. 97-100; Ali Rıza Seyfi, "Tatlı ve Acı", **Donanma Dergisi**, Sayı:26, 15 Kanunievvel 1330, s. 405-407.

* Osmanlıca belgede Grandük Mişel olarak geçmektedir.

⁵³ **BOA**, HR.TO, 555/106, (26 Ağustos 1878); **BOA**, Y.A.HUS, 159/56, lef 1-2, (9 Eylül 1878).

⁵⁴ Megrelidze, **Zakavkazie v Russo-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg...**, s. 248.

generaller ile diplomatik temsilciler katıldı. Derviş Paşa, geri kalan askerleri taşıyan iki Türk zırhlısı ve bir fırkateynle birlikte Batum'dan ayrıldı.⁵⁵

Batum'un tahliyesini yakından takip eden Sadaret, sadece bölgede bulunan altı tabur askerin çıkarıldığı bilgisinin verildiğinden; top, tüfek, mühimmat, değerli evrak ve erzakın ne yapıldığının henüz bildirilmediğinden acilen bir tahkikat yapılmasını istedi.⁵⁶ Bunun üzerine, Batum'daki görüşmeden dönmüş olan Ali Bey, şehirde bulunan bütün malzemelerin naklinin sorunsuz yapıldığını yetkililere bildirdi.⁵⁷ Böylelikle Kafkasya'da Osmanlı idaresi sona ererken Rusya, Balkanlarda elde ettiği Besarabya, Varna ve Batum ile birlikte Karadeniz'de ticari ve askeri açıdan tek güç olma fırsatına ulaştı.⁵⁸

3) Türk-Rus Sınırının Belirlenmesi

Savaş sonunda toplanan Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin doğu ve batıdaki sınırlarının yeniden çizilmesi kararlaştırılmıştı. Kongrede, Rus ve İngiliz yetkililer arasında yeni sınırların belirlenmesi konusunda yaşanan tartışmalar nedeniyle bu görevin, taraflardan oluşan "*The Committee of Delimitation*" adı verilen bir sınır komisyonuna bırakılması kararlaştırıldı.⁵⁹ Komisyon toplanmadan önce İngiliz-Rus komiserler tarafından belirlenen ve Kont Şuvalov tarafından sunulan sınır hattının taslağı, Osmanlı temsilcisi Kara Todori Paşa tarafından kabul edildi. Belirlenen hat, Batum'un güneyinden geçiyordu. Hat, Rus sınırından başlayarak Korda'nın kuzeyine ve Artvin'in güneyine ilerlemekte, oradan Çoruh Nehri'ni aşarak Asmişen'in doğusuna, oradan da Yeşilköy Antlaşması ile belirlenmiş olan Rus sınırına geçmekteydi. Hat, Oltu'yu Rus sınırları içinde bırakarak, Narman'ın güneyinden doğuya ilerlemekte ve Rusya'da kalacak olan Tebrenek'ten geçip Penek Çayı'na kadar ulaşmaktaydı. Sınır, bu çayı Bardız'a kadar takip edip Bardız ve

⁵⁵ Stefanov, "İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk v gor. Batum 25 Augusta 1878"..., s. 100-108; Pavloviç-Novelli, **Stariy Batumi**, s. 21-22.

⁵⁶ BOA, İ.DH, 774/63008, (26 Eylül 1878).

⁵⁷ BOA, YA.HUS, 159/67, (3 Ekim 1878).

⁵⁸ Barbara Jelavich, "Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886", **The Slavonic and East European Review**, Vol. 48, No. 110 (Jan., 1970), s. 46-47.

⁵⁹ **Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress**, London, Harrison and Sons, 1878, s. 188.

Yeniköy'ü Rusya'ya bırakarak güneye doğru ilerlemekte ve Yeşilköy Antlaşması'yla belirlenmiş olan Zivin Kale'deki hatta uzanmaktaydı.⁶⁰

Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı-Rus sınırının arazi üzerinde belirlenmesi için Osmanlı, Rus ve İngiliz görevlilerden oluşan askerî bir komisyon ve bu komisyon altında çalışacak Batum ve Kars komisyonları kuruldu.⁶¹ 12 Kasım 1878'de Batum komisyonunun Batum Kasabası'nda gerçekleştirdiği ilk toplantıya, Rusya'yı temsilen Kafkasya Umûmî Erkân-ı Harbiye, Topografya Şubesi Müdürü ve Liva rütbesindeki General Stebnitskiy, Yüzbaşı Levaşov, Hariciye'den Binbaşı Emeliyanov ve Topografya sınıfından Binbaşı Niporkin katıldı. Türk tarafını temsilen ise Mehmed Şahab Bey, Hariciye'den Antuan Vekil Efendi, Erkân-ı Harbiye'den Rüşdü Bey ve Halid Bey katıldı.⁶² Bu komisyon Karadeniz'den Karaargan Köyü'ne kadar olan 240 kilometrelik sınır hattını belirlemekle görevlendirilmişti.⁶³

Kars komisyonunda ise Rus tarafını Tuğgeneral Zelenoy, Türk tarafını Albay Şahab Bey ve Albay Cevad Bey, İngiliz tarafını Binbaşı Klarke ve Albay Gamley temsil etmekteydi. Komisyon Karaargan'dan (önceki Türk-Rus sınırı) Tendürek Dağı'na kadar olan sınır hattını belirlemekle görevlendirilmişti. 1878'de komisyonun Batum ve Tiflis'teki oturumlarında taraflar arasındaki tartışmalar nedeniyle⁶⁴ 1879-1880 yılları arasındaki görüşmelerin büyük kısmı İstanbul'da gerçekleşti.⁶⁵

---

⁶⁰ İ.İ., İllustrov, *Sbornik Pograniçnih Dagovorov, Zakluçennih Rossiey c Sosednimi Gosudarstvami*, Sankt Peterburg 1891, s. 158-159; **Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress**, London, Harrison and Sons, 1878, s. 251.

⁶¹ NA, FO 881/4119, belge no:6, Binbaşı Clarke'tan Yüzbaşı Gill'e, (26 Mart 1879).

⁶² Bu bilgi Milli Kütüphane'de bulunan, basım tarihsiz, Osmanlıca ve Fransızca neşr edilmiş Batum Komisyonu'nun mazbatalarını içeren şu kaynaktan alınmıştır; **Rusya ve Devlet-i Aliyye Anadolu Hudud-i Cedidinin Tahdidine Memur Muhtelit Birinci Batum Komisyonuna Dair, (Commission-Mixte de La Nouvelle Delimitation des Frontieres Russo-Turques de L'Asie. Section de Batoum)**, t.y., s. 3.

⁶³ Megrelidze, *Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg...*, s. 253.

⁶⁴ I. Stebnitski, "Russko-Turetskaya Granitsa v Maloy Azii po Berlinskomu Traktatu 1878 goda. (s Kartoyu)", *Voennyi Sbornik*, Tom:142, No.12, Sankt Peterburg 1881, s. 331-333.

⁶⁵ **Berlin Muahedenâmesinin 58. Maddesi ve Berlin'de Marki dö Salisburi ile Kont Şuvalof Taraflarından İmza Olunan 12 Temmuz 1878 Tarihli Mukavenâme Mûcibince Teşkil Olunmuş Olan Asya'da Osmanlı ve Rus Hududu İkinci Kısımının Tahdidine Memur Komisyonun Mazbatalarıdır (protokolleridir)**, İstanbul, Matbaa-i Âskeriyeye, 1909, s. 7, 14; **Protokolh Pervoy i Vtoroy Razgraniçitelnih Komissii po Ustanovleniyu Granitsi Mejdu Rossiey i Turtsiey v Maloy Azii 1879-1881 gg. i Protokolh Russko-Turetskoy Smeşannoy Komissii 1908 g. po Vosstanovleniyu Pograniçihh Znakov**, Tiflis, Ştab. Kavk. Voen. Okru., 1913, s. 89.

Tartışmalı geçen görüşmelerde İngiliz ve Rus hükümetleri arasında varılan anlaşmaya göre çalışma, Karaorgan'dan başlayarak İran sınırı boyunca devam edecekti. İngiliz komisyonunda görevli Binbaşı Clarke, özellikle Karaorgan ve Karadeniz arasındaki hattın belirlenmesine dair fikirlerini Türk komisyonuyla paylaşmaktaydı.⁶⁶ Rus komiseri General Stebnitskiy, sadece Karadeniz Köseadağı sınırı için görevli olmasına rağmen Eleşkird ve Kotur sınırı tartışmalarına da müdahil olmaktadır.⁶⁷

1879 yılında Türk ve Rus komiserlerin çalışmaları sonucu, yeni Türk-Rus sınırı, Karadeniz kıyısında Makrial ve Abuslah (Esenkıyı) köyleri arasında bulunan Kopmuş Burun'dan başlayarak Mamath (Zigariste) zirvesine, Makrialsu ve İçkale'yi Hopa Nehri'nden ayıran su hattı boyunca devam ederek sınırda yer alan Daghıs Dağı'nın zirvesine ulaşmaktaydı. Sınır, buradan da Murgulsu ve Hatilsu kollarını bölen su hattına ve daha ilerideki sıradağlar boyunca Artvin'in güney noktasına ve Korda'nın kuzey batısındaki Tshatil-Tsvara, Tshikeleth ve Melo köylerinin üçgeninde yer alan noktaya ulaşmaktaydı. Bu noktada sınır, Sarısu Nehri'ni Milosu Nehri ile birleşme mevkiine kadar takip etmekteydi. Çoruh Nehri, Erkinéz Köyü ve Oltu Çay boyunca zirveyi ve sıradağları takip ederek Narman'ın güney noktasına ilerlemekteydi. Bundan sonra sınır Bardız ve Yeni Köy'ü Rusya'ya bırakarak Karaorgan'ın batısına ulaşmaktaydı. Bu yeni sınır hattı Rus ve Osmanlı delegeleri Necib, Ali, Feyzi Paşa, Şahab Bey, Tümgeneral J. Stebnitskiy, Bakanlık denetçisi A. Emelianov tarafından kabul edildi.⁶⁸ Komisyon tarafından belirlenen yerlere sınır işaretleri dikilerek yerel idareye teslimi gerçekleştirildi.⁶⁹ Sınır hattına “*pograniçnyı stolb*” adı verilen bir buçuk arşın* yüksekliğinde sınır direkleri dikildi. Çalışmaları Kars Komisyonu Ekim 1880'de, Batum Komisyonu ise Temmuz 1881'de tamamladı.⁷⁰

Tarafları temsilen komisyonlar, 1908 ve 1912 yıllarında sınır halkının sorunları ve sınır hattını gözden geçirmek adına yeniden bir araya geldiler. 1908 yılında toplanan sınır komisyonu, Kafkasya Genel Valiliğinin emriyle sınır hattına çimento

⁶⁶ TNA, FO 881/4119, belge no:5, Marki Salisbury'den Binbaşı Clarke, (27 Mart 1879).

⁶⁷ TNA, FO 881/4119, belge no:18, Yüzbaşı Gill'den Mr. Malet'e, (17 Nisan 1879).

⁶⁸ TNA, FO 881/4119, belge no:4, Yüzbaşı Gill'den, Mr. Malet'e, 17 Nisan 1879.

⁶⁹ BOA, HR.TO, 557-58, (15 Eylül 1880).

* 1 arşın 0.68 santimetredir.

⁷⁰ Stebnitski, “Russko-Turetskaya Granitsa...”, s. 331-333.

ve kireçten yapılmış sınır direkleri diktirdi.⁷¹ Sınır halkının sorunları ve sınır hattını yeniden gözden geçirmek adına 1911 yılı için kararlaştırılan komisyon, yaşanan gecikmeler nedeniyle 1912 yılında toplanabildi.⁷² Rusya hududundaki sınır işaretlerinin inşası ve tamiri, gerekli görülen yerlere yeni direklerin dikilmesi ve sınır halkının sorunlarını incelemek amacıyla Türk ve Rus taraflarınca yeni bir komisyon oluşturuldu.⁷³ İki komiserden oluşan sınır komisyonunda, Türk temsilcilerin başkanı Genelkurmay 2'nci Kolordudan Albay Fahreddin Bey, Rus temsilcilerin ise Albay Termen idi. Türk tarafındaki temsilciler Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Yardımcısı Suad Bey, Binbaşı Ali Rıza Bey, Yüzbaşı Emin Bey, Zihni Bey ve Topograf Emin Bey idi. Rusya tarafında ise Kafkasya Valiliğinden görevlendirilen sekreter Elizenger, Şerif Mirzayev, Topograf Albay Çeromskiy, 1880'de sınırın belirlenmesinde ve 1908 komisyonunda da yer almış olan Bakanlık Danışmanı (*kollejskiy sovetnik*) Golembiyevskiy yer aldı.⁷⁴ 1908 ve 1912 yıllarında yapılan sınır komisyonu çalışmalarına rağmen 1880 ve 1881 yıllarında belirlenen Osmanlı-Rus sınır hattı herhangi bir değişiklik olmadan, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na kadar geçerliliğini korudu.⁷⁵

4) Batum Oblastı'nın İdari Yapısı

Osmanlı idaresinde Trabzon Vilayeti; Trabzon, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarından oluşmaktaydı. 1878 tarihli salnameye göre Lazistan Sancağı'nın merkezi Batum Kasabası idi. Sancak; Çürüksu, Acarateyn, Livane (Artvin), Hopa ve Atina (Pazar) kazalarından oluşmaktaydı. Çürüksu Kazası'nın merkezi Çürüksu Kasabası, Acarateyn Kazası'nın merkezi ise Keda Karyesi idi. Bu kaza Acara-i Ulya ve Maçahel nahiyelerinden oluşmaktaydı. Livane Kazası'nın merkezi Livane

⁷¹ **Protokolü Pervoy i Vtoroy Razgraniçitelniñ Komissii po Ustanovleniyu Granitsı Mejdu Rossiei i Turtsiei v Maloy Azii 1879-1881 gg. i Protokolü Russko-Turetskoy Smeşannoy Komissii 1908 g. po Vosstanovleniyu Pogranıçihñ Znakov**, Tiflis, Ştab. Kavk. Voen. Okru., 1913, s. 143-148.

⁷² **BOA**, MV, 165/42, (29 Mayıs 1912); **BOA**, HR.HMŞ.İŞO, 149-12, lef 11/12, (4 Eylül 1912); **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912 g. : İyun-Noyabr 1912 g.**, Tiflis, Ştab Kavkazskogo Voennogo Okrugı, 1913, s. 38-43.

⁷³ **BOA**, MV, 165/42, (29 Mayıs 1912).

⁷⁴ **BOA**, HR.HMŞ.İŞO, 149/12, lef 11/12, (4 Eylül 1912); **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912....**, s. 64.

⁷⁵ Ş.F. Oreşkova, N.Y. Ulçenko, **Rossiya i Turtsiya, (Problemi Formirovaniya Granits)**, Moskva, İnstitut Vostokovedeniya RAN, 1999, s. 82; Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg....**, s. 256.

Kasabası olup, nahiyesi ise Heba idi. Hopa Kazası'nın merkezi Orta Hopa Karyesi, nahiyeleri ise Arhavi ve Gönnye idi. Atina Kazası'nın merkezi Atina Kasabası, nahiyesi ise Hemşin idi.⁷⁶

Berlin Antlaşması sonucu Batum ve Batum Sancağı'na bağlı bulunan Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ve Hopa'nın Kemalpaşa'dan itibaren olan kısmı Rusya'ya bırakıldı. Arhavi, Hemşin ve Atina (Pazar) ise Türk tarafında kaldı.⁷⁷ Batum Sancağı'ndan Türk tarafına kalan Pazar (Atina) ve Hopa kazaları, Trabzon Vilayeti merkez sancağına bağlı Rize Kazası ile birleştirilerek Lazistan Sancağı kuruldu.⁷⁸ Devirden sonra Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde Çarlık yönetimi tarafından Batum ve Kars oblastları* kuruldu. Batum Oblastı'nın sınırı, kuzeyden Kutais Guberniyası, doğudan Tiflis Guberniyası ve Kars Oblastı, güneyden Lazistan Sancağı ve batıdan Karadeniz idi. Yüksek dağlarla çevrili bölgede sadece Çoruh bölgesinde denize doğru geniş ve verimli düzlükler bulunmaktadır. Su kaynakları açısından zengin olan bölgede İmerhevsu, Çoruh, Hatilasu ve Murgulsu adlı nehirler bulunmaktadır. Kutais Guberniyası ile sınır olan Çolok Nehri, Dagvis Tshali, Koronis Tshali, Davskelis Tshali bölgenin diğer önemli su kaynaklarıdır.⁷⁹

---

⁷⁶ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1879**, Cilt 10, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1999, s. 69-75.

⁷⁷ N.N. Şpeşnev, "Batum (Putevey oçerk)", **İstoriçeskii Oçerk**, No:11, 1889, s. 380; **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Tom IX, Tiflis 1886-1888, s. 248-250; **BOA**, DH.MKT, 2666/47, (23 Kasım 1908); Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, II. Baskı, Artvin 2002, s. 186.

⁷⁸ **BOA**, ŞD. 1830/21, (9 Ekim 1878).

* Türkçe literatürde ve tarih araştırmalarında sıkça kullanılan vilayet kelimesini karşılamak amacıyla Rusça'da *oblast* veya *guberniya* kelimeleri kullanılmaktadır. Nitekim her iki kelime kendi içinde farklı anlamlar taşımaktadır. Çarlık Rusyası'nda askeri vali tarafından yönetilen vilayete *oblast* denirken diğer vilayetlere *guberniya* adı verilmekteydi. İngiliz konsolosluk raporlarında genellikle *oblast* kelimesine karşılık olarak *province*; *guberniya* kelimesine karşılık olarak ise *governorate* kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; Batum Oblastı için *Province of Batoum*, Tiflis Guberniyası için ise *Governorate of Tiflis* tercih edilmektedir; **NA**, FO 418/14, belge no:20, Sir R. Morier'den Sir Rosebery'e 3 Temmuz 1886; **Monthly Consular and Trade Reports**, Volume 35, U.S. Government Printing Office, 1891, s. 281.

⁷⁹ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God**, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912, s. 1-3.

Harita-1 1878 Sonrası Güney Kafkasya’da Rus İdarî Birimleri

Kaynak: Bu harita şu eserden yararlanılarak hazırlanmıştır; **Rossiya, Geograficeskoy Opisanie Rossiiskoy İmperii po Guberniyam i Oblastyam s Geograficeskimi Kartami**, Sankt Peterburg 1913, s. 73-74.

XIX. yüzyılda Rusya’nın Kafkasya’da ele geçirdiği bölgelerin idaresi önemli bir sorundu. Özellikle öteden beri, Rusya ile savaşmış Müslüman halkın Rus idaresine sorunsuz dâhil edilebilmesi üzerinde durulmaktaydı. Bu durum hakkında 1827’de bir değerlendirme yapan Çarlık Rusyası Maliye Bakanı T.E. Kankrin, bölgenin Rusya için taşıdığı anlamı Çar I. Nikola’ya şöyle ifade etmekteydi:

“Transkafkasya’yı koloni olarak tanımladığımızda, hükümetin bu bölgeyi Rusya’ya katmakta yetersiz kalması durumuna son vereceğini varsayıyoruz. Transkafkasya’nın Rusya’nın ve Rus ulusunun bir parçası olması beklenmiyor. Buradaki hayat tarzı dikkate alındığında, bu toprakların Asya eyaletleri olarak kalmaları gerektiği görülecektir, ancak ümit ediyoruz ki, buralar geçmişe oranla daha etkin bir şekilde yönetilecektir”.⁸⁰

Bu düşünce doğrultusunda, Rusya, Kafkasya’da kolonileştirme ve uygarlaştırma görevi yüklenmiştir.⁸¹ Diğer taraftan ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi büyük bir savaştan sonra bölge antlaşma masasında alınabilmişti. Bu

⁸⁰ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev., Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 28.

⁸¹ Ronald Grigor Suny, **The Making of the Georgian Nation**, 2nd. Ed., Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1994, s. 96; Austin Jersild, **Orientalism and Empire: Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917**, London, McGill-Queen's University Press, 2002, s. 38-45.

nedenle Rus kolonizasyon faaliyetlerinin göstergesi olarak, 1878'de Arseniy Vasileviç Vereşagin, "...Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı, hem devletin sınırında hem de çok Rus kanına ve parasına mal olması nedeniyle Rus kilisesi, Rus dili ve Rusça okuma-yazma burada egemen olmalıdır" sözlerini sarfetmekteydi.⁸² Bu misyon gereği olarak hem bölgeyi kontrol altında tutmak hem de "medenileştirmek" için bölgede normal bir sivil idare yerine *voenno-narodnoe upravlenie* olarak tanımlanan bir "askerî-örfi idare"^{*} kuruldu. Prens Vorontsov, Rusya'nın bu "medenileştirme" misyonunu Kafkas Naibi Bariatinskiy'e "Batı Avrupa uzun yıllar Rusya için neyi temsil ettiyse, Rusya Asya için o idi. (Rusya) Dünyanın en ileri medeniyetinin kaynağı ve taşıyıcısı oldu" şeklinde yazarak düşüncelerini ifade etmekteydi. Bu yönetim şekli, Kafkas savaşlarının bitmesiyle birlikte dağlıların yaşadığı hanlıklarda uygulamaya sokulmuştu. Bu bölgelerdeki oblast valileleri, okrug (sancak) yöneticileri ve yardımcıları askerî personelden oluşmaktaydı. Buralarda, yeni kurulan idarî, adlî ve güvenlik kurumlarının yanında, dağlı toplumların âdet ve şeriatlarına göre işleyen eski yargı kurumları da varlıklarını devam ettirmekteydi. *Askerî-örfi idare*'nin uygulandığı yerler "henüz vatandaşlık yönetimine hazır olmayan" bölgeler olarak görülmekteydi. Bu sistem, 1864 yılına kadar bütün Kuban, Terek oblastı sınırlarında, Dağıstan Oblastı (Petrovsk ve Derbent hariç olmak üzere), Sohum ve Zakatal okruglarında, 1864'ten itibaren de Abhazya'da uygulandı. *Voenno-narodnoe upravlenie*'nin amacı, dağlık bölge halklarını bir standarta uydurarak "medenî vatandaşlığa" hazırlamaktı. Çarlık idaresine geçen Kars ve Batum oblastları da bu sistemle yönetildi. Bu dönemin uluslararası dengeleri açısından, bu sistemin Kars ve Batum'da uygulanmasının önemli bir nedeni de 1880'lerdeki Rusya ve İngiltere

---

⁸² Arseniy Vasileviç Vereşagin, **Çernomorskoe Pribrejie Kavkaza i Yego Kolonizatsiya: Doklad**, Sankt-Peterburg, Tip. T-va "Obşestv. Polza", 1878, s. 22.

^{*} Bu ifadenin Türkçe'ye birebir çevirisi "askerî-halk yönetimi" olmasına rağmen Candan Badem'in de belirttiği üzere bu ifade tam olarak anlamı karşılamamaktadır. Bu terimdeki "halk"tan kastedilen yerel halkın örf ve âdetlerine uygun bir yönetim olarak görülmesidir. Diğer taraftan da örfi idare sıkıyönetimle de alakalı olarak görülmektedir. Bölgede kurulan askerî yönetim de bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Candan Badem, **Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2018, s. 51.

arasındaki rekabette stratejik bir bölge olan Güney Kafkasya'yı sıkı kontrol altında tutmaktı.⁸³

Askerî vali idaresindeki Batum Oblastı'nın yönetim yapısı Batum Oblastı Geçici Nizamnamesi olarak çevrilebilecek "*Vremennim polojeniem ob upravlenie Batumskoyu Oblastyu*" ile belirlendi ve Kafkasya Orduları Başkomutanı General Mihail Nikolayeviç tarafından 20 Eylül 1878'de onaylandı.⁸⁴ Oblast, idarî olarak Batum, Artvin ve Acara okruglarına ayrıldı. Buna göre, Batum Okrug: Kintrişi, Batum ve Gönye; Artvin Okrug: Artvin, Ardanuç ve Şavşat-İmerhev; Acara Okrug: Yukarı Acara (Acara-i Ulya), Aşağı Acara (Acara-i Sufla) ve Maçahel alt birimlerine ayrıldı.⁸⁵ Mayıs 1879'dan itibaren sınırların kesinleşmesiyle Murgul Vadisi'nden 28 köy ve Çhala Vadisi'nden de 9 köy Artvin Okrug'u'na katıldı.⁸⁶

Tablo-1 1916 Yılı İtibariyle Batum Oblastı'nın İdarî Birimleri		
Okuglar (Sancaklar)	Uçastoklar (Kazalar)	22 Nahiye (selskih okrug) ve bunlara bağlı 466 köy (Artvin'de 166, Batum'da 300)
Artvin Okrug	Ardanuç	Longothev (19 köy), Samsahara (18 köy), Tanzot (12 köy)
	Artvin	Murgul (29 köy), Süvet (16 köy), Tsriya (13 köy)
	Şavşat-İmerhev (m. Satlel-Rabat) +Zansul pristavlığı*	Dabatsvirili (15 köy), İmerhev (20 köy), Satlel-Rabat (24 köy)
Batum Okrug	Yukarı Acara (m. Hulo)	Didi-Acara (45 köy), Sahalte (46 köy), Çvan (41 köy)
	Gönye (m. Yukarı Maradidi)	Borçka (18 köy), Gönye (11 köy), Oglauri (22 köy)
	Kintrişi (m. Komarovskoe)	Kintrişi (14 köy), Kobuleti (10 köy), Orta Batum (16 köy), Çakva (14 köy)
	Aşağı Acara (m. Keda)	Keda (18 köy), Hertvis (27 köy), Tshmorisi (18 köy)
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1917 god , Otdel Statistiçeskie, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1916, s. 23-28.		

⁸³ İ.İ. Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu Kavkazskim Krayem*, Sankt-Peterburg 1907, s. 122-123; Artur Tsutsiev, *Atlas Etnopolitiçeskoj İstorii Kavkaza (1774-2004)*, Moskova, "Yevropa", 2006, s. 24-29.

⁸⁴ *Materiali Dlya Opisanıya Russko-Turetskoj Voynı*, Tom III, s. 191-193; Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata...*, s. 161-163; *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Tom: VI, Tiflis 1879-1881, s. 153-154.

⁸⁵ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 God*, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 517-519.

⁸⁶ *Kavkazskiy Kalendar na 1883 God*, Otdel Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1882, s. 238.

* Çarlık idaresinde polis şefi idaresi altındaki bölge.

Oblast, idarî ve askerî olarak Kafkasya Genel Valisi'nin, diğeri adıyla Kafkasya Orduları Başkomutanı'nın idaresi altındaydı.⁸⁷ Kafkasya Genel Valisi, Rusça'da çar naibi ya da vekiline karşılık gelen *namestnik* unvanının da sahibiydi. Osmanlı arşiv belgelerinde Kafkasya Umum Valisi, Kafkasya Başkumandanı unvanlarını kullandığı görülmektedir.⁸⁸

Harita-2 Batum Oblastı ve Sınırları

Kaynak: Bu harita şu kaynaktan yararlanılarak hazırlanmıştır;
https://bigenc.ru/domestic_history/text/1856793, (Erişim tarihi 21/10/2018)

Batum, Acara ve Artvin okruglarından oluşan Batum Oblastı, 1883'te Acara Okrugunun ortadan kaldırılmasıyla Kutais Guberniyası'na katıldı. 1903 yılında Batum Oblastı, Batum ve Artvin okrugları olarak yeniden kuruldu. Bu tarihte Batum Okrugunu, batıdan Karadeniz, kuzeyden Özüretti, doğudan Tiflis Guberniyası'nın Ahıska Uezdi ve Kars Oblastı'nın Ardahan Okrugunu ve güneyden ise Artvin Okrugunu ile sınırlanmıştı.⁸⁹ 1883 yılında Batum Oblastı'nın Kutais Guberniyası'na katılmasıyla Acara Okrugunu ayrı bir idari birim olmaktan çıkarılarak Batum Okruguna dâhil edilmişti. Batum Okrugunu, Batum şehri ve Yukarı Acara (Hulo),

⁸⁷ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob upravleniya Kavkazkom*, Tom II, s. 260.

⁸⁸ Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul, Bir Zamanlar Yayıncılık, 2010, s. 36.

⁸⁹ *Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1900 God*, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze i I. Heladze, 1900, s. 2-3.

Aşağı Acara (Keda), Gönnye (Yukarı Maradidi) ve Kintrişi (Çürüksu) olmak üzere dört *poliçeyiski uçastok*'a ayrıldı.⁹⁰ Şehir, önemli bir limana sahip olmasından dolayı ayrı bir idarî birim şeklinde yönetilmekteydi.⁹¹

Okruglara albay rütbesindeki yöneticiler atanmaktaydı.⁹² 1879'da Batum Okrugu'na yönetici (*naçalnik okruga*) olarak Albay Prens Grigori Davidoviç Gurieli atandı. Yardımcı olarak ise Vladimir İvanoviç Amilahvari görevlendirildi. *Uçastok* adı verilen kazaların başında ise *naçalnik* adı verilen idareci bulunmaktaydı. Batum Kazası'nda kaza (*uçastok*) yöneticisi olarak Luka P. Gabuniya, Gönnye Kazası'nda Teğmen (*Poruçik*) Prens Mihail Y. Eristov, Kintrişi Kazası'nda ise Mayor Prens S. R. Lorkipanidze görevliydi. Acara Okrugu'nda Binbaşı (*Mayor*) Kaspar A. Stepanov, Yukarı Acara Kazası'nda K. N. S. Mepisov, Aşağı Acara Kazası'nda yerel eşraftan Tufan Bey Hacı Beyoğlu Şervaşidze ve Maçahel Kazası'nda ise Yüzbaşı Prens D. R. Tsereteli görevliydi.⁹³ Artvin Okrugu; Artvin, Ardanuç ve Şavşat-İmerhev (Satler) olmak üzere üç *poliçeyiski uçastoka* ayrılmıştı.⁹⁴ 1879'da Artvin Okrug idarecisi M. P. Mepisov, yardımcısı ise S. Y. Kaçhoev idi. Artvin Kazası'nda yerel halktan Ahmet Efendi, Ardanuç Kazası'nda Arutunov ve Şavşat-İmerhev Kazası'nda ise K.G.V. Karganov kaza idarecisi olarak görev yapmaktaydı.⁹⁵

Batum ve Kars oblastlarındaki köylerde Osmanlı yönetiminin kuralları uzun yıllar geçerliliğini korudu. Köyde daimi yaşayanlar *starost* adı verilen muhtar seçiyorlardı. Devlet memuru sayılmayan ve resmî bir maaşı bulunmayan muhtar, sadece vergileri toplamaya yardımcı oluyor ve yerel sorunlarla ilgileniyordu. 22

---

⁹⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 God**, Otdelenie Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1890, s. 8.

⁹¹ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batum...**, s. 121; **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 518.

⁹² İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000, s. 400.

⁹³ **Kavkazskiy Kalendar na 1880 God**, Otdelenie Tretie, İzdanniy Glavnım Upravleniyem Namestnika Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1879, s. 155.

⁹⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 God**, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1890, s. 8.

⁹⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 God**, Otdelenie Pervoy, s. 155.

Temmuz 1900'de Batum Oblastı'ndaki köylerin yönetimi ile ilgili nizamnamenin onaylanmasıyla Rus kanunları fiili olarak buralarda da uygulanmaya başlandı.⁹⁶

Batum ve Kars'ın alınmasından 1882 yılına kadar Kafkasya naibi olarak İmparator I. Nikolay'ın oğlu ve İmparator II. Aleksandr'ın kardeşi olan Büyük Knez Mihail Nikolayeviç görev yaptı. 13 Mart 1881'de Halkın İradesi (*Narodnaya Volya*) adlı örgütün, Kurtarıcı Çar (*Tsar Osvoboditel*)* İmparator II. Aleksandr'ı öldürmesiyle yerine 1881-1894 yılları arasında görev yapacak olan oğlu III. Aleksandr geçti. Yeni Çar, daha merkezîyetçi ve Rus milliyetçisi bir yönetim kurma amacıyla bir dizi değişikliğe giderek 1882'de Kafkasya Naipliğini kaldırdı ve yerine Kafkasya Genel Valiliğini (*Glavnonaçalstvuyuşiy Grajdanskoy Çastiyu na Kavkaze*) kurdu. Yeni sistemde, vali yine eskiden olduğu gibi Kafkas ordusu komutanı ve Kafkasya Kossak birliği atamanı idi. Fakat naiplik döneminde, vali doğrudan İmparatora bağlı iken artık İçişleri Bakanlığına bağlanmıştı. Kafkasya Genel Valiliği görevlerinde 1882-1890 yıllarında General Knez Aleksandr Mihayloviç Dondukov Korsakov, 1890-1896 yıllarında General Sergey Alekseyeviç Şeremetyev ve 1896-1905 yıllarında Knez Grigori Sergeyeviç Golitsın bulundu. İmparator II. Nikolay'ın emri ile naiplik 26 Şubat/10 Mart 1905'te yeniden tesis edildi. İlk olarak General Kont İllarion İvanoviç Vorontsov Daşkov, ardından ise 1915-1917 yılları arasında görev yapacak olan General Büyük Knez Nikolay Nikolayeviç bu göreve getirildi.⁹⁷

Kafkasya Genel Valisi'ne bağlı olan bölgedeki yerel vali "Batum Oblastı Askeri Valisi" olarak adlandırılmakta ve valinin yokluğunda yerine vekâlet eden bir yardımcısı (*Pamoşnik Batumskago Vayennogo Gubernatora*) bulunmaktaydı.⁹⁸ Batum Oblastı Askeri Valisi'ne makam olarak Osmanlı döneminde Rusya'nın Batum

⁹⁶ A.Devadze, N. Zosidze, "İstoriko-Ekonomiçeskie i Pravovie Voprosı Administrativnago Ustroistva Yugo-Zapadnoy Gruzın (1878-1914g.g.)", **Materialı Mejdunarodnoy Nauçnii Konferentsii Vladikavkaz**, Vladikavkaz, İzdatelsko-Poligrafıçeskoe Predpriyatıe İm. V. Gassieva, 2007, s. 2.

* Çar II. Aleksandr'a Bulgaristan'ın bağımsızlığını sağlamasından dolayı *Kurtarıcı Çar* unvanı verilmiştir.

⁹⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1882 God**, Otdeleniye Tretoy, İzdannıy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1881, s. 80-88; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı...**, s. 34; Artur Tsutsiev, **Atlas Etnopolitiçeskoy İstorii Kavkaza (1774-2004)**, Moskova 2006, s. 29-30; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 356-361; Badem, **Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars...**, s. 36.

⁹⁸ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batum...**, s. 121.

Konsolosluk binası,⁹⁹ Batum Okrug yönetimi için ise Nemlizadelerin* evi tahsis edilmişti.¹⁰⁰

Oblasttaki kolluk görevlerini askerler yerine getirmekteydi. *Uçastok* (kaza) ve *okrug* yöneticilerine *naçalnik* adı verilmekteydi. Bucaklarda ise halk tarafından seçilen ve *starsı* denilen bir müdür bulunmaktaydı. Bu kişilerin okuryazar olma zorunluluğu bulunmamakta ve yanlarına Rum ve Ermeni kâtipler tayin edilmekteydi. Bucak müdürü ve kâtibin maaşları halk tarafından ödenirdi. Köylerde muhtarlar görev yapmakta ve sekiz köyden oluşan birliğin bir baş muhtarı (*glava*) bulunmaktaydı. Askerî valiler, görevlileri sadece daha aşağıdaki görevlere atayabiliyorlardı. Üyelerin daha yüksek rütbelere atamasını ise imparator vekili yapmaktaydı.¹⁰¹

Batum'un idarî kadrolarında ilk yıllarda görülen krizler, yolsuzluklar ve İmparator II. Aleksandr'ın ölümünden sonra ortaya çıkan siyasî olaylar nedeniyle 12 Haziran/25 Haziran 1883'te imparatorun onayı ile Batum Askerî Valiliği bağımsız bir birim olmaktan çıkarıldı¹⁰² ve bölgedeki askerî idare, Kutais Guberniyası'na dâhil edilerek Kutais'e taşındı.¹⁰³ Böylelikle, Transkafkasya'nın batı kısmında yer alan Kutais Guberniyası'nın yeni sınırları, kuzeyden Kafkasya sıradağları, doğudan Suram dağları, güneyden Kars Oblastı ve Türkiye, Batı'dan ise Karadeniz olacak şekilde yeniden düzenlendi.¹⁰⁴ Yeni sistemde Batum Oblastı, Batum ve Artvin okrugları adı altında Kutais Guberniyası'na katıldı ve bu okruglar yine askerî-halk idaresi yönetiminde bir askerî vali idaresinde yönetildi. Acara Okrug, idarî birim olarak ortadan kaldırılarak Batum Okruguna katıldı. Bu sırada Batum'da valinin

⁹⁹ İ.S. Meshi, "Oçerki Razvitiya Batumskogo Gorodskogo Hazayinstva", **Batum i Yego Okrennosti**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 478.

* XIX. yüzyılda Trabzon'un önde gelen ailelerinden olan Nemlizadeler özellikle tütün ve fındık ticareti yapmaktaydılar. Uluslararası ticarete Mısır, İran, Rusya, İspanya, Hindistan gibi birçok ülkeyle ithalat ve ihracatları bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için; Yasemin Nemlioğlu Koca, "19. Yüzyılda Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar", **Karadeniz Araştırmaları: Journal of Black Sea Studies**, Sayı: 49, Ankara (Spring 2016), s. 177.

¹⁰⁰ İ.A. Veru, **Batum i Yego Okrestnosti v Opisanii: Putevoditel po Batumu: Spravoçny Otdel. Adresa i Obyavleniya.**, II. Otdel, Batum, M. Nikoladze, 1910, s. 1-4.

¹⁰¹ Sami Önal, **Milli Mücadelede Oltu**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1968, s. 17; İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars"..., s. 400; Özdemir, **Artvin Tarihi...**, s. 206-207.

¹⁰² **Kavkazskiy Kalendar na 1891 God**, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1890, s. 8.

¹⁰³ **BOA**, HR.SFR.1, 73/45, (30 Temmuz 1883).

¹⁰⁴ **Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1900 God**, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze i I. Heladze, 1900, s. 1.

makamı olarak kullanılan “Vali evi” (*gubernatorskago doma*), Batum Okrugundan sorumlu Kutais Askerî Vali Yardımcısı'nın kullanımına tahsis edildi.¹⁰⁵

Yeni düzende Batum Oblastı, Kutais Guberniyası'na Batum ve Artvin okrugları ve yedi uçastok olarak katıldı. Böylelikle Kutais Guberniyası 4.683.624 nüfusıyla Transkafkasya'da Tiflis Guberniyası'ndan sonra ikinci en büyük nüfusa sahip idari birim olmuştu. Güney Kafkasya bölgesi beş guberniya, iki oblast ve iki okrugdan meydana gelmekteydi. Kutais Guberniyası ise yedi uyezd (kaza), üç okrugdan oluşuyordu.¹⁰⁶ Uyezdlar Kutais, Zugdidi, Leçgum, Özürgeti, Raçin, Senaki ve Şorapan; okruglar ise Sohum, Batum ve Artvin'den oluşuyordu.¹⁰⁷

1883-1903 yılları arasında Batum şehri “*Liman Şehri*” olarak adlandırılmakta ve Kutais Guberniyası'na bağlı olmakla birlikte özel bir statü altında yönetilmekteydi. 17 Mart 1903'te ise Çar II. Nikolay'ın Batum ve Artvin okruglarının Kutais Guberniyası'ndan ayrılmasına dair kararıyla Batum şehri, Batum ve Artvin okrugları, Batum yönetim merkezi olmak üzere askerî vali (*gubernatör*) idaresinde yeniden Batum Oblastı olarak teşkilatlandırıldı.¹⁰⁸ Batum Oblastı'nın yeniden kurulmasının sebepleri arasında bölgede artan arazi fiyatları nedeniyle kamu arazilerinden toprak gasplarının artması, Batum'daki petrol tesislerinin ve Mihailovskiy Kalesi'nin güvenliğinin sağlanması bulunuyordu. Yeni oblast idarî olarak Batum ve Artvin olmak üzere iki okrugtan oluşmaktaydı. Okruglar *uçastok* adı verilen, teğmen veya yüzbaşı rütbesindeki bir idareci tarafından yönetilen yedi kazaya ayrılmaktaydı. Batum Okrugundaki uçastoklar Kintrişi, Gönye, Aşağı Acara ve Yukarı Acara; Artvin'dekiler ise Artvin, Ardanuç, Şavşat-İmerhev ve bir *pristavlıktan* oluşmaktaydı.¹⁰⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na da katılmış olan Konstantin Komarov, Batum Oblastı'na ilk askerî vali (*Batumskago Vayennogo Gubernatora*) olarak Prens

---

¹⁰⁵ Zaur Margiev, **Batum vo Vremena Osmanskoy İmperii: Kratkiy Administrativniy, Statistiçeskiy, İstoriçeskiy Obzor g. Batum i Regiona v Sostave Osmanskoy İmperii**, Batumi, İzdatelstvo Alioni, 2008, s. 142-143.

¹⁰⁶ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903 God**, Batum, Hudejestvennaya Tipografiya H.M. Şmayevskago, 1904, s. 1.

¹⁰⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 God**, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1890, s. 8.

¹⁰⁸ **Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii**, Sobranie Tretie, Tom XXIII 1903, Otdelenie I, Sankt Peterburg 1905, s. 156.

¹⁰⁹ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s. 1-2.

Eristavi ise yardımcısı (*pamoşnik*) olarak atandı. Batum Limanı'na yönetici olarak Tuğamiral Nikolay Romanoviç Greve, Batum Okrug yöneticisi olarak Albay Knez Grigol Gurieli, yardımcısı olarak ise Knez Amilahvari görevlendirildi.¹¹⁰

Batum'un ilk askerî valisi, halkın “*Komar Paşa*” adını verdiği¹¹¹, 1832 doğumlu Konstantin Komarov, asker kökenli bir aileden gelmekteydi ve 1852-1854 yıllarında Petersburg İmparatorluk Askerî Akademisi'nde eğitim almıştı. Kırım Savaşı'na katıldıktan sonra Kafkasya'ya görevlendirilen Komarov, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki başarıları nedeniyle, Batum Oblastı'na genel vali olarak görevlendirildi. İlerleyen yıllarda 1891'de Varşova Kalesi komutanlığına, 1902'de de askerî komite üyeliği görevlerine getirildi. 1908'de Petersburg Kalesi kumandanlığı, 1910'da Çar'ın yaveri görevlerinde bulundu ve 1912 yılında öldü.¹¹² Komarov'un ardından, 1881'de göreve gelen Aleksey Mihailoviç Smekalov¹¹³ görevini bölgenin Kutais Guberniyası'na katıldığı 1883 yılına kadar sürdürdü.¹¹⁴ Aynı görevini Kutais'te 1883-1887 yılları arasında devam ettirdi. 1887-1889 yılları arasında Terek Kossakları atamanı olarak görev yaptı.¹¹⁵ 1903 yılında Mikhail Nikolayeviç Dryagin, Batum Oblastı Askerî Valisi olarak görevlendirildi.¹¹⁶ Bu görevinde 1905 yılına kadar bulunduktan sonra yerine, Temmuz 1905'ten Ocak 1908'e kadar görev yapacak olan Peter Emmanuel Friedrich Parkay atandı. Bu göreve, Parkay'ın ardından 1917'ye kadar görevi sürdürecektir olan Boris Stepanoviç Romanovski Romanko getirildi.¹¹⁷

¹¹⁰ Oliver Reisner, “Integrationsversuche der muslimischen Adscharer in die georgische Nationalbewegung”, **Caucasia Between the Ottoman Empire and Iran 1555-1914**, Ed. Raul Motika und Michale Ursinus, Weisbaden, Reichert, 2000, s. 219; **Adjara and the Russian Empire (1878-1917): British Archives on the Caucasus: Georgia**, Ed. Hugo Greenhalgh, Lolite Tarasova-Howes, London, National Archives, 2003, s. 28.

¹¹¹ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 129.

¹¹² “General-Adyutant K.V. Komarov”, **Batum Oblastniya Vedomosti**, No:19, (31 Aralık 1912), s. 4.

¹¹³ Aleksandr Nikolayeviç Ostrovski, **Polnoe Sobranie Soçineni v Dvenadtsati Tomah: Pisma (1881-1886)**, 1980, s. 594.

¹¹⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1881 God**, Otdeleniye Tret'ey, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880, s. 84.

¹¹⁵ Vasili Pavloviç Bondarev, Aleksandr Grigoreviç Masalov, **Terskoe Kazaçe Voisko: iz veka v vek, (1577-2003)**, Saratov, Saratovskiy Gasudarstvennyy Universitet, 2003, s. 36.

¹¹⁶ **BOA, HR.SYS, 1374/43 (23 Temmuz 1903)**.

¹¹⁷ **Guberni Rossiskoy İmperiya i Rukovoditeli 1708-1917**, Obedinnaya redaktsiya MVD Rossi, Moskva 2003, s. 469; 1906 yılında Batum Oblastında Askeri Vali görevinde geçici olarak Korgeneral M. Miheyev de görev yapmıştır; Stefanov, “İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk v gor. Batum...”, s. 100-108.

Rusların bölgeyi teslim almalarının ardından Batum ve Kars askerî valilerinin hak ve yükümlülüklerini belirten bir talimatname hazırlandı. Hazırlanan talimatname Kafkas Ordusu Komutanı Dimitri Svyatopolk-Mirskiy tarafından 3/15 Şubat 1879'da onaylanarak yürürlüğe girdi. Talimatnameye göre askerî vali ve idaresi altındakiler doğrudan Kafkasya Genel Valiliğine bağlı idi. Vali, alt kademelerdeki görevlilerin seçimine büyük özen göstermekle sorumluydu ve görevde ihmalleri olanları, yaptığı işin ehli olmayanları görevden alabilmekteydi. Vali, Batum ve Kars'taki polis memurlarıyla birlikte VII. dereceye kadar olan mevkilerdeki memurları atama, yer değiştirme ve görevden alma yetkisine sahipti. Askerî kançılara memurları ve askerî-halk idaresi memurları hakkındaki kararlar ise başkomutanlığa sunulmalıydı.

Askerî vali, idare ile halk arasında bir köprü görevi görmeli, halkı bilgilendirmeli, yalan haberlerin ve idarenin emirlerinin yanlış anlaşılmasının önüne geçmeye çalışmalıydı. Yerel halkın askerî birliklere ve güvenlik güçlerine olan olumlu tavrını korumak, kişisel güvenliği, halkın mülkiyet hakkını sağlamak, yangın, kıtlık gibi felaketlerde, mağdurların ihtiyaçlarını gidermek, salgın veya zararlı hastalık durumunda gerekli önlemleri almak, yerel imkânların yetersiz kaldığı durumda ise Kafkas Ordusu Komutanlığına başvurmak valinin görevleri arasında idi.

Valinin görevleri sorumlu olduğu vilayetteki nüfuzlu kişilerin Güney Kafkasya'nın hatta imparatorluğun iç kesimleriyle ticarî ilişkilerini geliştirmeye çalışmak, genç nesillerin buralara eğitim amacıyla gönderilmesini teşvik etmek, halkın eğitimiyle ilgilenmek, yeni okullar açmak, halkı geliştirmek için her türlü girişimde bulunmaktı. Ayrıca yetki alanlarında bulunan Müslüman din adamları ve okullar için toplanan gelirlere engel olmamak, Müslüman okullarını takip ederek zararlı dinî fanatizmin yayılmasının önüne geçmekle görevliydi.

Vali, sorumlu olduğu oblastta huzur ve güvenliği sağlamalı, yerel halkı "yurttaşlığa" hazırlamalıydı. Bunu yaparken yerel halkın süregelen mevcut hayat tarzlarına gerekmedikçe müdahale etmemeliydi. Askerî valinin en önemli görevlerinden biri huzur ve asayiş sağlamaktı. Bölgede olası bir düzensizlik veya itaatsizlikte yerel idarenin müdahalesinin yetersiz kalması durumunda, vali huzursuzluğa neden olan her türlü sebebi bertaraf etmekle, huzuru ve düzeni yeniden kurmakla görevliydi. Bu tür vakalarda huzuru tesis amacıyla vilayetteki tüm askerî birlikler ve araçlar valinin emri altında bulunmalı ve durum vakit kaybetmeden

Kafkas Ordusu Komutanı'na bildirilmeliydi. Vilayetin düzenini bozanların ve zararlı kişilerin vilayet dışına gönderilmesinde Kafkas Ordusu Komutanı'nın fikri alınmalıydı. Acil durumlarda ise bu suçlular, askerî valinin emriyle gönderilme nedenlerini izah eden bir rapor ile birlikte Tiflis'e iletilmeliydi.

Askerî valiler, adli işlerde Kafkas Naib yardımcısı tarafından onaylanmış olan 11 Aralık 1878 tarihli “*Vremennyy Polojenie ob Ustroystve Sudebnoy Çasti v Karskoy i Batumskoy oblasti*” (Kars ve Batum Oblastlarının Adli Yapısına Dair Geçici Nizamname) adlı geçici nizamnameye göre hareket etmekteydiler. Genel imparatorluk düzeninde suç ve kabahatlerle ilgili işlerden sulh mahkemeleri sorumluyken bu ihlaller oblasttaki yerel halk tarafından yapıldığında adı geçen geçici nizamnameye göre muamele edilmekteydi. Askerî valilerin üç yüz rubleye kadar para cezası verme ve üç aya kadar tutuklama yetkisi vardı. Vilayetteki ayrıcalıklı kişilerin tutuklanabilmesi için Tiflis'teki başkomutanlıktan izin alınması gerekmekteydi. Acil durumlarda ise başkomutanlığa haber vermek kaydıyla tutuklama yapılabilmekteydi. Hırsızlık, tartışma, kavga, yaralama ve öldürmeyle sonuçlanmadığı sürece yerel halkın kız kaçırmaya, aile bireyleri arasındaki mülkiyet sorunları gibi meselelerde mahkemelerde şer'î hükümler ve âdete göre karar verilirdi. Tartışmalı davaların kararları ise askerî vali tarafından onaylanırdı. Baş Halk Mahkemesinin (*Glavnyy Narodny Sud*) verdiği kararlar askerî vali, mahkemenin kararıyla aynı fikirde olmadığında, üç bin rubleyi geçen davalarda ve taraflardan biri karara itiraz ettiğinde nihaî karar olmayıp uygulamaya konmazdı. Bu gibi durumlarda dava Kafkasya Genel Valiliğine gönderilirdi. Bölgede Rus yargı kurumlarının açılmasıyla Türk idaresinden kalan ve henüz karara bağlanmamış davalar da incelenebilmekteydi. Karara bağlanmış olanlar ise başkomutanın özel emri olmadan incelenemezdi.

Kars ve Batum oblastlarındaki vergi ve yükümlülükler özel bir emir gelene kadar Osmanlı idaresinde olduğu gibi bırakılmıştı. Valiler ise bölgenin vergi ve yükümlülük düzeninin halk açısından daha kolay olabilmesi için vergilendirme konusundaki düşüncelerini başkomutanlığa mümkün olduğu kadar çabuk bildirmekle görevliydi. Askerî valiler, aynı zamanda Türk idaresinde ticaret yapabilme hakkı için uygulanan vergileri ve Türk sisteminin Kafkasya'da kendi sistemleri ile bağdaştırılması hakkında görüşlerini sunmalıydılar. Şehrin ekonomisinin ve

şartlarının geliştirilmesi, yeni gelir kaynaklarının bulunması, her türlü üretim faaliyetinin gelişmesi için mevcut yolların iyi duruma getirilmesi ve yeni yolların yapılması valilerin sorumlulukları arasındaydı. Ayrıca, sorumlu oldukları alandaki gelişmeye açık olan Kağızman, Oltu, Ardahan, Artvin ve Ardanuç'a özel önem vermek ve buraları geliştirip okrug dâhilinden çıkararak şehre dönüştürmek de valinin görevleri arasındaydı. Yeni gelen Rus nüfus için Kars ve Batum oblastında uygun arazi sağlamak, Kafkasya Genel Valiliğinin özel emri olmadan, Kars ve Batum'da kayıtlı olanlar hariç, Rusya'dan izinsiz olarak buraya yerleşenleri engellemek valinin yükümlülüklerindendi.

Halkın başlıca geçim kaynağı çiftçilik olduğundan valilerce, üretime yönelik olarak her türlü potansiyel kullanılmalı ve geliştirilmeliydi. Fabrika ve zanaat üretimine önem verilmeli, halkın ihtiyacı doğrultusunda üretim yönlendirilmeli ve özel sektörü desteklerken tekelciliğin de önüne geçilmeliydi. Bunlara ek olarak vilayetten elde edilen geliri artırma yollarını aramak, oblast dâhilindeki ormanları korumak da valinin göreviydi.¹¹⁸

5) Batum Şehrinde Belediye İdaresi

II. Aleksandr'ın onayladığı 1870 tarihli Belediye Kanunu, Rusya'da XIX. yüzyıldaki önemli reformlardan biridir. Bu kanuna göre şehir idaresi “*gorodskaya дума*” adı verilen şehir meclisi, “*uprava*” adı verilen yürütme kurulu ve belediye başkanından oluşmaktaydı.¹¹⁹ Bu kanun, şehirde vergi ödeyen veya mülk sahibi 25 yaşından büyük erkeklere oy kullanma hakkı vermektedir. Oy kullanabilen *curia* adı verilen üç sınıf bulunmakta, her *curia* şehir meclisine *glasny** adı verilen üyelerin üçte birini; yani az sayıdaki zengin bir grup meclisin üçte birini seçmekteydi. Daha az zengin olanlar ikinci kısmı ve yüzlerce mülkiyet sahibi üçüncü kısmı seçmekteydi. Şehir işleri oldukça az sayıdaki vergi mükellefi zengin kişiler tarafından yürütülmekteydi. Şehirlere özerk bir yapı kazandıran bu sistem, insanları servet ve mülkiyetlerine göre sınıflandırmaktaydı. Bu sistemde mülkiyet (*tsenz*) ve servet oy

¹¹⁸ HAA, (Hayastani Azğayin Arhiv [Ermenistan Ulusal Arşivi] Erivan), Fond 274, op. 1, delo 3, (Şubat 1879).

¹¹⁹ Leonid Vasileviç Belovinski, **Entsiklopediçeski Slovar Rossiskoy Jizni i İstorii: XVIII-naçala XX v.**, Moskva, OLMA Media Grup, 2003, s. 153.

* Rusya'da 1917'ye kadar şehir meclisine seçilen üye.

kullanma hakkı vererek politik hayata dâhil olmayı sağlamaktaydı. Bu işleyiş nedeniyle ticarî alanda güçlü olan Ermeniler, büyük şehirlerde yönetimde söz sahibi olma imkânına kavuşuyorlardı.¹²⁰

Duma, belediyenin farklı faaliyetleri için daimî ya da geçici komisyonlar tayin etmekteydi. Faaliyet alanları ise kentsel kamu hizmetleri, şehrin mimarisinin ve pazarların düzenlenmesi, sağlık, eğitim, yerel ticaret ve üretimin kontrolü, yangına karşı önlemler alınması ve şehir vergilerinin toplanması gibi görevlerdi. Bu faaliyetlerinde şehir özyönetimi (*gorodskoy samoupravlenie*) bağımsız değildi. Askerî idare altındaki bölgelerde şehir meclisi (*gorodskaya дума*) tarafından alınan bütün kararların askeri valiye sunulma zorunluluğu vardı. Böylelikle üst yönetim tarafından belediyelerin faaliyetleri kontrol altında tutulmaktaydı.¹²¹ Belediye başkanı, şehir meclisi tarafından dört yıllığına seçilmekteydi. Büyük şehirlerde ise bu kişiyi İçişleri Bakanlığı atamaktaydı.¹²² 1870 Belediye Kanunu sadece belediyelerin yasadışı faaliyetlerini veto etme hakkı verirken, 1892 yılındaki karşı reform, idarecilere uygunsuz buldukları belediyelerin faaliyetlerini iptal edebilme hakkını verdi.¹²³

1870 Belediye Yasası ilk olarak 45 şehirde uygulanmaya başlandı. 1872’de Moskova, Petersburg ve Odessa’da, 1874’te Kafkasya’da ve Ukrayna’nın sağ kıyıları ve batı bölgelerindeki şehirlerde yürürlüğe girdi. 1892’ye gelindiğinde sistem 621 şehirde uygulanmaktaydı. Vergi ödeyen ve üç *curia*’ya ayrılmış, oy kullanabilen seçmen kitlesinin şehrin nüfusuna oranı Petersburg ve Odessa’da % 3, Moskova’da ise yalnızca % 4’tü. Bu seçim sisteminde, belediye başkanları toplumun önde gelen zengin kişilerinden seçilmekteydi.¹²⁴

Temel olarak 1870 Belediye Kanunu yükselen orta sınıfa yerel düzeyde de olsa hükümet içinde temsil hakkı vermeyi amaçlasa da Güney Kafkasya’daki yerel halk için bu hak sınırlı kalmıştı. Kafkasya’da belediye seçimleri ilk defa 1874’te Tiflis’te,

¹²⁰ Ronald Grigor Suny, “Tiflis, Crucible of Ethnic Politics, 1860-1905,” Ed. Michael F.Hamm, **The City in Late Imperial Russia**, Bloomington, Indiana University Press, 1986, s. 264-265; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 34.

¹²¹ **Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke**, Tom V, s. 347-348.

¹²² **Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke**, Tom V, s. 238.

¹²³ **The City in Late Imperial Russia**, s. 5-6; Michael F.Hamm, “Khar’kov’s Progressive Duma, 1910-1914: A Study in Russian Municipal Reform,” **Slavic Review**, No: 40, 1981, s. 34-35.

¹²⁴ Michael F.Hamm, **Kiev, A Portrait, 1800-1917**, Princeton, Princeton University Press, 1995, s. 37.

1875'te Kutais'te, 1876'da Gori ve Ahıska'da, 1878'de Bakü'de gerçekleştirildi. 1880'li yılların başında guberniya yöneticileri Batum, Poti gibi şehirlerde belediye özyönetimi için henüz erken olduğunu ve yerel halkın henüz hazır olmadığını ileri sürmekteydiler. Bu ertelemelere rağmen Poti'de 1882'de belediye özyönetimi uygulanmaya başladı.¹²⁵

Batum şehri, limanının serbest liman statüsünden dolayı özel bir statüye sahipti ve Batum Okругu'na dâhil değildi. 1878'den 1888'e kadar polis idaresinde bulunan şehir, *politsmeyster* adı verilen bir polis şefi tarafından idare edilmekteydi. Polis şefine şehrin güvenilir kişileri tarafından yerel halktan seçilen, gerçekte fazla yetkisi olmayan dört vekil yardım etmekteydi.¹²⁶ Belediye sistemine geçişin şehrin yararına olacağını düşünen Batumlu yaklaşık doksan kişi, 1885 yılında, 1870 tarihli Belediye Yasası'nın Batum'da da uygulanması için başvuruda bulundu. Halk, belediye yönetiminin kurulmasıyla şehirde yaşam şartlarının iyileşeceği, pazar meydanlarının yapılacağı ve düzenleneceği, transit mal sevkiyatından alınan gelirin artacağı, yollara kaldırım döşeneceği, mezarlığın düzenleneceği, şehrin doğru planlanacağı, itfaiye biriminin kurulacağı gibi beklentiler içinde bulunuyordu. Yasanın, aynı zamanda yönetimin kontrolsüz ve sorumsuz davranışlarını da ortadan kaldırması beklenmekteydi. Ne var ki yıllık gelirinin 150.000 rubleden az olduğu gerekçesiyle şehrin başvurusu reddedildi.

Hâlihazırda polis idaresiyde yönetilen Batum şehrinin polis müdürü de şehrin böyle bir yönetime geçişinin yararlı olacağını düşünmekteydi. 1887'de Kutais Askerî Valisi Tuğgeneral Aleksandr İgnatyeviç Grosman, Batum şehrinin hızlı gelişmesi, ticaret ve üretim merkezi olması ve nüfusun hızlı artması nedeniyle Batum'da belediye yönetiminin uygulanması için başvuruda bulundu. Bu amaçla, Kasım 1887'de Kafkasya Genel Valisi Dondukov Korsakov'un talimatıyla Batum'daki polis yönetimindeki üyelerden Batum'da belediye yönetimi hazırlanması için bir komisyon oluşturuldu. K.A. Severin başkanlığındaki komisyonda şehrin önde gelenlerinden Sancak Beyzade Ahmet Bey Abaşidze, Karaağazade Hüseyin Efendi, St. İ. Erodlovskiy, A.İ. Kayander, G.L. Meçedeleov, N.B. Passek, H.S. Simeonidi,

¹²⁵ Oçerki İstorii Gruzii Guriziya..., s. 240-244; Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..., s. 34.

¹²⁶ İ.S. Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo Hazayinstva", Batum i Yego Okrennostey, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 464-467.

A.F. Tsimmerman, N.S. Şadinov ve S.A. Şipov yer aldı.¹²⁷ Girişimler sonucunda 28 Nisan 1888’de Batum’un belediye yönetimine geçişi kabul edildi.¹²⁸ Böylece Batum; Tiflis, Kutais, Poti, Gori ve Ahıska gibi belediye özyönetimine geçen şehirlerin arasına katıldı.¹²⁹

2 Eylül 1888 yılında seçimlerin yapılmasıyla Batum şehir yönetimi faaliyetlerine başladı.¹³⁰ K. Gavronskiy 1888’de belediye başkanı olarak göreve geldi.¹³¹ Şehir meclisi üyeleri belediye başkanını seçme hakkını 1894 yılında elde ettiler. Ekim 1894’te Batum Belediye Meclisi’nin ikinci seçimleri gerçekleştirildi, seçimler hakkındaki nizamnamenin değiştirilmesiyle Batum’da seçimler her dört yılda bir yapılmaya başlandı.¹³²

1888 yılında yapılan ilk seçimde, 525 seçmen tarafından *glasny* adı verilen 36 temsilci dört yıllığına şehir meclisine seçildi. 1888-1892 dönemi için ilk sınıftan seçilenler; Artur F. Tsimmerman, Aleksı İ. Kayander, V.A. Kovalev, S.A. Şipov, N. B. Passek, Kazimir A. Severin, İ.F. Ergardt, S.İ.A. Mamulov, F. Anth. Religioni, Mark G. Tseytlin, O.G. Melkonyants, N.P. Passek, A.İ. Severyan, E.F. Ergardt, S.İ. Zrudlovskiy, A.İ. Vanşeidt, İ.A. Mamulov, F.A. Religion, G.H. Tseytlin idi. İkinci sınıftan seçilenler D. İ. Bıkov, M.H. Tohumov, Hüseyin Efendi Karaağazade, Yusif S. Bayan, Alaverd Roman. Alaverdov, Levan Lukiyan Mçedlov, Mihail Keşişoğlu, Yusif. Y. Koçhiov, Gaspar Artem Stefanov, Mikirtum B. Ter-Asaturov, Arşak Art. Tsaturov, Efremidi N. Panikiç idi. Üçüncü sınıftan seçilenler ise Ahmet Bey Abaşidze, S.A. Oganezov, David F. Harazov, S. Sem. Sabaşvili, Süleyman Ağa Rüstem Agazade, Yak. Mois. Varşavski, Sancak Beyzade Hüseyin Bey Abaşidze, G. D. Masumov, İ.S. Şadinov, G. Lukyan. Mçedelov, G.E. Koçetkov ve Parna Z.

¹²⁷ Meshi, “Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo..., s. 484-488.

¹²⁸ **Vseobşı Adres Yejegodnik Goroda Batuma na 1902 god**, Batum, Tipografiya Kiladze i K. Dondukova-Korsakovskaya Ulitsa, 1902, s. 50-51; **Kavkazskiy Kalendar na 1892 God**, Otdel I, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1891, s. 37.

¹²⁹ **Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke**, Tom V, s. 243.

¹³⁰ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s. 188.

¹³¹ **Kavkazskiy Kalendar na 1888 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1889, s. 241.

¹³² Meshi, “Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo..., s. 495-500.

Davitaya idi.¹³³ Osmanlı döneminden gelen sancak beylerinin ağırlıklı olarak üçüncü sınıfta bulunmaları dikkat çekicidir.

Seçilen meclisin (*duma*) milletlere göre durumu şöyleydi; 11 Gürcü, 8 Rus, 10 Ermeni, 2 Rum, 2 Yahudi, 2 Polonyalı, 1 Alman. Bu kişilerin sosyal statü ve mesleklere göre dağılımı 4 mühendis, 2 hukukçu, 3 memur, 14 tüccar, 1 doktor, 3 asker, 1 eczacı, 8 mülk sahibi şeklinde idi. Üyelerin inançlarına göre dağılımı ise 10 Ortodoks, 6 Katolik, 1 Ermeni Katolik, 9 Ermeni Gregoryen, 1 Protestan ve 4 Müslüman Gürcü idi. İlk şehir başkanı K.İ. Gavronskiy'nin yanında, şehir yönetimi üyeleri olarak başkan yardımcısı D. İ. Bıkov, A.İ. Kaynder, İ.S. Şadinov ve sekreter olarak İ. Meshi görev yapmaktaydı.¹³⁴

1870 tarihli Belediye Yasasına göre seçmenler ödedikleri vergiye göre üç sınıfa ayrılmakta ve her seçmen gurubu şehir meclisinin üçte birini seçmekteydi. Bu seçim sistemi nedeniyle 1892 yılı seçimlerinde daha önce hiçbir bölgede görülmemeyen bir sorun ortaya çıktı. Bütün seçmenler tarafından ödenen toplam vergi 21.213 ruble 9 kopekti. Her bir sınıf için düşen pay ise 7.071 ruble 9 kopekti. İlk sınıftaki kişi olarak en fazla vergi ödeyen tek seçmen 6.802 ruble 81 kopekle Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol Şirketi sahibi idi. Dolayısıyla bu kişi, tek başına *glasnıh* adı verilen 12 üyeyi seçme hakkını elde etti. Bu sorun yeni hazırlanan 11/23 Haziran 1892 tarihli Belediye Yasası ile giderildi. Bu sorunun giderilmesi ile 1894'te ikinci dört yıl için *glasnıy* seçimleri yapıldı; 318 seçmenden 239'unun katıldığı seçimde 35 *glasnıh* ve 9 yedek üye seçildi. Seçilenlerin milliyetlere göre dağılımı şöyleydi: 8 Rus, 3 Polonyalı, 19 Gürcü ve 5 Rum. İnançlara göre ise 29 Ortodoks, 5 Katolik ve 1 Protestan bulunmaktaydı. Meslekî olarak dağılımları ise 5 asker, 7 bürokrat, 3 mühendis ve tekniker, 1 kamu görevlisi, 3 doktor, 5 tüccar, 8 mülk sahibi, 1 noter, 1 muhasebeci ve 1 diğer meslek erbabından oluşmaktaydı.¹³⁵ Yeni seçimlerde seçilen Ortodoks üyelerin sayısının artması ve Müslümanların sayısının azalması dikkat çekicidir.

¹³³ **Kavkazskiy Kalendar na 1888 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdannıy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1889, s. 241.

¹³⁴ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s. 188-189.

¹³⁵ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 488-495.

1894 yılında daha fazla Gürcü temsilci meclise girdi. Bu kişiler, N.B. Eristavi, İ.Z. Gedevanişvili, D.İ. Mheidze, G.İ. Voliski, G.L. Eliava, N.A. Dumbadze, P.L. Şervaşidze, N.A. Cabaşvili, M.N. Nikoladze, İ.S. Meshi, A.P. Guguşvili, İ.K. Lominadze, M.S. Betanov, L.L. Mçedlişvili, E.S. Berdzenişvili, S.S. Cabaşvili, K.K. Mgeladze, Sancak Beyzade Abaşidze Dursun Bey, P.S. Gegenaba, O.B. Sabahtarişvi, F.V. Cakeli, Hüseyin Ağa Odabaşoğulları, Abaşidze Hüseyin Ağa Mollamelikadze, İ.D. Kakabadze idi. Ayrıca şehir meclisinde ruhban sınıfının temsilcisi olarak Piskopos L. S. Kikodze yer aldı. Batum'daki Gürcü toplumu ve *glasnı*hların bir kısmı yönetimdeki Gürcü ağırlığını artırmaya çabalamaktaydılar. Bu amaçla Kutais'ten gerekli şartları taşımayan L. Asatian'ı şehir başkanlığı için davet ettiler. Büyük tartışmalardan sonra 25 Ocak 1895'te Asatian şehir başkanı olarak seçildi. Yönetime üye olarak Voliskiy ve İvanov, sekreter olarak ise İ. Meshi seçildi. L. Asatian'ın ölümünden sonra yerine Andronikaşvili seçildi. Seçimler, tüccarlar ve üreticiler arasında sorunlar yaşanmasına neden olmaktaydı. Gürcü burjuvası, ekonomik yönden daha güçlü olan Ermeni burjuvasına karşı mücadele ediyordu. Gürcü burjuvasını Doktor Voliskiy ve Eliava gibi isimler, Ermeni burjuvasını ise Ticaret Bankası Şefi Hudadov temsil etmekteydi.¹³⁶ 1902'de yeniden yapılan seçimlerin ardından¹³⁷ 1907-1911 dönemi için gerçekleşen seçimlerde 44 üye (*glasnıy*) şehir meclisine seçildi.¹³⁸

B) BATUM OBLASTI'NDA İDARÎ DÜZEN VE YÜKÜMLÜLÜKLER

1) Yargı Sistemi

20 Eylül 1878'de Kafkas Orduları Başkomutanı Mihail Nikolayeviç tarafından onaylanan "*Batum Oblastı Geçici Nizamnamesi*" ile yargı alanında da düzenlemeler yapıldı.¹³⁹ Yapılan değişiklikler Kafkasya Başkomutanlığı'nın 11 Aralık 1878 ve 9

¹³⁶ Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava...*, s. 189-190.

¹³⁷ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 495-500; "Ves' Kavkaz" *İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik*, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 9.

¹³⁸ Veru, *Batum i Yego Okrestnosti...*, s. 11-15.

¹³⁹ *Materialı Dlya Opisanıya Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg. na Kavkazsko Maloaziatskom Teatre*, Sankt Peterburg 1907, s. 191-193; Hariton Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata*, Batum 1983, s. 161-163.

Mayıs 1879 düzenlemeleriyle yasalaştı. Yeni yasayla Rus idaresi, kendi çıkarlarıyla çelişmediği sürece eski kurumların da varlığını sürdürmesine izin vermektedir.¹⁴⁰

Batum'da, Rusya'da askerî-örfî idarenin uygulandığı diğer bölgelerde halkın temsilcileri ile oluşturulan *selskiy sud* adı verilen mahkemeler kurulmayarak, bunun yerine Rusya'ya Osmanlı idaresinden geçen, yerel halk üzerinde büyük otoritesi olan *slovesniy sud*-meclis adı verilen kaza bidayet mahkemeleri varlığını devam ettirdi.¹⁴¹ Rus idaresi altında bulunduğu dönemde bölgeyi gezmiş olan Fahreddin Erdoğan da anılarında "...Osmanlı mahkemelerinden bidayet ve istinaf (asliye mahkemelerinin kararlarının itiraz edildiği mahkeme) mahkemeleri, 50 yıl Elviyeyi Selâsede Türk halkının davalarına bakmak üzere baki kalacaktı"¹⁴² ifadelerine yer vermektedir.

Batum Oblastı'nda *slovesniy sud* adı verilen bidayet mahkemeleri iki kategoriye ayrılmaktaydı. Bunlar her kazada birer tane bulunan *uçastokoviy slovesniy sud* adı verilen kaza bidayet mahkemeleri ve Batum'daki *glavniy narodniy sud* adı verilen baş halk mahkemesi olarak çevrilebilecek, istinaf mahkemesi idi.¹⁴³ İlçelerde bulunan bidayet mahkemelerine kaymakam yardımcısı başkanlık etmekteydi. Halk arasından, okuryazar olması şartı aranmayan, seçilmiş dört mahkeme üyesinin imza atabilmesi yeterli sayılmaktaydı. İl merkezinde bulunan bir üst mahkemeye ise vali yardımcısı başkanlık etmekte ve üyeleri halk arasından seçilmekteydi.¹⁴⁴

Batum Oblastı'ndaki bidayet mahkemelerinin yetki ve sorumlulukları, Kafkas Ordusu General Yaveri Prens Svyatopolk-Mirskiy tarafından 9/21 Mayıs 1879 tarihli talimatnameyle belirlendi. Oblastta toplam sekiz bidayet mahkemesi (*slovesniy sud*) bulunmaktaydı. Bunlar, Batum Okrugu'nda Kintrişi, Gönye, Aşağı Acara, Yukarı Acara'da; Artvin Okrugu'nda ise Ardauç ve Şavşat-İmerhev'de olmak üzere toplam altı taneydi. Artvin merkezinde *okrujniy sud* adı verilen Artvin Okrug Mahkemesi ve Batum'da ise Batum Oblastı *glavniy narodniy sud* istinaf mahkemesi bulunmaktaydı. Bidayet mahkemeleri *naçalnik uçastokov* adı verilen kaza idarecileri, üç murahhas ve

¹⁴⁰ HAA, Fond 274, op. 1, delo 3, (Şubat 1879).

¹⁴¹ A.Devadze, N. Zosidze, "İstoriko-Ekonomiçeskie i Pravovie Voprosı Administrativnago Ustroistva Yugo-Zapadnoy Gruzın (1878-1914 g.g.)", **Materialı Mejdunarodnoy Nauçnii Konferentsii Vladikavkaz**, Vladikavkaz, İzdatelsko-Poligrafiçeskoe Predpriyatie İm. V. Gassieva, 2007, s. 2-3.

¹⁴² Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, TC Kültür Bakanlığı, 1998, s. 27

¹⁴³ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God**, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 66.

¹⁴⁴ Önal, **Milli Mücadelede Oltu**, s. 16-17; Yasin Haşimoğlu, **Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi**, Yay.Haz. Erdal Aydoğan, Ankara, Salkım Söğüt Yayınları, 2005, s. 36.

bir kadıdan oluşmaktaydı.¹⁴⁵ Örneğin; Batum Oblastı Askerî Valisi'nin 16 Ekim 1912 tarihli emriyle Ardanuç Kazası'nda slovesniy suda üç yıllığına *deputat* ve *kandidat* adı verilen üyeler seçilmişti. Ardanuç Kazası'ndan Bica Köyü'nden Yusuf Efendi Kurbanoğlu, Varteli Köyü'nden Emin Beyoğlu Molla Bey ve Ardanuç mest. Stepan Padaryan-Ardanuç Kazası slovesniy sud için murahhas (*deputat*) olarak seçildi. Aynı kazanın Haraul Köyü'nden Hasan Beyoğlu Ramiz Bey, Langothevi Köyü'nden İhsan Agaoğlu Faik Efendi ve Ardanuç'tan Anton Retakyan aday üye (*deputata kandidat*) olarak seçildiler.¹⁴⁶

Artvin Okrug mahkemesi ise okrug idarecisi, dört üye, bir kadı ve bir kâtipten oluşmaktaydı. Buradaki murahhaslar ve üyeler halk tarafından üç yıllığına seçilmekteydi. Kadılar ve kâtipler yerel yönetim güçleri tarafından seçilmekte ve murahhaslar gibi görevlendirilmekteydiler. Bu altı kazadaki bidayet mahkemeleri, Artvin okrug bidayet mahkemesi, Artvin kasabası ve Artvin nahiyelerine bakan mahkemeler birinci bidayet mahkemeleri idi. Vilayet merkezinde bulunan *glavniy narodniy sud* adı verilen istinaf mahkemesi ise ikinci merci idi. Buranın üyeleri kazalardaki halk tarafından seçilmiş kişilerden oluşmaktaydı. Son mercii ise Kafkasya Genel Valiliği (*Glavnonaçalstvuyuşiy Grajdanskoy Çastiyu na Kavkaze*) idi.

Birinci derece mahkemeler, yerli halk arasındaki cezaî ve medenî hukuk davalarına bakmakla görevliydi. Bu tür davalarda taraflardan biri yerli halktan değil ise dava imparatorluğun ortak mahkemelerinde görülürdü. Bu durumun bir istisnası olarak, Batum bölgesi Rus idaresine geçtikten sonra Türkiye'den göç edip gelen Rum ve Ermeniler hazine ve muhacir topraklarına yerleştirildiler ve 1886 yılına kadar Rus vatandaşı değillerdi. Bu kişilerin adlî işleri, normalde imparatorluğun ortak mahkemelerinde olması gerekirken, kadıların da görev yaptığı bidayet mahkemelerinde görüldü. Müslümanlar arasındaki evlilikler, boşanmalar ve aile üyeleri arasındaki sorunlar şeriata göre çözülmekteydi. Birinci ve ikinci derece mahkemelerdeki duruşmalar sözlü ve halka açık yapılmaktayken ailevî ve kadın onuruyla ilgili konular kapalı oturumlarda görüşülmekteydi. Buralardaki kararlar âdete göre verilirdi. Mahkemenin verdiği cezanın uygulanması ise imparatorluğun

¹⁴⁵ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s. 1-4.

¹⁴⁶ "Otdel Mestniy", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 7, (25 Oktyabr 1912), s. 2.

kanunî hükümlerine göre yapılırdı.¹⁴⁷ Siyasî suçlar ile vatana ihanet, idareye karşı gelme, eşkıyalık, hazine malını çalma suçları için askerî ceza kanunları uygulanmaktaydı.

Oblasttaki bidayet mahkemelerinin kararları şu durumlarda nihai karar sayılmaz ve uygulanmazdı: Mahkeme başkanı mahkeme üyeleriyle aynı fikirde değilse; suçlu on dört günden daha fazla tutuklanırsa veya elli rubleden fazla para cezasına çarptırılır ve taraflardan biri karardan memnun olmazsa; taraflardan biri ya da mahkeme başkanı, şeriata göre karar veren kadı ile anlaşamazsa. Bu durumlarda kararın verildiği günden itibaren kararın temyize götürülmesi için iki aylık bir süre verilirdi.¹⁴⁸

İkinci merci olan *glavniy narodniy sud*'un kararları nihaî kararlardı. Bununla birlikte eğer mahkeme başkanı mahkeme üyeleri ile aynı kararda değilse, medenî hukuk davalarında dava üç bin rublenin üzerinde ise veya şeriata göre karar verilen davalarda mahkeme başkanı kadı ile aynı fikirde değilse, bu mahkemenin kararı istinafa gönderilip oblast valisinin fikri ile Kafkasya Genel Valiliğine (*Glavnonaçalstvuyuşiy Grajdanskoy Çastiyu na Kavkaze*) giderdi ve Valiliğin kararı taraflar için nihaî karar kabul edilirdi.¹⁴⁹

Bölgedeki mahkemelerin baktıkları suçlar çoğunlukla Kafkasya genelinde yaygın olarak görülen oç alma, kan davası ve sığır hırsızlığı idi.¹⁵⁰ Özellikle kan davalarının yaygın olduğu Artvin'de Okrug İdarecisi Polkovnik Şmerling tarafından bölgedeki kan davalarını çözmek amacıyla 1908 yılında bölgenin önde gelenleri ve din adamlarından oluşan bir uzlaşma komisyonu kuruldu. Komisyonun ilk çalışmaları Sinkot, Kvarshan (Kuarshan), Beşaul, İrsa, Çarbet, Vazriye, Tolgom ve Dolishan köylerinde yapıldı ve sadece iki haftalık süre içinde otuz kan davalı taraf uzlaştırıldı. Murgul Vadisi'nde de kan davalarının çözüme kavuşturulmasının ardından, komisyon tarafından okrug genelindeki kan davalarının da çözülmesine

¹⁴⁷ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s. 1-4; Nikolay Emeliyanoviç Solnişkin, **Artvin i Artvinski Okrug: Opit Oçerka po Podinovedeniyu**, Tiflis 1913, s. 4-5.

¹⁴⁸ "Ves' Kavkaz" **İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik**, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 17.

¹⁴⁹ HAA, Fond 274, op. 1, delo 3.

¹⁵⁰ **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Tom 21, Tiflis 1911-1912, s. 93-94; **Adjara and the Russian Empire, (1878-1917), British Archives on the Caucasus: Georgia**, Ed. H. Greenhalgh, Robert L. Jarman, London, Archival Publications, 2003, s. 470-478.

yönelik adımlar atıldı.¹⁵¹ İleriki yıllarda ise Kafkasya'daki Müslümanlar arasında yaygın olan kan davalarının çözümü için Bakü'nün önde gelenleri arasında bir cemiyet kurulması gündeme geldi.¹⁵²

1910 yılına ait resmî suç kayıtlarına göre Batum Okrugunda 23 hazine ormanı kesme suçu kayıtlara geçmişti. Sakatlama ve yaralama suçları Batum şehrinde 38, Batum Okrugunda 25, Artvin Okrugunda 14 toplamda 77 idi. İntihar vakası Batum şehrinde 14, Batum Okrugunda 2 olmak üzere toplamda 16, cinayet Batum şehrinde 14, Batum Okrugunda 27, Artvin Okrugunda 18 toplamda 59, hırsızlık Batum şehrinde 63, Batum Okrugunda 55, Artvin Okrugunda 9 olmak üzere toplamda 127 idi. Batum'da toplam 134, Batum Okrugunda 154, Artvin Okrugunda 58 ve toplam vilayet genelinde 346 suç polis kayıtlarına geçmiştir.¹⁵³

Batum Oblastı'nda bulunan baş halk mahkemesinde (*glavniy narodniy sud*), 1910 yılında 9 ceza, 156 medenî hukuk, 23 şer'î ve 2 özel dava; Artvin Okrug Mahkemesi'nde 309 medenî hukuk, 34 ceza ve 20 şer'î dava; Ardanuç Kaza Mahkemesi'nde 200 medenî hukuk, 26 ceza ve 23 şer'î dava; Şavşat-İmerhev Kaza Bidayet Mahkemesi'nde 73 medenî hukuk, 43 ceza ve 7 şer'î dava; Yukarı Acara Kaza Bidayet Mahkemesi'nde 118 medenî hukuk, 26 ceza ve 5 şer'î dava; Aşağı Acara'da 288 medenî hukuk, 59 ceza ve 99 şer'î dava; Gönye Kaza Bidayet Mahkemesi'nde 227 medeni hukuk, 62 ceza ve 51 şer'î dava ve son olarak Kintrişi Kaza Bidayet Mahkemesi'nde ise 285 medenî hukuk, 55 ceza ve 92 şer'î dava görülmüştür. Mahkûm ve tutuklu olarak Batum Okrug idaresinde yer alan Kintrişi, Yukarı Acara, Aşağı Acara, Gönye kazalarında; Artvin Okrug idaresinde yer alan Ardahan, Şavşat-İmerhev kazalarında ve Artvin polis idaresindeki hapisanelerde toplamda, 1 Ocak 1911 itibariyle 442 kişi bulunmaktaydı. Bu mahkûmların 433'ü Batum şehir hapisanesinde idi.¹⁵⁴

Bölgede adam öldürme ve kız kaçırma vakalarına sıklıkla rastlanıyordu. 13/24 Eylül 1912 tarihli gazetede yer alan habere göre 17 Ağustos'ta akşam 19.00 sularında İcadiye Köyü'nden Dursun-Ömeroğlu-Kahramanoğlu, aynı köydeki Mecid-Yakub-Alioğlu'nu silahla öldürmüş ve yakalanmıştı. 18 Ağustos, sabah

¹⁵¹ "Artvinskiy Okrug", *Batum Oblastniya Vedomosti*, No: 1, (9 Ocak 1913), s. 5-6.

¹⁵² *Batum Eyalet Ceridesi*, No: 26, (11 Mayıs 1913), s. 1.

¹⁵³ *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s. 118-121.

¹⁵⁴ *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s. 123-125.

08.00'de Oçhamuri'de, Tshanrok Köyü'nden Receb Kalandari, aynı köyden Hashi Kalandari tarafından öldürülmüş ve katil kaçımayı başarmıştı. 9/21 Ağustos gecesi Ardanuç Kazası'nın Unushev Köyü'nden İmamoğlu İsmail Efendi soyulmuştu. 18 Ağustos'ta Şavşat-İmerhev Kazası'nın Sules Köyü'nde, 10 yaşındaki Firkan-Şakiroğlu Şevket, aynı köydeki Dilaver Alioğlu'nu kazayla öldürmüş, Davud Şakiroğlu'nu ise hafif yaralamıştı. 7/19 Ağustos'ta Artvin Kazası'ndan Gogliyet Köyü'nden Sefer Alioğlu, aynı kazanın Yukarı Kura Köyü'nden Hasan Tahiroğlu'nun 14 yaşındaki kızı Asiye'yi kaçırmış ve nereye götürdüğü tesbit edilememişti. 16/28 Ağustos'ta Ardanuç Kazası'nın Haraula Köyü'nde, bilinmeyen sebeplerden Mustafa Sofioğlu'na ait ev yanmıştı. 23 Ağustos/5 Eylül'de aynı kazanın Sahra Köyü'nde çıkan orman yangını iki gün sürmüş ve köylülerce söndürülmüştü.¹⁵⁵ Adli makamlarca arananların suçları, kanundaki maddesi ve suçlunun fiziksel özellikleri verilerek gazetede ilan edilmekteydi. Örneğin; *Batum Oblastniya Vedomosti* Gazetesi'ndeki aranma ilanına göre Kutais Okrug Mahkemesi'nin aldığı karar gereğince Batum Oblastı'nda Kintrişi Kazası'nda Did-Çaşe Köyü'nde geçici olarak yaşayan Türk uyruklu Ali Abdullahoğlu aranmaktaydı.¹⁵⁶

Özel bir binada bulunan Batum hapishanesi, 1905'te on iki yıllığına yıllık beş bin rubleye kiralanmıştı. 1908'de meydana gelen yangın nedeniyle yapı, kübik odalı ve daha ferah bir şekilde inşa edildi. Hapishane binasının ana yapısı dokuz tek hücre, yedi ortak hücre, çalışanlar ve hizmetliler için dört oda, nöbetçi odası ve hapishane acil servisi için iki oda, ana binada iki banyo ve mutfaktan oluşmaktaydı. Hapishane seksen kişilik kapasitede inşa edilmesine rağmen kapasitesinin yaklaşık dört kat fazlası mahkûm bulunmaktaydı. Bu sayı 1910'da, dört yüz kişiye kadar yükselmişti. Hapishanede mahkûmlar kendi yemeklerini kendileri hazırlamaktaydı. Hıristiyan mahkûmların ibadeti için kilisenin bulunmadığı hapishanede, mahkûmlar için dua ve sohbetler pazartesi günleri yapılmaktaydı. Kütüphaneye gelen kitaplar, savcı ve polis şefinin kontrolünden geçmekteydi. Hapishane kütüphanesinde bağış yoluyla gelen dini kitaplar bulunmakta, mahkûmlar memurların gözetiminde okuyabilmekteydiler.

¹⁵⁵ "Otdel Neofitsialnaya", *Batum Oblastniya Vedomosti*, No: 1, (12 Eylül 1912), s. 3.

¹⁵⁶ "Narodnie Slovesnie Sudı Karsskoy i Batumskoy Oblastey", *Batum Oblastniya Vedomosti*, No: 5, (11 Ekim 1912), s. 2-3.

Hapishanedeki mahkûmlar dikiş işlerinde, ayakkabı üretiminde ve hapishane dışında kıyıdaکی istihkâmların yapımında da çalıştırılmaktaydı.¹⁵⁷ 1890 yılında hapishanede bulunan 98 mahkûmdan 91'i 15-25 yaş arasında idi.¹⁵⁸ Poliste tutuklu ve hapishanede bulunan 112 kişinin tamamı erkek olmakla birlikte 42'si Ortodoks, 34'ü Müslüman, 24'ü Ermeni Katolik, 12'si Ermeni Gregoryen idi.¹⁵⁹ Bu mahkûmların dışında, daha ağır suçlular Tiflis'e ve Sibiryaya gönderilmekteydiler.

2) Güvenlik Sistemi

Çarlık Rusyası'nda şehirlerde kamu düzeninin sağlanması polis ve askerî ortak sorumluluğundaydı. 1802 tarihli bir emirle kurulan vilayet polis gücü, *uyezd* birimleri tarafından organize edilmekteydi. Yetki alanı ise hem kırsal hem de kentsel bölgelerdi. Bu polis teşkilatı doğrudan Çarlık yönetimine bağlı ve vilayet valilerinin emri altında idi. Belediye yönetiminin uygulandığı bölgelerde belediyelerin polis teşkilatı üzerinde yetkisi olmamasına rağmen sorumlulukları altındaki bölgelerde düzenin sağlanması ve kanunların uygulanmasında polis gücüne ihtiyaç duymaktaydılar. Polis teşkilatı, idarî olarak belediyelere bağlı olmamasına rağmen belediyeler bölgelerindeki polis teşkilatının giderlerini karşılamakla yükümlüydüler. İç güvenlik birlikleri ve jandarma ise imparatorluğun ileri karakolları olan vilayet şehirlerinde görevliydi. Kırsal kesimde meydana gelen ayaklanmalarda ordu görev almaktaydı. XIX. yüzyılın ortalarında, polis teşkilatı çoğunlukla şehir planı ve yapılarla ilgili düzenlemelerin uygulanmasıyla ilgilenmekte olsa da, polisin yetki ve görev alanları tam olarak belirlenmiş değildi. Şehirlerde yapı işleri, ticaret ve üretim alanlarını da denetleyebilmekteydiler. Sokakların temizliği ve düzeni, göçmenlerin resmî işleri ve asker alma işlemleri görevleri arasındaydı. Polislerin aldıkları maaşlar polis şefleri ve küçük şehirlerdeki başkomiserler hariç oldukça düşüktü. Nüfusu artan şehirlerde polis sayısı oldukça azdı. Örneğin, 50.000 nüfuslu Harkov şehrinde görev yapan polis sayısı sadece 50 idi. Maaşların düşüklüğü nedeniyle seyahat, nehir ve kanallardaki gemilere nakliye, ulaştırma izinleri ve taverna açma hakkı gibi başvurularda polislerin rüşvet alma olaylarıyla sıkça

¹⁵⁷ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God**, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 67-71.

¹⁵⁸ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 25-31.

¹⁵⁹ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 47.

karşılaşılmaktaydı.¹⁶⁰ 1870'lerin sonlarında politik terörizme çare olarak Çarlık yönetimi belediyelerin polis gücünü artırdı. Polis gücünün giderleri ise süregeldiği üzere yine belediyeler tarafından karşılanmaya devam edildi.¹⁶¹

Batum, şehir olarak polis şefinin (*politsmaystr*) sorumluluğundaydı. Şehir Aziziye, Ahmediye, Nuriye ve Müftü mahalleleri olmak üzere dört polis bölgesine (*politseyski uçastki*) ayrılmıştı.¹⁶² 27 Ekim 1878 tarihinde Batum Oblastı'nın düzenli milis ordusu (*postoyannaya militsiya*) kuruldu. Bu birliklerin bir kısmı Batum, Acara ve Artvin okrug yöneticileri arasında paylaştırıldı. Kalan birlikler de askerî valinin emri altında hazır bulundurulmaktaydı.¹⁶³ Müslüman halktan isteyenler bu milis ordusuna katılabiliyordu.¹⁶⁴

3) Vergi Yükümlülüğü

Çarlık idaresi altına giren bölgelerde vergi alınıp alınmayacağı meselesi Osmanlı'ya göçleri etkileyen en önemli sebeplerdendi. İdare tarafından alınan kararlar Kars ve Batum oblastlarında normal düzenin işlemesi için vergi ve yükümlülükler, özel bir emir gelene kadar Osmanlı döneminde olduğu gibi bırakılmıştı.¹⁶⁵ Fakat bu karar halkı ikna etmemiş olacak ki, bölgeden göçler devam etmiştir. İmparator Kaymakamı Büyük Prens Mihail Nikolayeviç,* yapılan göçler nedeniyle 1879 yılında bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Petersburg Sefareti'nden alınan bilgiye göre Mihail Nikolayeviç, Batum'da yerel memurlar, bölgenin ileri gelenleri, konsoloslar ve Batum Okrugunun beyleri ile görüşmesinde halktan alınacak vergilerin eskiden beri ödedikleri miktarı aşmayacağını bildirmişti.¹⁶⁶ Fakat ilerleyen süreçte *Kavkaz Gazetesi*'nin haberine göre Batum halkından Bejanoğlu Hasan ile yapılan görüşmede, halkın kötü durumu nedeniyle, özellikle de Acara bölgesinde vergi alınmaması isteği ortaya çıkmış; bu istek tüm Acaralılar, Borçkalılar ve Şavşatlılar arasında ve Ardahan Okrugunda da yayılmıştı. Hatta birkaç yıl vergiden

¹⁶⁰ Daniel R. Brower, **The Russian City Between Tradition and Modernity 1850-1900**, Berkeley, University of California Press, 1990, s. 13-16.

¹⁶¹ Brower, **The Russian City Between Tradition and Modernity...**, s. 131.

¹⁶² N.M. Dakışeviç, **Batum**, 1890 Tiflis, s. 2-4.

¹⁶³ **Kavkazskiy Kalendar na 1883 God**, Otdel Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1882, s. 235-239.

¹⁶⁴ **BOA**, HR.TO, 89/33, lef 2-3, (28 Ağustos 1879).

¹⁶⁵ **HAA**, Fond 274, op. 1, delo 3, (Şubat 1879).

* Osmanlıca belgede "Grandük Mişel" olarak geçmektedir.

¹⁶⁶ **BOA**, HR.TO, 89/33, lef 2-3, (28 Ağustos 1879).

muaf olmak isteyen Ardahan halkı, bu isteği dillendirmek üzere dört temsilcinin seçilerek Tiflis'e gönderilmesini planlamaktaydı. Savaş nedeniyle büyük kayıplar vermiş olan halk, istekleri kabul edilmediği takdirde, en azından göç etmeleri için izin verilmesini istemekteydiler. Bölgedeki Müslüman halka karşı, Knez N. Eristovi, Grigor Gurieli gibi üst yöneticiler oldukça iyi davranmalarına rağmen alt rütbelerdeki memurlar kötü davranmakta ve insanları göçe zorlamaktaydılar. Ardahan Okruğu'nun yöneticisi halkın vergi vermeye zorlanmaması durumunda ileride halkın şımaracağını belirtmekteydi.¹⁶⁷ Halkın vermekle yükümlü olduğu vergiler genel itibariyle emlak, aşar ve arazi maktu, maarif ve askerlik vergisiydi.¹⁶⁸ Oblast halkının, vergi ödemelerinde daha kolay şartlar sağlanması için kanuni olarak oblast valisine başvuruda bulunma hakkı vardı.¹⁶⁹

Rus yönetimince Tatarlardan ürettikleri ürünün onda biri ya da hayvanların yavruları üzerinden Batum, Artvin ve Kars'ta Temmuz 1887 tarihine kadar aşar vergisi alınmaktaydı.¹⁷⁰ Hane başına 50 kopek salyane, ağnam veya tovat resmi tahsil edilmekteydi. 1881'de ağnam resminden 8.877 ruble, mart ayında toplanan rüsumat vergisinden 1.432 ruble 75 kopek gelir elde edildi. 1882'de ise aşar vergisi ve diğer gelirlerden toplam 12.395 ruble 67 kopek gelir toplandı.¹⁷¹ Halkın mevcut düzene alışmasının ardından Çar III. Aleksandr'ın, Bakanlar Kurulu'nun 20 Haziran/2 Temmuz 1887 tarihli kararını onaylamasıyla birlikte Kars ve Batum halkı önceki aşar, salyane gibi vergilerinin yerine Rusya'daki genel vergilere tâbi oldular. 1901'den itibaren ise bölgede arazi vergileri uygulanmaya başlandı.¹⁷² 1890 yılında Batum Okruğu'ndan aşar vergisi olarak alınan ürünlerden 28.285 ruble elde edilmiş, Artvin Okruğu'ndan toplanan aşar vergisinden ise 31.755 ruble gelir

---

¹⁶⁷ "Novosti Gruzinskoy Pressi", **Kavkaz**, No: 48, (2 Mart 1889), s. 2.

¹⁶⁸ Önal, **Milli Mücadelede Oltu**, s. 19.

¹⁶⁹ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s. 163-164.

¹⁷⁰ "Ves' Kavkaz" **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, 1. Çast', (Kalendarniy Otdel) Tiflis 1903, s. 21.

¹⁷¹ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 320-328.

¹⁷² **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912 g.: İyun-Noyabr 1912...**, s. 6-8.

beklenmekteydi.¹⁷³ İdarenin genel vergi (*tekâlif-i umûmî*) kararı ve bu vergileri zorla kabul ettirme politikası yeniden bölgeden göçlere neden oldu.¹⁷⁴

Genel vergilere tabi olduktan sonra ise Batum, Artvin ve Sohum'da aşar vergisi yerine hane başına bir ile yedi ruble arasında değişen arazi vergisi alınmaya başlandı. Konargöçer Kürtler ve Hemşinlilerden ise önceki rüsumat vergisi yerine hane başına üç ruble yedi kopek tutarındaki *kibitoçny sbor* adı verilen vergi alınmaktaydı.¹⁷⁵ Şehir ve kasabadaki binalardan değer bedeli; ticarî amaçla kullanılan tartı bedeli, hayvan kesim bedeli, teknelerden denizde avlanma bedeli ile rıhtım kullanma bedeli, 22 Mayıs/3 Haziran 1879'da kabul edilen kanuna göre tüketilen içki, tütün ve tuzdan, otel, taverna gibi işletmelerden, atlı arabalardan, kentsel alanlarda depolanan odun ve yapı malzemesinden, yol işgalinden, noter işlerinden, açık artırmalardan, kum çakıl çıkarma işlerinden, şehir şebeke suyu kullanımından vergi alınmaktaydı.¹⁷⁶

Kafkas yıllığında yer alan vergilere dair bölümde Güney Kafkasya'da başka vergilerin de toplandığı görülmektedir. Bu vergiler halkın diline göre farklı isimler alabilmekteydi. Elizavetpol Guberniyası'nda Müslüman din adamları ve hayır işleri için *Zekât* adı altında para toplanmaktaydı. Bayramlık adlı vergi artık zorunlu olmaktan çıkmasına rağmen Nevruz bayramlarında Şîî nüfus arasında devam etmekteydi. *Ahça* mülk satışı veya bölünmesinde ödenmekteydi. *Bahra* ise Erivan, Gümrü ve Tiflis guberniyalarındaki toprak sahiplerine mülkî haklarından dolayı ödenen vergi idi. *Begyar* (Geyar) adı verilen vergi devlete ve toprak beyine karşı bedenen ücretsiz çalışma yükümlülüğü idi. *Bolis-puli* vergisini Gürcüler ödemekteydi. Hazine ormanlarından yararlananlar *Gala* adlı vergiyi vermekle yükümlüydü. *Dzeveni*, Tiflis Guberniyası'ndaki halkın ektiği üründen beşte birden onda bir oranına kadar verime göre alınan, erzak olarak toprak sahibine topraktan alınan ürünün haricinde bayram günlerinde getirilen vergiydi. *Kuluhi* şaraptan,

¹⁷³ **Kavkazskiy Kalendar na 1892 God**, Otdel I, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1891, s. 128.

¹⁷⁴ **BOA**, DH.THİK.M, 83/61 lef 4, (2 Nisan 1900).

¹⁷⁵ **Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1902..., god**, Gubernskaya Tipografiya, Tiflisskaya Ulitsa, dom S. Bokeriya, Kutais 1903, s. 44. Yasin Hamsioğlu anılarında, aşar vergisinin Oltu'da sadece iki taksit hâlinde alındığını, verginin muhtar tarafından toplandığını ve geç ödenen vergiler için gecikme zammı uygulandığını belirtir. Haşimoğlu, **Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi**, s. 38.

¹⁷⁶ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 471-475.

Mahta ise köylüler ve halktan kişi başına 1 ruble 43 kopek alınan vergilerdi. Bu vergi Müslüman bölgelerden göçenlerden ve başka vergi ödemeyen diğer halklardan alınırdı. *Sabalaho* ise Tiflis ve Kutais guberniyalarında yaz ve kış hayvanların otlaması için ödenen para veya aynî ödemeydi. Ermeniler ise *Gevazanaptu*, *Lusin*, *Şençadram* adlı vergileri ödemekteydiler.¹⁷⁷

Batum Oblastı'nda halkın ödediği nakdî vergilerin yanında diğer yükümlülükleri de vardı.¹⁷⁸ Hıristiyan din adamlarına maddî yönden destek olmak (Hıristiyan halk için geçerli), kamu yönetimine, köy okullarına yardım etmek bunların başında geliyordu. İkinci olarak ise kiliselerin, okulların, köy idarelerinin, yolların, köprülerin yapım ve tamir giderlerine destek vermek halkın yükümlülükleri arasındaydı. İmereti ve Guria-Mingrel piskoposluğu için guberniyadaki yedi uezdde hane başına yıllık iki ruble alınmaktaydı.¹⁷⁹ Osmanlı'da *amele-i mükellefe*, *angarya* adıyla anılan bir çeşit zorunlu kamu hizmeti,¹⁸⁰ Rus idaresine giren Batum, Artvin bölgelerinde uygulanmaya devam ettirildi. Halk zorunlu olarak yılda belli bir gün yol, köprü yapımında çalışmak, kar temizlemek, hazine mülklerini korumak, suçlulara refakat etmek gibi işlerde çalıştırılmaktaydı. Bu faaliyetlerde halkın at ve arabalarından da yararlanılmaktaydı. 1899 yılında Batum Okrugu'nda, halktan yaya 4.182, atlı olarak ise 1.063 kişi bu tür işlerde görev aldı. Bu yükümlülük her yıl gerekmemekte idare tarafından ihtiyaç duyulması hâlinde yerine getirilmekteydi. Örneğin; 1899 yılında Artvin Okrugu'nda bu yükümlülüğe ihtiyaç duyulmamıştır.¹⁸¹

4) Askerlik Yükümlülüğü

Rusya'da askerlik hizmetine yeni bir düzen getirilmesi I. Petro döneminde yapılan reformlarla başladı ve 1705 yılı itibariyle, soylular dâhil herkes için askerlik zorunlu hâle getirildi. Fakat bu kural Petro sonrası dönemde gevşetilerek soylular, tüccarlar, toplumun ileri gelenleri ve yüksek eğitim görmüş olanlar için zorunlu

¹⁷⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1893 God**, IV. Razniya Sivedeniya, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1894, s. 18-19.

¹⁷⁸ B.M. Gribovskii, **Gosudarstvennoe Ustroistva i Upravlenie Rossiskoy İmperii**, Odessa, Tip. "Tehnik", 1912, s. 151.

¹⁷⁹ **Obzor Kuttaiskoy Gubernii za 1902 God**, Kutais, Gubernskaya Tipografiya, 1903, s. 44.

¹⁸⁰ Yakup Akkuş, Kadir Yıldırım, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: Amele-i Mükellefe Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 53, 2, 2017.

¹⁸¹ **Obzor Kuttaiskoy Gubernii za 1899 god**, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze-I. Heladze, 1900, s. 43; **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God**, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 88.

askerlik hizmeti kaldırıldı. 1828-1829 Türk-Rus Savaşı döneminde asker alımına yeni bir düzenleme getirilerek Rusya iki bölgeye ayrıldı ve her yıl bir bölgeden asker alımı yapılması kararlaştırıldı.¹⁸²

1828-1829 Türk-Rus Savaşı'ndan yaklaşık yarım yüzyıl sonra II. Aleksandr'ın onayladığı 1874 tarihli Askerlik Nizamnamesi, askerlik hizmetine yeni düzenlemeler getirdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın birkaç yıl öncesine denk gelen bu düzenlemeler, Tarihçi Zayonçkovskiy'e göre Rus ordusunda askerî düzenlemelerin ne ölçüde etkili olduğunu görmek için iyi bir fırsat olmuştu.¹⁸³ 1874 tarihli nizamnamenin ilk maddesine göre tahtın ve vatanın korunması her Rus tebaasının kutsal vazifesiydi. Erkekler ise istisnasız askerlik yapmakla mükellefti.¹⁸⁴ Fakat Rus kökenli olmayan, *inorodstev* olarak adlandırılanların yaşadığı Astrahan Guberniyası, Turgay, Ural, Akmolın, Semipalatin, Semireçen oblastları, Arhangel Guberniyası'nın Mezen ve Peçor uyezdlilerindekiler askerlikten muaftılar. Bu muafiyet 1912 yılında çıkarılan askerlik kanunuyla da devam etti.¹⁸⁵ Nizamnamenin beşinci maddesine göre devletin silahlı gücü düzenli birlikler ve olağanüstü zamanlarda kurulacak olan gönüllü milis birliklerinden oluşmaktaydı. IX. maddeye göre askere alınacakların sayısı ordu ve donanmanın talebine göre Harbiye Nezareti tarafından belirlenmekte ve imparatorun emriyle ilân edilmekteydi. XIV. madde ise asker alımlarını düzenlemekteydi. Rusya'da asker alım tarihleri bölgelere göre değişmekteydi. Normalde 1 Kasım-15 Aralık tarihleri arasında, Sibiryaya gibi uzak bölgelerde ise 15 Ekim-31 Aralık tarihleri arasında yapılmaktaydı.¹⁸⁶ Her yıl askerlik çağı gelmiş yedi yüz bin ile dokuz yüz bin kişi arasında değişen bir havuzdan iki yüz bin asker alımı yapılmaktaydı.¹⁸⁷ 1914 öncesinde silahaltına alınabilecek asker sayısı Fransız

---

¹⁸² Mustafa Tanrıverdi, "Çarlık Rusya Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 175-176.

¹⁸³ P.A. Zayonçkovskii, *Voennie Reformı 1860-1870 godov v Rossii*, Moskva, Moskovskago Universiteta, 1952, s. 359-360.

¹⁸⁴ *Ustav o Voinskoy Povinnosti s Obşeponyatnımi Ob'esneniyami*, Sankt Peterburg, Peçatano v Voenny Tipografi, 1874, s. 9.

¹⁸⁵ General N. N. Golovin, *Voenniya Usiliya Rossii v Pervoy Mirovoy Voyne*, Tom I, To-va Obiediennih İzdateley, Parij 1939, s. 10-11.

¹⁸⁶ *Ustav o Voinskoy Povinnosti s Obşeponyatnımi Ob'esneniyami*, s. 10-15.

¹⁸⁷ Peter Brock, *Against the Draft: Essays on Conscientious Objection from the Radical Reformation to the Second World War*, Toronto, University of Toronto Press 2006, s. 161; Nikolay Nikolayeviç Golovin, *The Russian Army in the World War*, Volume 11, New Haven, Yale University Press, 1931, s. 70.

ordusunda dört milyon, Alman ordusunda beş milyonu.¹⁸⁸ Rusya ise altı milyonu bulan asker sayısı rakipsizdi.¹⁸⁹

İmparatorluğun silahlı kuvvetleri düzenli ve düzensiz birlikler olarak ikiye ayrılmaktaydı. Düzensiz birlikler Don Kossakları ve özel şartlarla askerlik görevini yerine getiren *inorodtsev*lerden oluşmaktaydı. Düzenli birlikler ise kendi içinde daimî birlikler ve yedek kuvvetlerden oluşmaktaydı. Daimî birliklerde askerlik süresi kara ordusunda üç yıldan dört yıla, donanmada beş yıla, yedeklik süresi ise altı yıldan sekiz yıla kadar değişmekteydi. Bu hizmetlerden sonra ise askerlik hizmeti olağanüstü durumlarda kurulan gönüllü milis kuvvetlerinde 43 yaşına kadar devam etmekteydi.¹⁹⁰

1887'ye kadar Güney ve Kuzey Kafkasya'daki *inorodtsev* olanlar askerlik görevinden muaftılar. Daha sonra ise Kafkasya'daki yerli olmayan halklara da zorunlu askerlik getirildi. Kuzey Kafkasya'daki bazı dağlıların da askerliğe katılması sağlandı. Türkistan krayı, Primorsk ve Amur oblastları ve Sibiry'a'nın bazı bölgelerindeki bütün halk askerlikten muaftı. Demiryolu ulaşımının gelişmesiyle Türkistan ve Sibiry halkları için askerî muafiyetler azaltıldı.¹⁹¹

Güney Kafkasya'daki Müslümanlar askerlikten muaf olmalarına rağmen¹⁹² Rus idaresine yeni girmiş olan bölgelerdeki Müslümanlar arasından asker alınacağına dair yayılan söylentiler halkı huzursuz etmekte ve göçe teşvik etmekteydi. 1879'da Batum'a gelen Kafkasya İmparator Naibi Mihail Nikolayeviç tarafından Müslüman halkın askere alınacağı söylentilerinin temelsiz olduğu, fakat halktan isteyenlerin bölgenin güvenlik ve asayişinden sorumlu milis kuvvetlere katılabileceği belirtilmişti. Müslümanlar dışında, Artvin'de yaşayan Hıristiyan halkın ise Rusya'ya asker vermemeleri durumunda "*refah ve saadetleri*" için başka hizmetlerde çalışmak zorunda oldukları ifade edilmişti.¹⁹³ Askerlik yapmak istemeyen Müslüman halkın

---

¹⁸⁸ Emily O. Goldman, "The Spread of Western Military Model to Ottoman Turkey and Meiji Japan", Ed. Theo Farrell and Terry Terriff, **The Sources of Military Change: Culture, Politics, Technology**, Lynne Rienner, 2002, s. 64.

¹⁸⁹ Ahmed Saib, **Şark Meselesi**, Haz. Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, Berikan Yayınevi, 2014, s. 28.

¹⁹⁰ Gribovski, **Gosudarstvennoe Ustroistva i Upravlenie...**, s. 56.

¹⁹¹ Zayonçkovskii, **Voennie Reformi 1860-1870 godov v Rossii**, s. 308; Golovin, **Voenniya Usiliya Rossii v Pervoy Mirovoy Voyne**, Tom I, s. 11-12.

¹⁹² BOA, HR.SYS, 1231/56, (6 Haziran 1879).

¹⁹³ BOA, HR.TO, 89/33, lef 2-3, (28 Ağustos 1879).

göç etmeyi bile göze almasına rağmen Fahrettin Erdoğan, Rusya'nın bölgedeki Müslümanları elli yıl askerlikten muaf tuttuğunu iddia etmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır; “*Elli yıl askere almamak siyaseti. Cengaver Türklerin benliğini hiçe indirmek amacıyla askerlikten uzaklaştırmak demektir.*”¹⁹⁴

Rus yetkililer tarafından Müslüman halkın askerlikten muaf olduğuna dair yapılan açıklamalara rağmen, Erzincan IV. Ordu Müşiri Nafiz Paşa tarafından gönderilen 27 Temmuz 1886 tarihli telgrafta, Rusya tarafından Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve köylerindeki Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden yıl sonu itibarıyla asker ve bedel-i askeriye almak için nüfus sayımı yapılmakta olduğu, Müslümanların ise ne askerlik yapmak ne de bedel-i askeriye ödemek istedikleri seraskerliğe bildirilmekteydi. Rus idaresi ise sorumluluklarını yerine getirmemek için göç etmek isteyenlerden beş yıllık bedel-i askeriye karşılığı olarak 75 manatı peşin tahsil etmekteydi. Bahsedilen miktarı ödemek istemeyenler ise Osmanlı'ya gizli yollardan göç etmekteydi.¹⁹⁵ 1887 yılında askerlik yapmak istemeyen Batum ve Artvin ahali yeniden göçe başlamış, bunlardan 500 kişilik bir grup ise Rize'ye ulaşmıştı. Rus idaresinden izinsiz göç eden muhacirlerin iadesi konusunda Rusya sefaretinden bir iade talebi gelmediğinden Osmanlı idaresince gerekli yerlere yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştı.¹⁹⁶ Batum ve Artvin okruglarındaki gayrimüslimlerden asker alımı ilk defa 1889 yılında uygulandı.¹⁹⁷

Geçici olarak askerlik hizmetinden muaf olan Müslüman halkın, 1887'den itibaren *voenny nalog* adı verilen askerlik vergisini ödeyerek muaf olmaları kararlaştırıldı. Böylelikle süresi üç yıl olan askerlikten, Güney Kafkasya, Terek ve Kuban oblastları, Stavropol Guberniyası'ndaki Müslümanlar ve Sohum Okruğu'nda bulunan Hıristiyan Abhazlar muaf tutuldu.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara, TC Kültür Bakanlığı, 1998, s. 27.

¹⁹⁵ BOA, A.MKT.MHM, 491/23, lef 1-2-3, (11 Ağustos 1887); **Dlya Opisanıya Mestnostey i Plemen Kavkaza**, Vıpusk Dvadtsat Vtoroy, Otdel Vtoroy, Tiflis, İzdanıe Upravlenıya Kavkazskago Uçebnago Okrugı, 1897, s. 7.

¹⁹⁶ BOA, MV, 25/29, (21 Ekim 1887).

¹⁹⁷ Glasny K. Krasnitskiy, “O Prıstutsvıy Voınskoı Povınnostı”, **Batumskıy Golos**, No: 205, (17 Eylül 1908), s. 3-4.

¹⁹⁸ Vorontsov-Daşkov, **Vsyepoddanneşaya Zapıska po Upravlenıyu Kavkazskım Krayem**, s. 99-101; **Ustav o Voınskoı Povınnostı s Obşeponyatnımı Ob'esnenıyami**, s. 10-11; **Obzor Batumskoy Oblastı za 1910...**, s. 89-91.

1874 Nizamnamesi'nin V. maddesinde belirtildiği üzere, Rusya askerlikten muaf olan halklardan gerektiğinde gönüllü milis birlikleri oluşturabiliyordu.¹⁹⁹ 1895 yılında Rusya'da *Sen Petersburg* adlı gazetede yayınlanan habere göre Rusya Harbiye Nazırı'nın Kafkasya ve Güney Kafkasya'da Müslümanlardan gönüllü alaylar oluşturmayı planladığı ve bu amaçla Kafkasya idaresince hazırlanan tasarının Harbiye Nezaretine gönderildiği bildirilmekteydi.²⁰⁰ Bu haberin Kafkasya'da *Tifliski Listok* adlı gazetede de çıkması üzerine, konuyu araştırmak üzere Petersburg Sefareti'nden görevlendirilen Ateşemiliter Cemil Beyin hazırladığı rapora göre Rusya'nın bu planı öteden beri devam etmekte olan, Müslüman halktan gönüllü alaylar kurarak yararlanma planının bir parçasıydı. Bu amaçla Kafkasya Ordusu Erkân-ı Harbiye heyeti bu alayları oluşturacak 150 asker ve 7 zabitanadan oluşan iki bölük kurulması amacıyla bir tasarı hazırlayarak Harbiye Nezareti'ne göndermişti. Tasarıda yer alan bölük zabitanlarının "...hangi sınıf-ı milletten ve mezhepten olacağı..."na dair ayrıntıların Harbiye Nezareti'nce yeterli görülmemesi üzerine proje uygulanmaya konulamamıştı.²⁰¹ Bu uygulamanın imparatorluğun diğer bölgelerinde gerçekleştirildiği görülmektedir. 1809'da Rusya'ya bağlanan Finlandiya'da, 1901 yılına kadar halk askerî hizmetten muaftı. Almanya ile ortaya çıkan savaş durumu nedeniyle Finlilerden askerî birlikler oluşturuldu. Daha sonra ise yeni bir nizamname ile halk askeri hizmetten yeniden muaf tutuldu.²⁰²

1897 sayımına göre Rusya'daki Müslüman nüfus yaklaşık 20 milyon, Osmanlı Devleti'nde ise bu sayı 14 milyon idi.²⁰³ Bu nüfusun bir kısmının bulunduğu Güney Kafkasya'da askerlik çağı gelen Müslümanlardan askerlik hizmeti yerine bir buçuk ruble *voenniy nalog* adı verilen askerlik vergisi alınmaktaydı.²⁰⁴ 1910 yılında askerlik vergisi olarak Batum genelinde 3.030 ruble toplanmıştı.²⁰⁵ Rus yetkililere göre Batum ve Acara'daki Türkler Rusya'daki askerlik hizmetinden askerlik vergisi

¹⁹⁹ (Çar) Nikolay, "Vısoçayşiy Manifest: Po Delam Finlyandii", **Batumskiy Listok**, No: 7, (1 Kasım 1905), s. 1.

²⁰⁰ **BOA**, Y.A.HUS, 322/92, (20 Mart 1895).

²⁰¹ **BOA**, HR.SFR.1, 102/24, (3 Mayıs 1895); **BOA**, Y.A.HUS, 328/44, lef-1-2-5, (4 Mart 1896).

²⁰² Golovin, **Voenniya Usuliya Rossii v Pervoy...**, s. 11-12. (Çar) Nikolay, "Vısoçayşiy Manifest: Po Delam Finlyandii", **Batumskiy Listok**, No: 7, (1 Kasım 1905), s. 1.

²⁰³ James H. Meyer, **Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914**, Oxford, Oxford University Press, 2014, s. 3.

²⁰⁴ Haşimoğlu, **Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni...**, s.38; Özdemir, **Artvin Tarihi**, s. 210-211.

²⁰⁵ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 88.

ödeyerek muaf olmalarına rağmen Türkiye'ye geçerek askerlik görevlerini yapmaktaydılar.²⁰⁶

1901 yılı için Çarlık Rusyası genelinde 308.500, Kafkasya'dan ise 13.191 er silahlı altına alınmıştı. Bu askerlerin 2.891'i Batum, Artvin ve Acara'nın da bağlı olduğu Kutais Guberniyası'ndan, 314'ü ise Kars Oblastı'ndan idi. Bunların bölgelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-2 1901'de Kafkasya Genelinde Askere Alınanların Sayısı	
Kutais Guberniyası	2.891
Kars Oblastı	314
Erivan Guberniyası	1.502
Tiflis Guberniyası	2.522
Elizavetpol Guberniyası	1.325
Bakü Guberniyası	217
Dağıstan Oblastı	69
Kuban Oblastı	1.370
Stavropol Oblastı	2.388
Karadeniz (Çernomore) Oblastı	112
Terek Oblastı	481
Toplam	13.191
Kaynak: TNO, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (18 Ekim 1901).	

Batum Oblastı'nda, Batum şehri ve diğer iki okrugtaki askerlik hizmetini yapacak olanlar Batum ve Artvin okruglarına çağrılmaktaydı. Bu bölgeler 1903'te Kutais Guberniyası'na bağlandığı için, 24 Eylül/6 Ekim 1903 tarihli Çarlık emriyle bu görev geçici olarak Özürgeti ve Kutais askerlik şubesine geçti.²⁰⁷ Müslümanların askerlikten muafiyetine rağmen Türkiye'den gelen Ermeni ve Rumlar hemen askere alınmaktaydılar. Yerli halk kendi atı ve silahı ile maaşlı olarak jandarma (*strajnik*) ve orman muhafaza memuru (*abeşik*) gibi görevlerde bulunabilmekteydi.²⁰⁸ 1899 yılında Batum'un da içinde bulunduğu Kutais Guberniyası'nda celp dönemi 15/27 Kasım'da sona erdi. Askerî hizmet için alınan 8.643 kişiden 8.535'i Ortodoks ve 108'i Musevi idi. Askerlik hizmeti mülkiyet durumu veya eğitim nedenleriyle ertelenebiliyordu. 1899 yılında guberniyada 44 kişi eğitime devam ettiği için, 1 kişi de mülkiyet durumundan dolayı askerliğini tecil ettirmişti. Askerlikten muaf

²⁰⁶ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912..., s. 104.

²⁰⁷ Obzor Batumskoy Oblasti za 1903..., s. 17-22.

²⁰⁸ Özdemir, Artvin Tarihi, s. 211.

olmasına rağmen gönüllü askerlik yapmak isteyen 1 kişi, askerlikten tamamen muaf 5 kişi, askerliğe elverişli olmayan 315 Hıristiyan ve 3 Musevi vardı. Asker alımlarında çoğunluğu Gürcüler ve ardından Megreller oluşturmakta, çok az sayıda ise Osetyalı, Yahudi, Ermeni, Rum ve Rus bulunmaktaydı. İnançlara göre ise çoğunluk Ortodoks olmakla birlikte az sayıda Karaim, Musevi ve Raskolnik* vardı.²⁰⁹ 1914 yılında Çarlık Rusyası idaresindeki nüfusun % 90'ı askerlik yapmakla yükümlü, geri kalan kısım ise askerlikten muaftı.²¹⁰

Bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının askere alınma işlemleri Batum Başşehbenderliği üzerinden yürütülmekteydi. Anadolu'daki 4'üncü Kolordu'nun Yemen'e asker göndermesi üzerine, çok sayıda redif askerinin de çağrılması gündeme gelmişti. Bu nedenle Batum Başşehbenderi tarafından Batum'da ikamet eden Osmanlı vatandaşlarından 850 kişinin askere çağrılmasına rağmen sadece 80 kişi başvurmuştu.²¹¹ 1914'te savaş öncesi Rus idaresinin Batum ve çevresindeki bölge halkını jandarma olmaları için teşvikine rağmen bu teklif halk tarafından sıcak karşılanmamıştır.²¹²

C) BATUM'DA SERBEST LİMAN İDARESİ VE KALDIRILMASI

1) Batum'un Serbest Liman Statüsü

Berlin Antlaşması'yla Batum Limanı (*porto franco*) serbest liman ilân edildi. Terim olarak *porto franco* İtalyanca kökenli olup yerli ve yabancı malların gümrüksüz ithalat ve ihracatı anlamında kullanılır.²¹³ Serbest liman bölgesi, sahip olduğu gümrük rejimi nedeniyle bulunduğu bölgenin genel kurallarının muaf tutulur. Serbest liman ile yabancı ülkeler arasındaki mal trafiği formalitesiz ve vergisiz, malların ülke içine dağılımı ise normal gümrük rejimi gereklerine göre gerçekleşir.

---

* Raskolnik: Rus Ortodoks kilisesinden ayrılmış olan.

²⁰⁹ **Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1899 god**, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze-I. Heladze, 1900, s. 43-45.

²¹⁰ Golovin, **Voenniya Usiliya Rossii v Pervoy Mirovoy...**, s. 11-12.

²¹¹ **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (16 Mayıs 1905).

²¹² Mehmet Bilgin, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2017, s. 90-91.

²¹³ **Entsiklopedičeskiy Slovar**, Pod red. F.A. Brokgauza, İ.A. Efrona, T. XXIV., Sankt Peterburg, 1898, s. 604.

Bu rejimin amacı hem dış ticareti geliştirmek hem de ekonomik gelişmeyi artırmaktır. Bu tür bölgelerde üretim ve transit taşıma gelişir, tüketiciye gerekli malların sağlanması istikrarlı hâle gelir.²¹⁴

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında serbest liman rejimi Cebelitarık, Malta, Sulin, Singapur ve Aden'de²¹⁵ Rusya'da ise İmparator I. Aleksandr'ın emriyle 1817 yılında ilk kez Odessa'da uygulandı ve şehrin gelişmesinde önemli rol oynadı. Limanın gelişmesinde sadece serbest liman statüsü yeterli olmayıp bulunduğu bölgenin yeterli ticarî potansiyele sahip olması da önemli rol oynamaktaydı. Bu dönemde Nikolayev, Herson ve Sivastapol'un dış ticarete kapatılmış olması, Odessa'yı uçsuz bucaksız Beserabya, Podolski, Kiev, Herson, Ekatterinoslavski ve Tavriçesk bölgelerinden gelen Rus ekmeği ve tahılı ticarî bir merkez hâline getirdi. Bu bölgede satılan buğdaydan elde edilen gelirin gümrük vergisiz mal satın alınmasına sarf edilmesi, muazzam bir yabancı mal döngüsünü ortaya çıkardı ve Odessa'yı zenginleştirdi.²¹⁶ 1877'de Osmanlı idaresinin de Batum'u serbest liman ilan etme niyetinde olduğuna dair bir belge olmasına rağmen²¹⁷ bu statü Berlin Kongresi'nde Avrupalı devletlerin baskısı sonucu, şehrin Rus idaresine geçişinden sonra mümkün olabildi. Batum'da kararlaştırılan serbest liman statüsü, 29 Ekim/10 Kasım 1879'da uygulanmaya başlandı.²¹⁸

2) Serbest Liman Statüsünün Kaldırılması

Avrupa mallarının Batum'a ithal edilmesini sağlayan serbest liman rejimine geçilmesinden birkaç yıl sonra, *Kavkaz Gazetesi*'nde şöyle bir değerlendirme yer almıştır:

---

²¹⁴ S.G. Vereşagin, **Upravleniye Svobodnimi Ekonomiçeskimi Zonami: Tseli Sozdaniya, Vidı i Nalogovie Preferentsin**, Vladivostok, VGUES, 2009, s. 9-10; D.D. Rudnev, N.A. Kulik, **Materialı k İzüçeniye Severnago Morskago Puti iz Yevropı v Ob i Yenisey**, Petrograd, A.E. Kollins, 1915, s. 47.

²¹⁵ Vereşagin, **Upravleniye Svobodnimi Ekonomiçeskimi...**, s. 9-10; D.D. Rudnev, N.A. Kulik, **Materialı k İzüçeniye Severnago Morskago Puti iz Yevropı v Ob i Yenisey**, s. 47

²¹⁶ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 517-519.

²¹⁷ **BOA**, HR.TO, 496/107, (12 Aralık 1877).

²¹⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1880 God**, Otdelenie Vtoroe, İzdanniy Glavnım Upravleniyem Namestnika Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1879, s. 35.

“Serbest liman, hiçbir şeye ve hiç kimseye lazım değil, bizim Rusya ile iç ticaretimizi engelliyor. Altı ay boyunca şehri ve sonra da buradan Zakavkaz Kray’a yurtdışı mallarının vergisiz ithalatını inceledim. Neredeyse buradaki bütün mağazalar Viyana ve Güney Fransa’nın eskileriyle dolu. Bu mallar Tiflis mallarından daha ucuz görünüyor ama niçin? Hiçbir şeye yaramayan bütün üçüncü ve dördüncü kalite mallar, şayet siz kaliteli bir şey satın almak isterseniz Tiflis fiyatı ödeyeceksiniz. O zaman, bu dillere destan Port Franko neye yarıyor?”²¹⁹

Görüldüğü üzere Rus kamuoyu serbest liman rejimine karşı pek de iyi düşünceler beslememekteydi. Zaten Rusya hükümeti de Batum’un serbest liman statüsüne en baştan karşıydı. Bu nedenle statünün kaldırılması için uygun zamanı beklemekteydi. 1886 yılında İngiltere, Almanya ve Fransa arasındaki ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde Rusya beklediği fırsatı buldu.²²⁰ Çar III. Aleksandr, 3 Temmuz 1886’da Batum’un serbest liman olmaktan çıkarıldığını ilan etti.²²¹ Çar, limanın statüsünü değiştirmek için Rum sorununun bitişini beklemişti.²²² Rusya, muhtemel itirazlara karşı, bu hareketin Berlin Antlaşması’nın LIX. maddesinin ihlali anlamına gelmeyeceğini, Batum’un yine Karadeniz’deki diğer Rus limanları gibi ticarî bir liman olarak kalacağını duyurdu.²²³

Batum’un serbest liman olmaktan çıkarılmasına dair Petersburg’da resmî gazetede yayınlanan karara göre Batum’daki serbest liman rejimi 17 Temmuz 1886 tarihi itibarıyla son bulacaktı. Bu tarihten önce bölgeye ithal edilen yabancı mallar, koruyucu gümrük vergilerinden muaf olacaktı. Yerel tüccarlar da 17 Ağustos’a kadar bölgede stokta bulunan mallarını gümrük otoritelerine bildirerek, gerekli yasal işlemleri yaptırıp, mallarının üzerlerine gerekli damgaları bastırmalıydı. Bu tarihe kadar resmî makamlara bildirilmeyen mallar kaçak muamelesi görecekti. Bu tarihten sonra serbest limanın sınırlarının farklı noktalarında bulunan gümrük kordonu kaldırılacak, görevlendirilecek maliye bakanlığı yöneticisi, kararname tarihinden başlamak üzere üç ay boyunca yabancı ithal malları gümrük vergisinden muaf

²¹⁹ A.Ş. “Korrespondentsiy ‘Kavkaza’ ”, **Kavkaz**, No: 190, (24 Ağustos 1884), s. 2.

²²⁰ Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voynе 1877-1878 gg.**, s. 250.

²²¹ **BOA**, HR.SYS, 1/4 lef 1-2, (4 Temmuz 1886); **TNA**, FO 418/14, belge no:5, Rosebery’den Viscount Lyons’a, (3 Temmuz 1886).

²²² **TNA**, FO 418/14, belge no:46, Rosebery’den Sir R. Morier’e, (15 Temmuz 1886).

²²³ **TNA**, FO 418/14, belge no:1, Sir R. Morier’den Rosebery’e, 3 Temmuz 1886; **BOA**, Y.PRK.A, 4/50, (6 Temmuz 1886).

tutacaktı.²²⁴ Rusya'nın limanın statüsünü değiştirmesinde birçok iç ve dış nedenin etkisi vardı. İlk iç neden, en başından beri Rus idaresi Batum'da bir serbest limana sıcak bakmıyordu. Bu sistemin sekiz yılın sonunda gelinen noktada, artık Rusya'nın beklentilerini karşılamadığı, 1883'te bölgede transit ticaretin durdurulmasıyla Batum'un Kafkasya için önemini kaybetmeye başladığı ve bundan dolayı statüsünün kaldırıldığı belirtildi.²²⁵

Rus idaresine göre bölgede gümrük vergisinden muaf olan ticaret, devleti ciddi bir vergi gelirinden de mahrum bırakmaktaydı. Ayrıca, Transkafkasya demiryolunun açıldığı 1883 yılında, Bakü-Tiflis-Batum demiryolunun kullanılmasını teşvik için bölge transit ticarete kapatılmıştı. Tiflis tüccarları ve Bakü'deki "gaz tüccarları" serbest bölgedeki vergi muafiyetleri sebebiyle rekabette zorlanıyorlardı. Büyük çaplı bir yerel ticaret çok küçük bir alana hapsedilmişti.²²⁶ Batum'un transit ticarete kapatılmasıyla Avrupalı devletler ve İran arasındaki ticaret için antrepo olma özelliğini kaybetmiş ve sadece ithalat limanı olarak kalmıştı.²²⁷

Çarlık idaresine göre Batum'daki zarar sadece vergi kaybı değildi. 22 kilometrelik bir alanı kaplayan serbest liman bölgesi²²⁸, gümrük kordonunun masrafları ve hayli yüksek olan kaçakçılığın önüne geçilmesi için yapılan harcamalar maliyeye büyük bir maddî külfet yüklemekteydi. Batum'un girişinde bulunan gümrük kordonu şehrin gelişmesi ve zenginleşmesine engel olarak görülmekteydi. Serbest bölgenin sınırları bütçeye yük olacağı nedeniyle genişletilemiyordu. Öte yandan kordonun dışında kurulan ticarî şirketler ve sanayi kuruluşları da gümrük vergisi vermeyen kuruluşlarla rekabet edemiyordu. Batum, hem Kafkasya'ya en kısa yol güzergâhında olması nedeniyle gelip geçen seyyahlar için bir uğrak yeri hem de yakın bölgelerden gelenler için elbise, ayakkabı, gıda ve diğer gerekli eşyaları temin ettikleri bir pazardı. Gümrük kordonunu geçmek isteyen herkes gümrükte aramalara

²²⁴ TNA, FO 418/14, belge no:73, Viskonsül Peacock'tan Başkonsolos Stevens'a, (17 Temmuz 1886); BOA, Y.A.HUS, 193/89, lef 1-2-3, (29 Temmuz 1886).

²²⁵ BOA, Y.A.HUS, 193/89 lef 1-2-3, (29 Temmuz 1886); TNA, FO 418/14, belge no:7, Rosebery'den Sir R. Morier'e, (3 Temmuz 1886); TNA, FO 418/14, belge no:51, Sir R. Morier'den Rosebery'e, (15 Temmuz 1886).

²²⁶ TNA, FO 418/14, belge no:73, Viskonsül Peacock'tan Başkonsolos Stevens'a, (17 Temmuz 1886); BOA, Y.A.HUS, 193/89 lef 1-2-3, (29 Temmuz 1886).

²²⁷ **Correspondence Respecting the Port of Batum**, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London August 1886, s. 2-3.

²²⁸ Nana Kvachadze, "Smugglers of Porto Franco", **A Trip to Old Batumi**, Batum, Batumelebi, 2014, s. 18.

ve birçok formalitelere maruz kalmaktaydı. Kaçakçılığın önüne geçmek amacıyla Rus askerlerince yapılan bu titiz aramalardan özellikle kadın ve çocukların muaf olmaması Müslüman halk arasında şikâyetlere neden olmaktaydı. Kafkasya'daki idareye gönderilen binlerce imzalı dilekçede “*iğrenç ve sıkıcı*” olarak adlandırılan gümrük işlemleri protesto edilmekteydi.²²⁹ Serbest limanın kaldırılması üzerine ise Kafkasya Genel Valisi'ne Batum halkının minnettarlıklarını ifade eden dilekçeler gönderilmiştir.²³⁰

Batum Limanı'nın statüsünün değiştirilmesinde etkili olan dış neden ise Rusya'nın güneye inme ve İngiltere'nin Hindistan yolunu koruma amacıyla yakından ilgiliydi. Rusya'nın bu amacına ulaşabilmesi ancak Batum'un askerî bir üs hâline getirilmesine ve Karadeniz'de bir deniz gücüne sahip olmasına bağlıydı. Zira İngiltere her koşulda Balkanlar, Boğazlar, Akdeniz, Kafkasya ve Orta Asya'da Rusya'nın önüne engeller çıkarmaktaydı. 1882'de Mısır'ı işgal etmiş, 1885'te Rusları Afganistan'da durduran bir antlaşmaya imza atmıştı. Rusya, Batum meselesinde Almanya ve Avusturya'nın 1881'de imzalamış oldukları Üç Kral Antlaşması'na dayanarak bir girişimde bulunmayacaklarını öngörmekteydi. Bu nedenle Rusya, Berlin Antlaşması'nın LIX. maddesini iptal eden kararnamenin ilanından önce Alman çıkarlarını gözeticeklerine dair söz vermişti. Bismark ise bu konunun İngiltere ve Avusturya'ya danışılmadan hızlı bir şekilde nihayete erdirilmesini savunuyordu. Hâlihazırda Rusya'nın Fransa ile ilişkileri zaten sorunsuz görünmekteydi. Ayrıca Berlin Antlaşması'na aykırı olarak Avrupalı devletler Doğu Rumeli ve Bulgaristan Prensiği'ni birleştirmişlerdi. Böylelikle 1871 Protokolleri'nin de hükmü kalmamış oluyordu. Diğer taraftan Rusya; Fransa'nın Tunus'u, İngiltere'nin Mısır'ı işgali ile Berlin Antlaşması'nın zaten ihlâl edildiğini düşünmekteydi. Son olarak ise serbest liman rejiminin uygulandığı Trieste, Fiume limanlarının statüsünün Avusturya-Macaristan, Galatz ve İbrail limanlarının ise Romanya tarafından kaldırılmış olması Rusya'nın elini güçlendirmekteydi. Öte yandan Rusya'ya göre Batum'un serbest liman olarak taahhüt edilmesi II.

²²⁹ **TNA**, FO 418/14, belge no:73, Viskonsül Peacock'tan Başkonsolos Stevens'a, Batum, (17 Temmuz 1886); **BOA**, HR.SFR.3, 327/15 (20 Temmuz 1886); **BOA**, MV, 10/79, (7 Temmuz 1886); **BOA**, Y.A.HUS, 193/89 lef 1-2-3 (29 Temmuz 1886).

²³⁰ **TNA**, FO 418/14, belge no:74, Sir R. Morier'den Rosebery'e, St. Petersburg, (27 Temmuz 1886).

Aleksandr'ın verdiği şahsî bir sözdü ve artık hayatta olmaması nedeniyle geçerliliğini yitirmişti.

Rusya, serbest limanı kaldırmak için mükemmel bir zamanlama seçmişti. Bu esnada İngiltere'de seçim dönemi, Osmanlı'da ise Ramazan bayramı tatili idi. Rusya İngiltere'de Osmanlı karşıtı olarak bilinen Gladstone'un olması nedeniyle bir itirazla karşılaşmayacağını, Gladstone'nun Batum'daki askerî üs yapımına sesini çıkarmadığı gibi serbest liman rejiminin de kaldırılmasına itiraz etmeyeceğini düşünmekteydi. Rusya, 3 Temmuz 1886 tarihli kararname ile 1871 Londra Protokolleri ve 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın LIX. maddesini ihlâl ettiği iddialarını reddetti. Yapılan değişikliklerin askerî ve politik bir anlam taşımadığını, ticarî kaygılar nedeniyle yapıldığını belirtti. Batum'un ticarî liman statüsünün devam edeceğini,²³¹ bu durumun sadece ekonomik nedenler ve yönetimle ilgili olduğunu, transit geçiş kaldırıldığından beri limanın bütün yabancı ticarî değerini kaybettiğini öne sürdü. Limanın yeni statüsü ile de yabancıların ticarî faaliyetlerinin zarar görmeyeceğini, sadece Rusya'nın çıkarlarını korumaya çalıştıklarını ifade etti.²³²

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi E. Thornton, Rusya'nın serbest liman statüsünü kaldırdığını 3 Temmuz günü Said Paşa'ya bildirdi. Nitekim bu tarihte Ramazan Bayramı olması nedeniyle Meclis-i Vükela 7 Temmuz'da toplanabildi. Rusya'nın kararına karşı bir protesto yayınlanıp yayınlanmaması konusunda Meclis'te farklı görüşler bulunmaktaydı. Alınan karar neticesinde, II. Abdülhamid'in kendisi de Avrupalı devletlerin vereceği karara göre bir siyaset izlenilmesini kabul etti. 11 Temmuz'da ikinci kez toplanan Meclis-i Vükela'da Batum'un askerî bir üs olarak Osmanlı'yı kara ve deniz tarafından tehdit edecek bir unsur olduğu ifade edildi ve bu konuda Kara ve Deniz kuvvetlerinin görüşlerinin alınması istendi. Rusya'ya karşı alınacak tavrın da İngiltere'nin Rusya'ya vereceği cevaba göre şekillenmesi kararlaştırıldı. 14 Temmuz'da yeniden toplanan Meclis-i Vükela'da Avrupalı devletlerin kararları üzerinde duruldu. İngiltere Rusya'ya karşı bir protesto yayınlamayı kararlaştırmıştı. Konuyla en fazla ilgili olan Osmanlı Devleti ise

²³¹ İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Bir serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886)", **Karadeniz Araştırmaları**, 14/Yaz 2007, s. 69-73. Mustafa Sarı, "Batum'un Rusya'nın İdaresinde Askerî Üs Haline Gelmesi (1878-1886)", **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, (15-17 Ekim 2008)**, Kafkas Üniversitesi, Kars 2009, s. 310-313; Ahmed Saib, **Şark Meselesi**, s. 27-28.

²³² **TNA**, FO 418/14, belge no:36, Sir R. Morier'den Rosebery'e, (10 Temmuz 1886).

Abdülhamid'in ihtiyat politikası ile bağdaştırılabilecek bir hareketle Rusya'ya karşı bir protesto göndermeye henüz karar verememişti. Buna karşın bazı askerî girişimlerde bulunularak Berlin Antlaşması'nda yer alan askerlerin terhis maddesi uygulamadan kaldırıldı, İngiltere'ye kruvazör ve dokuz torpido gemisi siparişi verildi. Boğazların İngiliz savaş gemilerine açılması teklifi ise Lord Salisbury tarafından geri çevrildi.²³³

Rusya'nın bu kararına karşı, Osmanlı Devleti hâlâ bir cevap vermeyi kararlaştıramamıştı.²³⁴ Protesto göndermemiş olmasının sebebi İngiltere ile birlikte hareket ediyor iddialarından çekinmesi idi.²³⁵ Diğer taraftan ise Osmanlı idaresi Rusya'ya yönelik olarak İngiltere meclisinin alacağı kararı beklemeyi gerekli görüyordu.²³⁶ Alacağı kararlar ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin tepkisini çekmemeye özen gösteriyordu.²³⁷ Batum'un statüsünün değişmesine Osmanlı Devleti'nin fazla tepki verememesine rağmen İngiltere, Kıbrıs Konvansiyonu'nundaki Osmanlı'nın Asya sınırını korumaya dair elde ettiği hakkı hatırlatarak Batum'da askerî liman, silah deposu, barakaların ve tahkimatların yapılmasına itiraz etmekteydi.²³⁸

Osmanlı'nın Hariciye Nazırı Said Halim Paşa da limanın statüsünün değişmesinden ziyade askerî bir üs olmasını önemsemekteydi.²³⁹ Çünkü Batum hem karadan hem de denizden gelecek saldırılara karşı birinci sınıf korunaklı bir bölge hâline getirilerek, Karadeniz'de Osmanlı Devleti'nin güvenliği için bir tehdiye dönüşmüştü. Rusya, daha önce Sivastopol ve Nikolayev'i askerî üs olarak tesis etmişti. Bu limanlar bariz biçimde ileride Osmanlı'ya karşı kullanılmaya yönelikti. Böylelikle Rusya; Avrupa'da Sivastopol, Asya'da ise Batum gibi önemli askerî üslere sahip olmuştu.²⁴⁰

Rus yönetimi ise Batum'un tahkim edilmesini en önemli amaçları arasında görmekteydi. Fakat Batum'un askerî bir liman olarak inşa edilmesinin uzun yıllar

²³³ Sarı, "Batum'un Rusya'nın İdaresinde Askerî Üs...", s. 314-316.

²³⁴ TNA, FO 418/14, belge no:48, Sir E. Thornton'dan Rosebery'e, (15 Temmuz 1886).

²³⁵ TNA, FO 418/14, belge no:49, Sir E. Thornton'dan Rosebery'e, (16 Temmuz 1886).

²³⁶ BOA, MV. 10/83, (11 Temmuz 1886).

²³⁷ BOA, MV. 10/92, (14 Temmuz 1886).

²³⁸ TNA, FO 418/14, belge no:44, Rosebery'den Sir E. Thornton'a, (13 Temmuz 1886).

²³⁹ TNA, FO 418/14, belge no:32, Sir E. Thornton'dan Rosebery'e, (9 Temmuz 1886).

²⁴⁰ TNA, FO 418/14, belge no:76, Sir J. S. Lumley'den Rosebery'e, Batum, (27 Temmuz 1886); TNA, FO 418/14, belge no:35, Sir E. Thornton'dan Rosebery'e, (10 Temmuz 1886); TNA, FO 418/14, belge no:14, Sir E. Thornton'dan Rosebery'e, (4 Temmuz 1886).

alacağı ve milyonlarca rubleye mal olacağı belirtilmekteydi.²⁴¹ Yapılan askerî hazırlıkları Rus General Pavlov, “Eğer biz bunu yapmazsak, Şark Meselesi’nin yeniden ortaya çıkmasıyla durum yine eskisi gibi olacaktır” sözleriyle; Batum Limanı yöneticisi ise “[Batum’u] tahkim etmeye harcanan her ruble, Rusya’yı zenginleştirir ve güçlendirir, her kaybedilen gün ise ilk savaş zamanındaki gibi yıkıcı olacaktır” sözleriyle savunmaktaydılar.²⁴² Bu hazırlıklar karşısında Osmanlı yetkilileri de Sinop limanını daha korunaklı hâle getirmeyi planlamışlarsa da çalışmalar, yüksek maliyetler nedeniyle tamamlanamamıştır.²⁴³

Batum’un serbest liman statüsünden çıkarılmasına ilişkin bir açıklama beklenmesine rağmen Rus makamlarından bu yönde bir açıklama gelmedi.²⁴⁴ İngiltere yaşanan gelişmelerin Berlin Antlaşması’nın ihlâli anlamına geldiğini belirtti.²⁴⁵ Almanya ise Bismark’ın Doğu için söylediği “Pommeranyalı tek bir piyadenin kemiklerine bile değmez”²⁴⁶ meşhur sözünü teyit eder şekilde, Rusya’nın da beklediği gibi, antlaşma maddesinin ihlalinin Almanya için bir önemi olmadığını,²⁴⁷ liman statüsünün değişmesinin Alman çıkarlarına zarar vermeyeceğini açıkladı.²⁴⁸ Rusya’nın bu kararına tepkisiz kalmak istemeyen İngiltere, diğer taraftan Rusya’ya karşı direnmenin zor olduğunun da farkındaydı.²⁴⁹ İngiltere, Batum’un statüsünün değişiminin Berlin Antlaşması’nın ve 17 Ocak 1871 tarihli Londra Protokolleri’nin ihlâli anlamına geldiğini söylerken diğer büyük güçlerin hiçbiri limanın statüsünün değişmesi konusunda itirazda bulunmadı.²⁵⁰ İngiltere Rusya’ya

²⁴¹ N.A., Şavrona, “Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti Port-Mogila”, **İzvestiya İmperatorskago Obşestva Dlya Sodeistviya Russkomu Torgovomu Morehodstvu**, Vıpusk XVII, Moskva 1884, s. 125-126.

²⁴² Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg.**, s. 249.

²⁴³ **TNA**, FO 418/14, belge no:76, Sir J. S. Lumley’dan Rosebery’e, Batum, (27 Temmuz 1886); **TNA**, FO 418/14, belge no:35, Sir E. Thornton’dan Rosebery’e, (10 Temmuz 1886); **TNA**, FO 418/14, belge no:14, Sir E. Thornton’dan Rosebery’e, (4 Temmuz 1886).

²⁴⁴ **TNA**, FO 418/14, belge no:2, Rosebery’dan Sir R. Morier’e, (3 Temmuz 1886).

²⁴⁵ **TNA**, FO 418/14, belge no:3, Rosebery’dan Sir R. Morier’e, (3 Temmuz 1886).

²⁴⁶ Bismark’ın 5 Aralık 1876’da Reichstag’da bir konuşmada söylediği bu sözle aslında kast ettiği “bütün Osmanlı Devleti’nin, bir Prusya askerinin hayatına değmediği” Sean McMeekin, **I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü**, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, YKY, 2013, s. 126.

²⁴⁷ **BOA**, Y.HUS, 193/87, (28 Temmuz 1886); **TNA**, FO 418/14, belge no:4, Sir R. Morier’dan Rosebery’e, (3 Temmuz 1886).

²⁴⁸ **TNA**, FO 418/14, belge no:8, Sir E. Malet’ten Rosebery’e, (4 Temmuz 1886).

²⁴⁹ **TNA**, FO 418/14, belge no:10, Sir E. Paget’ten Rosebery’e, (4 Temmuz 1886).

²⁵⁰ **TNA**, FO 418/14, belge no:18, Sir R. Morrier’dan Rosebery’e, (5 Temmuz 1886).

karşı bir nota yayımlamasına rağmen İngiliz hükümetinin istifası nedeniyle Rusya'ya karşı girişimler sonuçsuz kaldı.²⁵¹

Rusya'nın ihlallerine rağmen hiçbir devlet bir limanın statüsü değişti diye Rusya ile savaşa girmeyi göze alamadı.²⁵² İtalya açısından limanın zaten serbest liman veya ticaret limanı olması arasında fark yoktu.²⁵³ Rusya'nın, en baştan tarafsız kalmalarını sağladığı Almanya ve Avusturya da limanın statüsünün değiştirilmesine tepki göstermedi.²⁵⁴ Rusya'ya karşı Osmanlı'dan daha fazla tepki veren İngiltere'nin girişimleri de sadece protesto olarak kaldı. Böyle bir sebepten dolayı savaşın gereksiz olduğuna karar verildi ve Osmanlı tarafında da konunun daha fazla üzerine gidilmedi.²⁵⁵ Sonuç olarak Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletler, Rusya'ya karşı ortak bir tepki vermeye bile yanaşamamışlardır.

3) Askerî Bir Üs Olarak Batum

Güney Kafkasya'da Rusların ihtiyaç duyduğu taşımacılık faaliyetlerinin Kırım Savaşı'ndan sonra gelişmeye başlamasına rağmen Karadeniz'deki Osmanlı hâkimiyeti Rus limanları ile Poti arasındaki ulaşımı zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle Kafkasya Ordusu, Gürcü Askerî Yolu adı verilen, Vladikafkaz'dan Tiflis'e uzanan yola ve Astrahan'dan Bakü'ye uzanan deniz yoluna bağlı kalmaktaydı. Henüz Osmanlı idaresi altında olan Batum bölgesi, Rusya'nın bölgedeki hareket alanını sınırlamaktaydı. Batum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Macar Kolman (Fevzi Paşa) tarafından savunma açısından daha iyi duruma getirilmiş, limanı Ardahan'a ve Yukarı Kura Vadisi'ne bağlamak için bir şose yol yapımına başlanmış, fakat Batum'un güney batısına 50-60 kilometre kala çalışmalar yarım kalmıştı. Bu bölgenin devamında bulunan, henüz Osmanlı idaresindeki Kars ve Ardahan ise

²⁵¹ BOA, HR.SFR.3, 327/15 (20 Temmuz 1886); BOA, HR.SFR.3, 327/16 (23 Temmuz 1886).

²⁵² TNA, FO 418/14, belge no:23, Rosebery'den Sir J.S. Lumley'e, (5 Temmuz 1886).

²⁵³ TNA, FO 418/14, belge no:24, Sir J.S. Lumley'den Rosebery'e, (7 Temmuz 1886).

²⁵⁴ TNA, FO 418/14, belge no:26, Sir J.S. Lumley'den Rosebery'e, (7 Temmuz 1886).

²⁵⁵ II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri, Haz. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Arba Yayınları, 1991, s. 299

askerî açıdan Osmanlı kuvvetleri için Güney Kafkasya yönünde ileri bir üs görevi görmekteydi.²⁵⁶

1812 yılından itibaren Kafkasya’da Rus Orduları komutanlığı yapmış olan İvan Fyodoroviç Paskeviç’in Kafkaslarda yaptığı muharebeler ve Mehmet Ali Paşa’nın Anadolu’da ilerleyebilmesi, Osmanlı’nın Asya sınırlarının yeterince güçlü olmadığını göstermişti. Bununla birlikte Karadeniz’de Rus donanmasının güçsüz oluşu ve Balkanlardaki Slavlar, Rusya’nın ilgisini batı bölgelerine çekmişti ve 1871 Londra Konferansı’ndan sonra Kerç, Sivastopol, Dinyeper Nehri’nin ağzı ve Odessa askerî olarak güçlü batarya ve tahkimatla savunulmaya başlanmıştı.²⁵⁷

Batum’un Rus idaresine girişinin üçüncü günü Guria, Megrelya, İmeretiya ve Osmanlı’dan insanlar ticaret yapmak için şehre akın etmiş, her yerde dükkân ve ev kiraları hızla yükselmişti. Şehrin alınmasıyla ve Rus birliklerinin bölgeye gelmesiyle barınma sorunu ortaya çıkmıştı.²⁵⁸ Prens Dimitri Svyatopolk-Mirskiy’nin talebi üzerine hazırlanan rapora göre Rus ordusu, Kars ve Batum’da ciddi anlamda barınma sorunuyla karşılaşmış, Kars’taki Rus birlikleri evlere yerleştirilmişti; ancak bir yıl içinde Batum ve Kars oblastlarında barınma sorunu çözülebilmisti.* 9 Ekim 1878 tarihli Batum Oblastı Askerî Valisi’nin raporuna göre daire fiyatlarının iki katına çıktığı şehirde, dört-beş odalı, çok iyi olmayan bir eve yıllık 600-700 ruble istenmekteydi. Ayrıca, Batum’daki bu fiyatların Tiflis’i bile geçtiği, fiyatların bu şehirle eşit seviyeye getirilmesi gerekliliği bildirilmekteydi.²⁵⁹ Bu sorunu çözmek için görev yaptığı yere, rütbeye ve medenî durumuna göre askerî personele para yardımı yapıldı.²⁶⁰ Askerlerin yerleşeceği Kars ve Batum birinci kategoride, Ardahan, Ardanuç, Artvin, Kağızman ve oblastlardaki diğer bölgeler ikinci kategoride, köy ve kırsal kesimdeki yerler ise üçüncü kategoride yer almaktaydı. Buna göre birinci kategorideki yerlerde görev yapan tümgeneral rütbesindeki evli

²⁵⁶ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, **1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1966, s. 105-109.

²⁵⁷ Adamova, **Sbornik Dogovorov Rossii s Drugimi Gosudarstvami, 1856-1917**, s. 108-110; Allen, Muratoff, **1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Harpleri...**, s. 105.

²⁵⁸ Bacelidze, **Osnovnie Voprosi Ekonomiki Acari...**, s. 50-53.

* **RGIA, (Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv)-(Rusya Devlet Tarih Arşivi)**, Fond 1162, op. 1 4-1879, delo 2, 1 (*Bundan sonra kısaltma olarak arşiv adı “RGIA”, “opis” karşılığı olarak “op.”, “delo” karşılığı olarak “d.”, listok karşılığı olarak da “list” kullanılacaktır.*)

²⁵⁹ **RGIA**, Fond 1162, op. 1 4-1879, delo 2, list 1-2.

²⁶⁰ **RGIA**, Fond 1162, op. 1 4-1879, delo 2, list 6.

kişilere 1.038, bekârlara 934 ruble, beşinci kategorideki yerlerde görev yapan aynı rütbedeki kişilere evliyse 486, bekârsa 438 ruble para yardımı yapılmaktaydı. Birinci kategorideki yerlerdeki kıdemli bir subay (*ober-ofitser*) evliyse 246, bekârsa 162 ruble, beşinci kategorideki yerlerdeki kıdemli bir subay evliyse 126, bekârsa 78 ruble almaktaydı.²⁶¹

1879 tarihli Rus yıllığına göre Batum'un alınmasından sonraki süreçte Osmanlı ile yeniden bir savaş yaşanması korkusu hâkimdi. Bu nedenle Batum Limanı, ticarî öneminden çok stratejik açıdan ön plana çıkmaktaydı. Limanın Rusya'ya geçmesiyle Osmanlı donanması, askerî gemilerini demirleyeceği önemli bir merkezden yoksun bırakılmıştı. Karadeniz'in bütün Anadolu kıyıları boyunca İstanbul'a kadar Sinop hâriç, askerî gemiler için coğrafya ve denizcilik açısından Batum Limanı gibi mükemmel bir hareket noktası bulunmamaktaydı. Kara sınırından Tiflis'e uzanabilecek Osmanlı tehlikesine karşı Kars, Ardahan, Oltu ve Batum alınarak Anadolu sınırından Güney Kafkasya'ya karşı yapılabilecek askerî harekâtlar için güçlü bir sınır kazanılmış ve olası bir savaş hâlinde, Rus birlikleri kolaylıkla Soğanlık ve Çoruh'un ötesine ilerleyebilme imkânına da kavuşmuştu.²⁶²

Batum ve çevresinin hâlihazırdaki durumu bile askerî açıdan büyük avantajlar sağlamasına rağmen Batum'un tahkimine başlanılmıştı. Özellikle İngiltere'nin baskılarıyla serbest liman ilân edilen Batum'daki bu gelişmeler, İngiliz yetkililerin dikkatini çekmişti. 1882 yılında İngiltere'nin Batum Viskonsolosu Peacock, Odessa'daki İngiliz Başkonsolosu Stanley'e yolladığı raporunda, Batum'da yapılan tahkimatların bölgenin ticarî önemini azaltacağını savunmaktaydı.²⁶³

14 Mart 1881'de II. Aleksandr'ın öldürülmesinin ardından tahta geçen oğlu²⁶⁴ İmparator III. Aleksandr zamanında Kars, Poti ve Batum'da tahkimatların kurulması, bedelinin daha sonra verilmesi koşuluyla derhâl Batum halkından toprak alınması

²⁶¹ RGIA, Fond 1162, op. 1 4-1879, delo 2, list 7.

²⁶² **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, İzdanniy Glavhım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 517-519

²⁶³ TNA, FO 881/464, belge no:47, Odessa'da Başkonsolos Stanley'den Earl Granville'ye, (19 Haziran 1882).

²⁶⁴ III. Aleksandr'a, 1887 yılında babasının suiskatinin altıncı yıl dönümünde, Lenin'in (Vladimir İlyiç Ulyanov) ağabeyi Aleksandr Ulyanov'un da bulunduğu bir grup tarafından suiskast hazırlandı. Planın önceden haber alınması üzerine eylemciler tutuklandı. Ulyanov ölüm cezası aldı. Ayrıntılı bilgi için bkz; **Aleksandr İliç Ulyanov i Delo 1 Marta 1887 g.**, Sbornik Sostav. A.İ. Ulyanovoy-Elizarovoy, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1927.

emredildi. İmparator'un 1882 yılı itibariyle Karadeniz'de Rus donanmasını güçlendirme kararı alması üzerine, Sivastopol ve Nikolayev'de tersaneler inşa edildi. 1886'da *Çeşme* ve *Katerina II* ve ertesi yıl da *Sinop* adlı Rus harp gemileri denize indirildi.²⁶⁵ Bunların yanında, 1888'e gelindiğinde Rusya güçlü bir muharebe filosuna, üç askerî nakliye gemisine, yine nakliye amaçlı birçok ticaret gemisine, altı gambota, on altı torpidoya ve 3.000 tonluk bir kruvazöre sahipti. Böylelikle, Rusya, Osmanlı'ya nispetle daha güçlü bir donanma ile Karadeniz'in kontrolünü sağlamaktaydı. Bu dönemde Rus ordusunda, güçlü duruma gelen Karadeniz donanması sayesinde, Boğazlara ani bir baskın ile her iki sahile de seçme askerlerin çıkarılabileceği konuşulmaktaydı. Ruslar, Karadeniz'deki mevzilerini güçlendirmeye devam ederek 1890-1893 döneminde *Apostol*, *St. George* ve *Üç Aziz* adında üç büyük harp gemisini daha Karadeniz donanmasına eklediler. Ruslara karşı zayıf kalan Osmanlı'nın elinde ise 1874 yapımı *Turgut Reis*, *Barbaros Hayrettin* ve *Mesudiye* adlı üç zırhlı bulunmaktaydı.²⁶⁶

Resim-1: 1888 yılında, Çar III. Aleksandr'ın Batum'u ziyareti.

Kaynak: Gürcistan Parlamento Millî Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi

Yapılan tahkimatlar Osmanlı makamlarının da dikkatini çekmişti. Batum Başşehbenderliği'nden gelen bilgilere göre limana top ve cephane ithal edilmeye başlanmıştı ve limanın ilerisinde de istihkamat yapılmakta²⁶⁷ Batum-Tiflis demiryolu

²⁶⁵ BOA, HR.TO, 337/91 (30 Nisan 1886).

²⁶⁶ Allen, Muratoff, **1828-1921, Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin...**, s. 208-210.

²⁶⁷ BOA, HR.SYS, 1205/5 lef 4, (14 Nisan 1881).

inşası için gerekli malzemelerin sevki sırasında, el altından “...*top ve sair edavat-ı harbiye*” de bölgeye getirilmekteydi.²⁶⁸

Rus Çarı, Batum’u askerî bir üs hâline getirmesine büyük önem veriyordu. Bu amaçla Osmanlı döneminde inşa edilmiş olan eski kalelerin yerine yenileri yapıldı. Batum’un çevresine top deposu, 10 kışla ve 12 mevzi inşa edildi. Liman ve depo arasındaki lojistik ulaşımın yapılabilmesi için 4.2 kilometrelik bir raylı hat döşendi. Yeraltında ise gizli cephanelikler kuruldu. Askerî inşa faaliyetlerine bir süreliğine ara verilmesine rağmen İngiltere’nin Orta Asya ve Pencap’taki faaliyetleri nedeniyle Nisan 1885’te Kars, Poti ve Batum’un tahkimatına tekrar başlandı. Bölgeye sevk edilen piyade taburlarından hem şehrin güvenliğini sağlamada hem de askerî inşa faaliyetlerinde yararlanılmaktaydı. Batum’da kıyıda bulunan Burun Tabya’ya raylı sistem döşendi ve tabyanın çevre bölgelere demiryoluyla ulaşımı için çalışmalara başlandı.²⁶⁹

1884 yılında başlanan inşa faaliyeti için verilen üç tasarıdan birisi olan Kafkas Şimendifer Kumpanyası’nın tasarısı kabul edildi. Yapılan çalışma giderleri için de üç milyon ruble tahsis edildi. Hem askerî bakımdan hem de ulaşım açısından geliştirilen liman, Osmanlı makamlarının da ilgisini çekmekteydi. Osmanlı’nın Batum Başşehbenderi Sedat Bey, Batum Limanı’nı Karadeniz’de Sivastopol’dan sonraki en iyi Rus limanı olarak kabul etmekte, yapılan yeni çalışmalarla limanın askerî ve ticarî öneminin bir kat daha artacağını, Transkafkasya ve Kafkasya ticaretinde önemli bir yere geleceğini öngörmekteydi.²⁷⁰

1885 yılının Mart ayında Poti’deki istihkâmlarının kaldırılmasıyla Batum, kıyı topraklarıyla korunan Kafkasya’nın tek limanı hâline geldi ve çalışmaların neticesinde Batum’daki Mihailovskiy istihkâmı 1887’de kale statüsü aldı.²⁷¹ Burun Tabya’da süren hazırlıkları, Batum Limanı Başkomutanı Amiral Pitsarov da yakından takip etmekteydi. Faaliyetler, 1885 yılı Mayıs ayında Tiflis’ten Batum’a gelen Kafkasya Genel Valisi Prens Aleksandr Mihayloviç Dondukov-Korsakov’un teftişiyle hızlandırıldı. 1885 yılı Ekim ayında ise hem bölgedeki askerî inşa faaliyetleri hem de

²⁶⁸ BOA, HR.İD, 703/13, (27 Kasım 1882)

²⁶⁹ BOA, HR.TO, 333/11, lef 1-2-3 (12 Kasım 1881).

²⁷⁰ BOA, HR.TO, 339/44 lef 1-2, (27 Aralık 1886); BOA, Y.A.HUS, 198/60 (19 Ocak 1887).

²⁷¹ Aleksandr Şirokorad, **Gruziya: Zakavkazskiy Tupik?**, Moskva, “Veçe”, 2010, s. 56.

Kars-Ardahan ve Osmanlı sınırında bulunan birlikler Grandük Mihail tarafından teftişi edildi.²⁷²

Sınıra bu kadar yakın bir bölgedeki askerî faaliyetler, doğal olarak Osmanlı idaresini rahatsız etmekteydi. Bu nedenle Ocak 1886 tarihinde Osmanlı Devleti yayınladığı bir bildiriyle, bu askerî hazırlıkların Berlin Antlaşması'nın LIX. Maddesi'ne aykırı olduğunu açıkladı.²⁷³ Rusya'nın Asya hududunu tahkim faaliyetlerinin arkasında muhtemel bir Osmanlı-İngiltere ittifakını göz önünde bulundurması yatmaktaydı. Böyle bir ittifakta Asya sınırından olası bir taarruza karşı tahkim çalışmaları hızlandırılmıştı.²⁷⁴ Berlin Antlaşması'na ters olarak, Batum'un askerî bir üs hâline getirilmesine tepkiler olmuşsa da Albay George Sydenham Clarke'ın "*Rusya aleyhinde sözünde durmamasından dolayı ithamlar yağdırılmışsa da, bu bir gizli anlaşmalar dönemi idi ve Batum'un tahkim edilmesinin daha önce kararlaştırılmış olduğuna inanmak için sebep vardır*"²⁷⁵ sözlerinden de anlaşılacağı üzere Batum'un tahkim edilmesi çok öncelerden alınmış bir karardı.

Kafkasya, Rusya için sahip olduğu stratejik konumu sayesinde Batı yönünde Anadolu üzerinden Akdeniz'e, güney yönünde İran üzerinden Hint Okyanusu'na ve doğu yönünde ise Hazar üzerinden Asya'ya ulaşabileceği bir merkez hâline geldi.²⁷⁶ Batum'un Kafkasya ile olan bağlantısı tren yolları ve şose yollarla sağlanmaktaydı. Rus uzmanlar hem ulaşım şartlarını geliştirmek hem de olası savaş durumuna karşı Osmanlı sınır bölgelerinde sık sık incelemelerde bulunmakta ve Anadolu'nun haritalarını çizmekteydiler. Osmanlı yetkilileri tarafından Rusya'nın sınır boyunda yaptığı bu faaliyetler olası bir saldırı hazırlığı olarak algılanmaktaydı. Bu sebeple Trabzon Limanı'nın askerî olarak güçlendirilmesi planlanmaktaydı.²⁷⁷

Şehrin teslim alınmasından sonra Osmanlı döneminde kıyıyı koruma için inşa edilmiş Burun Tabya Kalesi'ni daha da güçlendirmek için çalışmalara başlandı. 1887'de Batum şehrinin müstahkem mevkilerine Mihailovskiy Kalesi (*Mihailovskaya Krepost*) adı verildi. Garnizonun bulunduğu kalede kale kumandanı,

²⁷² BOA, Y.A.HUS, 182/53 lef-1 (22 Temmuz 1885); BOA, HR.TO, 336/110 (19 Ekim 1885).

²⁷³ BOA, Y.A.HUS, 193/11 (11 Temmuz 1886).

²⁷⁴ BOA, HR.SYS, 1951/36, (27 Temmuz 1887).

²⁷⁵ George Sydenham Clarke, **Russia's Sea-Power Past and Present or the Rise of Russian Navy**, London, John Murray, 1898.s. 110.

²⁷⁶ Allen, Muratoff, **1828-1921, Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin...**, s. 21.

²⁷⁷ BOA, Y.A.HUS, 193/92, lef-1 (29 Temmuz 1886); BOA, HR.SFR.1, 102/24, (2 Mart 1895).

karargâh, topçu ve askerî mühendislik idaresi, askerî jandarma birliği, gıda deposu ve dağıtım noktası, birlikler ve Batum üzerinden hareket eden alt rütbeliler ve yeni askere alınanlar için geçici konaklama yeri bulunmaktaydı.²⁷⁸ 1888 yılına doğru Mihailovskiy Kalesi, İngiliz donanması için bile güçlü bir kale hâline gelmişti.²⁷⁹

Rus idaresince Burun Tabya'ya *Batarya A* adı verilmesine rağmen bu isim fazla kabul görmemiştir. *Batarya*, bulunduğu konum itibariyle hemen şehir merkezinde, Aziziye Meydanı yakınında idi. Sağlamlaştırılmış yeni kazamatların inşa edildiği *Batarya A*'da ağır silahların dışında Mihailovskiy Mayın Bölüğü'nün mayın birimi de bulunmaktaydı.²⁸⁰ Bölgede yapılan askerî mahzenlerde çok miktarda cephaneye depolanmaktaydı. Örneğin; 1901 yılında Burun Başı Tabyası dâhilinde, denize bırakılan torpillerin hazırlandığı ve muhafaza edildiği özel mahzenlerden birinde patlama meydana gelmişti.²⁸¹ 25 Temmuz 1901 yılında *Batarya A*'nın altında gerçekleşen olayda mayın bölüğü Komutanı Yarbay Krenke, Teğmen Yesipov ve 26 kişi ölmüş, 40'a yakın kişi yaralanmıştı.²⁸² Patlamanın şiddeti ve şehir merkezine yakınlığı nedeniyle bir mil yarıçapı alandan daha fazla mesafedeki camlar kırılmış ve yerel halktan da 12 kişi patlamada zarar görmüştü.²⁸³ İngiliz Konsolosunun raporuna göre sualtı mayınlarının bulunduğu depoda, yedi tondan fazla barut depolanmıştı. Tahmini zararın bir milyon ruble olduğu ve istihkâm mevkiinin eski hâlini almasının bir yıl süreceği bildirilmekteydi.²⁸⁴ Bu olaydan sonra bölgeyi ziyaret eden 1'inci Kolordu Kumandanı, Kobuleti'ye kadar olan alanda incelemelerde bulunarak bu iki nokta arasında birçok müstahkem mevki yapımını projelendirdi.²⁸⁵ Askerî hastanede tedavi altına alınmış olan yaralı askerleri ve Burun Tabya'daki patlamanın yaşandığı alanı, Grandük Mihail Nikolayeviç eşliğinde Yunanistan Kraliçesi de ziyaret etmiştir.²⁸⁶ Gizli sürdürülen soruşturmalar sonucu, Mihailovskiy Kalesi Kumandanı

²⁷⁸ N. Gurskaya, **Putevoditel i Spravoçnaya Knijka po g. Batumi i Okrestnostyam**, Tiflis, N.P. Gurskaya, 1901, s. 8.

²⁷⁹ Şirokorad, **Gruziya: Zakavkazskiy...**, s. 57.

²⁸⁰ Sergey Bar, Zaur Margiyev; "Katastrofa v Batume: Oçerki o Mihailovskoy Krepost", **Fortoved**, No: 6, Sankt Peterburg 2013, s. 29.

²⁸¹ **BOA**, BEO, 1705/127816, (16 Ağustos 1901).

²⁸² "Batumskaya Katastrofa II", **Razvedçik**, No: 565, (14 Ağustos 1901), s. 737-738.

²⁸³ "Batumskaya Katastrofa", **Razvedçik**, No: 564, (7 Ağustos 1901), s. 714.

²⁸⁴ **TNA**, FO 65/1633, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (21 Ağustos 1901).

²⁸⁵ **TNA**, FO 65/1690, Konsolos Stevens'ten Sir Sandstson'a, (29 Mayıs 1904).

²⁸⁶ **TNA**, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (9 Eylül 1901).

General Sokolovskiy, Başmühendis General Ogon-Dogonovskiy, Topçu Başı General Stradetskiy patlamadan sorumlu tutulmuş ve cezalandırılmışlardır.²⁸⁷

Batum'da inşası devam eden istihkamları, yeni yerleştirilen topları ve bölgeyi kontrol etmek amacıyla Rusya Harbiye Nazırı ile Tiflis, Kars ve Ardahan kumandanları Batum'a ziyaretlerde bulunmaktaydılar.²⁸⁸ Bölgeyi ziyaret eden Grandük Mihail Nikolayeviç ise askerî depoyu Akhalçık (Ahıska) askerî yoluyla birleştirecek olan şose yolla ilgilenmiş, eksiksiz teçhiz olunan Burun Tabya'nın yakınında bulunan Çerkes ve Abaza ailelerin ise başka bir bölgeye naklini emretmişti.²⁸⁹ Batum'un güneybatısında yapımı süren istihkâm ve cephanelik tamamlandığında buranın iki kilometre kadar yakınında bulunan Kahaber'deki 50 hanelik Çerkez köyü ahalisi başka bir yerde iskân edilmek için tahliye edildi.²⁹⁰ Yeniden inşa edilen limanla birlikte Osmanlı döneminden kalan Sarısu Kalesi'nin yapıları yıkıldı.²⁹¹

Denizcilik yetkililerince kıyıya çok yakın mesafede bulunan Nurigeli Gölü'nün torpido bot ve muhripler için rıhtım ve havuz olarak kullanılması kararlaştırılmıştı. Bu amaçla deniz ve göl arasında bir kanal açmak amacıyla, Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası'na ait *Novoselskiy* adlı, deniz dibini taramaya yarayan tarak dubası parçalar hâlinde bölgeye getirilerek birleştirilmeye başlanmıştı.²⁹² 15 Mayıs 1902'de başlanan çalışmalara göre deniz ile gölün arasındaki mesafe 222 fit*, kanalın yüzeyden genişliği 103 ve tabandan 40 fit olacaktır. Gölün derinliği 10 fit 6 inç idi.²⁹³ Ekim 1902'deki çalışmaları yerinde izleyen Denizcilik Bakanı Amiral Pirtov, göl ve deniz arasındaki bu kanalı açık tutabilmek için yüksek miktarda para harcanması gerekeceğini ve yıllık ağır bir gideri olacağını ileri sürerek çalışmaların durdurulmasını emretmiştir.²⁹⁴

²⁸⁷ **TNO**, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (26 Ekim 1901).

²⁸⁸ **BOA**, Y.A.HUS, 194/1, (24 Ağustos 1886); **BOA**, Y.MTV, 22/85, (22 Ağustos 1886).

²⁸⁹ **BOA**, Y.A.HUS, 199/9 lef 2, (27 Ocak 1887).

²⁹⁰ **BOA**, BEO, 1869/140162 lef 1-2-3, (20 Haziran 1902).

²⁹¹ David Komahidze, **Batumi: Planirovka i Zastroyka Goroda**, Tbilisi, Sabçota Sakartvelo, 1968, s. 15

²⁹² **TNA**, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (26 Ekim 1901).

* 1 fit: 30.48 cm

²⁹³ **TNA**, FO 65/1650, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (23 Mayıs 1902).

²⁹⁴ **TNA**, FO 65/1650, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (27 Ekim 1902).

Harita-3 Nurigeli Gölü'nde Açılması Planlanan Kanalin Geçiş Güzergâhı.

Kaynak: Gürcistan Parlamento Millî Kütüphanesi (NPLG).

Bu bölgede 1913 yılında yapımı planlanan bir diğer proje ise göl ve deniz arasında Rus Donanması'nın öncülüğünde bir tayyare istasyonu açılmasıydı. Hava koşullarının kötü olduğu dönemlerde uçakların deniz yerine pist olarak gölü kullanması düşünülmekteydi.²⁹⁵

1880'li yıllardan itibaren başlayan çalışmalar sonucunda, Batum Limanı Sivastopol limanına denk, ikinci sınıf bir askerî liman hâline getirildi.²⁹⁶ Diğer taraftan ise askerî olarak tahkim edilmiş Batum'da tepelere muhkem tabyalar inşa edildi. Gelişmeye başlayan şehirde ise yapıların iki kattan yüksek olmamasına itina gösterilmişti. Şehrin korunmasına yönelik bu önlemlere rağmen deniz tarafından bir düşman gemisinin bir-iki top saldırısıyla şehirde kolaylıkla yanabilecek rafinerilerin olması, bütün şehre ve denize dökülen petrolün her yeri kaplaması alevlere ve dumana neden olabilirdi. Bu durum uzun süredir inşa edilen istihkâmlardan yararlanılamaması ihtimalini ortaya çıkarmaktaydı. Bu nedenle petrol havuzlarının Poti'ye taşınarak Batum'un tamamen müstahkem bir askeri liman yapılması planlanmaktaydı.²⁹⁷ Ancak uzun yıllar üzerinde durulan bu plandan vazgeçildi.²⁹⁸

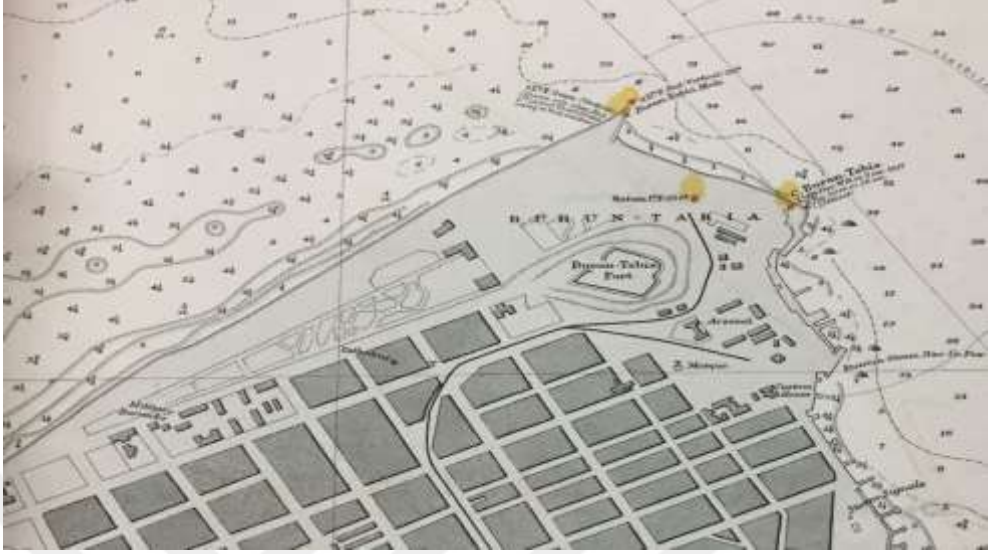
²⁹⁵ Pridon Kardava, "Aeroplane Station in Batumi", **A Trip to Old Batumi**, Batum, Batumelebi, 2014, s. 147.

²⁹⁶ N.A., Şavrova, "O Sravnitelnom Znaçeniyе Çernago i Kaspinskago Morey", **Sbornik Svedeniy o Kavkaze**, Tom IV, Tiflis 1885, s. 13.

²⁹⁷ BOA, Y.A.HUS, 324/67 lef 3 (15 Nisan 1895).

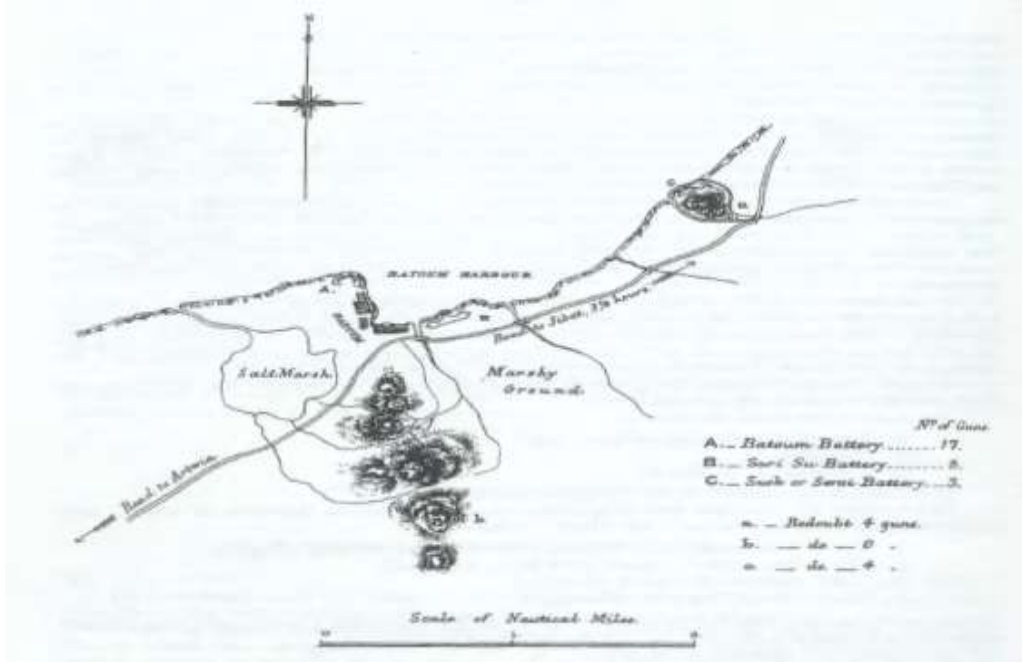
²⁹⁸ BOA, HR.TO, 345/72 lef-1-2, (8 Ekim 1890).

Harita-4 1911 Tarihli İngiliz Haritasında Burun Tabya ve Çevresi.

Kaynak: TNA, FO 925/37055.

Harita-5 1877 yılı Raporlarında Batum, Sarısu ve Soğuksu bataryaları

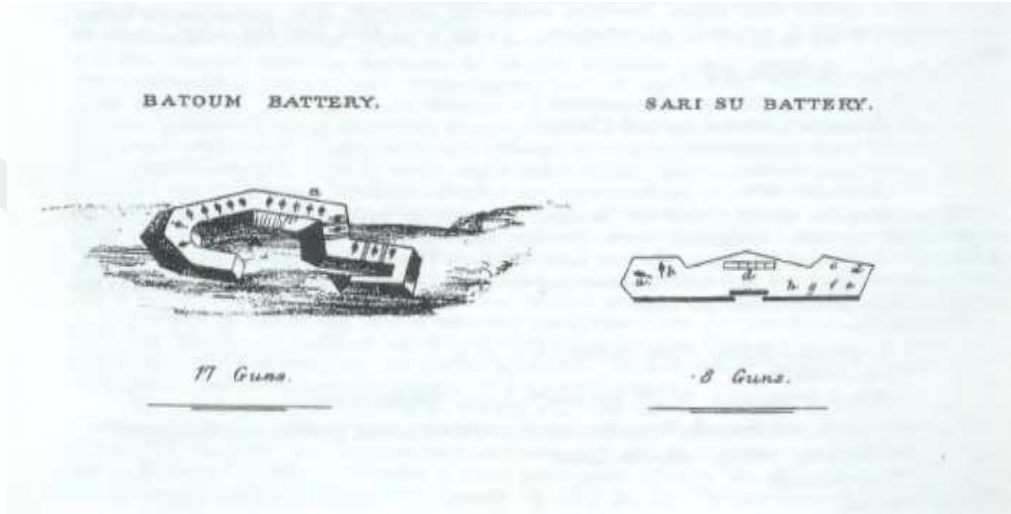
Kaynak: Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878): British Archives on the Caucasus: Georgia, Ed. Hugo Greenhalgh; Robert L Jarman, London, Archival Publications, 2003, s. 636.

Bölgedeki bu inşa faaliyetlerinin yanı sıra askeri eğitim faaliyetlerinin üzerinde de özenle durulduğu görülmektedir. Bölgedeki askeri birliklerin eğitimleri ve top atış talimleri düzenli biçimde yapılmaktaydı.²⁹⁹ Burun Tabya Kalesi teçhiz edildikten

²⁹⁹ BOA, HR.TO, 340/49, (29 Haziran 1887).

sonra top talimleri yapılmaya ve Batum'u koruyan askerler de haftada birkaç defa olmak üzere geceleri adı geçen bataryada toplanmaya başlanmıştır.³⁰⁰ Bu askerî faaliyetleri İmparator da bölgeye gelerek yerinde teftiş etmekte ve izlemekteydi.³⁰¹ Hatta limana ve bölgeye olası bir saldırıya karşı, Batum koyunun girişindeki deniz feneri dahi denizden gelecek olası saldırılara karşı başka bir yere taşınmıştır.³⁰²

Harita-6 1877 Yılı Raporlarında Batum ve Sarısu Bataryaları.

Kaynak: Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878): British Archives on the Caucasus: Georgia, ed: Hugo Greenhalgh; Robert L Jarman, London, Archival Publications, 2003, s. 636.

1893 yılında Burunbaşı açıklarına dört adet halatlı³⁰³ ve Batum Limanı önüne de dört adet torpido atıldı.³⁰⁴ Batum'a gelen 15.560 kilo sıkletinde büyük bir top ise Sarısu Tabyasına yerleştirildi.³⁰⁵ Burunbaşı istihkamatının karşısına, deniz altına önceden yerleştirilmiş olan 20 torpilin yanına, 80 torpil daha eklendi.³⁰⁶ Batum Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezaretine verilen bilgiye göre Rusya hükümeti, Batum Limanı'nı Anvers Limanı tarzında yeniden düzenlemeye karar vermiş ve bu amaçla da 14 milyon rublelik bir para tahsis edilmişti.³⁰⁷ Nuri Bataryaları'na hareket

³⁰⁰ BOA, HR.TO, 341/92 lef 1-2, (2 Temmuz 1888).

³⁰¹ BOA, HR.TO, 342/3, (26 Eylül 1888).

³⁰² "Tabia Burun-Temporary Discontinuance of Flashing Light", **The London Gazette**, (20 Ocak 1891), s. 370.

³⁰³ BOA, BEO, 226/16913, (23 Haziran 1893); BOA, BEO 228/17087, (2 Temmuz 1893).

³⁰⁴ BOA, BEO, 233/17401, (7 Temmuz 1893).

³⁰⁵ BOA, BEO, 1133/84959, (22 Mayıs 1898).

³⁰⁶ BOA, BEO, 1537/115210, (21 Ağustos 1900).

³⁰⁷ BOA, HRS, 1369/54 (18 Şubat 1900).

kabiliyeti yüksek silahlar yerleştirildi³⁰⁸ ve Batum kaleleri savunmaya elverişli hale getirildi.³⁰⁹

Askerî bir liman hâline getirilmesinden sonra Batum 1898'de, Karadeniz'deki I. sınıf harp limanı olan Nikolayev'den sonra, Sivastopol'la birlikte II. sınıf bir askerî limanı haline getirildi. Rusya'nın diğer harp limanları ise Baltık'ta birinci sınıf limanlar olan Kronstadt ve Petersburg, ikinci sınıf limanlar olan Sveaborg ve Liepaja'daki Port III. Aleksander idi. Pasifik'te ikinci sınıf liman Vladivostok (Port Arthur, Ta-Hen-wan), Hazar'da ise küçük ölçekli olarak Astrabad ve Bakü limanları bulunmaktaydı.³¹⁰

Petersburg Sefaretinden Ateşemiliter Muavini Mülazım Enver Beyin raporunda, Kafkas ordusu Başkumandanı'nın emirnamesinde yazılı olan programa göre 1896 yılı yazında Sarıkamış, Pyatigorsk, Vladivostok, Tiflis, Aleksandrapol, Ardahan, Tianeti, Suram bölgelerinde Rus ordusunun farklı birimlerince geniş çaplı bir askeri harekât hazırlığı planlanmaktaydı.³¹¹ Bu askeri hazırlıklar düzenli olarak Batum'da da sürdürülmekte, limanın ve bölgenin savunması için sahilde muhtelif tepelere yerleştirilen toplarla nişan talimleri yapılmaktaydı.³¹² Talimlerde deniz üzerine kurulmuş nişangâhlar havai fişek ve elektrikle aydınlatılarak istihkâmlardan atış talimleri yapılmaktaydı.³¹³ Limandaki atış talimlerine zaman zaman Karadeniz'deki Rus donanması da katılmakta, liman önüne gelerek limandaki toplarla manevralar yapmaktaydı.³¹⁴

Bölgede I. Dünya Savaşı'na kadar kara yolu imkânları önemli ölçüde gelişme kaydetmiştir. Batum, iki önemli askeri yol üzerinden Acaristshali ve Ahıska yoluyla Borjom geçidine ve ardından Osmanlı döneminde yapılmış olan Artvin-Ardanuç yolu üzerinden Kars'a bağlandı. Ahıska'dan ise Ardahan-Merdenik yoluyla Kura Vadisi'ne giden ve oradan Kars ve Oltu'ya sapan bir askerî yol yapıldı. Böylelikle sınır hattının merkezi ve batı taraflarının bağlantısı sağlandı. En önemlisi de

³⁰⁸ TNA, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (16 Mart 1901).

³⁰⁹ BOA, HR.SYS, 1376/57 (29 Kasım 1904).

³¹⁰ Clarke, **Russia's Sea-Power, Past and Present...**, s. 157.

³¹¹ BOA, HR.SFR.1, 114/24, (8 Haziran 1896).

³¹² BOA, BEO, 1506/112876, (21 Haziran 1900).

³¹³ BOA, BEO, 1726/129397, (31 Ağustos 1901).

³¹⁴ BOA, BEO, 1535/115107, (19 Ağustos 1900); BOA, BEO, 1543/115652 (30 Ağustos 1900); BOA, BEO, 1450/108692 lef 2-3 (21 Ekim 1900).

Batum'un artalanla bağlantısı sağlanmıştı. Erzurum'a giden önemli yollardan biri Rus idaresindeki Oltu'dan geçmekteydi. Bu yol Oltu-Narman-İd-Gürcü Boğazı, kuzeydoğudan Deveboynu mevzilerini kuşatması nedeniyle önem taşımaktaydı. Ruslar, bu hat boyunca Ahıska-Ahılkelek'ten Oltu yolu ile Erzurum'a giden bölgede muhtemel bir savaşta mesafeyi üçte iki kısaltmış oluyorlardı.³¹⁵

1872-1913 yılları arasında askerî olarak kullanılan demiryolu yapımında da büyük gelişme sağlandı. Bölgeyi birbirine bağlayan Güney Kafkasya Demiryolu hattı Bakü, Tiflis, Erivan, Kutais, Elizavetpol ve Batum, Kars oblastlarından geçmekteydi. Hattın toplam uzunluğu 1911 yılında 1.714 verste ulaşmıştı. Hattın 842 versti Bakü-Batum hattından, 517 versti Tiflis-Culfa güney kolundan, 270 versti yan hatlar ve bağlantı yollarından ve 85 versti ise Şorapan-Saçhere ve Mihailova-Bakuryani hatlarından oluşmaktaydı. Güney Kafkasya'nın ana ulaşım yolu olarak Bakü-Tiflis-Aleksandrapol (Gümrü) hattı ve bu hattın iki yan kolu olan Kars ve Erivan hatları, Güney Kafkasya'daki ana merkezleri Osmanlı'ya karşı askerî açıdan önemli olan Kars ve Erivan cephelerine bağlamaktaydı. Bu stratejik önemi nedeniyle hat, askerî birliklerin sevkinde kullanılmaktaydı. Bakü-Tiflis-Samtredi hattı Poti ve Batum kollarıyla birlikte Rion bölgesindeki ana ulaşım hattıydı. Bu hat, deniz yollarıyla olan bağlantısı sayesinde Bakü'den Astrahan'a ve Batum'dan da Novorossisk'e kadar Güney Kafkasya'yı Rusya'nın iç bölgelerine bağlamaktaydı. Poti ve Batum kolları ise Karadeniz kıyısındaki en önemli nokta olan Sohum ve Batum kıyı şeridinin korunmasını kolaylaştırmaktaydı. Genel itibariyle Güney Kafkasya'daki ana hatlar, Poti-Tiflis (açılış tarihi 1872), Bakü-Tiflis-Batum (1883), Mihailova-Borjom (1894), Tiflis-Kars (1899), Aleksandrapol-Erivan (1902), Uluhanlı-Culfa (1908), Kars-Sarıkamış (1913) hatlarıydı.³¹⁶ 1915-1916'da Batum-Kars ve Batum-Trabzon demiryolları yapımı projelendirilmiş, fakat Batum-Kars demiryolunun yapımından vazgeçilmiştir. Kısmen yapımına başlanan Batum-Trabzon demiryolu ise 1917 Şubat Devrimi ve sonrasında yaşanan maddî kriz nedeniyle durdurulmuştur.³¹⁷

³¹⁵ Allen, Muratoff, **1828-1921, Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin...**, s. 207.

³¹⁶ "Zakavkazskaya Jelezniya Dorogi", **Voennaya Entsiklopediya**, Tom X, Peterburg 1912, s. 432; Sergey İvanoviç Vaviyov, L.S. Şaumyan, **Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, Tom XVI, s. 339-340.

³¹⁷ Malhaz Sioridze, "K İstorii Ustroystva Jeleznodorojnih Vetvey v Yugo-Zapadnoy Gruzii", **Narkvevebi Batumis İstoriidan I**, Tbilisi, Gamomtsemloba: Universali, 2011, s. 76.

Ruslar, Batum'u serbest liman statüsünden çıkardıktan sonra hem şehri askeri olarak tahkim etmişler, hem de gelişen ulaşım imkânlarıyla da bölgeyi asker ve mühimmat sevk noktası haline getirmişlerdir. Rusya'nın farklı bölgelerinden gelen kura neferleri, Batum üzerinden Kuzey ve Güney Kafkasya'ya özellikle Tiflis, Kars, Ardahan'a; Kafkasya dışında ise Afganistan ve Mançurya'ya sevk edilmekteydiler.³¹⁸ Sevk edilen bu askerlerin içinde, Konsolos Stevens'in raporuna göre 1900-1901 yılı asker alım döneminde Batum'a gelen acemi asker sayısı 25.273'tü ve bu askerlerin 2.061'i Kafkasya'dan idi.³¹⁹ Aynı sayı 1901-1902 döneminde 15.272 olarak gerçekleşmiş ve askerler Volunteer Fleet ve Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası vapurlarıyla Batum'a getirilmiştir. Kafkasya'dan ise 1.303 yerli acemi asker Batı Rusya'da görev yerlerine gönderilmiştir.³²⁰ 1904 yılında, Batum'a tamamı Sivastopol, Odessa ve Novorossiysk'ten gönderilen toplam acemi asker sayısı 16.626 idi. Batum'dan ise 6.603 acemi asker Sivastopol ve Odessa'ya sevk edilmişti. Askerlik hizmetini tamamlayan 8.553 asker ise Batum üzerinden Novorossiysk ve Odessa'ya gönderilmişti.³²¹

Batum, asker sevkiyatı yanında aynı zamanda önemli bir mühimmat sevk noktasıydı. Petersburg, Varşova, Novorossiysk, Sivastopol, Hocabey'den (Odessa) gelen mühimmat Tiflis, Kars, Ardahan, Revan, Oltu, Aleksandropol ve Akstafa'ya gönderilmekteydi.³²² Osmanlı sınırına yakın olan Kars, Ardahan ve Aleksandropol

---

³¹⁸ Batum Başşehbenderliği'nden gönderilen tahrirata göre *Flot Volunter* (Gönüllü Filo) adlı kumpanya gemileriyle Batum'a getirilen 10 bin kadar kura neferi, **BOA**, HR.TO, 339/46, (25 Aralık 1886); Rusya'nın Flot Volunter adlı kumpanya gemileriyle 1890 yılında sadece 2 aylık bir sürede Batum üzerinden Transkafkasya'ya 20 bin kura neferi çıkarılmıştı, **BOA**, HR.TO, 344/16 (1 Şubat 1890); Tiflis'ten Avusturya hududundan Lehistan Batum üzerinden asker sevkiyatı, **BOA**, Y.A.HUS, 310/29, (10 Ekim 1894); **BOA**, HR.SYS, 1366/46, (21 Aralık 1895); **BOA**, BEO, 698/52346, (3 Ekim 1895); **BOA**, BEO, 732/54883, (23 Ocak 1896); **BOA**, BEO, 924/69282, (25 Mart 1897); **BOA**, BEO, 1575/118108 lef 1, (25 Ekim 1900); **BOA**, BEO, 1605/120372, (7 Ocak 1901); **BOA**, HR.SYS, 1372/11, (11 Haziran 1901); **BOA**, BEO, 1674/125478 lef 3, (13 Haziran 1901); **BOA**, BEO, 1684/126266 lef 1, (4 Temmuz 1901); **BOA**, BEO, 698/52346, (3 Ekim 1895); **BOA**, BEO, 924/69282 (25 Mart 1897); **BOA**, BEO, 1578/118319, (9 Kasım 1900); **BOA**, BEO, 576/43191, (22 Şubat 1895).

³¹⁹ **TNA**, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (22 Ocak 1901).

³²⁰ **TNA**, FO 65/1650, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (12 Şubat 1902).

³²¹ **TNO**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (8 Şubat 1905).

³²² **BOA**, BEO, 576/43191, (22 Şubat 1895); **BOA**, BEO, 1644/123298 lef 3, (15 Nisan 1901); **BOA**, BEO, 1089/81611, (9 Mart 1898); **BOA**, BEO, 595/44560, (5 Nisan 1895); **BOA**, BEO, 615/46089 lef 2, (6 Mayıs 1895); **BOA**, BEO, 1872/140349, (25 Haziran 1903); **BOA**, BEO, 1085/81347, (3 Mart 1898); **BOA**, BEO, 1113/83446, (21 Nisan 1898); **BOA**, BEO, 2330/174731, (12 Mayıs 1904); **BOA**, BEO, 1500/112451, (11 Haziran 1900); **BOA**, BEO, 1500/112451, (11 Haziran 1900); **BOA**, BEO, 1644/123298 lef 3, (15 Nisan 1901); Varşova'dan Batum'a 2000 sandık mühimmat, **BOA**,

gibi merkezlere yapılan sevkiyatı Osmanlı makamları da yakından takip etmekteydi.³²³ Örneğin; Mayıs 1897 tarihinde, Rusya Maliye Nezareti tarafından, Erzurum hududundaki Rus ordusu için kullanılmak üzere, Batum ve Kars'a 7 milyon 800 bin ruble değerinde altın yardımı yapılmıştı. Böyle yüksek bir miktarın hem de barış döneminde gelmesi Osmanlı makamlarının dikkatini çekmişti.³²⁴ Osmanlı makamlarının Batum'a gönderdiği bir casustan alınan mektuba göre yapılan yardımların devam etmekteydi. Batum'a iki vapurla gelen 3.940 sandık fişeğin Aleksandrapol ve Kars'a gönderildiği ve yine çok sayıda mühimmatın gelmesinin beklenildiği bildirilmiştir.³²⁵ Rusya'nın kendi içindeki sevkiyatının dışında, transit olarak Batum üzerinden mühimmat, tüfek ve dağ toplarının Tahran'a sevk edilmesine de izin verilmekteydi.³²⁶

Rusya'nın Batum ve çevresinde yapmış olduğu askerî hazırlıklar 1905 Rus-Japon Savaşı sonrası radikal bir kararla durduruldu. Çar'ın Karadeniz kıyılarındaki ikinci dereceden kalelerin ilgasına yönelik verdiği karar üzerine, Kerç, Batum ve Oçakov kaleleri muhtemel bir savaşta önemli rol oynamayacağı gerekçesiyle askerî liman olmaktan çıkarıldı. Azak Denizi'nin girişini kapatan Kerç Kalesi, Rus-Japon Savaşı'ndan beri silahsızlandırılmıştı. Batum ve Oçakov ise I. Dünya Savaşı'na kadar yarı ilga edilmiş hâlde işlevlerini sürdürdüler. Özellikle Batum, eskimiş toplarla modern bir askerî üs olma özelliğini kaybetmeye başlamasına rağmen Batum Limanı, donanma için üs olma özelliğini, Anadolu ve kısmen Karadeniz kıyılarına yapılacak kıyı operasyonları için önemini sürdürdü. Limanın önemini devam ettirmesinde yeni düzen destroyerler için gerekli petrolün Batum üzerinden donanmaya sağlanmasının büyük etkisi vardı. Batum'a yönelik olası bir tehlike

---

HR.TO, 344/21, (28 Şubat 1890); Petersburg'tan Batum'a top, araba ve levazımat, **BOA**, HR.SYS. 1364/70, (22 Ağustos 1892); **TNO**, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (22 Ocak 1901); **TNA**, FO 65/1650, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (24 Mart 1902).

³²³ Kars'a sevk edilen 50 kıta cebel topu, **BOA**, BEO, 1066/79918, (10 Ocak 1898); **BOA**, BEO, 1067/80023, (12 Ocak 1898); 3940 sandık fişeğin Aleksandrapol ve Kars'a sev olduğu, **BOA**, BEO, 1133/84959 (22 Mayıs 1898); **BOA**, BEO, 1484/111287, (11 Mayıs 1900); **BOA**, BEO, 1507/112961, (24 Haziran 1900); Batum yoluyla Kars'a 3500 sandık cephaneye gönderildiği, **BOA**, BEO, 1509/113104, (28 Haziran 1900); 370 sandık barut ve 800 sandık güllenin Kars'a gönderildiği, **BOA**, BEO, 1541/115557, (28 Ağustos 1900); 600 sandık top barutu ve 2500 sandık hartuç ile 100 sandık güllenin Kars'a gönderildiği, **BOA**, BEO, 1575/118108 lef 1, (25 Ekim 1900); Aleksandrapol'e 40 sandık cephanenin şimendiferle taşındığı, **BOA**, BEO, 1804/135248, (5 Mart 1902).

³²⁴ **BOA**, BEO, 952/71347, (18 Mayıs 1897); **BOA**, BEO, 952/71347, (18 Mayıs 1897).

³²⁵ **BOA**, BEO, 1133/84959, (22 Mayıs 1898).

³²⁶ **BOA**, BEO, 227/16966, (16 Haziran 1893); **BOA**, BEO, 227/17013, (30 Haziran 1893).

durumunda donanmaya petrol sevkiyatı Rostov üzerinden Azak Denizi'ne ve buradan da Kırım'a olacak şekilde planlanmasına rağmen bu hat, hem yolu uzatmakta hem de hattaki sarnıçların kapasite azlığı nedeniyle Sivastopol'de yeterince petrol depolanmasını imkânsız hâle getirmekteydi.³²⁷

Rusya'nın 1880'lerde başladığı Batum ve çevresini tahkim faaliyetleri, 1900'lerden itibaren yavaşlamıştır. 1905 Devrimi'ne giden süreçte bölgede meydana gelen olaylar ve Rus askerî gücünün bölgede zayıflaması bunda önemli bir etkidir. Novikov'un da belirttiği üzere Rusya'nın Batum ve çevresinde yaklaşık 35 yıl süren tahkimat çalışmaları I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı idarecilerinin öteden beri karşı çıktıkları gibi Batum'u, Osmanlı sınırlarını tehdit eden bir merkez hâline getirdi.³²⁸ Batum, Mihailovski Kalesi ve Karadeniz donanmasını barındıran limanı ile birlikte Kafkas Cephesi'nin geri üslerinden biri olarak Anadolu ve Karadeniz'e yapılan askerî harekâtlarda Rus donanması ve askerî birlikler için üs hizmeti verdi.³²⁹

D) ENTEGRASYONDA ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR

1) Batum Osmanlı Başşehbenderliği

Yaklaşık üç yüzyıl süren Osmanlı idaresinin ardından Batum'un Rus idaresine geçmesiyle Osmanlı mülkî âmirleri bölgeden çekilmiş ve konsolosluk faaliyetlerini yürütmek amacıyla kısa bir süre sonra, Batum Osmanlı Başşehbenderliği kurulmuştur.³³⁰ Osmanlı idaresi tarafından, Batum'daki Osmanlı vatandaşlarının karşılaştıkları sorunların çözümü ve gerekli işlemleri için 9 Mart 1879 tarihinde Çerkez kökenli, Türkçe, Farsça ve Fransızca dillerini bilen Ahmet Rıfkı Efendi başşehbender olarak görevlendirildi.³³¹ Aynı dönemde bölgeden Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin işlerini takip etmek amacıyla Muhacirin Komisyonu kuruldu. Bu amaçla bölgedeki nüfusu, göç edenleri kaydetmesi ve bu tür işleri yerine getirmesi

³²⁷ N.V. Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega na Çernom More v 1914-1917 godah*, Sankt Peterburg, LeKo, 2003, s. 72-73.

³²⁸ Aleksandr Bolnih, *Morskije Bitvi Pervoy Mirovoy: Tragediya Oşibok*, Moskva, AST, 2002, s. 295-296; N.V. Novikov, *Operatsi Flota Protiv Berega na Çernom More v 1914-1917 godah*, Sankt Peterburg, Leonov M.A., s. 55-56.

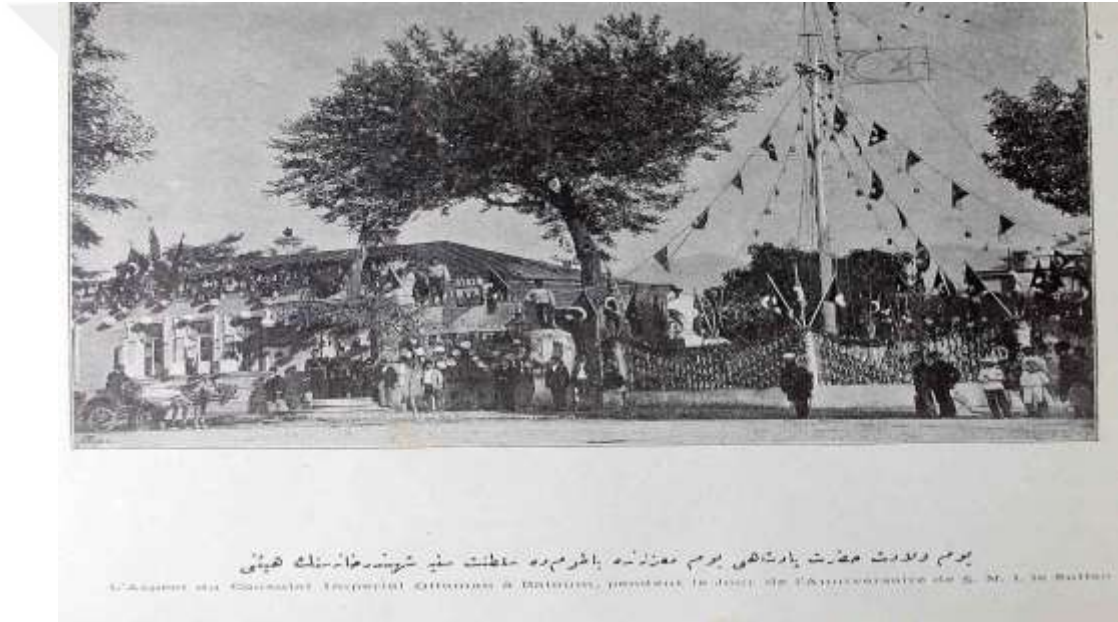
³²⁹ S.P. Grinevetskiy, İ.S. Zonn, S.S. Jiltsov, *Çernomorskaya Entsiklopediya*, Moskva, Mejdunarodnie Otnoşenie, 2006, s. 67.

³³⁰ BOA, İ.HR, 278/17077, (20 Eylül 1879).

³³¹ BOA, İ.HR, 278/17077, (20 Eylül 1879); BOA, HR.SAİD, 5/16, lef 3.

amacıyla Rıfkı Efendinin yanına bir kâtip görevlendirildi.³³² Şehbenderliğin ve Muhacirin Komisyonu'nun bölgeden yapılan göç nedeniyle oldukça yoğun bir mesaisi bulunduğu anlaşılmaktadır. İlk aşamada Acara-i Ulyâ (Yukarı Acara) ve Acara-i Suflâ (Aşağı Acara), Maçahel, Livane, Gönye, Çürüksu ve Batum'dan 60-70 bin kişilik büyük bir nüfusun göç etme isteğinde bulunduğu belirtilmekteydi.³³³ Göçmenlerin bu işlemleri şehbenderliğe büyük bir yük yüklemekteydi. 1902 yılına ait Türk Genel Konsoloslugu Smekalovskaya Ulitsa'da bulunmaktaydı.³³⁴

Resim-2 Batum Başşehbenderliği

Kaynak: Murat Kasap Özel Arşivinden

Serbest liman rejimi ve petrol ihracatında önemli bir merkez olmasıyla Batum'daki diplomatik temsilciliklerin sayısı hızla artmıştır. 1882'de Osmanlı, İngiltere ve Fransa'ya ait üç konsolosluk varken³³⁵ bu sayı 1884'te altı, 1887'de on,

³³² BOA, İ..ŞD, 45/2435, (7 Mayıs 1879).

³³³ BOA, Y.A.RES, 4/31, (29 Ağustos 1879); BOA, Y.A.HUS, 162/63, (6 Ekim 1879).

³³⁴ Vseobşî Adres Yejegodnik Goroda Batuma na 1902 god, Batum, Tipografiya Kiladze i K. Dondukova-Korsakovskaya Ulitsa, 1902, s. 57.

³³⁵ "Administrativnaya i Statistiçeskaya Dannıya", İzvestiya Kavkazkago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo, Tom 8, Tiflis, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1884-1885, s. 94.

1904'te ise on dört temsilcilikle Kafkasya'daki şehirler içinde en yüksek sayıya ulaşmıştır.³³⁶

Kafkasya genelinde diplomatik temsilciliklerin sayısında da artış yaşanmıştır. Batum'un dışında 1884 yılında Osmanlı viskonsolosu (şehbender vekili) olarak Poti'de İzzet Efendi, Kars'ta Lütfü Efendi, Sohum'da Feyzi Efendi görev yapmaktaydı.³³⁷ Osmanlı şehbenderlerinin bölgedeki görev süreleri ortalama üç-dört yıl olmasına rağmen İngiliz konsoloslar bölgede Osmanlı konsoloslarına göre çok daha uzun süreler görev yapmaktaydılar.³³⁸ Örneğin Batum İngiliz Konsolos Vekili Demetrius R. Peacock, Rusya'da doğmuş, yaşamının büyük bölümünü bu ülkede geçirmiş bir İngiliz vatandaşıydı.³³⁹ Rusçaya anadili kadar hâkim olan Peacock, Moskova'da hukuk eğitimi almış, 1881'de Poti-Tiflis demiryolunda müteahhit olarak çalışmıştı. Eğitimi ve kişiliği sayesinde bölgenin ileri gelenleriyle oldukça iyi ilişkiler kurmuştu. Bu nedenle Peacock'un Rusya'daki etkisini tanımlamak için "*his name was a passport*" tabiri kullanılmaktaydı. 1892'de Odessa'da ölen Peacock'un Güney Kafkasya'nın coğrafyası, etnik yapısı ve dilleri üzerine de araştırmaları bulunmaktadır.³⁴⁰ 1908'de Batum'a konsolos olarak atanmış olan Patrick William Joseph Stevens da selefi gibi oldukça aktif bir görev dönemi geçirmiştir. Stevens'in bulunduğu yer Batum olmakla birlikte sorumlu olduğu alan Bakü, Elizavetpol, Erivan, Tiflis, Kutais, Karadeniz guberniyaları, Stavrapol ile Astrahan ve Kuban, Terek ve Kars oblastlarıydı. Bölgedeki İngiliz temsilciler bütün Kafkasya'a etkiliydiler.³⁴¹

Bölgenin eski Osmanlı toprağı olması, Osmanlı sınırına yakınlığı ve bölgedeki Osmanlı tebaasının sayıca çokluğu nedeniyle Batum Osmanlı Başşehbenderliği sürekli göz önünde olan bir temsilciydi. Konsoloslukta olan herhangi bir olay yerel gazetelere haber olarak yansımaktaydı. Örneğin *Batumskiy Golos* adlı gazetenin

³³⁶ Aleksandr Trigub, Ludmila Vovçuk, "İnostrannie Konsulı v Gruzinskih Gorodah Priçernomorya (1840-1917 g.g.)", *Archeion*, Vol. XIV, Tbilisi 2017, s. 54.

³³⁷ *Kavkazskiy Kalendar na 1885 God*, Otdel IV, Tiflis, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoj çastyu na Kavkaze, 1884, s. 126.

³³⁸ TNA, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (1 Ocak 1901).

³³⁹ Oliver Wardrop, *The Kingdom of Georgia: Notes of Travel in a Land of Women, Wine and Song*, London, Sampson Low, Marston, Searle&Rivington, 1888, s. 1-3.

³⁴⁰ "Obituary: Demetrius Rudolph Peacock", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. 14, No. 8 (Aug., 1892), s. 563.

³⁴¹ *The Edinburg Gazette*, Sayı:12029, (14 Nisan 1908), s. 435; *The London Gazette*, Sayı:28149, (19 Haziran 1908), s. 4473.

haberine göre Batum Türkiye Konsolosu Remzi Beyin usulsüz ilişkileri ve yasadışı para toplamaları, bütün Türk uyruklularda memnuniyetsizliğe neden olmuş, bunun sonucunda İstanbul'a Hariciye Nezareti'ne toplu telgraf çekilmişti. Buna göre Remzi Bey, Batum'daki yurttaşların işlemleri için yüksek ücretler almakta, Türkiye'deki darbe nedeniyle toplu yapılıır hâle gelen göçe yeterince dikkat etmemekteydi. Remzi Beye dair şikâyetleri araştırmak üzere Batum'a derhal Hariciye Nezareti'nden Şükrü Bey görevlendirilmişti. Jön Türklerden olan Şükrü Beyin sorguladığı bir şahıs ise Poti konsolosunun 5 rubleye verdiği pasaport için Remzi Beyin 20 ruble istediğini ifade etmişti.³⁴²

I. Dünya Savaşı öncesi, bölgenin önemini göstermesi bakımından Batum'da birçok temsilcilik bulunmaktaydı. 1913 yılı itibariyle şehirde Amerika, Almanya, Yunanistan, Danimarka, İtalya, İspanya, Hollanda, İran, Osmanlı, Avusturya, Fransa, İsveç, İngiltere, Belçika'ya ait temsilcilikler bulunmaktaydı.³⁴³ 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'nin Rusya genelinde olduğu gibi Batum, Tiflis konsolosluklarının faaliyetleri durduruldu.³⁴⁴ 20 Kasım 1914 tarihli gizli ibareleri yazıya göre Rumiye, Tebriz, Novorossiysk ve Odessa'daki Osmanlı şebkenderleri Rus idaresince tutuklanmıştı. Bu tutuklamaları sırasıyla Tiflis, Batum, Kerç, Sivastopol, Rostof ve Bakü'de görevli şebkenderlerin ve vekillerinin tutuklanmaları izledi.³⁴⁵

2) Telgraf Hatları Sorunu

Batum'un Rus idaresine terkiyle birlikte Türk-Rus tarafları arasında telgraf hatları sorunu ortaya çıktı. Sorunun temelinde Osmanlı döneminde Batum ve çevresinin gelişmeye başlamasıyla Osmanlı idaresince buraya telgrafhane kurulmasına karar verilmesi yatıyordu. Batum mutasarrıflığınca Rize yoluyla Batum'a kadar gerekli olan direklerin ve telgrafhanenin masraflarının halk tarafından

³⁴² "Batumskoe Turetskoe Konsulstvo", **Batumskiy Golos**, No: 206, (18 Eylül 1908), s. 2-3.

³⁴³ **Kavkazskiy Kalendar na 1914 God**, Adres Kalendar, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voenno-narodnomu upravleniyu, 1913, s. 671-676.

³⁴⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1915 God**, Otdel Spravoçnyy, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voenno-narodnomu upravleniyu, 1914, s. 389; **Kavkazskiy Kalendar na 1917 god**, Adres Kalendar, Tiflis 1916, s. 613-616.

³⁴⁵ Mustafa Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reş Şebkender Vekili Tevfik Bey'in Raporu", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 26, Sayı: 2, (2016), s. 116-117.

karşılanması teklif edildi. Telgraf hattının Batum'a kadar uzatılmasına gerekçe olarak Batum ve çevresindeki ticaretin büyüklüğü, kurulacak hattın Kafkasya'nın Avrupa ile olan iletişimi sağlayacağı, devletin ve halkın bundan istifade edeceği gösterilmekteydi. Trabzon'u Batum'a bağlayan hattın yapımına 1865'te başlandı. Hat Giresun, Tirebolu, Ünye ve Çarşamba üzerinden Samsun'a kadar uzatıldı ve masrafları yine tüccar ve ileri gelenler tarafından karşılanarak Ağustos 1869 tarihinde tamamlandı. Bu şekilde Samsun'un da Sinop'a bağlanmasıyla birlikte Batum'dan Sinop'a kadar sahil şeridinde telgraf hizmeti sağlanmış oldu.³⁴⁶ Mevcut çalışmalar daha da ileri taşınarak Batum'dan Rusya'daki Poti sınırına kadar telgraf hattı inşa edildi ve hat 1873 yılında sorunsuz olarak tamamlanarak haberleşmeye açıldı.³⁴⁷

Osmanlı idaresince Batum bölgesinde yapılan telgraf hatlarının durumu da Batum'un tahliyesi esnasında Türk ve Rus komiserleri arasında müzakere edildi. Batum'da kalan Osmanlı Devleti'ne ait taşınır ve taşınmaz malların akibeti üzerinde varılan anlaşmaya göre devlete ait olan emlak (*emlak-ı miriye*) ve vakfedilen mallar hakkında Osmanlı komiserlerinin Yeşilköy Antlaşması'nın 21. Maddesi'ndeki hükme dayanarak hareket etmeleri kararlaştırılmıştı. Telgraf hatlarının taşınabilir mal statüsünde olması nedeniyle Osmanlı yetkilileri hatları alıp götürmek veya satmak konusunda serbestti. Kaldırılabilir olan telgraf alet ve edevatı istisna olmak üzere, 6,5 kilometre mesafe için 500 frank değer biçilmiş, Rusya komiserlerince de telgraf tellerinin bahsedilen şartlarla satın alınacağı beyan edilmişti.³⁴⁸

Rusya ile tahliye esnasında varılan bu anlaşma maddesi ileriki dönemde uzun sürecek bir tartışmayı da beraberinde getirdi. Rusya'dan telgraf hatları karşılığında talep edilen 1.500 lira, Petersburg Sefareti aracılığıyla birçok kez Rus makamlarından istenilmesine rağmen bu talep reddedilmiştir.³⁴⁹ Osmanlı makamlarının talep ettikleri paraya karşılık olarak, Ruslar savaş esnasında Erzurum ve Hasankale arasında inşa ettikleri telgraf hatlarını bedelsiz olarak bıraktıklarını

---

³⁴⁶ Özgür Yılmaz, **Tanzimat Döneminde Trabzon**, İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2014, s. 455-456.

³⁴⁷ BOA, SD, 2406/14, (5 Ocak 1874).

³⁴⁸ BOA, HR.TO, 555/104, (3 Eylül 1878); Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy Voyne...**, s. 245.

³⁴⁹ BOA, DH.MKT, 358/76, (4 Nisan 1895); BOA, BEO, 674/50540, (26 Ağustos 1895); BOA, BEO, 1231/92292, (29 Ekim 1898).

belirtmişlerdir.³⁵⁰ Ayrıca Osmanlı ve Rusya arasında telgraf hatlarını satın almaya dair bir mukavele olmadığını, bu konuda sadece komisyonun bir kararı olduğunu fakat Rusya'nın kararı tasdik etmediğini iddia etmişlerdir.³⁵¹ Rus idaresince, talep edilen paraya karşılık olarak Erzurum ve Hasankale arasındaki telgraf hattının sayılması teklifi üzerine, bu hatta incelemelerde bulunan görevliler, hattın geçici seyyar bir hat olduğunu bildirmiş³⁵² ve yeniden kurulması gerektiğini belirtmişlerdi.³⁵³ Nihai olarak Osmanlı yetkililerinin Bâb-ı Âli İstişare Odası'nda yaptıkları müzakerelerden sonra uluslararası hukuk kuralları gereği, Rusların ele geçirdiği bölgelerdeki bütün gayrimenkulün Rusya'ya bedelsiz olarak geçmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu nedenle telgraf hatları karşılığında talep edilmekte olunan 1.500 liranın Dâhiliye Nezareti ve Telgraf ve Posta Nezaretine bildirilerek kaydının silinmesi Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi mazbatasıyla beyan edilmiştir.³⁵⁴

3) Arazi Sorunu

Rus idaresine giren Kars, Ardahan ve Batum'daki en önemli sorunlardan biri de mülkiyet meselesi olmuştur. Batum'un Rus idaresine girişinin üçüncü günü Guria, Mingreli, İmeretiya ve Türkiye'den ticaret yapmak için Batum'a insanların akın etmesi üzerine her yerde dükkân ve ev kiralari hızla yükselmişti.³⁵⁵ Göç etmek zorunda kalan halkın ellerindeki mallar ucuza satın alınmış, Batum'daki bu durum, Maçavarian'a göre Artvin'de de meydana gelmiş, göç eden Türklerin taşınır ve taşınmaz malları, bölgeye yeni yerleşen Ermenilerce ucuza satın alınmıştı.³⁵⁶ Bu ortamda, arazi ve taşınmaz mülk satışlarını istismar eden fırsatçılara karşı Rus idaresi, bölgede arazi alım-satımını yasaklamıştır.³⁵⁷ Halka duyurulması amacıyla, Batum polisi tarafından sokaklara ve meydanlara Rusça ve yerel dillerde idarenin bilgisi ve izni dışında şehir topraklarının satışının yasaklandığını belirten ilânlar

³⁵⁰ BOA, BEO, 674/50540, (29 Ağustos 1895); BOA, BEO, 1231/92292, (29 Ekim 1898).

³⁵¹ BOA, BEO, 598/44800, (15 Nisan 1895); BOA, DH.MKT, 358/76, (4 Nisan 1895).

³⁵² BOA, BEO, 966/72450, (20 Haziran 1897).

³⁵³ BOA, SD, 1127/5, (13 Ekim 1898).

³⁵⁴ BOA, BEO, 1231/92292, (25 Ekim 1898); BOA, DH.MKT, 2098/72, (28 Ekim 1898); BOA, DH.MKT, 2144/47, (5 Aralık 1898); BOA, İ.PT, 9/37, (1 Kasım 1898).

³⁵⁵ Bacelidze, *Osnovnie Voprosi Ekonomiki Acari...*, s. 50-53.

³⁵⁶ K.D. Maçavariani, *Oçerki i Razskazı (İz Nabludeniy Raznih Gorodov)*, Batum 1909, s. 140-141.

³⁵⁷ Frenkel, *Oçerki Çürüksu i Batuma*, s. 69-70.

asıldı. Buna rağmen satışlar alıcı ve satıcılar arasında resmî olmayan anlaşmalarla sürdürülmüş;³⁵⁸ mal sahipleri mülklerini, resmîyette kiraya vermiş gibi göstererek satışlara devam etmişlerdir.³⁵⁹

Esasen Rus idaresi Kafkasya'da toprak sorunuyla uzun yıllardır uğraşmaktaydı. Çarlık yönetimi Dağıstan, Zakatal Okruğu gibi bölgelerdeki arazi sorunlarını çözmeye çalışırken Kars ve Batum oblastlarının da Rusya'ya katılmasıyla idarenin önüne gelen sorunlar daha da artmıştı. Mirî arazi Osmanlı'da sultana, İran'da şaha, Güney Kafkasya'daki küçük hanlıklarda ise hana, sultana ya da şamhala aitti. İdare, mirî toprakların sultana ait olduğu sistemden yola çıkarak Batum ve Kars oblastlarında mirî toprakların hazineye ait olduğunu ilan etti.³⁶⁰

Mirî toprakların hazineye ait olduğuna yönelik açıklama, halkın Osmanlı'ya toplu göçünü artırmıştı. Rus idaresine göre arazi sorunu bölgenin gelişmemesine ve bölgeye yerleştirilmesi planlanan Rus köylüleri için yeterince uygun arazi bulunamamasına neden olmaktaydı.³⁶¹ Çarlık idaresi aldığı kararla, mirî arazinin artık devlet malı olduğunu ve eskiden olduğu gibi yine tasarruf hakkının halka verileceğini duyurdu. Göç etmek isteyenler ise Rus yetkililere ellerindeki tapu ve koçanları teslim edecek ve belgelerin üzerinde yazan miktar % 25 fazlasıyla ödenecekti. İdare tarafından verilecek olan geçiş tezkeresi (*bilet*) ile göç edebileceklerdi. Fakat belgelerin üzerinde yazan değer, arazilerin gerçek bedeli olmadığından yapılan ödemeler de arazilerin gerçek bedelini karşılamıyordu. Rus idaresi altında Osmanlı döneminde bölgede bulunan sancakbeyleri ve hanedan üyelerinin ellerinden yurtluk-ocaklık araziler alınarak yerine bazılarına babadan oğula devam eden maaş bağlanmıştı. 1889 yılında Rus idaresinden bu türden maaş alan Batum Oblastı'nda 32, Kars Oblastı'nda ise 9 kişi bulunmaktaydı.³⁶²

Rus idaresinin elinde toprak tasarrufunu takip edebilecek resmî kayıtların bulunmaması sorunu daha da artırıyordu.³⁶³ Bu nedenle bölgedeki mülkiyet sorunu

³⁵⁸ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 502-507.

³⁵⁹ Bacelidze, *Osnovnie Voprosı Ekonomiki Acari*, s. 77.

³⁶⁰ Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneşaya Zapıska po Upravleniyu Kavkazskim...*, s. 54-56.

³⁶¹ *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s. 43-49.

³⁶² Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars...*, s. 128-133.

³⁶³ *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografıçeskago Obşestva*, Tom: VI, Tiflis 1879-1881, s. 165-167; Dimitri Zaharoviç Bakradze, *Mnenie Pozemelnoy Komisii ob Ustroistve v Pozemelnom Otnoşenii Karskoy i Bıvşey Batumskoy Oblastey*, Tiflis t.y., s. 1-2.

netlik kazanamıyordu. Bölgedeki mülkiyet ve toprak sisteminin anlaşılabilmesi amacıyla Kafkas Ordusu Başkomutanı ve Çar Naibi Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in emriyle 1/13 Mart 1879'den itibaren Kars ve Batum'da arazi komisyonları kuruldu.³⁶⁴ Batum bölgesinde komisyona Dimitri Zakharoviç Bakradze başkanlık etmekteydi. Komisyonun görevi, Osmanlı dönemindeki her türlü mülkiyet ve tasarruf hakkını öğrenmek ve Osmanlı kanunlarının da pratikte burada, ne ölçüde uygulandığını ortaya çıkarmaktı. Komisyona göre çalışmaların yapılabilmesi için gereken kadastro kayıtlarının (*defterler*) bir kısmı, bölge tahliye edilirken gizlenmiş, bir kısmı da Osmanlı Devleti'ne götürülmüştü. Komisyonda halkın elindeki belgeleri kontrol edecek bir kayıt olmadığı için bazı kişilerce sahte belgeler de düzenlenmeye başlanmıştı.³⁶⁵ Örneğin, 1888 yılında Lazistan Sancağı'nın Hopa Kazası ahalisinden Tahir Efendi adlı kişi, Batum'un Rusya'ya terk edildiği dönemde birçok mülküne Ruslar tarafından zarar verildiği iddiasıyla Osmanlı makamlarına başvuruda bulunmuştur. Polis idaresinin dikkati sonucu, şahsın hak iddia ettiği mülklere dair evrakların sahte olduğu ve bunların oğlu ve yeğeni tarafından hazırlandığı tesbit edilmiş, bu tür vakaların artabileceği ihtimali göz önünde bulundurularak gerekli önemlerin alınması emredilmiştir.³⁶⁶

Arazi komisyonu çalışmalarına, ilk olarak Osmanlı toprak hukukunu inceleyerek başladı. Buna göre Batum bölgesinde mülkiyet çeşitlerine göre birçok farklı toprak çeşidi vardı. Bunlar; *Mülk*, özel kişilere ait taşınmaz mallar; *Arazi-i miriye* ya da devlet malı, hazine malı olup özel kişilerin veya kırsal kesimin kullanımına bırakılan mallar; Vakıf (*dar*) toprakları ise cami ve medreselerin giderleri için tahsis edilen mallardı. *Metruke* ya da *Baltalık*; köylerdeki kullanıma bırakılan ormanlar, yılağı ve kışlağı gibi kullanıma açık yerlerdi. *Mevat*; bölge dışındaki geniş boş toprak ve orman olup kimseye tahsis edilmemiş yerlerdi. Rus idaresine göre Batum Oblastı'nda sadece binalar, bahçeler ve toprak sahibi tarafından dikilmiş meyve ağaçları özel mülk sayılmaktaydı. Bu nedenle komisyona göre Batum Oblastı'nda özel mülkiyet sayılan arazi bulunmamaktaydı. Batum'da vakıf

³⁶⁴ A. Çimişkian, "Zemelny Vopros v Batumskoy i Karskoy Oblastyah", **Kavkaz**, Sayı: 283, (11 Aralık 1908), s. 2.

³⁶⁵ A.N. Molčanov, **Po Rossii**, Sankt Peterburg, İzd. A. İlin, 1884, s. 414; Esadze, **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravleniya Kavkazkom**, Tom II, s. 262-264.

³⁶⁶ **BOA**, MKT, 1487/9, (08 Şubat 1888).

olarak ise şu yerler bulunmaktaydı: Batum'daki 1861'de Sultan Abdülaziz adına vakf edilen Aziziye Cami ve çevre mahallesi; Yukarı Acara'da bulunan Hulo'daki Gorcomi, Didi Acara, Rosno ve Alme'deki sayfiye yerleri ile Hulo'da 1829'da Şerif Himşiaşvili'nin babası Ahmet Paşa tarafından cami ve medreselerin yararına vakfedilmiş olan yerler idi. Şavşat İmerhev'deki yerler Ube ve Daba (İmerhev'de), Ahaldaba, Zendaba, Verhunali ve Hantuşeti (Şavşat'ta) olup XVI. yüzyıldan itibaren Erzurum Lala Paşa Camii giderleri için tahsis edilmiş olan vakıf topraklarıydı.³⁶⁷ Rus idaresince bölgedeki Osmanlı'dan kalan vakıflara nasıl muamele edileceği de ayrı bir sorun teşkil etmekteydi. Bundaki en önemli etken, 1879 tarihli İstanbul Antlaşması'nda vakıflar hakkında hiçbir maddenin olmamasıydı. Bu bağlamda Batum şehrinin merkezinde yer alan Aziziye Camii'ne ait vakıf arazisi hazineye devredildi. Devre sebep olarak yapının askerî bir ibadet mekânı olması, bölgenin Rus idaresine girmesiyle artık bu anlamını kaybetmesi ileri sürüldü ve Batum'daki diğer camilerin arazileri de hazineye aktarıldı.³⁶⁸

Arazi komisyonu Dimitri Bakradze başkanlığında, Mart 1879'da Batum'da halkın elindeki Osmanlı tapularını incelemiş, komisyonun çalışmasında Sancak Beyzade Hüseyin Bey Abaşidze* de yer almıştı. Komisyon tarafından Temmuz 1879'dan Haziran 1880'e kadar incelenen 2000 adet belgenin çoğunun sahte olduğu tespit edilmişti. Acara'daki mülkiyet hakkının belirlenmesi için gerekli olan defterlerin Rus idaresi elinde olmaması nedeniyle çalışmalar gecikmişti. Kobuleti'deki Tavdgridzeler ve Yukarı Acara'daki Himşiaşvililer dışında, ağa ve beylerin elinde Rus idaresinin kabul ettiği *yeni tapu* veya *turalı tapu* bulunmamaktaydı. Bu nedenle yardımcı olarak arazi komisyonunda görev alan Mehterbaşyev, Rize ve Trabzon yerel arşivlerine giderek buradaki defterleri inceledi.³⁶⁹ Arazi komisyonu çalışmalarını 5 Mart 1879'tan 1880 yılı Ocak ayına

---

³⁶⁷ **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Tom: VI, Tiflis 1879-1881, s. 165-167; Dimitri Zaharoviç Bakradze, **Mnenie Pozemelnoy Komisii ob Ustroistve v Pozemelnom Otnoşenii Karskoy i Bivşey Batumskoy Oblastey**, Tiflis (t.y.), s. 1-2.

³⁶⁸ Zaur Margiev, **Batum vo Vremena Osmanskoy İmperii: Kratki Administrativniy, Statistiçeski, İstoriçeski Obzor g. Batum i Regiona v Sostave Osmanskoy İmperii**, İzdatelstvo Alioni, Batumi 2008, s. 234-235.

* Abaşidze Ailesi, Osmanlı döneminde bölgede sancak beyliği yapmıştır.

³⁶⁹ Oliver Reisner, "Integrationsversuche der muslimischen Adscharer in die georgische Nationalbewegung", **Caucasia Between the Ottoman Empire and Iran 1555-1914**, Ed. Raul Motika und Michale Ursinus, Weisbaden, Reichert, 2000, s. 220; Osmanlı'da 1858 Arazi Kanunu tapu

kadar sürdürdü. Bu süreçte Batum şehrinde incelenen 1626 tapu ve koçandan* 1389'u geçerli, 237'si ise geçersiz sayıldı.³⁷⁰

Komisyonun çalışmalarına göre Batum, fiilî olarak Jülyen takvimine göre 25 Ağustos/7 Eylül'de Rus idaresine girmiş, fakat yerel mutasarrıf ve meclis 22 Ağustos/3 Eylül'de Batum'dan ayrılmıştı. Bu nedenle bu boşluk döneminde, 23-25 Ağustos/5-7 Eylül 1878 tarihleri arasında yapılan bütün arazi antlaşmaları komisyon tarafından geçersiz kabul edildi. Komisyonun tespitlerine göre Batum Meclisi tarafından yapılan arazi antlaşmalarının neredeyse yarısı bu tarih aralığında yapılmıştı.³⁷¹ Muhtemelen göç etmeye başlayan halk, bu anlaşmalarla arazilerini başkalarına satmıştı.

1880 yılında Rus makamlarınca, Batum ve Kars'taki resmî arazi tapu defterlerinin ellerinde olmamasından dolayı birçok sahtekârlık olayı meydana geldiği öne sürülerek bahsi geçen bölgelerin arazi tapu defterleri Osmanlı makamlarından talep edildi.³⁷² İlerleyen yıllarda da bu girişimin devam ettiği anlaşılmaktadır. 1885

---

belgeleri için bir dönüm noktası olmuştur. Bu yenilikle köylünün aracıları aradan çıkararak devlete direk olarak vergi ödemesiyle nedeniyle kanunda tapu belgelerinde şeklen ve yapı olarak değişikliğe gidildi. İdari yapı merkezleştirilerek devlet tapuları Defterhane-i Hakani üzerinden verilmeye başlandı. Bu nedenle her tapunun bir kopyası da Defterhane-i Hakani'de tutulmaktaydı. El yazılı sistem yerine baskı usulü tapuların da kullanıma girmesiyle de 1860larda tapuların görünüşü tamamen değişti. Bu nedenle 1858 öncesi "eski tip" ve sonrası "yeni tip" olmak üzere 2 türlü tapu kabul edilmektedir. 1858 öncesi tapular yerel araçlar tarafından verilmekteydi. Miri, vakıf ve mülk toprakları için tapu verilmekteydi. Miri araziler için 1858 öncesi tapular sipahiler, mültezimler ve yerel idare tarafından verilmekte iken, 1858 sonrasında Defterhane-i hakani tarafından verilmeye başlandı. Vakıf arazileri tapularının ise Miri arazi tapularından tek farkı arazinin hangi vakfa ait olduğunun yazılı olması ve tapu harcının vakıf adına toplanmasıydı. Yeni tapularda belgenin başında Sultanın tuğrasının altında "*An canib-i nezaret-i evkaf-i hümayun*" yazısı bulunmaktaydı. Sonuç olarak Miri ve vakıf arazisi tapularının tek farkı vakıftan bahsedilmesi ve tapu yerine temessük denilmesidir. Mülk arazileri: Tapular yerleşim yerleri sınırlarındaki meyve bahçesi, bağ, bostan, evler ve yarım dönüme kadar ekilebilir araziler için düzenlenmekte ve bunlar Osmanlı hukukuna göre mülk sayılmaktaydı. 1858 ve özellikle de 1874 özel mülkiyet belgelerinin verilmesiyle mülk arazilerinin tapuları diğerlerinden farklılaştı. Verilen bu tapuda Sultan'ın tuğrasının altında "emlak tasarrufuna mahsus senedi resmidir", metin içinde ise "...malı mülkü olmuş olmakla", belgenin sonunda ise "mülkiyet zabt etmek üzere temliğini mübeyyin işbu sened ita kılındı" ifadeleri yer almaktaydı. Anton Minkov, "Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats", *Islamic Law and Society*, Tom 7, No 1, 2000, s. 69-71; Esadze, **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravleniya Kavkazkom**, Tom II, s. 268-271.

* Koçan: Yerel halka arazi kullanım hakkı veren belge. Tapu: Koçan yerine idare tarafından verilen arazi belgesidir. "**Ves' Kavkaz**" **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, I. Çast', (Kalendarniy Otdel) Tiflis 1903, s. 21.

³⁷⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1883 God**, Otdel Pervoy, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1882, s. 235-239.

³⁷¹ A. Çimişkian, "Zemelny Vopros v Batumskoy i Karskoy Oblastyah", **Kavkaz**, Sayı: 283, (11 Aralık 1908), s. 2.

³⁷² **BOA**, HR.SYS, 1342/7, (14 Ocak 1880).

yılında Trabzon Rusya Konsolosluğu'nun girişimiyle, bölgenin tahliyesi esnasında Lazistan memurları tarafından teslim olunmayan Batum, Livane, Çürüksu'da bulunan *emlak-i miriye defterleri* Osmanlı makamlarından talep edilmiştir.³⁷³ 1888'de komisyon başkanı Bakradze, Kars ve Batum vilayetleri ile Batum, Artvin, Ardanoç gibi yerlerdeki mülk sahiplerinin ve vakıfların haklarına dair karşılaştıkları sorunların çözümü için İstanbul'a gönderildi.³⁷⁴ Çimişkian'ın *Kavkaz Gazetesi*'ndeki makalesine göre komisyonun ihtiyaç duyduğu Batum şehri ve Batum Sancağı'nın bazı defterleri 1879'un sonlarında elde edilmişti. Artvin Sancağı'na ve diğer bölgelere ait olanların bir kısmı ise aynı bölgede bulunmuştu. İstanbul'da Defterhane'de bulunan Batum ve Artvin sancaklarına ait defter kopyaları ise 1888 yılında Bakradze'nin İstanbul'a gelmesiyle Rus idaresine geçmişti.³⁷⁵

Batum'daki İngiliz konsolosu da raporlarında bölgedeki arazi sorununa dikkat çekmektedir. 1882 yılında iç kesimlerdeki toprakların devlet tarafından incelenmesi hâlâ bitmemişti. Türk idaresinden kalan tapu ve belgeler genellikle geçersiz sayılmakta, yerel halkın topraklarını satmasına da izin verilmemekteydi. Şehirdeki serbest limanın sınırlarında arazisi bulunan toprak sahipleri topraklarını kullanamıyor ve satamıyordu. Bölgenin teslim alınması üzerinden altı yıl geçtikten sonra, 1884'te bile araziler ne incelenmiş ne de ölçülmüştü.³⁷⁶ Yerel halkın mülkiyet ve tasarruf sorununun yanında yabancıların bölgede, endüstriyel amaçlar dışında, taşınmaz mülkiyet alma hakkı bulunmamaktaydı.³⁷⁷ Arazi komisyonu, aradan geçen süre zarfında sorunun çözümünde işlevsiz hâle geldi. Bölgedeki arazi sorunu, bölgenin Rusya'ya katılmasının üzerinden 30 yıl geçmesine rağmen bir çözüme kavuşturulamamıştı.³⁷⁸

Artvin Okrug idarecisinin Batum Oblastı Valisi'ne gönderdiği 26 Aralık 1906 tarihli raporuna göre yerel halkın Osmanlı'ya göçünün en önemli sebeplerinin başında mülkiyet sorunu gelmekteydi. Sadece bu nedenle 1906 yılının ilk yarısında

³⁷³ BOA, HR.TO, 368/89, (18 Mart 1885).

³⁷⁴ BOA, HR.SYS, 1951/42, (09 Şubat 1888).

³⁷⁵ A. Çimişkian, "Zemelny Vopros v Batumskoy i Karskoy Oblastyah", *Kavkaz*, Sayı: 282, (10 Aralık 1908), s. 3.

³⁷⁶ *Adjara and the Russian Empire, (1878–1917), British Archives on the Caucasus: Georgia*, ed. H. Greenhalgh, Robert L. Jarman, London, Archival Publications, 2003, s. 101-104, 116.

³⁷⁷ Veru, *Batum i Yego Okrestnosti...*, s. 49-50.

³⁷⁸ Nikolay Emeljanoviç Solnişkin, *Artvin i Artvinski Okrug: Opit Očerka po Podinovedeniyu*, Tiflis 1913, s. 13-16; Veru, *Batum i Yego Okrestnosti...*, s. 110-111.

Osmanlı'ya 420 kişi göç etmiş, 1200 kişi ise göçe hazırlanmaktaydı.³⁷⁹ Artvin'de Rus okulunda idareci olarak çalışan Solnişkin'e göre de Rus idaresine girdiğinden beri bölgedeki çözilemeyen toprak sorunu nedeniyle halk, kullanım hakkı olan topraklarını satamamakta sadece başkalarının kullanımını için hakkını kiraya vermekteydiler. Mülkiyet durumunun yanında Rus tâbiyetine girmeyi istememeleri nedeniyle de çoğu kişi evlerini topraklarını bırakarak Türkiye'ye göç etmişti.³⁸⁰

Bölgedeki arazi sorunundaki belirsizlik nedeniyle satılan araziler kiraya verilmiş gibi gösterilmekte veya bölgedeki bir kişi bu işleri yürütmesi için vekil olarak atanmaktaydı.³⁸¹ Mayıs 1909'da Kafkasya Naipliği'nden İmparatora gönderilen rapora göre Batum ve Kars'ta Osmanlı toprak kanunlarının artık geçerli olmamasına rağmen Rus kanunlarının da uygulanmadığı belirtilmekteydi. Osmanlı döneminden gelen mevcut toprak hukuku gayriresmî bir şekilde halk arasında sürdürülmekteydi.³⁸²

Rus idaresi, ellerinde resmî belge olmayan halkın arazilerini hazine arazisi kabul ederek Rusya'nın farklı bölgelerinden halkları getirip buraya yerleştirmekte ve toprak dağıtmaktaydı. Bölgedeki mülkiyet sorunu çözülmeden I. Dünya Savaşı öncesi seferberliğin başlamasıyla düşman devletlerin vatandaşlarına ait mal ve mülklere de Çarlık idaresi tarafından el konuldu. İlerleyen yıllarda, 1916 tarihli belgede Batum Şehir İdaresi'nin hâlâ vakıf sorunlarını tartışmakta olduğu görülmektedir.³⁸³

a) Muhacir Toprakları

Bölgede kalan halkın mülkiyet sorununun yanında, bölgeden göç eden muhacirlerin geride kalan topraklarına nasıl muamele edileceği sorunu da ortaya çıkmıştır. 1879 tarihli İstanbul Antlaşması'nın VII. Maddesi uyarınca, Rus idaresine geçen bölgelerde kalan Osmanlı tebaası, ya Rus vatandaşı olacak ya da üç yıl içinde

³⁷⁹ Malkhaz Chokharadze, Mehmet Ali Keskin, "Türk Tarihi ve Gürcü Tarihi Kaynaklarına Göre Rus Yönetiminin Uyguladığı Politika Sonucu Gürcü Muhacirlikleri (19-20. Yüzyıllar Arasında)" *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, 2015, s. 105.

³⁸⁰ Nikolay Emeljanoviç Solnişkin, *Artvin i Artvinski Okrug: Opit Oçerka po Podinovedeniyu*, Tiflis 1913, s. 13-16.

³⁸¹ *Vestnik Yevropi: Jurnal İstori-Politiki-Literaturi*, Sto-Tridsat-Devyaty Tom, Dvadsat-Çetverty God, Tom V, Sankt Peterburg 1889, s. 711-712.

³⁸² *RGIA*, Fond 1276, op. 5, delo 528, list 1.

³⁸³ *BOA*, YB(21), 9/12, (22 Aralık 1916).

mallarını satıp Osmanlı Devleti'ne göç edecekti. Bu süreçte Rus idaresinden korkup herşeyi bırakıp Osmanlı'ya göç edenler olmuş, topraklarını satmak isteyenler ise alıcı bulamamış veya mülklerine çok düşük değer biçilmişti. Satılmadan kaderine terk edilen bu tür sahipsiz ve terk edilmiş topraklar, Rus yönetimi tarafından *muhaçir toprakları* olarak adlandırılmıştır.³⁸⁴ Bu statüde olan çok sayıdaki toprak, şehir idaresine devredildi. Şehirdeki bu topraklar oblast ve şehir yönetimi tarafından tarımsal amaçlar için kiraya verilmekteydi. 1879'da Batum şehri liman yöneticisi A. Bers'in emriyle bu topraklar hiçbir inceleme olmadan şehirdeki ve okrugdaki çeşitli üst düzey sivil ve askerî personele tahsis edildi.³⁸⁵

Bu kolonileştirme döneminde devlet destekli Rus köylüleri için yeni topraklar açıldı. Karadeniz kıyısındaki verimli topraklar ise Gürcü köylülerden alınarak Rus general ve bakanlar arasında paylaştırıldı.³⁸⁶ Bu topraklar, 1881'de Batum Oblastı'na vali olarak görevlendirilen Tuğgeneral Smekalov döneminde şehrin idaresine geçirildi.³⁸⁷ Tedbir olarak alındığı anlaşılan bu girişime rağmen Müslüman nüfusu göç ettirmek ve topraklarını almak için, üst düzey yöneticiler tarafından olmasa da halkın doğrudan muhatap olduğu alt rütbedeki memurların halka kötü davranarak insanları göçe zorlama davranışları etkili olmuştur. *Kavkaz Gazetesi*'ne göre "*Pek çok alt rütbeli memur, yüzlerine söylemeye tereddüt etmeden, nereye isterlerse çekip gitmelerini, onlara [Ruslara], sadece onların [muhaçilerin] arazisinin lâzım olduğu...*"nu söylemekteydi. Gazeteye göre Rus memurlarının baskılarının yanında, Türk mollaları da halkı göçe teşvik etmekteydiler.³⁸⁸

1912 yılında toplanan Türk-Rus Sınır Komisyonu'nun yaptığı incelemelerde bölgedeki toprak sorunu daha da belirgin hâle geldi. Komisyon, sınırla ilgili olarak halkın taleplerini alırken, sınıra yakın bölgelerde yaşayan halk, bu topraklar üzerinde Osmanlı döneminde olduğu gibi tasarrufta bulunma hakkı talep etmekteydi. Türk

---

³⁸⁴ Solmişkin, *Artvin i Artvinski Okrug...*, s. 13-16; *Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...*, s. 78-84.

³⁸⁵ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 502-507; *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s. 41-43.

³⁸⁶ **Georgia and the Georgian Race: Restoration of Independent Georgian State After 117 Years' Domination by Russia**, Georgia, Georgian National Committee, 1919, s. 12.

³⁸⁷ Ekaterina Pravilova, "The Property of Empire. Islamic Law and Russian Agrarian Policy in Transcaucasia and Turkestan," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12, 2 (Spring 2011), s. 371-372.

³⁸⁸ "Novosti Gruzinskoy Pressı ", *Kavkaz*, No: 48, (2 Mart 1889), s. 2.

tarafındaki Sınır Komisyonu Başkanı Fahreddin Bey, Rus tarafının İstanbul Antlaşması'nın VII. Maddesi'ni yanlış yorumladığını savunuyordu. Bu nedenle Türkiye'ye göç etmiş olanların Rusya'daki mülkiyet hakları korunmalıydı. Bu topraklar muhacir toprağı olarak sayılmamalı ve sahiplerine geri verilmeliydi. Rus tarafı ise 30 yıldan uzun süredir Rus uyrukluların kullanımında olan topraklara yeni kullanıcıların emek ve para sarf ettiklerini, bazılarının da bu topraklara yerleştiğini belirtmekteydi. Türk temsilciler ise yaklaşık 35 yıldır söz konusu toprakların sahiplerince kullanılmamasının suçunun, sınır geçişlerine izin vermeyen Rus idaresinde olduğunu belirterek toprakların Türk sahiplerine iadesini talep ettiler.

Bu konuda sözlü beyanla yetinmeyen Fahreddin Bey, 5 Temmuz 1912'de Rus temsilcisi Albay Termen'e muhacir topraklarına dair şu notayı verdi: 1) İstanbul Antlaşması'nın VII. Maddesi'ne göre arazi ve taşınmaz mülk sahibi olup üç yıl içinde mallarını satmayan ve işlerini bitirmeyenler mülkiyet ve tasarruf haklarını kaybetmezler. 2) Ne uluslararası hukuk ne de Rus kanunlarına göre Sınır hattında yaşayan, arazi ve taşınmaz mülk sahipleri veya Türkiye'deki köyünde kalanlar muhacir kategorisinde sayılmazlar. 3) Rusya'da bulunan arazisini işlemeyen Türk uyrukluların mülkiyet hakkının komisyon tarafından kaldırılmasına rağmen çağdaş kanunlara göre mülkiyet hakkı sadece yasadışı amaçlarla kullanıldığında kalkar. 4) Mülkiyet hakkı kaldırılanlara Rus mahkemelerinde hakkını savunma imkânı verilmesine rağmen bu mülk sahiplerinin çoğunluğunu resmî işlerden anlamayan dul, yetim ve öksüzler oluşturmaktadır. 5) Muhacir toprakları, muhtarlar ve nüfuzlu kişilerin ellerinde bulunmakta, bu kişiler alt komisyon kurulmasına ve çalışma yapmasına engel olmaktadır.

Fahreddin Beyin bu notasına karşılık Rus temsilciler, aradaki iyi ilişkilerin zarar görmemesi için Batum Oblastı'ndaki işlerini bitirdikten sonra verdikleri 31 Ağustos/13 Eylül tarihli ve 63 numaralı cevapta şu esasları ortaya koymuşlardır; 1) Rus temsilcilere göre üç yıllık süre zarfında işlerini bitirmeyenler ve Rus vatandaşlığı almayanlar, sürenin dolmasıyla mülkiyet ve tasarruf hakkını kaybediyordu. Bu nedenle antlaşmaya ek bir madde koyulmasına gerek duyulmamıştı. 2) Antlaşmanın VII. Maddesi Rusya'ya geçen Türk bölgelerindeki herkesi ilgilendirmekteydi. Burada mülkü olupta VII. Madde'yi karşılamayanlar ve Türkiye'de yaşayanlar Rus yönetimi tarafından muhacir sayılmaktaydı. Muhacir toprakları ise hazinenin

idaresine alınarak ihtiyaç sahibi nahiyelere dağıtılmıştı. Ayrıca kendilerine ayrılan süre zarfında işlerini halletmeyenlerin haklarını kaybetmeleri kendi suçları olarak görülmekteydi. 3) Rus kanunlarına göre ne şekilde olursa olsun yabancıların Batum Oblastı'nda fabrika ve madencilik faaliyetleri dışında, taşınmaz mülk alması veya kullanması yasaklanmıştı. Bu yasağa rağmen Gönye Kazası'nın çoğu köyünde, Türk vatandaşları tarafından araziler kullanılmaya devam etmekteydi. 4) Rus yönetimi tarafından muhacir toprağı olarak tanımlanan toprakların Türk vatandaşı olan eski sahiplerine geri verilmesi söz konusu olamazdı. 5) Öte yandan Rus temsilciler büyük bir özenle sınırın her iki tarafındaki halkın ihtiyaçlarıyla ilgilendiklerini, ama Rus kanunlarına aykırı olacak şekilde hareket edemeyeceklerini, bölgedeki Türklerin Rus kanunlarına güvenmemesi nedeniyle de komisyonun çalışma yaptığı bölgelerde itiraz ve protestolarla karşılaştığını belirttiler. Rus komisyonu "*Türk vatandaşlarının Rus sınırlarındaki Batum Okrugu'nda bulunan mülklerinin hukukî durumunu inceleyen anladık ki bunların mülkiyet hakkı bizim kanunlarımızla tanınabilecek bir temele sahip değil*" ifadesiyle kendilerince durumu açıklamaktaydılar.³⁸⁹

4) Sınır Kaynaklı Sorunlar

Türk-Rus sınır hattının belirlenmesinden sonra sınır bölgesinde yaşayan bazı Osmanlı vatandaşlarının toprakları Rus tarafında, Rusya'da kalanların toprakları da Osmanlı tarafında kalmıştı.³⁹⁰ 1880 yılında Batum Oblastı Valisi tarafından Kafkasya Askerî Dairesi Kumandanı'na (*Naçalnik Ştaba Kavkazkogo Vayennogo Okrug*) gönderilen raporda, Türk tarafındaki Lazistan halkının arazilerinin, Rus tarafındaki Çhal, Murgul ve Hatila vadilerinde kaldığını ve bu nedenle yöre halkının sık sık Rus tarafına geçmek zorunda kaldıklarını, aynı şekilde Rusya tarafındakilerin de Türk tarafında kalan arazilerine gitmek için sınırdan geçmek zorunda kaldıklarını bunun da geçiş sorunlarına yol açtığını belirtmekteydi. Bu sebeple Kafkasya Valiliği tarafından Batum Oblastı Valisi'ne, her iki taraftaki sınır halkına, işlerini bitirene

³⁸⁹ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 78-84.

³⁹⁰ BOA, DH.MKT, 2738/37, (15 Şubat 1909).

kadar geçişlerinde kolaylık sağlanması ve geçişlerde pasaport yerine daha pratik olan *sroçnyy bilet* adlı geçiş belgesinin kullanılmasına izin verilmesi talimatı verilmiştir.³⁹¹

Sorun tam çözülmemiş olacak ki, Artvin Okrug yöneticisinin Batum Askeri Valisi'ne “*Türk uyruklulara ait birçok yer bizim tarafımızda kaldı ve tersi durum*” ve “*Türk uyruklulara bizim taraftaki arazileri kullanmalarına izin verilmeli mi*” dilekçesi üzerine, 18 Aralık 1881'de Vali tarafından sınırın diğer tarafında da arazisi olanlara, arazilerini işlemeleri için gerekli işçi ve hayvanlarına serbest geçiş izni verildiği belirtilmiştir.³⁹² Ticari amaçla yapılmadığı sürece, geçişlerde iki taraf gümrüğünce de halkın getirip götürdüğü hayvan ve mahsulattan vergi alınmaması kararlaştırılmıştı.³⁹³

Mevcut bilgiler ışığında bu dönemde sınırlardan geçişlerde henüz belli bir düzen oturmamış görünmektedir. Bu düzensizlik ve sınırdan serbest geçişlerde sınır muhafızlarıyla yaşanan sorunlar nedeniyle, Mart 1884 tarihinde Kutais Askeri Valisi* hem Rus hem de Türk tebaa için sınır geçişlerine bir düzen getirilmesi amacıyla, Artvin Okrug yöneticisinden Türkiye sınırında ve Artvin Okrugunda arazi sahibi olan her iki taraf halkı hakkında ayrıntılı bilgi talep etti. Bu istek üzerine hazırlanan listede, Artvin Kazası'nda Orucuk, Hedzor, Verhiy Hod (Yukarı Hod) ve Nijnij Hod (Aşağı Hod) köylerinde on ailelik bir nüfus bulunduğu belirtilmişti. Bu köylerin karşısında Türk tarafına ait Bakt,** Hod Sufla, Diaken ve Oğdar*** köyleri vardı. Artvin'in karşısında ise Melo, Zor, Tsavis-Tsakali ve Ustavli köyleri vardı. Bu köylerdeki halkın Rus tarafında arazileri bulunmaktaydı.³⁹⁴

18 Aralık 1881'de alınan kararla sınır bölgesindeki yöneticiler tarafından sınırdan geçişlerde arazilerini işlemeye, hayvanlarını otlatmaya gidenlere ve işçilere geçiş izni verilmeye başlanmıştı. Artan mal ve hayvan geçişlerinde güvenlik ve gümrük hizmetleri yetersiz kalmakta, geçişlerde zorluklar yaşanmaktaydı. Kutais

³⁹¹ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 11-12.

³⁹² “Propusk Skota i Vladeltsev Yego iz Turtsiy v Batumskuyu Oblast”, **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 16, (15 Dekabr 1912), s. 2-3.

³⁹³ **BOA**, MV, 11/92, (9 Temmuz 1887).

* Batum ve Artvin okrugları 1883'ten itibaren Kutais Guberniyasına dâhil olmuştu.

** Artvin'e bağlı Dikmenli Köyü.

*** Artvin'e bağlı Günyayla Köyü.

³⁹⁴ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 12-19.

Askeri Valisi'nin ve Kutais Karantina-Gümrük Dairesi'nin dilekçesi üzerine 23 Kasım 1892 tarihli Kafkasya Genel Valiliğinin verdiği emre göre Artvin Okruğu'ndaki Hedzor Köyü sakinlerinin Türk tarafına geçmesi ve Türk tarafındaki Bakt köylülerinin de Rus tarafına geçmesi *çrespalosny* (sınırın diğer tarafında arazi sahibi olanlar) halkıyla aynı iş mevsiminde olacaktı. Arazilerin işlenmesi için gerekli olan hayvanlar, tarım aletleri ve toprak mahsülleri için Hedzor Sınır Muhafaza Karakolu bölgesinde 26, 27 ve 28 numaralı sınır geçiş noktaları, Murgul Vadisi'nde 8 numaralı Gogliyet ve 15 numaralı Saladet Topas, 31 numaralı Hod Ulya ve 7 numaralı Parih* karakollarındaki geçiş noktaları belirlenmişti. Fakat sorunun çözümü için verilen emirdeki "*Hedzor ve Bakt köy halkı ve çrespalosny sakinleri*" ifadesinde birkaç belirsizlik vardı. *Çrespalosny* sakinleri diyerek hem Türkiye hem de Rusya'daki bütün sınır köyler kastediliyordu. Çünkü Hedzor ve Bakt köylerinin sakinleri aynı zamanda *çrespalosny* sakinleri olarak kabul edilmekteydi. Bunlar için sınırdaki sadece 26, 27 ve 28 nolu geçiş noktaları tahsis edilmişti. Ayrıca emirde yer alan "*na vremya raboçey porı*" (çalışma zamanı) gibi muğlak bir ifade kullanılması nedeniyle sınırdan tam geçiş zamanlarını da kestirmek sorun oluyordu.³⁹⁵

Sınırdaki yaşanan bu sorunu çözmek üzere 1893 yılı Mayıs ayında Kafkasya Genel Valiliğince Rus sınırı tarafındakilerin Türk tarafına onaylı yıllık biletlerle gidiş gelişlerine izin verildi. Bu izinden sınır bölgelerinde yaşayıp *çrespalosny* sahibi olanlar, arazisini işlemek için geçenler, yük ve iş hayvanlarını sürenler, tarım aletlerini ve toprak mahsullerini taşıyanlar yararlanabiliyordu. Türk vatandaşlarının geçişi ise Türk makamlarının verdiği belgeyle olmaktaydı. Bu geçişlerden sadece bahsedilen bölge halkının yaralanabilmesi için Kutais Karantina-Gümrük Dairesi yöneticisinin isteği üzerine Artvin Okruğu'nun sınır köylerinde arazileri olanların bir listesi hazırlandı. 08 Haziran 1894 yılında Kafkasya Genel Valiliği tarafından sınırdaki Binat, Çilçim, Tsovar, Melo, Notazrev, Sosrihev, Emilet adlı Türk köylerindeki Türk uyruklulara sınırdan Rusya tarafına 520 adet büyükbaş hayvanın, 14 nolu geçiş noktasından hekim kontrolüyle geçirmeleri izni verildi. Bu izni takiben, 14 Ocak 1900 yılında Batum Okruğu'na bağlı Gönye Kazası'nın Makrial

* Arhavi'ye bağlı Boyuncuk Köyü.

³⁹⁵ "Propusk Skota i Vladeltsev Yego iz Turtsiy v Batumskuyu Oblast", **Batum Oblastnıya Vedomosti**, No: 18, (22 Dekabr 1912), s. 3.

Nahiyesi sakinlerinin çalışma mevsimlerinde tarım ürünlerinin, iş ve yük hayvanlarının geçişini Liman Köyü'ndeki 1 nolu geçiş noktasından yapmaları kararlaştırıldı.³⁹⁶

1902 yılında Erzurum Rusya Konsolosu'nun dilekçesi üzerine Erzurum Vilayeti'nin Kiskim Kazası'nın* Ogdar Köyü** sakinlerinin önceki yıllarda olduğu gibi yazlık otlak olarak Hatila ve Murgul vadileri arasındaki dağ ve otlakları kullanmalarına izin verildi. Fakat emirde Ogdar köylülerinin hayvanlarını hangi geçiş noktasından Rusya'ya geçirecekleri belli değildi. Otlak olarak kullandıkları yer de yanlış olarak tahsis edilmişti.³⁹⁷ Bu nedenle sınır bölgesinde bir sorunu ortadan kaldırma adına yapılan girişim, bir başka soruna yol açmaktaydı.

Sınır hattında karşılaşılan sorunların artışı üzerine, 1903 yılında yapılan incelemeye göre 1880 yılında belirlenen Türk-Rus sınırından kaynaklanan sorunlar yaşanmaktaydı. Sınırlar belirlenirken özel ve umumi araziler pek hesaba katılmamıştı. Köyler bir tarafta, bahçeler diğer tarafta kalmış, yüksek dağlardaki mezralar bile bölünmüştü. Özellikle meskenler Türk tarafında kalırken, kullanılan arazinin Rusya tarafında kalması durumuna çok sık rastlanmaktaydı. Yapılan incelemeye göre Rus tarafındaki 19 köyün 1021 desyatın*** arazisi Türk tarafında ve Türk tarafındaki 29 köyün 2125 desyatın arazisi Rus tarafında kalmıştı.³⁹⁸

1909 yılında, Hod Süfla Köyü'nden Muhtar Hüsnü ve İmam Lütfü tarafından Hod Süfla, Zaglis ve Berpaket köyleri ahali adına çekilen telgrafa göre Erzurum Vilayeti'ne bağlı Kiskim Kazası'nın Rusya hududunda bulunan 300 hane ve 1500 nüfuslu Hod Süfla, Zaglis ve Berpaket köylerinin mezraları ve meraları Rus tarafında, hane ve bahçeleri Türk tarafında kalmıştı. Bölge halkı öteden beri malzemelerini hayvanlar ve insanların sırtında Rusya'ya taşımaktaydılar. Geçimlerini sağladıkları ürünlerini getirmek için bir kapı olmaması nedeniyle sıkıntı

³⁹⁶ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 19-21.

* Kiskim Kazası 1879'da Erzurum'a bağlı olarak kurulmuş ve Ankara sınırlarında yer alan Keskin Kazası ile karıştırılmasının önüne geçilmesi amacıyla Şehzade Yufus'a atfen 1912'de Yusufeli adı verilmiştir; Bilgin, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu...**, s. 43.

** Günyayla Köyü; **Artvin 1967 İl Yıllığı**, Ankara, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., 1967, s. 58.

³⁹⁷ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 12-19.

*** 1.093 hektara denk Rus ölçü birimi.

³⁹⁸ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 19-21.

yaşamaktaydılar. Son iki yıldır ise Rus hudut memurları tarafından geçişlerine izin verilmemekte, yükleriyle birlikte hayvanlara el konulmakta ve para cezası kesilmekteydi. Zor durumda kalan halkın Ziraat Bankası'ndan para talebi de dikkate alınmamıştı. Köylüler, Hod Köyü'nde bir sınır kapısı ve geçişlerde bedava pasaport hakkı verilmesini talep etmekteydiler.³⁹⁹

Sınır köylerinde 1911'de Rusya tarafında kalmış olan mezralara yaklaşık 3.000 büyükbaş ve 2.000 küçükbaş hayvan geçirilmişti. Hayvan geçişini düzenlemek ve veteriner kontrolünü sağlamak için 09 Mayıs 1900'de İçişleri Bakanlığının Kutais Guberniyası'na gönderdiği talimatnamede, Türkiye'den gelen hayvanların veteriner gözetiminde sağlık kontrolü için, sadece Orucuk Köyü'ndeki 14 numaralı geçiş noktasından geçişlerinin yapılması ve hayvanların 21 günlük karantinaya tabi tutulması bildirildi. Bu talimatnamedeki eksiklikler nedeniyle İçişleri Bakanlığının 20 Mart 1902 tarihli yeni bir talimatnamesi yürürlüğe girdi. Buna göre Güney Kafkasya sınırlarına Türkiye ve İran'dan küçük ve büyükbaş hayvan geçişleri sadece Liman ve Orucuk gümrüğü ile Orucuk (Oruçlu) geçiş noktasından yapılacak, hayvanlar geçişte yine 21 günlük karantinaya alınacaktı. Kısa süreliğine gelen büyükbaşların sınır bölgelerinde üç günden fazla kalmasına izin verilmeyecekti. Fakat bu uygulama, Liman ve Orucuk haricindeki geçiş noktalarının iptal edilmesi gibi bir yanlış anlamaya sebep oldu. Diğer taraftan ise Türkiye'den yapılan büyükbaş geçişlerinde Orucuk geçiş noktası ve Orucuk gümrüğü ekonomik nedenler ve arazi şartlarından dolayı sınır halkı tarafından fazla kullanılamıyordu. Ayrıca geçişlerde büyükbaş hayvanların sadece üç gün gibi kısa bir süre kalabilmesi de geçiş noktalarının tercih edilmemesine veya kaçak geçişlere neden oluyordu.⁴⁰⁰

Rus tarafı hayvan geçişlerinde yaşanan sorunları ve hayvanlardan Güney Kafkasya'ya veba yayılmasına dair şikâyetleri öne sürerek 1909 yılında sınır geçişlerini, birkaç noktada tamamen kapattı.⁴⁰¹ Örneğin, sınır hattının kurulmasıyla sınır kazası haline gelen Hopa'daki halk Rusya tarafındaki hayvan ve arazileri için Kopmuş ve İskarti mevkiilerindeki kordonlardan geçiş yapmaktaydı. Fakat artık

³⁹⁹ BOA, DH.MKT, 2738/37, lef 1-2, (02 Şubat 1909).

⁴⁰⁰ *Отчет о Деятельности Русского Отдела Русско-Турецкой Смежанный Пограничной Комиссии 1912...*, s. 21-27.

⁴⁰¹ *Отчет о Деятельности Русского Отдела Русско-Турецкой Смежанный Пограничной Комиссии 1912...*, s. 21-27.

geçişlerde ellerinde pasaport veya pasavan olmayanlara Rus sınırında izin verilmemeye başlandı, geçişlerin yapıldığı kordonlara set ve bentler çekildi. Geçiş yapmak isteyen halka ise sadece Erzurum Vilayeti dâhilinde bulunan Melo adlı mevkiden geçiş izni verildi. Fakat Hopa'ya uzak olan bu geçiş noktası halkı zor duruma düşürmekteydi. Bu amaçla Osmanlı makamları tarafından her iki tarafta da bu durumda olan halka, mahalli idareden alacakları bir ilmühaberle Kopmuş ve İskarti mevkilerinden geçiş yapmaları önerildi.⁴⁰²

Sınırlarda yaşanan sorunların başlıca nedenlerinden biri, Türk tarafının defalarca dile getirdiği yetersiz geçiş noktalarıydı. Türk tarafının aksine, Rus tarafı ise Orucuk, Oltu gibi gümrüklerin çevresindeki bölge halkının fakir olması, yolların yetersizliği, yetersiz mal geçişi ve gümrüklerdeki düşük gelir nedeniyle geçiş noktalarını daha da azaltmayı planlıyordu. Türk tarafındaki sınır halkının ihtiyaç duyduğu ürünleri Rus tarafından temin etmeleri, sınırın diğer tarafındaki akrabalarını ziyaret için gerekli olan vize işlemlerini Rus konsolosluklarında yapmaları, masraf ve uzun yolculuklar gerektirmekteydi. Öte yandan Rus tarafındaki ormanların kesilerek Türk tarafına taşınması, sınır muhafızları arasında sık sık karşılıklı ateş açma olaylarına yol açmaktaydı. Sınırdan kaçak geçişlerin önlenmesi amacıyla geçiş şartları hafifletilmiş olsa da uygulanamamaktaydı.

Türk-Rus sınır hattını belirleyen 1879-1880 yılındaki Sınır Komisyonu'nun diktiği sınır direkleri zamanla yıkılmış ya da ormanla kaplanmıştı. Belirlenen sınırlar sınır halkı tarafından bazen Rusya bazen de Türkiye tarafına kaydırılmaktaydı. Bu topraklar, bir süre sonra sahiplenilerek ait olduğu ülke halkının ve güvenlik güçlerinin bile girmesine izin verilmiyordu.⁴⁰³ Vatandaşların yanında askeri makamlar da bu tür ihlallerde bulunmaktaydılar. Erkân-ı Harbiye'den bir binbaşı tarafından hazırlanan rapora göre Artvin ile Melo arasındaki hudut hattının önemli bir bölümünde Rusya tarafından antlaşmalara aykırı olarak bir kordon inşa edildiği haber alınmıştı.⁴⁰⁴ Sınır hattında tarafların yaşadığı sorunlar nedeniyle 1908 yılında yeni bir komisyon toplandı. Komisyonun başlıca görevi sınır direklerini onarmak ve sınır hattını düzenlemektir. Komisyonunda Rus temsilcisi olarak Albay Veselovzorov

⁴⁰² BOA, DH.SYS, 4/1, lef 31, (5 Mart 1910).

⁴⁰³ *Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...*, s. 27-34.

⁴⁰⁴ BOA, Y.MTV, 22/116, (25 Ağustos 1886).

görevli idi. Türk ve Rus yetkililer sınır direklerini tamir etmek, yeni ara direkler dikmek üzere Ağrı'dan başlayarak sonbaharın sonlarına doğru Karadeniz'e ulaştılar. Çalışmalar esnasında Albay Veselovzorov, birçok Türk uyruklunun resmî olarak hakları olmamasına rağmen Kars Oblastı'nda bulunan arazileri kullandığını tespit etti. Kars'ta, Ruslar tarafından sadece Kaleboğazı sakinlerine arazi kullanımına izin verilmişti.⁴⁰⁵ Oltu'nun Rusya'ya geçmesiyle, Oltu halkının öteden beri kullandığı suyun kaynağı Osmanlı sınırlarındaki Kaleboğazı'nda, Kaleboğazı halkının arazileri de Rus tarafında kalmıştı. Taraflar arasında, 1880 yılındaki komisyonda Rus tarafı Kaleboğazı'ndan gelen suya karşılık, Kaleboğazı halkının da Oltu'daki arazilerini aşar ve diğer vergiler vermeden kullanmalarına izin vermişti.⁴⁰⁶

Rus yetkililerin Türklerin Kars'ta arazi kullandığını tespit etmeleri üzerine sınır işgallerinin olduğu yerlere yeni direklerin konulması ve sınırların yeniden keşfi için 1911 yılında yeni bir komisyon kurulması kararlaştırıldı.⁴⁰⁷ 1912 yılında toplanabilen komisyon tarafından Batum ve Kars oblastlarındaki okruglarda da alt komisyonlar kuruldu. Komisyonun başlıca görevi şunlardı: a) Hem Rus hem de Türk tarafındaki Türk ve Rus uyruklu *çrespalosnyy* arazi sahiplerinin liste şeklinde bilgilerini, adres bilgilerini, köylerini, kullandıkları arazinin büyüklüğünü ve bulunduğu yerin sınırlarını, ne kadar süreden beri ve hangi hakka binaen kullandıklarını, hangi belgelere sahip olduklarını tesbit etmek; b) Hem Rus hem de Türk tarafındakilerin arazi tasarrufundaki şikâyetlerini dinlemek; c) Bütün arazi ve taşınmaz mülklerin belgelerini incelemek; d) Sınır komisyonu için gerekli materyalleri hazırlamak; e) Türk-Rus sınırındaki bütün sınır taşları hakkında bilgi toplamak ve taş direklerin dikilmesi gereken yerleri tespit etmek.⁴⁰⁸ Komisyonun yaptığı çalışmalar ve halkın talepleri doğrultusunda aşağıdaki şu sorunlar hakkında bilgilere ulaşıldı.

---

⁴⁰⁵ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 34-38.

⁴⁰⁶ **BOA, MV, 11/92, (9 Temmuz 1887).**

⁴⁰⁷ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 34-38.

⁴⁰⁸ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 71.

a) Sınır Geçiş Sorunları

Osmanlı tebasının fiilî olarak toprak tasarruf durumu, sınıra yakın bölgelerde ne şekilde ve ne durumda olduğu net değildi. Bu nedenle komisyon, Batum Oblastı'ndaki Batum ve Acara okruglarının durumuna özel bir önem vermekteydi. Buna göre 1900 yılında Rus vatandaşlarının Türk tarafındaki arazilerine geçebilmesi için 1 numaralı geçiş noktası (*propusknoy punkt*) kurulmuştu. Geçiş noktasındaki yetersiz kontrol nedeniyle Gönye Kazası Türk toprak tasarruflularla dolmuştu. Gönye'de, bu türden arazi kullanan Osmanlı tebası 171 aile bulunmaktaydı. Bu Türklerin köyleri Tsarist, Kvişi-Nasti, Hopa, Higi, Abuislah, Başköy, Çavuşlu, Djurpindji, Ordell, Zalon, Gvarcı, Artasag ve Zendidi idi. Türk tarafındakiler, Gönye Kazası'nda toplamda 2.548 funt veya 238 desyatin arazi kullanmayı sınır komisyonundan talep etmekteydiler. Bu kazada Rus vatandaşı olanlar ise Osmanlı'daki 1.103 dönüm veya 85 desyatin alanlık arazi kullanmayı talep etmekteydiler.⁴⁰⁹

Osmanlı vatandaşı olanların Rus tarafında hak iddia ettikleri araziler, çoğunlukla kıyı şeridindeki Makrial, Sarp, Gönye, Liman ve Tshali Vadisi çevresi ve onun kolları olan Düzköy, Başköy, Çat, Mamanat, Makret, Pançuret, Borçka (Çoruh)'da bulunmaktaydı. Çoğu bir dönümden altı dönüme kadar olan topraklar, 150 dönüme kadar da çıkabilmekteydi. Bu topraklar sınır arazilerinden farklı olarak Türk tarafına bağış, miras, çeyiz gibi yollarla geçmişti. Varisler tarafından toprakların bölünmeden kullanılması sonucu ise hem Rus hem de Türk tarafında hak sahipleri ortaya çıkmıştı. Arazi sahiplerinin arazilerini kiraya vermeleri nedeniyle birçok kiracı da tespit edilmişti. Bu kiracılar Rus tâbiyetli olup ya toprakta işçi olarak çalışmakta ya da ürün karşılığında toprağı kiralamaktaydılar. Arazilerini kullanmaya giden Osmanlı vatandaşları, sınırı Liman geçiş noktasında pasaportla, çoğunlukla da gizli yollarla geçmekteydiler.⁴¹⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Artvin Okrugu'nda sınırlar belirlenirken Bakt Köyü Osmanlı'da, Hedzor Köyü ise Rusya'da kalmıştı. Bu köylerin ortak kullanım alanları ise *çrespalosny* sahipliğe dönmüştü. Bakt Köyü'nün

⁴⁰⁹ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 101-102.

⁴¹⁰ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 101-102.

bahçeleri Hedzor Köyü yakınlarında, Hedzor Köyü'nünkiler ise Bakt Köyü yakınlarında idi. Ayrıca söz konusu topraklar, Türk ve Rus tarafında evlilik ve miras gibi nedenlerle de sürekli el değiştirmekteydi. Komisyonun araştırmasına göre Türk tarafındaki Bakt Köyü'nden 74 hane (yaklaşık olarak 310 kişi), Rus tarafında 606 dönüm (74 desyatin) arazi; Rus tarafındaki Hedzor Köyü'nden ise 74 hane (423 kişi) Türk tarafında 196 dönüm (yaklaşık 15 desyatin) arazi kullanılmaktaydı. Aynı şekilde Rusya tarafında kalan Hod Ulya ve hem Rus hem de Türk tarafında kalan Hod Sufla köylerinde de aynı sorunlarla karşılaşılmaktaydı.⁴¹¹

b) Çifte Vatandaşlık Sorunları

Osmanlı tebasının Batum Okruğu'ndaki arazi hakları konusunda araştırma yapılırken, komisyon tarafından Rus tarafında çifte vatandaşlık sahibi birçok Türk tespit edilmişti. Sınır bölgesindeki halk, hem Türk hem de Rus vatandaşı olan Acaralı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Türk ve Rus tarafındakiler birbirleriyle akrabalık bağlarını devam ettirmekteydi. Bu nedenle bu insanlar Rusya'da Rus uyruklu, Türkiye'de Türk sayılmakta yarar görmekteydiler. Birkaç oğlu olan bir baba bir oğlunu Rus uyruklu, diğerini Türk uyruklu olarak kaydettirmekte, böylelikle her iki tarafın da ayrıcalıklarından yararlanmaktaydı. Bu ikiliğin temelinde ise 1879 İstanbul Antlaşması'nın VII. maddesi bulunmaktaydı. Bu madde nedeniyle insanlar mallarını kaybetmemek için Rus vatandaşlığına geçmişler, fakat Türk vatandaşlıklarını da korumuşlardı. Rus komisyonuna göre Rus vatandaşı sayılan Türkler, Rusya'da askerlik hizmeti yerine askerlik vergisi (*voenniy nalog*) ödemekte, fiili askerlik görevlerini ise Osmanlı'da yapmaktaydılar.⁴¹²

Rus tâbiyetine geçen halk, çoğunlukla o bölgenin yerlisi olmasına rağmen istisnai durumlar da vardı. Örneğin, Osmanlı makamları tarafından yapılan bir araştırmada, Rusya tarafında kalmış olan Sarp Karyesi'nde "...Rusya'ya terk edilen arazi ahalisinden değil, esasen tebaa-i Osmaniyeden..." oldukları anlaşılan kişiler Rus vatandaşlığına geçmekte ve buralarda yaşamaktaydılar. Bu tâbiyet değiştirmelerde Rusya'daki çalışma şartları da etkili olmaktaydı. Osmanlı vatandaşı

⁴¹¹ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 106-112.

⁴¹² Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 102-106.

bir kişi, Rusya tarafında yabancıların muallimlik yapmasına izin verilmemesi sebebiyle Sarp Köyü'nde muallimlik yapabilmek için Rus tâbiyetine geçmiştir. Diğer taraftan muhacir olarak Osmanlı Devleti'ne göç eden, g  ettiği yerin Osmanlı nüfusuna kaydolan, ancak yine Rusya tarafında yaşayan kişilere de rastlanılmaktaydı. Örneğin Rusya'ya terk edilen arazi ahalisinden olup Türk tarafındaki İskarti Karyesi'nde muhacir olarak mahalle nüfusuna kayıtlı bir şahsın daimî ikametg hi, hiç emlak ve arazisinin olmadığı Rusya'da idi. Benzer şekilde İskarti Karyesi'nde muhacir olarak kayıtlı bir şahıs, muhtemelen daha önce göç etmiş olduğu, Rusya'nın Düzköy Karyesi'nde yaşamaktaydı. Osmanlı makamları da sebepsiz yere tâbiyet değiştirmeyi ve ifte t biyeti kabul etmemektedir. Kanuna göre izin alarak yabancı bir t biyete girenler, işlemin yapıldığı tarihten itibaren yabancı muamelesi görmekte; fakat yabancı bir devletin ta biyetine izinsiz girenlerin bu t biyeti, Osmanlı makamları nezdinde geçersiz sayılmaktaydı.⁴¹³ Bununla birlikte Osmanlı idaresi, bu konuda açık bir kapı da bırakarak Rusya'ya geçimini sağlamak için gidip, “*kerhen*” Rus t biyeti almış kişileri himaye etme hakkını kendinde g rebilmekteydi.⁴¹⁴

Arazi ve sınırla alakalı yaşanan sorunların yanında, öteden beri Osmanlı karasuları olarak kabul edilen sularda da sorun yaşanmaktaydı. Batum Başşehbenderi'nin Osmanlı Hariciye Nezareti'ne verdiği bilgiye göre balıkçılık ve deniz ticaretiyle geçinen Rize Vilayeti ve Sürmene halkı, Rus idaresine girdikten sonra da Batum, Poti ve Sohum tarafındaki sularda 1900 yılına kadar avlanmayı sürdürmüşlerdir. Bu tarihten itibaren Rus idaresi Osmanlı vatandaşlarının bu sularda avlanmasını yasaklamıştı. Sürmene ve Rize'de balıkçılıkla geçinen yüzlerce kişi, mevcut tarım alanlarının ve mahsulün yetersizliği nedeniyle perişan hâlde olduklarını  ne sürerek Rus sularında avlanabilmek için Rus vatandaşlığına geçmişlerdi. Yerel makamlar tarafından bu durumun devamı hâlde, bölge halkının tamamen Rus tâbiyetine geçmeye mecbur kalacağı Hariciye Nezareti'ne bildirilmiş ve çözüm bulunulması istenilmiştir.⁴¹⁵

Osmanlı Devleti'ne gelip, Rusya'ya geri dönmeyen Rusya Müslümanları da Rus vatandaşı olmanın ayrıcalıklarından ve himayesinden yararlanmaktaydılar. Bu

⁴¹³ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 149/14, lef 1-2, (25 Eylül 1912).

⁴¹⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 149/14, lef 3, (25 Eylül 1912).

⁴¹⁵ BOA, HR.TH. 237/72, (24 Ocak 1900).

kişiler sahip oldukları çifte vatandaşlık ya da Rus vatandaşlıkları nedeniyle ceza almadan Osmanlı yasalarını ihlâl edebiliyorlardı. Osmanlı'da herhangi bir suça karışan, gözaltına alınan Rusya Müslümanları hemen Rus vatandaşı olduklarını vurgulamaktaydılar. Örneğin, 1906 yılında Batum sakinlerinden Hasan Ağa Menabde, Batum Oblast Valisi'ne oğlunun Rusya'ya dönebilmesi için istekte bulunmuştu. Oğlu Mehmet Ali, 1894 yılında Karadeniz, Ordu'da yaşayan kız kardeşinin yanına gitmiş, burada bir suça karışmış ve hapse atılmıştır. Konuyla ilgilenen Rus yetkililer, Mehmet Ali'nin hala Rus vatandaşı olduğunu tespit etmişlerdir. Hasan Ağa'nın başvurusundan bir ay sonra Batum Valiliği, İstanbul Rus Elçiliği'ne Mehmet Ali'nin Rus vatandaşı olduğu, durumuyla ilgilenmeleri ve Rusya'ya dönmesini sağlamaları yönünde girişimde bulunmalarını bildirmiştir.⁴¹⁶

Sadece Rus tarafındaki arazileri kullanabilmek için komisyondan talepte bulunan 171 Türk tebaası aileden 19'u Rus tabiiyetine de sahipti. Rus tebaası olup Türk tarafındaki arazisini kullanmak için talepte bulunan 193 aileden ise 121'i çifte tabiiyet sahibi idi. Sadece sınır bölgeleriyle sınırlı olan bu bilgilerin yanında, Batum Oblastı'nın geneli düşünüldüğünde çifte tâbiyet sahiplerinin çok daha fazla olduğu tahmin edilmekteydi. Rus komisyonu, Türk tarafını buna göz yummakla suçlayarak, bu durumun İstanbul Antlaşması'nın ihlâli olduğunu ve çifte tâbiyet sahiplerinin Rus tâbiyetinden çıkarılması gerektiğini belirtmekteydi. Rus komisyonu Türk vatandaşlarının Rusya tarafında arazi kullanmasının kanunlara aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklanmasını isteyerek anlaşmalarla devlet kontrolüne geçen topraklarda, sadece Rus vatandaşlarının mülk sahibi olarak tanındığını ifade etti. Rus kanunlarının Türk vatandaşlarına bu toprakları kullanım hakkı vermediği, vermeyeceği ve sonuç olarak arazi sorununun çözümünün bu komisyonun işi olmadığı belirtilerek, yerel idarenin bu konu üzerine eğilmesi gerektiği ifade edildi.⁴¹⁷

---

⁴¹⁶ James H. Meyer, **Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914**, Oxford, Oxford University Press, 2014, s. 31-35.

⁴¹⁷ **Отчет о Деятельности Русского Отдела Русско-Турецкой Смежной Пограничной Комиссии 1912...**, s. 102-106.

c) Otlak ve Hayvan Sorunları

Sınır komisyonunun 1912 yılı raporuna göre Batum Okrugu'nda Türklere ait otlak bulunmamaktaydı.⁴¹⁸ Fakat Türk tarafındaki hayvanlar Hopa Kazası'nın Hemşin Nahiyesi'ndeki çifte tâbiyet sahibi çobanlarca Batum tarafında, Rus tâbiyetine sahip kişilerce kiraya verilen otlaklarda otlatılmaktaydı. Kışları Batum çevresinde, yazları ise Artvin Okrugu'nun dağlarında ve Ardahan'a kadar olan bölgede hayvanlar otlatılmaktaydı. Bu hayvanlar sınırdan gizlice geçirilmekte ve sonbaharda geri getirilmekteydiler. Sürülerin başında Rus tâbiyetine sahip çobanlar veya Türkiye'den gelen çifte vatandaşlık sahibi Hemşinli çobanlar durmaktaydı.⁴¹⁹ Bu çobanlar Hopa'dan Çoruh kıyılarına kadar bölgede yaşayan Hopa-Hemşinlileri idi. 1880'de sınırın belirlenmesi sırasında köylerinin bir kısmı Rusya tarafında bir kısmı ise Türk tarafında kalmıştı.⁴²⁰ Rus tarafında kalmış olan yaylalarına hayvanlarını geçiren sınır halkı, Rus idaresi tarafından zaman zaman bu geçişlerde kötü muamelelere de maruz kalmaktaydı. Örneğin, Lazistan Sancağı Hopa Kazası İçkale muhacirlerinden olup Rusya'ya terk olunan Murgul yaylaklarına hayvanlarını götüren İçkaleli Caba ile Hemşinli Suli adlı kişilerin hayvanlarına kordon muhafızları tarafından el konulmuştu. Girişimler sonucu Suli'nin serbest bırakılması sağlanmış fakat Caba, Batum idaresi tarafından Tiflis'e hapse gönderilmişti.⁴²¹ Bir diğer örnekte ise 1884 yılında Rus idaresinin tezkeresiz hayvan nakline izin vermemesi üzerine, hayvanlarını her yıl Ardahan yaylalarına götüren Hopa Kazası'na bağlı Hemşin Nahiyesi halkı, hayvanlarını sürebilecekleri başka bir yer olmaması nedeniyle mağdur olmuşlardır.⁴²²

Komisyonun topladığı bilgilere göre 1912 yılında Rusya tarafında 10 köy, 477 hane, 2.724 kişi, Türk tarafında 219 desyatin otlak; Türk tarafındaki 23 köy, 453 hane, 2.258 kişi ise Rus tarafında 459 desyatin otlak kullanılmaktaydı.⁴²³ Sadece bu tarihte, Hopa'nın Hemşin karyeleri halkına ait 50.000 koyun Rus tarafında

⁴¹⁸ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 120-121.

⁴¹⁹ **BOA**, DH.SYS, 4/1, lef 1, (17 Ocak 1914).

⁴²⁰ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 120-121.

⁴²¹ **BOA**, HR.SFR.1, 71/91, (14 Şubat 1881).

⁴²² **BOA**, HRS.SYS, 1324/37, lef 3, (19 Ağustos 1884).

⁴²³ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...**, s. 138-141.

bulunmaktaydı. Rus komisyonun itirazları nedeniyle Türk tarafı, bu geçişlerin belirli sınır geçiş noktalarından yapılması veya sorunun tamamen çözümü için, Rusya tarafında hayvanları olan sınır halkına, Fahreddin Bey aracılığıyla Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden mera ve yayla tahsis edilmesi önerilmiştir.⁴²⁴

Komisyonla göre Türk sınırından Rus tarafına kaçak yollarla kontrolsüz geçen hayvanlardan sürekli hastalık yayılmaktaydı. Batum'a oranla, özellikle Kars sınırında daha fazla hayvan hastalıklarına rastlanmaktaydı.⁴²⁵ Büyükbaş, manda, koyun ve keçiler otlamaları sırasında veya kısa süreli olarak Rus sınırlarına girişlerinde veteriner kontrolüne tabi tutulmakta ve bu konuda İçişleri Bakanlığı'nın 20 Mart 1902 tarihli kanunu temel alınmakta idi. Kanuna göre büyükbaş hayvanların Batum Oblastı'na girişi sadece Liman ve Orucuk sınırlarından yapılırken, 1911 yılından itibaren bu hayvanların Türkiye ile olan bütün geçiş noktalarından geçirilebilmesine izin verildi. Hayvanların geçişi veteriner gözetiminde, veterinerin olmaması durumunda ise sağlık memuru gözetiminde olacaktı. Büyükbaş hayvanlara yirmi bir küçükbaş hayvanlara ise dokuz gün karantina uygulanmaktaydı.⁴²⁶

Otlakların kullanımı dışında Türklerin Rus sınırındaki ormanları keserek taşınması da komisyonun üzerinde durduğu bir konu idi. Rus tarafına göre Türk sınır muhafızları da bu kaçak kesimlere yardım karşılığında ücretsiz yakacak odun almaktaydılar. Hatta bazı Türk sınır güvenlik memurları Rus tarafında kesilen odunların ticaretiyle uğraşmaktaydılar.⁴²⁷

d) Gümrük Sorunları

Rus temsilcilere göre fakirlik ve sefaletin olduğu Türk kesimi için Rus tarafı büyük bir çekim noktasıydı. İnsanlar ihtiyaç duydukları ürünleri refah yönünden daha iyi durumda olan Rusya'dan temin etmekteydiler. Bu nedenle Türk tarafındakiler Rusya ile ilişkilerini devam ettirmekte ve ürünlerini burada satarak gereksinim duydukları maddeleri sağlamaktaydılar. Ayrıca toprak koşulları

⁴²⁴ BOA, DH.SYS, 4/1, lef 20-22, (2 Kasım 1912).

⁴²⁵ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912..., s. 141-144.

⁴²⁶ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912..., s. 145-153.

⁴²⁷ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912..., s. 138-141.

nedeniyle yıldan yıla sefaletin daha da artmakta olduğu Türk tarafındaki halk, her yıl yeni mevsimlik işlere yönelmekteydi. Buna paralel olarak Batum Oblastı'nda madencilik çalışmaları, tarım faaliyetleri ve yapı işleri gibi alanlarda işçiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bölgeye iş aramaya gelen Türkler nedeniyle kaçak geçişlerin sayısı da artmaktaydı. Geçiş kontrollerinin oldukça zayıf olmasından kaynaklı, sadece Murgul Vadisi üzerinden yıllık Rusya'ya gizli yollarla 7.000-8.000 kişi geçmekteydi. Aynı şekilde Rus sınırındakiler de ticaret ve akrabalık ilişkileri nedeniyle Türk tarafına geçmekteydiler.⁴²⁸

1912 yılında Rus ve Türk taraflarının temsilcilerinden oluşan Sınır Komisyonu Başkanı, Erkan-ı Harbiye Miralay Fahreddin Bey, halkın sorunlarını öğrenmek amacıyla Osmanlı-Rus sınır bölgesine yaptığı gezide, Erzurum'un Kiskim Kazası karyelerindeki bölge halkının neredeyse hükümetten hiç devlet memuru görmediğini, fakir durumda olan halkın mültezimler tarafından sömürüldüğünü ifade etmiştir. Fahreddin Bey raporunda bölge halkını şöyle anlatmaktadır;

“Bu karyede arz ettiğim vechile, Rusya hükümeti hudud civarında bulunan ahaliyi ısındırmak için bunlardan ova halkına nisbeten az vergi almakla beraber teshilât ve muâvenet-i mukteziye ifâsından da geri durmadığından otuz bu kadar sene evvel bizinkilerden ayrılarak Rusya idaresine kalmış olan İslam ahâli bile nisbeten kesb-i servet ve velev muvakkaten olsun kesb-i refah eylemiş bulunuyorlar ki, bu hâlin bizim tarafta yalnız (din) muhabbetiyle hemhal olunabildiğini ayne'l-yakîn gördüm ve anladım”.

Bu sözleriyle Fahreddin Bey, hududun diğer tarafındaki Rus idaresinin sınır halkını kendine ısındırabilmek için bu halktan o vadakilere göre daha az vergi aldığını, gerektiğinde de yardımlarda bulunduğunu, Rus tarafında kalan İslâm ahalesinin zenginleştiğini ve refah seviyelerinin iyi olduğunu bildirmekteydi. Türk tarafında kalanların ise “*din muhabbetiyle*” devlete bağlı olduklarını ifade etmekteydi.⁴²⁹ Fahreddin Beyin raporunu destekler nitelikte, daha erken tarihli Rusça kaynakta yer alan araştırmasında Maçavariani, sınır bölgesindeki halktan yetenekli, cesaretli ve sorumluluk sahibi Türkler olarak bahsetmekte ve “*Onlar [Türkler] Osmanlı idaresine göre artık Rus idaresinde çok daha iyi koşullarda yaşıyor. Kimse*

Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 153-159.

⁴²⁹ BOA, DH.İD, 56-2/42, lef 2, (07 Ağustos 1912).

onları incitmiyor, arazileri var, inançlarını özgürce yaşıyor ve dürüstçe kendi paralarını kazanıyorlar” sözleriyle izlenimlerini aktarmaktadır.⁴³⁰

Rusya'nın Kopmuş Burun'dan Ağrı'ya kadar yaklaşık olarak 720 verst uzunluğundaki bütün kara sınırı üzerinde Orucuk, Oltu ve Karaorgan gümrükleri, Kağızman ve Orgov gümrük karakolları (*zastava*) ve Liman, Satagan* geçiş noktaları (*propusknyy punk*) olmak üzere yedi gümrük noktası (*tamojnyy uçrejdeniya*) bulunmaktaydı.⁴³¹ Buralardan Rusya'ya yapılan ihracat, Osmanlı sınır bölgeleri için önemli gelir kaynaklarının başında gelmekteydi. Fakat Rus tarafının dönem dönem bu ithalatı durdurması sınır halkını mağdur etmekteydi. Örneğin, Rusya sınırına yakınlığı nedeniyle üzüm ihraç eden Kiskim Kazası'nın Melo Karyesi halkı, Rusya'nın iki yıldan beri Orucuk Gümrüğünden, çoğunluğunu üzümün oluşturduğu ithalatı engellemiştir. Bu nedenle de bölge halkı tarafından bu yasağın kaldırılmasına dair Kiskim Kaymakamlığı nezdinde girişimde bulunulması talep edilmiştir. Fakat Rusya'nın bütün Osmanlı coğrafyasından bu ithalatı yasaklaması nedeniyle girişimlerden bir sonuç alınamamıştır.⁴³²

Gümrükten geçmek için uzun bir yol aşılma mecburiyetinde kalınması, gümrük işlemlerinin uzun sürmesi insanları kaçak yollarla Rus tarafına geçişe itmekteydi. Bunun yanında, Artvin'de Zansul'da bulunan bakır fabrikasında birkaç bin işçi çalışmakta ve her geçen yıl daha fazla Türk işçi bölgeye gelmekteydi. Buradan kaçak yollarla insan, mal ve hayvan geçişini engellemek için yeni gümrüklerin açılması gerekmektedir. Batum Oblastı sınırları belirlenirken Türkiye ile transit malların Rusya'ya geçmesi için Karadeniz kıyısındaki Liman Post ve Çoruh'taki Orucuk gümrükleri belirlenmiştir.⁴³³ Bu geçişlerde hem Türk hem de Rus tarafındakiler için üç tip belge kullanılmaktaydı. Uzun süreli çıkışlar için *zagraniçnyy pasport* adı verilen yurtdışı pasaportu, kısa süreli yolculuklar için verilen 14 günlük

⁴³⁰ K. Maçavariani, “Gorod Artvin, Kutaisskoy Gubernii Puteviye Oçerki I.”, **Sbornik Materialov Dlya Opisanija Mestnostey i Plemen Kavkaza**, İzdanie Upravleniya Kavkazskago Uçebnogo Okrugı, Vıpusk Dvadtsat Vtoroy, Otdel Vtoroy, Tiflis 1897, s. 8. Maçavariani'nin bu çalışması 1909 yılında, K.D. Maçavariani, **Oçerki i Razskazı (İz Nabludeniy Raznih Gorodov)**, Batum 1909, adıyla yeniden basılmıştır. Çalışmada her iki kaynaktan yararlanılmıştır.

* Günümüzde Sarıkamış Karakurt Bucağı, Esmeçayır Köyü.

⁴³¹ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912...**, s. 153-159.

⁴³² **BOA**, DH.MKT, 2088-21, (21 Temmuz 1897).

⁴³³ **Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pogranıçnoy Komissii 1912...**, s. 159-165.

sertifika ve özellikle *çrespalosny* sahipleri için verilen *godovoy билет* isimli yıllık bilet kullanılmakta idi. Böylece her iki taraf halkı aynı belgelerle geçiş yapmaktaydılar.⁴³⁴

Komisyon tarafından *çrespalosny* geçişlerine bir düzen getirmek için her iki devletin de yerine getirmesi gereken belli şartlar belirlendi. Buna göre hem Türk hem Rus yönetimi her üç yılda bir *çrespalosny* sahiplerinin ve ailelerinin bir listesini hazırlayacaklardı. *Çrespalosny* geçişlerde hem Rus hem de Türk olanlardan sadece listelerde adı olanlara izin verilecekti. Bunların dışında kalanlar için ise genel geçiş kuralları geçerli olacaktı. Rus ve Türk vatandaşı *çrespalosny* sahibi 16 yaşından büyük erkeklerin sınır geçişleri bahsedilen listelere göre ve kaza idarecileri tarafından verilen üç yıl süreli *osoby билет* adlı bir belge ile sağlanacaktı. Sınır geçişi esnasında bu biletlerin hâricinde fotografik kartlar da kullanılmaktaydı. Bu belgelerde 16 yaşından küçüklere ve kadınlara ait bilgiler aile reisinin biletinde listelenmekte ve sınır geçişlerinde aile bireyleri fotografik kartı göstermeden geçmekteydiler. Sınırdan izin verilen ürünleri getirmek ve götürmek yıl boyunca sadece belirli noktalardan mümkündü ve belirli bir miktarın üzerinde ürün getirilmesi yasaklanmıştı.⁴³⁵

Bütün bu sorunları çözmek üzere her iki devletin de birçok teşebbüste bulunmasının ardından Türk ve Rus temsilciler sınır kaynaklı sorunlara dair kararlarını açıkladılar. 29 Ağustos/11 Eylül 1912'de Oltu'daki oturumda (Protokol No: 9) Rus temsilciler, İstanbul Antlaşması'nın VII. maddesine ve 29 Mayıs 1898 tarihli kanuna göre Türk uyrukluların Batum ve Kars oblastlarında hiçbir arazi kullanımı ve taşınmaz mülk hakkına sahip olmadıklarını iddia ettiler. Bu nedenle Türkler tarafından her türlü sahiplik ve kullanım hakkı, endüstriyel amaçlar hariç, Rus idaresince kanunsuz olarak görülmekteydi. Fakat 1881'den beri Rus yönetiminin iyi niyeti ve sınırdaki Türk nüfusun ihtiyaçları nedeniyle Rus tarafındaki bazı arazi ve otlakların kullanımına geçici olarak izin verilmişti. Sadece Rus yönetiminin izni ve belirli bir bedel karşılığında otlaklar kullanılabilirdi. Bu nedenle Rus tarafındaki Balıklı ve Hemşin Konağı otlaklarının yasadışı ve gizli olarak Türkler tarafından

⁴³⁴ *Отчет о Деятельности Русского Отдела Русско-Турецкой Смежанный Пограничной Комиссии 1912...*, s. 168-171.

⁴³⁵ *Отчет о Деятельности Русского Отдела Русско-Турецкой Смежанный Пограничной Комиссии 1912...*, s. 168-171.

kullanımından vazgeçilmesi istenildi. Özellikle Batum Okrugu'nda Türk tebasından olanların kullanmayı talep ettiği arazi ve taşınmaz mülklere dair sorunlar, sınır arazisi konumunda olmaması nedeniyle komisyonun yetki alanına girmemekteydi. Bu oturumda Rus komisyonu, Batum Oblastı'ndaki Türk uyruklu kullanıcıların hakkında topladığı bilgi ve listeleri Türk tarafına sundu.⁴³⁶

5/18 Eylül'de Rus tarafının iddialarına karşı Türk temsilciler Batum ve Kars oblastlarındaki mülkiyet hakkı sorunlarına dair; Türk temsilciler İstanbul Antlaşması'nın VII. maddesinin Rusya'da kalan veya ayrılan halkın mülkiyet hakkına dokunmadığını, bunun sadece tâbiyet değiştirenler için geçerli olduğunu belirttiler. 29 Mayıs 1898 tarihli, Türk vatandaşlarının Batum'da mülkiyet hakkını kaldıran kanuna karşı çıktılar. Uluslararası hukuka göre bireysel mülkiyet hakkının ilga edilemez olduğunu hatırlattılar. Rus tarafının “...bugüne kadar Türklerin kullanımına hoşgörümüz nedeniyle müsaade ettik” ifadelerine ise Türk heyeti tarafından 1879-1880 Sınır Komisyonu'nun 9 numaralı protokolü kaynak gösterilerek, köylerin arazilerinden ayrılmaması kararı hatırlatıldı ve Türklerin kullanımının bu maddenin gereği olduğu, Rusya'nın hoşgörüsünün söz konusu olmadığı belirtildi.

Türk tarafına göre İstanbul Antlaşması'yla göç etmek isteyenlere üç yıllık bir süre verilmesi, Rus veya Türk vatandaşı olmalarına karar vermeleri içindi. Bu süre zarfında Türkiye'ye göç etmekte ve mülklerini satmakta özgürdüler. Bu insanların mallarını satmadan Türkiye'ye göç etme ve mülk sahibi olarak Rusya'da kalma hakları vardı. Çünkü bu dönemde Kars ve Batum oblastlarında yabancıların mülk edinme yasağı henüz yoktu.⁴³⁷ Ayrıca, VII. maddenin ikinci bölümünde “sadece ülkeden ayrılmayan ve mülklerini satmayanlar Rus tâbiyetinde kalır” deniliyordu. Ülkeden ayrılıp mallarını satmayanlar Rus tebası olmuyor ve malları da korunuyordu. Bu madde sadece Rusya'ya geçen bölgelerin Rusya'da yaşayan yerel halkıyla ilgili olup Türkiye'de yaşayan, Türk tarafında ve Rusya'da arazisi olan halkı kapsamıyordu. Türk temsilcilere göre bu kişilerin de mülkiyet hakkı korunmalıydı.

---

⁴³⁶ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 193-195.

⁴³⁷ Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912..., s. 195-200.

Rus tarafına göre ise Türklerin yorumlayış şekli, antlaşma maddesinin bütün anlamını kaybetmesine neden olmaktadır.⁴³⁸

Fahreddin Beyle Rus tarafı arasında yaşanan ihtilâflar üzerine, Rus komisyonun üyeleri Mirzaev, Elzenger ve Albay Çeromskiy komisyonu terk ederek görev yerlerine döndüler. 23 Kasım'da Tiflis'ten gelen emirle ertesi yıla kadar çalışmalar durduruldu.⁴³⁹ Rus Karma Komisyon temsilcilerinin Batum bölgesindeki çalışmalarına yazdıkları sonuç raporuna göre Batum Oblastı'nda çok sayıda Türk, yasadışı olarak sınır bölgelerinde arazi ve toprak kullanmaktaydı. Batum Okruğu'ndaki hem Rus hem de Türk vatandaşlığına sahip kişiler, tâbiyetlerini her iki devlette de bulunan arazilerinden yararlanabilmek için kullanmaktaydılar. Özellikle Hopa-Hemşinlileri, Gönye Kazası'nda bulunan akrabalarından yararlanarak hayvanlarını buraya ve Ardahan Okruğu'ndaki otlaklara götürmekteydiler. Otlakları Rus uyruklu gibi diğer Rus vatandaşlarından kiralamaktaydılar. Bu yollarla sağlık kontrolü yapılmadan giren hayvanlar veba salgınına neden olmakta, çok sayıda ve gizlice giriş yapan büyükbaş hayvanlar, geçişlerinde Rus tarafındaki halka zarar vermektedir.⁴⁴⁰

Sınırın bazı noktalarında düzen tamamen kaybolmuş ve sınır korunamaz hâle gelmişti. Artvin Okruğu sınırlarında Türklerin savaştan beri 6.000 desyatınlık toprak kullandıkları iddia edilmekteydi. Bu kullanım, Rus tarafınca hukuksuz ve İstanbul Antlaşması'na aykırı kabul edilmekteydi. Ruslara göre tartışmalı olan İstanbul Antlaşması'nın VII. maddesi ve I. Sınır Komisyonu'nun 9. numaralı protokolü, Türkler tarafından kendi çıkarları adına yorumlanıyordu.

Sonuç olarak, Batum ve Artvin sınırındaki binlerce insan gizlice sınırı geçerek iş aramakta, tarımsal alanlarda çalışmakta, hayvancılık yapmakta ve birinci derecede önemli tüketim mallarının alım-satımını yapmaktaydılar. Türk-Rus sınırında yeterli miktarda gümrük geçiş noktası olmaması bu tür zafiyetlerin sebebi olarak görülmekteydi. Rus tarafına göre Türkler sınır bölgesinde “*her geçen yıl daha fazla toprak gasp etmekte*” ve sınır muhafızları buna göz yummaktaydı. Ve önemli bir

⁴³⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 149/14, lef 4, (25 Eylül 1912).

⁴³⁹ *Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...*, s. 195-200.

⁴⁴⁰ *Otçet o Deyatelnosti Russkogo Otdela Russko-Turetskoy Smeşannoy Pograniçnoy Komissii 1912...*, s. 201-209.

iddia olarak, Ruslara göre Türk tarafının bu kullanımlara göz yummasının arkasında yatan sebep barış zamanında olduğu gibi savaş zamanında da bütün sınır halkını kendi insanlarından oluşturmayı amaçlamasıydı.

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

A) BATUM’U BİR TİCARET MERKEZİ OLARAK ORTAYA ÇIKARAN GELİŞMELER

1) Haberleşme ve Ulaşımın Gelişmesi

Kafkasya Orduları Komutanı Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy, 1857’de Çar II. Aleksandr Nikolayeviç’e sunduğu raporunda, Güney Kafkasya’nın Rusya’ya sadece harita üzerinde bağlılığından, devletin başlıca yönetim organlarıyla arasındaki uzun mesafeden ve haberleşme imkânlarının yetersizliğinden bahsetmekte; bu yetersizlikler nedeniyle bölgenin Rusya’dan askerî ve ekonomik yönlerden izole olduğunu vurgulamaktaydı.⁴⁴¹ Bu rapor, Rusya’nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında Güney Kafkasya’da yapacağı faaliyetler için yol gösterici olmuştur.

Kafkasya’nın Rusya ile bütünleşmesinin sağlanması ve bölgeyle bağlarının güçlendirilmesi için atılan ilk adım, haberleşme ve ulaşım ağının geliştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda bölgedeki haberleşme ve ulaşım altyapısının güçlendirilmesi için çalışmalar yürüten Kafkas Naibi Baryatinskiy, Siemens&Halske Şirketi’nin temsilcilerini Güney Kafkasya’ya davet etmiştir.⁴⁴² Bu işbirliğiyle Kafkasya Alman sermayesine açılmış oldu.⁴⁴³ Şirketin ilk hizmeti olan 16 verst uzunluğundaki Tiflis-Kojori telgraf hattı, 1858’de hizmete açıldı. Bu adımın ardından, aynı şirket tarafından Kafkasya’ya baştanbaşa telgraf hatları döşendi. 1860 yılında şirketin Kafkasya’daki faaliyetlerini yürütmek için Tiflis’e gelen Valter Simens, birkaç yıl sonra Kafkasya’ya konsolos olarak atandı. Valter’in 1868’de ölmesi üzerine yerine konsolos olarak, Londra’da eğitim gören en genç kardeşleri Otto geçti ve Prusya’nın Kafkasya’ya gönderdiği ilk konsoloslar Siemens Kardeşler oldu.

Tiflis-Poti arası telgraf hattının Borjomi ve Kojori yan hatlarıyla birlikte 1860 yılında hizmete girmesiyle firmanın bölgedeki faaliyetleri küçük bir girişim olmaktan

⁴⁴¹ A. Argutinski Dolgorukov, **İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy Jeleznoy Dorogi za Dvadsat Pyat let 1871-1896**, Tiflis, Zakavk. J.D., 1896, s. 6-9.

⁴⁴² Dolgorukov, **İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii...**, s. 39.

⁴⁴³ Revaz Gvelesiani, Nana Maisuradze, “German Capital in Georgia at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Century and Its Importance”, Ed. Antonello Biagini, Giovanna Motta, **Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century**, Volume 2, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 127-129.

çıkarak büyümeye başladı. Hat, aynı zamanda Doğu ile Batı Gürcistan arasındaki iç ticaretin artmasını, bölgenin imparatorluğun genel ticarî faaliyetlerine dâhil olmasını sağladı. Böylece Çarlık Rusyası'nın bölgedeki ekonomik, askerî ve stratejik gücünü artırmasına katkıda bulundu.⁴⁴⁴

Valter Simens'in, 1864'te Tiflis-Delican-Erivan-Nahçıvan ve Culfa'ya, Delican'dan Aleksandropol'e kadar olan yan hattı tamamlamasıyla birlikte, bu tarihte Kafkasya'da şu telgraf istasyonları bulunmaktaydı: 1) Kuzey Kafkasya-Tiflis-Duşeti-Gudauri-Vladikafkas-Prohladnıy-Stavropol (Pyatigorsk'a olan kol ile) idi. 2) Batı Gürcistan'da Karadeniz kıyı hattı boyunca-Tiflis-Gori-Suram-Kutais-Orpiri-Poti'ye uzanan hat idi. Son hat ise Tiflis'ten Gocori ve Bely Kluç'a, diğeri Suram'dan Borjom'a ve buradan Ahıska'ya uzanmaktaydı. 3) Bu hat, Güney Kafkasya'nın güney sınırına Tiflis üzerinden Delican-Erivan-Nahçıvan-Culfa ve İran sınırına ulaşmaktaydı. Bu hatların bütün malzemeleri ve istasyonları Siemens&Halske Şirketi tarafından yapıldı. Bu çalışmalar sonucu Kafkasya'daki toplam telgraf hattı uzunluğu 3.865 verste ulaştı. Tiflis-Poti telgraf hattının yapılması, hattın Osmanlı sınırına kadar uzatılmasına imkân sağladı. İlk olarak bu hat aracılığıyla Tahran Tiflis'le haberleşme imkânına kavuştu.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ N.L. Nanitaşvili, **Germanskiy Kapital v Zakavkaze: Deyatelnost Firmı Simens i Galske, 1860-1917**, Tbilisi, İzdatelstvo Tbilisskogo Universiteta, 1982, s. 46-53.

⁴⁴⁵ Siemens i Galskie şirketinin önemli projelerinden biri de Hint-Avrupa telgraf hattıydı. Avrupa-Petersburg-Moskova- 1865'e bağlanan Tahran ve Tiflis hattı üzerinden İngiltere Hindistan ile bağlantı kurmaktaydı. Bu hat İngiltere'ye de Hindistan'la bağlantı kurmasını sağlamasına rağmen hat üzerindeki Rus kontrolü nedeniyle Avrupa'nın İran'la olan ticari ilişkilerini etkiledi. İngiltere'yi, Hindistan ile bağlayan üç hat vardı: 1) İngiltere-Fransa-Akdeniz-Mısır-Kızıldeniz-Basra Körfezi-Hindistan; 2) İngiltere-Avrupa-Petersburg-Tiflis-Tahran-Bombay; 3) İngiltere-Berlin-Viyana-Bulgaristan-İstanbul-Bagdat-Basra Körfezi-Karaçi-Bombay-Madras-Bengal Körfezi-Singapur-Hint Okyanusu Avustralya. Bu üç hattaki yaşanan sıkıntılar ve arızalar İngiltere'yi daha kısa ve güvenli bir hat aramaya yönlendirdi. Siemens&Halske şirketi İngiltere'ye 1866'da 10.000 km uzunluğunda Londra-Kalküta arasında Hint-Avrupa kıtalararası bir hat yapmayı önerdi. Hattın güzergâhı Londra-Berlin-Varşova-Kiev-Odessa-Kerç-Kerç Boğazı-Sohum-Tiflis-Tahran-İsfahan-Karaçi-Kalküta idi. Projeyi kabul eden İngiltere'nin dışında Almanya ve Rusya bazı şartlar altında projenin finanse edilmesinde yer aldılar. Hattın yapımında Siemens'in Londra, Berlin ve Petersburg'daki üç kolu yer aldı. Şirketin yüksek kâr elde ettiği bu hattın yapımından elde ettiği parayı bakır ve petrole yatırdı. 1860'larda Kedabegi'de ve 1880'lerde Kalankenti'nde (Azerbaycan) bakır madenleri açarak Güney Kafkasya ve Rusya'daki pazarı tekeline aldı. Kedabegi bölgesinde bakır madeninin azalmasıyla şirket Batum bölgesine yöneldi. 1901 yılında izin alan şirket çalışmalara başladı. Kuvarshan Köyü yakınlığında madencilik için yer satın alan şirketin tekeline XX. yüzyılın başında Fransız sermayesinin Alaverdi ve İngiliz-Amerikan sermayesinin Tchinkatkhevi'deki fabrikaları bozdu. Rusya'da I. Dünya Savaşı döneminde Almanya karşıtlığına karşı şirket bu sorunla baş edebildi. Nanitaşvili, **Germanskiy Kapital v Zakavkaze...**, s. 73-74; Gvelesiani, Maisuradze, "German Capital in Georgia...", s. 129-131.

Yürütülen faaliyetler sonucu 1865'e gelindiğinde Kafkasya'nın Karadeniz kıyısında bulunan önemli bir liman kenti ve Osmanlı sınırına yakın bir konumda bulunan Poti, Tiflis üzerinden İran, Avrupa ve Hindistan ile telgraf hattı bağlantısına kavuştu. Bununla birlikte henüz Osmanlı Devleti ile doğrudan bir hatta sahip değildi. Çarlık idaresi ticarî amaçlarla Poti ve Anadolu kıyılarındaki Türk limanları arasında bir telgraf hattı kurmayı planlamakta, Çar II. Aleksandr'ın onayladığı bu tasarımı Kafkasya naibi dillendirmektedir. Fakat Poti'nin yoğun ticarî ilişkilere sahip olduğu, Osmanlı idaresi altında bulunan Batum'un Trabzon ve İstanbul ile telgraf bağlantısı bulunmamaktaydı. Bu süreçte Osmanlı idaresinin Trabzon'dan Batum'a kadar bir telgraf hattı projesinden haberdar olan Rus yönetimi, bu hattın Poti'ye kadar uzatılması isteğini Osmanlı makamlarına ilettiler.⁴⁴⁶ Bu amaçla Poti'den başlayarak Türk-Rus sınırındaki Aziz Nikolay adı verilen bölgeye kadar olan hat sayesinde Osmanlı ile bağlantı sağlanacaktı. Çar II. Aleksandr'ın da onayı ile Osmanlı idaresi altındaki Kars ve Batum'dan Rus sınırına kadar bir telgraf hattı üzerinde çalışılmaya başlandı. İlk başlarda Türk tarafınca kuşkuyla yaklaşılan proje, 1869'da kabul edildi.⁴⁴⁷

Batum'dan Rusya'daki Poti sınırına kadar olan telgraf hattı 1873 yılında tamamlanarak haberleşmeye açıldı.⁴⁴⁸ Bölge, Rus idaresine girdikten sonra da çalışmalar sürdürüldü ve 1879'da Kars'tan Batum'a telgraf hattı döşendi.⁴⁴⁹ Böylelikle 1870'li yıllarda baştanbaşa bütün Kafkasya'ya telgraf hattı döşenmesi tamamlanmış oldu. Bu süreçte Bakü, Tiflis, Trabzon ve Rusya geneliyle haberleşme imkânına kavuşan Batum'un da gelişmesi hızlandı.⁴⁵⁰ Rusya'nın 1860'ta 11.000 mil olan telgraf hattı uzunluğu, Kafkasya'yı baştanbaşa saran haberleşme ağıyla birlikte 1910'da 164.000 mile ulaştı.⁴⁵¹

Kafkasya Orduları Komutanı Baryatinskiy'nin raporunda dikkat çektiği sorunlardan biri de Kafkasya'daki ulaşım olanaklarının yetersizliği idi. Esasen 1856'da kurulmuş olan Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası'nın (*Russkoe Obşestva*

⁴⁴⁶ BOA, HR.SFR.1, 15/38, (20 Eylül 1867).

⁴⁴⁷ Nanitaşvili, *Germanskiy Kapital v Zakavkaze...*, s. 82-83.

⁴⁴⁸ BOA, SD, 2406/14, (05 Ocak 1874).

⁴⁴⁹ Nanitaşvili, *Germanskiy Kapital v Zakavkaze...*, s. 93-94.

⁴⁵⁰ "Batum", *Voennaya Entsiklopediya*, Peterburg, T-vo İ.D. Sıtina, 1911, s. 419.

⁴⁵¹ Mustafa Tuna, *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity, 1788-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, s. 110-111.

Parohodstva i Torgovli) vapurları, kısa adıyla *ROPIT* Karadeniz kıyılarında taşımacılık yapıyordu.⁴⁵² 1858 yılında kurulan *Kavkaz i Merkury* adlı vapur şirketi ise Hazar Denizi'nde Rus ve İran limanlarında, Volga, Oka, Kama nehirleri ve kollarında faaliyetlerine başlamıştı.⁴⁵³ Hem Kafkasya'nın Karadeniz limanlarında hem de Hazar tarafında geliştirilmeye çalışılan taşımacılık hizmetleri bölgedeki ticarî hayatı canlandırdı.

Uzun yıllar Osmanlı idaresince yabancı şirketlerin Batum Limanı'na bina inşa etmesine engel olunmuştu.⁴⁵⁴ Kirli bir liman olması nedeniyle Batum'a gelmek istemeyen gemiler, bölgedeki gelişmelerle birlikte zaman içinde seferlere başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin alt yapı hizmetlerini geliştirmeye çalıştığı Batum Limanı'na Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası vapurları sefer yapmaya başladı. 1864 yılına gelindiğinde Batum Limanı'na Avusturya, Fransa, Rusya ve İngiltere'ye ait vapurlar sefer yapmaktaydı.⁴⁵⁵

Batum'un Osmanlı idaresinde olduğu dönemde iç kesimlerle bağlantısını sağlayan iki ana yol bulunmaktaydı. İlki Batum'dan başlayarak Hulo Köyü üzerinden Ahıska ve Tiflis'e giden yoldu. Bu yol yan kollarıyla Ardahan ve Kars'a ayrılmaktaydı. Aşağı Acara tarafındaki yol oldukça kötü durumdaydı, buna karşın Yukarı Acara'nın dış kesimlerinde tekerlekli vasıtalarla ulaşım mümkündü. İkinci yol ise sıkıntıları olmakla birlikte ilkinin nispetle daha iyi durumda olan ve Batum ile Artvin'i birleştiren yoldu. Bu yol Ardahan, Kars ve Erzurum'a ulaşmaktaydı. Bu güzergâh üzerinde bulunan Artvin'deki ipek ve manifatura ile Kars'taki ekmek üretimi, Batum'da Rus Ticaret ve Denizcilik Şirketi'nin faaliyetlere başlamasıyla canlandı. 1872 yılında Osmanlı idaresince bu yolun şose yapılmasına yönelik bir takım çalışmalar olduysa da yol yapımı tamamlanamamıştır.⁴⁵⁶

---

⁴⁵² **Kalendar na 1872 god**, Pod redaktseyu A. Gattsuka, Moskva 1872, s. 118.

⁴⁵³ **Ustav Soedinennago Obşestva Parohodstva i Torgovli po Kaspiiskomu Moryu, Rekam: Volge, Oke, Kame i ih Pritokam pod Firmmoyu: "Kavkaz i Merkurii, Utverjden 26 Fevralya 1882 goda**, Sankt Peterburg 1882, s. 1-3.

⁴⁵⁴ **BOA**, A.MKT.MVL., 19/70, (24 Mart 1849).

⁴⁵⁵ **BOA**, İ.MVL., 529/23759, (18 Aralık 1864).

⁴⁵⁶ N.V. Tsereteli, "Oçerk Targova-Promişlennago Razvitiya Gor. Batuma", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 358-361; Sergey Anisimov, **Kavkazskiy Kray: Putevoditel po Kavkazu: Kniga dlya Turistov, Kurortny Bolnih, i Torgova-Promişlennih Deyateley**, Moskva, İzdatelstvo "Mospoligraf", 1924, s. 306.

Artvin ve çevresinin Batum tarafıyla ulaşımını sağlayan önemli ulaşım yollarından biri de Çoruh Nehri'nde yapılan kayık taşımacılığıydı. Rus idaresindeki Artvin Okruğu, Çoruh Nehri havzasının doğu kısmını kapsamaktaydı. Osmanlı sınırlarında Bayburt yakınlarından başlayan nehir, Orucuk Köyü'nden girdiği Rusya sınırlarında 90 verst akarak Karadeniz'e dökülüyordu.⁴⁵⁷ Bölgenin Osmanlı idaresi altında olduğu 1878'e kadar Çoruh Nehri'nde Hopa'dan Bayburt'a kadar olan güzergâhta kayıklar mal ve yolcu taşımaktaydılar. Sınırların belirlenmesiyle Rus tarafında kalan kayıkçıların Bayburt ile bağlantısı kesildi ve bu dönemde Yusufeli sınırlarında düşen büyük kayalar nedeniyle nehir, beş-altı noktada geçişe kapandı. Bu nedenle kayıklar Artvin Kasabası'nın dört saat güneyinde yer alan Zeytinlik, Oruçlu köyleri ile Batum'a iki saat mesafede, Çoruh Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü Kapandibi adlı bölge arasında sefer yapmaya başladılar. Kayıklar, su akış hızının arttığı sonbaharda dört, ilkbaharda ise iki saatte Kapandibi'ne ulaşabilmekteydiler. Rus idaresince nehirde motorlu kayıkların çalıştırılması girişimleri olsa da şiddetli akıntı ve doğal engeller nedeniyle çalışmalardan sonuç alınamamıştır.⁴⁵⁸ Taşımacılık faaliyetleri nehrin ağzından kıyı boyunca Osmanlı sınırına doğru, Artvin'deki Kopmuş Burun'a kadar da yapılmaktaydı.⁴⁵⁹ Batum'dan Artvin'e veya tersi yönde Çoruh'taki kayık taşımacılığında gelen ve giden yolcuların taşındığı iskelenin bulunduğu Kapandibi'nde, birkaç dükkân ve sınır güvenlik muhafızı bulunmaktaydı.⁴⁶⁰ Yolculuklarda Borçka'da verilen ilk molada, buradaki telgrafla son durak olan Kapandibi'ne fayton çağırılabilirdi.⁴⁶¹

Batum'dan Artvin'e 90 verst olan mesafe, karayoluyla en az yirmi dört saat sürüyordu. Bu mesafe, su düzeyinin yüksek olduğu dönemde iki buçuk-üç saatte, suyun az olduğu dönemde dört-beş saatte kayıkla alınabiliyordu. Kayıklarla yolculuk yapmak tehlikeli olsa da uçurumlar ve diğer yol şartlarından dolayı karayoluyla yapılan yolculuklar da tehlikeli olabilmekteydi. Bu tehlikelere rağmen Batum'dan

⁴⁵⁷ Solmuşkin, **Artvin i Artvinski Okrug: Opit Oçerka po Podinovedeniyu**, s. 9-10.

⁴⁵⁸ Muvahhit Zeki, **Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler**, Şavşat Kültür, Turizm ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 1999, s. 21-22.

⁴⁵⁹ N.V. Tsereteli, "Oçerk Targova-Promişlennago...", s. 358-361; Anisimov, **Kavkazskiy Kray: Putevoditel po Kavkazu...**, s. 306.

⁴⁶⁰ K.D. Maçavariani, **Oçerki i Razskazı (İz Nabludeniy Raznih Gorodov)**, Batum 1909, s. 128-129.

⁴⁶¹ Grigoriy Moskoviç, **İllustrirovanniy Praktičeskiy Putevoditel po Kavkazu**, S-Peterburg, "Putevoditeley", 1913, s. 448.

Artvin'e yolcu taşıyan, yetenekleriyle ün yapmış atlı arabacılar bulunmaktaydı. Artvin'den kayığa binen Batum Şehir Okulu Müfettişi Konstantin D. Maçavariani, yolculuğu boyunca üç mola verdiklerini anlatmaktadır.

“Bütün yol boyunca kayığımız mola vermek için üç kere kıyıya yanaştı: İlki Borçka'da, ikincisi susuzluğumuzu soğuk kaynak suyuyla giderebilmemiz için Heba'da, üçüncüsü Maradidili yolcuları aldığımız Maradidi'de. Kayık son kıyıya yanaşmasını Kapandibi iskelesinde bizi karaya indirmek için yaptı. Bu noktada sınır muhafızları kaçak mal var mı diye bütün yolcuları kontrol ediyor ve sonra orada bekleyen arabalar (faytonlar, at arabası, yük arabası) herkesi ve herşeyi Batum'a taşıyor.”⁴⁶²

Sakin havalarda kayıklar Batum Limanı'na kadar ulaşabilmekteydiler. Kayıkların Batum'dan geri dönüşleri ise birkaç gün sürmekteydi.⁴⁶³ İsmail Habib Sevük, nehirdeki kayıkların Batum'dan geri dönüşlerini “*Doluyken gidiş heyecanlı, boşken dönüş emekli; ve gidişin bir saati dönüşün bir günüdür*” sözleriyle ifade etmektedir.⁴⁶⁴

Artvin'in Rus idaresinde olduğu süre boyunca Türk tarafında kalan Bayburt ile Çoruh Nehri üzerinden kayık ulaşımı kesilmişti. 1921 sonrası ise Artvin'in bir kısmının daha Türk tarafına geçmesi, Batum'un yine sınır dışında kalmasıyla iki bölge arasında nehir taşımacılığında yararlanılamamıştır.⁴⁶⁵ Artvin'de görev yapan İlköğretim Müfettişi Muvahhit Zeki'nin aksine, Rus idaresi döneminde Artvin'e bir gezi yapan Şavrov, Rus tarafındaki kayıkların Türk tarafında kalan Bayburt'a gidebildiğini belirtir. Yurçenko'ya göre Çoruh boyunca kayıklar Artvin'e dönüşlerini 3-4 günde, Batum'a gidişlerini ise sekiz-on saatte tamamlıyorlar, 150 puda* kadar yük veya 25 kişiye kadar yolcu taşıyabiliyorlardı. Dönüşlerde kayığı 2-3 kişi iplerle yukarıya çekiyordu. Halkın Batum'a gittiği bu kayıklarla, Hopa'dan Trabzon'a kadar yağ, meyve, deri, tahta, kil kapkacak ve kerpiç gibi yerel mallar da taşınıyordu. Çoruh Nehri üzerinde, özellikle kıyıya yakın ve Batum'a uzak olmayan yerlerdeki evlerin sökülüp taşınmasında da kayıklardan yararlanılmaktaydı. Fakat bu durum, uzun mesafelerde ekonomik görülüyordu. Örneğin, bir evin Maçahel'den Batum'a

⁴⁶² K.D. Maçavariani, **Oçerki i Razskazi...**, s. 170.

⁴⁶³ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s. 16-17.

⁴⁶⁴ İsmail Habib Sevük, **Yurttan Yazılar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 490.

⁴⁶⁵ Muvahhit Zeki, **Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler**, İstanbul, Şavşat Kültür, Turizm ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1999, s. 27.

* Yaklaşık 2.500 kg.

taşınması için her bir yolculuk ücreti 12 ruble olmak üzere, neredeyse 8 sefer yapılması gerekiyordu. Bu nedenle evlerin yapım maliyeti ve taşıma maliyeti nedeniyle bu tür işler pek kârlı görülüyor, sadece Batum'a yakın yerlerde yaşayanlar evlerini söküp taşıyorlardı. Yolculuk esnasında kayıkta dört kürekçi bulunuyor, bunlardan ikisi burun kısmında kürek çekiyor, üçüncü kişi kış tarafında durup kayığı sırtlarla kayalardan itiyor ve başrolde olan reis ise kenarda durup gemiyi yönlendiriyordu.⁴⁶⁶ Yurçenko; 1874'te Çoruh'ta 200 kayık çalışırken 1880'de 30 kayık saydığını belirtmektedir.⁴⁶⁷

Artvin'de incelemelerde bulunmuş olan Ziraat Uzmanı, Knez Masalskiy Vladislav İvanoviç'e göre kayıklar Maradidi'de yapılmasına rağmen en iyi kayık reisleri Borçka Köyü'nden çıkmaktaydı. Kızılağaç'tan yapılan bu kayıklar az bir su yüzeyinde iki tona kadar taşıyabilmekteydiler. Maradidi'de yıllık 25-30 kayık yapılmakta ve Çoruh'ta çalışan toplam kayık sayısı 150'ye ulaşmaktaydı. Kayık fiyatları 80 ile 120 ruble arasında değişmekteydi.⁴⁶⁸ Ayrıca çevredeki özellikle de Ardahan'daki bütün tarım ürünleri de iskele ve ticaret merkezi görevi gören Artvin'e taşınmaktaydı. Buradaki elma ve zeytin, Kafkasya ve Rusya'nın iç tüketimi için kuzey bölgelerine gönderilmekteydi.⁴⁶⁹

2) Bakü Petrollerinin Dünya Pazarlarına Sunulması

Batum'un çevresinde gelişen ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin bölgedeki ticarî faaliyetleri artırmaya başladığı dönemde, Amerika'da 1859'da Edwin L. Drake'nin Pensilvanya bölgesinde sondaj yaptığı kuyudan petrol çıkarmasıyla dünya enerji tarihinde yeni bir sayfa açıldı.⁴⁷⁰ Bu petrol işlenerek aydınlatma ve yağ sanayii alanında balina ve domuz yağı yerine kullanılmaya başlandı. Bu döneme kadar aydınlatmada balinalardan elde edilen ispermeçet yağı kullanılmakta, aşırı avlanma

⁴⁶⁶ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No:232, (22 Ekim 1881), s. 1-2.

⁴⁶⁷ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No:195, (4 Eylül 1881), s. 1-2.

⁴⁶⁸ Knez Masalskiy Vladislav İvanoviç, "Oçerk Batumskoy Oblasti", **İzvestiya İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Tom 22, Vıpusk. 1-6'dan Ayrıbasım, 1886, s. 17-18.

⁴⁶⁹ N.N. Şavrov, "Poyezdka v Artvin", **Estestvoznanie i Geografiya za 1909 g.**, No: 3'ten Ayrıbasım, Moskva 1909, s. 8-9.

⁴⁷⁰ Jerry Rand, "The Story of Man's Quest For Oil", **Popular Economics**, Vol. 2, No. 1 (September, 1951), s. 30-31.

ve artan talep, balina yağının teminini zorlaştırmaktaydı. Sanayi makinelerinin yağlanması yararlanan domuz yağı ise ihtiyaçları artık karşılayamıyordu. Terebentinden elde edilen (camphere) petrol yağının alev alma, tutuşma, hatta ev içinde patlama tehlikesi vardı. Kömürden elde edilen ve borularla evlere ulaştırılan “havagazı” ise maliyeti nedeniyle sadece şehirlerdeki orta ve üst kesimler tarafından kullanılabilmekteydi. Bu ihtiyaçları karşılama adına Dr. Abraham Gesner, asfalt veya asfalt türü maddelerden yağ çıkararak elde ettiği ürünü aydınlatma amacıyla kullanmayı başardı.⁴⁷¹

1879’da Amerika İç Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte ülkedeki petrol rafinerilerinin % 90’ı ve petrol nakliye işi, Rockefeller ve sahibi olduğu Standard Oil tarafından yönetiliyordu.⁴⁷² Kuzeyde bulunan bölgelerde erken akşam olması nedeniyle, Amerikan keroseni* için Rusya ideal bir pazar hâline gelmişti. 1862’de Rus pazarına giren Amerikan keroseni, sadece birkaç yıl içinde Rusya’da kullanılan kerosenin % 90’ını karşılıyordu.⁴⁷³ Rusya ise bu dışa bağımlılıktan kurtulmak ve dünya pazarına petrol ihraç eden bir ülke hâline gelmek için Kafkasya’da çalışmalara başlamıştı.⁴⁷⁴

Kafkasya ve yakın çevresindeki Signagi, Grozni, Kuban, Guria gibi bölgelerde zengin petrol kaynakları bulunmaktaydı.⁴⁷⁵ Rusya’yı Amerika’nın petrol pazarı olmaktan kurtaracak ve dünya petrol pazarında Amerika’nın rakibi yapacak petrol ise Bakü’den çıkarılacaktı. Bakü’deki petrolün varlığı çok uzun zamanlardan beri Avrupalılar ve Ruslar tarafından bilinmekteydi.⁴⁷⁶ 1806’da Rus hâkimiyetine

---

⁴⁷¹ Bu yeni ürüne Yunan dilinde mum ve yağ anlamlarına gelen “keros” ve “elain” kelimelerinin birleştirilmesiyle *Kerosene* (gaz yağı) adı verildi. “Kerosene”, **Scientific American**, Vol. 9, No. 46, 29 July 1854, s. 368; Kendall Beaton, “Dr. Gesner’s Kerosene: The Start of American Oil Refining”, **The Business History Review**, Vol. 29, No. 1 (March 1955), s. 40-41.

⁴⁷² Daniel Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 21, 33.

* Günümüzde kerosen birçok farklı alanda kullanılmasına rağmen metinde dönem itibarıyla kastedilen petrolden elde edilen ve aydınlatma amacıyla kullanılan gazyağıdır.

⁴⁷³ Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının...**, s. 52.

⁴⁷⁴ M.A. Şostak, **İstoriçeskiy Oçerk Razvitiya Gornogo Dela na Kavkaze, 1801-1901**, Tiflis, Kavkazskoe Gornoe Upravlenie, 1901, s. 119-121.

⁴⁷⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1875 God**, Otdelenie Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis 1874, s. 205-206; D. Gambashidze, **The Caucasian Petroleum Industry and Its Importance for Eastern Europe and Asia**, London, Anglo-Georgian Society, 1918, s. 5.

⁴⁷⁶ Zerdüştler ve Hintli hacılar yüzyıllardır Bakü’nün ateş tapınaklarına ziyarete gelmekteydiler. A. V. Williams Jackson, **From Constantinople to the Home of Omar Khayyam, Travels in**

girmiş olan Bakü’de, Kafkasya Komutanı Ermelov, 1824’te petrol tüccarlarının sayısını artırma girişimlerinde bulundu. Petrol çıkarma teknolojisini geliştirmek için bölgede Alman jeologları görevlendirdi. Bu dönemlerde henüz ilkel şartlarda üretim yapan petrol kuyuları elle kazılmaktaydı. Bu açıdan Kafkasya’da 1830-1840’lı yıllar petrolden çok, tekstil ağırlıklı faaliyetlerin yürütüldüğü bir dönemdi.⁴⁷⁷

Bakü’de petrol alanında faaliyet gösteren tüccar Vasily Alexandroviç Kokorev’in daveti üzerine, 1863’te Dmitri Ivanoviç Mendelev’in Bakü’deki tesisleri ziyareti, bölge tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Rus hükümeti tarafından Almanya’ya eğitime gönderilmiş ve Rusya’ya döndükten sonra Saint Petersburg Üniversitesi’nde çalışmaya başlamış olan Mendelev, 1875’te Amerika’daki petrol üretimindeki artış ve ucuz Rus petrolü tehlikesine karşı Finans Bakanlığı tarafından modern petrol teknolojisi, vergi sistemi ve kerosin fiyatlarının düşüşünü araştırmak üzere Amerika’ya gönderildi. Mendelev, yaptığı araştırmalar sonucu petrolden alınan vergilerin kaldırılması hâlinde, Bakü petrolünün Amerikan petrolüyle rekabet edebileceğini, bol miktardaki Rus petrolünün maliyetinin düşeceğini ve Avrupa pazarlarına ulaşabileceğini iddia etmekteydi.⁴⁷⁸

Bakü’deki petrol üretiminin dönüm noktası tüm petrol kaynaklarının açık artırma usulüyle özel sektöre devredilebilmesine imkân sağlayan ve petrol arama alanındaki tekeli kaldıran 1872 yılındaki kararnameyle ve petrol sanayinden alınan ağır vergilerin 1877 yılında kaldırılmasıyla başladı.⁴⁷⁹ İsveçli mucit Immanuel Nobel’in oğlu Ludwig Nobel, Rus hükümetiyle bir silah anlaşması yapmış ve tüfek kabzaları için ihtiyaç duyduğu ceviz kerestesini temin etmesi için 1873’te kardeşi Robert’i Kafkasya’ya göndermişti. Robert’in ceviz kerestesi almak için getirdiği parayla rafineri satın almasıyla Nobeller petrol sektörüne girmiş oldu.⁴⁸⁰ Bölgede

---

Transcaucasia and Northern Persia, For Historic and Literary Research, New York, Macmillan Co., 1911, s. 39-42.

⁴⁷⁷ Şostak, **İstoriçeskiy Oçerk Razvitiya Gornogo...**, s. 111-118.

⁴⁷⁸ Dmitri Ivanovich Mendeleev’in Amerika, Pensilvanya’daki ve Kafkasya’daki petrol üretimine dair ayrıntılı görüşleri için bkz; Dmitri Mendeleev, **Neftyanaya Promişlennost v Severo-Amerikanskom Ştate, Pensilvani i na Kavkaze**, Sankt Peterburg, “Obşestvennaya Polza”, 1877. Francis Michael Stackenwalt, “Dmitrii Ivanovich Mendeleev and the Emergence of the Modern Russian Petroleum Industry, 1863-1877”, **Ambix**, Volume 45, Issue 2, 1998, s. 70-80;

⁴⁷⁹ K.A. Pajitov, **Oçerki po İstorii Bakinskoy Neftedobıvayuşey Promişlennosti**, Moskva, Gostoptehizdat, 1940, s. 75.

⁴⁸⁰ Brita Osbrink, **İmperiya Nobeley: İstoriya o Znamenitih Şvedah, Bakinskoy Nefti i Revolyutsii v Rossii**, Moskva, İzdatelsvo “Algoritm”, 2014, s. 29-30.

1874'te Nobel Kardeşlerin şirketi faaliyete başladı.⁴⁸¹ 1875'te iki mühendis Robert ve Ludwig Nobel Kardeşler, Bakü'de kurdukları küçük bir rafineride Bakü petrolünü rafine ederek dağıtmayı başardılar ve kısa sürede gazyağı pazarına hâkim oldular. Nobellerin başarısının sırrı, girişimciliklerinin yanında alanlarına bilimsel yenilikleri de getirmeleriydi. Önceleri Bakü'de kuyulardan ilkel yöntemlerle çıkarılan, yük hayvanlarına yüklenerek hayvan derilerinde ve fiçılarda taşınan ham petrolü, ilk defa Nobeller boru hattıyla taşıdı. Hazar Denizi'nde petrol taşıyan ilk tanker gemi, Rus demiryollarında petrol taşıyan ilk tanker vagon da Nobellerin yenilikleriydi.⁴⁸² Bu yenilikler, Nobeller ile Bakü'deki diğer üreticiler arasındaki büyük çekişmenin de ilk sebepleri oldu.⁴⁸³

Nobel Kardeşler'in başarısının ardında bilimsel bilgiyi petrol alanında kullanabilmelerinin yanında, Rockefeller'in Amerika'daki başarısını örnek alan Robert Nobel'in abisi Ludwig Nobel'in, Çar'ın kardeşi ve Kafkasya valisi gibi önemli isimlerle kurduğu yakın ilişkilerin önemli payı vardı. Yaşanan gelişmeler, Rusya'yı kısa sürede petrol alanında Amerika'nın rakibi yaptı.⁴⁸⁴ Günden güne artan şirketlere 1878'de Nobellerin "Nobel Kardeşler Neft Kumpanyası" (*Tovarişestvo Neftyanago Proizvodstva Bratyev Nobel*) ve 1880'li yıllarda Fransız Rothschildlerin şirketleri eklendi. Bu dönemde petrolden en fazla üretilen ürün olan kerosenin özellikle aydınlatmada kullanılması bütün Rus köylerine kadar girmesinde etkili oldu. Amerikan keroseni, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde yaşanan dağıtım sorunu nedeniyle Rus pazarlarını kaybetti. Bunu fırsat bilen Rus kerosen dağıtıcıları, kısa süre sonra gümrük politikalarıyla Rus iç pazarına tamamen hâkim oldular.⁴⁸⁵

---

⁴⁸¹ Kimya ve silah sanayiinde faaliyet gösteren Nobeller, kurdukları bağlantılar sayesinde Rus ordusu için Kırım Savaşı'nda sualtı mayını, 1877-1878 Osmanlı Rus-Savaşı'nda ise Berdanka marka 450 bin tüfek ürettirtiler. Anton Mesnyanko, *Neft: Ludi, Kotorie İzmenili Mir*, Moskva, Mann, İvanov i Ferber, 2015, s. 72-73.

⁴⁸² A. Beeby Thompson, *The Oil Fields of Russia and the Russian Petroleum Industry; A Practical Handbook on the Exploration, Exploitation, and Management of Russian Oil Properties, Including Notes on the Origin of Petroleum in Russia*, London, C. Lockwood and Son, London, Crosby Lockwood and Sons, 1904, s. 3-5; D. Gambashidze, *The Caucasian Petroleum Industry and Its Importance for Eastern Europe and Asia*, London, Anglo-Georgian Society, 1918, s. 14.

⁴⁸³ M.İ. Lazareva, *Sovremennoe Polojenie Russkoy Neftyanoy Promıshlennosti i Neftyanago Ekporta*, Sankt Peterburg, Tipografiya İ.N. Skorohodova, 1889, s. 6

⁴⁸⁴ Yergin, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının...*, s. 54.

⁴⁸⁵ Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi...*, s. 78-79.

1874'te Rusya'da 600 bin varil olan ham petrol üretimi on yıl içinde Amerika'daki üretimin üçte birine denk gelen 10,8 milyon varile ulaştı. Bakü'nün endüstri merkezi Kara Şehir (Black Town)* adı verilen bölgede yaklaşık 200 rafineri faaliyet göstermekteydi. Rusya'da üretilen gazyağının yarısı, Nobeller tarafından üretilmekteydi. Nobeller ve yeni rakipleri Rothschildler, Rus pazarlarını ellerinde tutmanın yanında Avrupa pazarında Amerikan gazyağının da rakibi oldular. Nobellerin yükselişini, 1885 yılında şirketi satın almayı deneyerek Nobellerin yükselişini durdurmaya çalışan, Rockefeller'in sahip olduğu Amerika'nın petrol devi Standart Oil, bu plan gerçekleşmeyince Nobellere ortaklık önerdi. Nobeller ise ortaklık bir yana, 1879-1888 arası Bakü'de üretimi on kat artan ve Amerikan petrolünün beşte dördünden fazlasına denk gelen petrole yeni pazarlar aramaktaydı.⁴⁸⁶

Üretime başlandığı ilk dönemlerde Bakü petrollerinin taşıma olanaklarından yoksunluğu pazara girmesini engellemekte ve bu nedenle Rusya, petrol ürünlerini özellikle keroseni Amerika'dan sağlamaktaydı. Yıllardır Bakü yakınındaki Balakhan'daki ham petrol, sekiz mil uzakta bulunan Kara Şehir'deki rafinerilere iki tekerli el arabalarına yüklenen fiçılarda taşınmaktaydı. Nobeller, bu sorunların çözümü için petrol taşımacılarının itirazlarına rağmen ham petrolü bir boru hattıyla rafinelere taşımayı başardı.⁴⁸⁷

Bakü'de artan petrol üretiminden sonra sırayı mamul ürünün nasıl sevk edileceği almıştı. Bakü'den fiçılarla gönderilen petrol, Astrahan'a ulaştıktan sonra mavnalara yüklenerek Volga Nehri'ne doğru yola çıkıyor, yolculuğun ardından yeniden trenlere yükleniyordu. Hem nakliye hem de kullanılan fiçılar oldukça pahalıya mal olmaktaydı. Bölgede yeterli kereste bulunmaması nedeniyle uzak bölgelerden kereste ithali ya da Amerikan yapımı varil kullanılması gerekmekteydi. Bu soruna çözüm olarak Ludwig Nobel, önemli bir yenilik yaptı ve petrolü geminin içindeki tanklara doldurarak taşımayı başardı. Bu çözüm ilk başlarda ilgi görmesine rağmen petrolün hareket hızının suyun hızından fazla olması, gemileri kötü havalarda dalgalara doğru itmekte ve gemilerin parçalanmasına neden olmaktaydı. Daha

---

* Kara Şehir, Rusça'da *Çernograd* adıyla da bilinir.

⁴⁸⁶ Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının...**, s. 55-57.

⁴⁸⁷ Thompson, **The Oil Fields of Russia...**, s. 3-7.

gelişmiş bir çözüm olarak ise Ludwig, 1878'de *Zorooster* adlı dünyanın ilk tanker gemisini yaptırarak Hazar Denizi'nde kullanıma soktu.⁴⁸⁸

Bakü'den karayoluyla petrol sevkiyatında, Baltık kıyılarında bulunan bir limana yapılacak sevkiyat için 2.000 mil mesafelik denizyolu ve Batı Rusya boyunca karayolu kat etmek gerekmektedir. Şiddetli soğuklar nedeniyle ekim ve mart ayları arasında gazyacağı, Hazar Denizi'ne sevk edilemiyordu. Bu şartlar nedeniyle rafineri sahipleri, yılın yarısında işlerini durdurmak zorunda kalıyorlardı. Bunun yanında petrol bölgelerine ulaşımında da zorluklar yaşanmaktaydı. Yüksek taşıma maliyetleri nedeniyle gazyacağını Bakü'den Tiflis bölgesine getirmek, Amerika'dan ithal etmekten daha pahalıya geliyordu.⁴⁸⁹ Bakü'de bulunan bol miktardaki ucuz Rus petrolünü dünya pazarlarına taşımak, Bakü'den Batum'a demiryolu ve boru hattı yapımıyla mümkün olacaktı.⁴⁹⁰

Rothschildlerin, Nobellerin rakibi olan BNİTO'yu (*Batumskoe Neftpromişlennoe i Torgovoe Obşestva*) satın almasının ardından 1901'de iki şirket birleşerek "Nobel-Mazot"u kurdular. Böylelikle 1901 yılında, bu grup tarafından Bakü petrolerinden elde edilen mazotun % 43'ü, kerosenin % 57'si ve teknik yağın % 67'si taşındı. 1912'de üretimde düşüş yaşanmasıyla Rothschildler petrol ve ticari işletmelerini Royal-Dutch Shell'e sattı.⁴⁹¹

Sonuç olarak, Bakü ve çevresinde petrol rafineleri 1859'da kurulmaya başlanmasına rağmen üretimde asıl ivme, 1872 yılında petrol yataklarının uzun vadeli olarak ihale usulüyle kiraya verilmesiyle gerçekleşti. Hemen ertesi yıl büyük yatırımcıların öncülüğünde modern makinelerle petrol kuyuları açılmaya başlandı. Üretimin uzun vadeli olabilmesi için daha büyük yatırımcılara ihtiyaç duyulmaktaydı. Nobel Kardeşler'in Bakü'de kurdukları şirketin kısa sürede dünyanın en büyük petrol şirketi haline gelmesi, bölgeye Hazar-Karadeniz Ticaret ve Endüstri Topluluğu'nu kuran Parisli Rothschildleri çekti. Bakü'de 1890'dan itibaren faaliyet gösteren altı İngiliz, üç Fransız, iki Alman, iki Belçika ve bir Rum şirketi mevcuttu. Bakü'deki üretim artışı ile 1898 yılında üretim Amerika Birleşik Devletleri'ndeki

⁴⁸⁸ Yergin, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının...*, s. 54-55.

⁴⁸⁹ Yergin, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının...*, s. 54-55.

⁴⁹⁰ Lazareva, *Sovremennoe Polojenie Russkoy Neftyanoy...*, s. 40.

⁴⁹¹ Telman Aydemirov, *Vivoz Bakinskoy Nefti iz Azerbaycana: v Kontse XIX-Naçale XX vv.*, Bakü, Elm ve Tehsil, 2014, s. 31.

üretimi geçmişti. Bakü'de 1872 tarihli petrol ihalesi kanununun olumsuz etkisiyle Azerilerin sahip olduğu kuyu oranı % 13'lere kadar geriledi. Bu düşüşe rağmen hala iyi durumda olan Tagiev, Nakiyev, Assadullayev, Muhtarov ve Sultanov gibi Azerbaycanlı aileler vardı. Azerilerin gün geçtikçe kaybettiği petrol sektöründe Ermenilerin etkinliği artmaktaydı. Bölgedeki sanayii kuruluşlarının artmasıyla Bakü'nün de gelişme hızı arttı. Önceleri Apşeron Yarımadası'nda sıradan bir şehir olan Bakü, 1870'li yıllarda Rus sınırlarındaki nüfusu en fazla artan şehir haline geldi. 1863'te 14.000 olan nüfusun 40 yıl sonra 1903'te 206.000'e ulaşmasıyla Bakü, Güney Kafkasya'nın en büyük şehri oldu.⁴⁹²

3) Demiryolu ve Petrol Boru Hattı Yapımı

Çarlık Rusyası'nın demiryoluna ilgisi 1834 yılına kadar uzanmaktadır. Yabancı sermaye aracılığıyla yapımı teklif edilen ilk demiryolu projesi, Alman Mühendis Anton von Gerstner tarafından 1838 yılında yapılan Petersburg-Tsarskoe Selo-Pavlovsk hattıydı.⁴⁹³ Uzunluğu sadece 27 kilometre olan bu ilk demiryolunun ardından 1913 yılına gelindiğinde, bütün Rusya'da demiryolu ağının uzunluğu 70.900 kilometreye ulaştı. Demiryolu sektörü Rusya'daki toplam işçi sayısının altıda birine, yani 400.000 işçiye istihdam sağlamaktaydı. Bu alandaki taşımacılık faaliyetleri de yıldan yıla artış göstererek 1873'te 1.117, 1881'de 2.532, 1893'te 4.846, 1896'da 6.145 ve 1904'te 11.072 milyon puda ulaştı.⁴⁹⁴

Demiryolu hatlarının Kafkasya'da yapılmaya başlanması ise Kırım Savaşı sonrasına denk gelmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru petrol taşımacılığında demiryolunun yetersiz kalması üzerine boru hattı devreye girdi.

⁴⁹² Swietochoowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 38-41.

⁴⁹³ Hattın yapımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Anton Ritter von Gerstner, **Bericht über den Stand der Unternehmung der Eisenbahn von St. Petersburg nach Zarskoje Selo**, Leipzig, S.B. Hirschfeld, 1838.

⁴⁹⁴ A.G. Dongarov, **İnostranny Kapital v Rossii i SSSR**, Moskva, Mejdunarodnie Otnoşeniya, 1990, s. 10-12.

a) Poti-Tiflis Demiryolu Hattı

Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolu hattının İzmir-Aydın arasında ve Mısır'da Kahire-İskenderiye hatlarında 1850'li yıllarda hizmete girmesiyle⁴⁹⁵ aynı tarihlerde, Güney Kafkasya'da bir demiryolu hattı yapımı projelendirildi. Bu proje, Mühendis Yüzbaşı B.İ. Statkovskiy'nin hazırladığı, Kafkasya Ordusu Genel Karargâhı Kumandanı D.A. Milyutin'e sunulan rapora dayanmaktadır.⁴⁹⁶ 1856'da sunulan ilk raporda Mühendis B.I. Statkovskiy, öncelikli olarak, Nijniy Novgorad'dan başlayarak Volga Nehri'nden aşağı Hazar Denizi'ne doğru su yoluyla mallarını getiren tüccarlar için bir demiryolu yapılmasını öneriyordu. Bu projeye mallar, Bakü'den Tiflis'e taşınacaktı. Diğerisi ise 1857'de Poti Limanı'nı Tiflis'e bağlayan demiryolu projesiydi. Poti-Tiflis demiryolu projesi mesafe olarak iki kat daha uzun olmasına rağmen Odessa ve Dinyeperli tahıl üreticilerine mallarını Odessa demiryolu ve ardından denizyolu aracılığıyla Karadeniz üzerinden Kafkasya hattına taşımalarına imkân sağlayacaktı.⁴⁹⁷ Yapımı 25 yıl sonra gerçekleştirilecek olan bu hat, ilk olarak Karadeniz ile Tiflis'i bağlayacaktı. Bölgeyi Rusya'nın iç bölgeleriyle birleştirmesi ve ticarî hayatı canlandırması düşünülen hattın güzergâhı Tiflis, Gori, Kutais ve Poti idi. Hattın diğer önemli bir yanı da Kafkasya üzerinden İran'a transit mal geçişini sağlayacak olmasıydı. Hat sayesinde Güney Kafkasya'nın köylerindeki gıda ürünleri Rusya'nın iç bölgelerine ulaştırılacaktı. Bu hatta dair diğer bir öneri ise Moskova'nın ünlü petrol tüccarlarından V.A. Kokorev tarafından öne sürülen Poti-Tiflis hattının uzatılarak Hazar Denizi'nin Karadeniz ile bağlanması teklifiydi. Tiflis'teki üst yönetimle görüşülen bu demiryolu projesi, 1857'de Kafkasya Orduları Komutanı Baryatinskiy tarafından İmparator'a sunuldu.⁴⁹⁸

Hazar Denizi ve Karadeniz arası için planlanan ve uzunluğu 830 verst, maliyeti ise 60 milyon ruble olan hatta, idare tarafından % 5 kâr garantisi verilmekteydi. Kafkasya Genel Valisi Baryatinskiy'e göre Bakü-Tiflis arasında

⁴⁹⁵ Roderic H. Davidson, "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923**, Austin, University of Texas Press, 1990, s. 133.

⁴⁹⁶ Dolgorukov, **İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy...**, s. 1

⁴⁹⁷ Megan Dianne Dean, "Mobility, Commerce and Empire in the Caucasus, 1762-1918", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, s. 158-159; A.T. Sagratian, **İstoriya Jelezniy Dogor Zakavkaziya, 1856-1921**, Erevan, Ayastan, 1970, s. 8-10; Edward Ames, "A Century of Russian Railroad Construction, 1837-1936" **American Slavic and East Euran Rewiew**, Vol.6, No.3/4 (Dec. 1947), s. 68.

⁴⁹⁸ Dolgorukov, **İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy...**, s. 3-9.

askerî açıdan kullanılabilir bir yol olacak, ticari ihtiyaçlara cevap verebilecek ve bölgenin gelişmesine yardım edecekti. Projelendirilen hattın yapımı için kredi aranırken 1861’de yatırım için Londra’daki Leonel Rothschild’e ve Fransa’daki James Rothschild’e teklif götürüldü. Fakat hattın kârlı bir yatırım olmayacağı ve ticarî amaçtan çok askerî amaçlara hizmet edeceği düşüncesiyle teklif Rothschildler tarafından geri çevrildi.⁴⁹⁹

Yapımı Kafkasya Genel Valisi Baryatinskiy tarafından 1864’te onaylanan, Kafkas idaresinin büyük önem verdiği, Transkafkasya Demiryolu’nun ilk hattı olan Poti-Tiflis demiryolu, devletin ihtişamını gösterecek şekilde 1872’de hizmete açıldı. Hattın bölge için önemini yanında, bu görevde gösterisinin bir sebebi de İngiltere’nin 1867’de Hindistan’da açmış olduğu demiryoluna karşı yapılmış bir hamle olmasıydı.⁵⁰⁰ Hizmette giren Tiflis-Poti hattı şu istasyonlardan oluşmaktaydı: Poti, Nova Senaki, Mariana (Samtredi), Kutais, Kvirili (Zestafon), Belagora, Suram, Mihailov (Haşur), Karel, Gori, Grakal, Kaspi, Ksanka, Msheta, Avçal ve Tiflis. Bölge ticaretinde önemli bir dönüm noktası olan bu hat sayesinde bölge ticareti canlandı, ticarî mal taşınması arttı ve yurtdışı transit ticareti gelişti.⁵⁰¹

b) Bakü-Tiflis Demiryolu Hattı

Poti-Tiflis hattının tamamlanmasının ardından Bakü’deki petrol bölgelerinin demiryolu ile bağlantısının kurulmasına başlandı. Hattın projesi 28 Haziran 1878’de, Berlin Kongresi esnasında, Çar II. Aleksandr tarafından onaylandı ve açılışı 20 Ocak 1880’de yapıldı. Güney Kafkasya demiryolunun petrol bölgelerine uzanan bu kolu Bakü-Sabuncu, Sabuncu-Surahan, Bakü-Petrol limanı, Balahan ve Bakü-Surahan olmak üzere beş koldan oluşmaktaydı. Bu hattın başlıca görevi, kerosen fabrikalarını

⁴⁹⁹ Dolgorukov, *İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy...*, s. 10-19.

⁵⁰⁰ İngiltere ve Rusya, İran üzerinde bir demiryolu hattı yapmak için uzun yıllar mücadele vermişler de İngiliz-Rus rekabeti nedeniyle Cihan Harbi’ne kadar demiryolu yapımı bölgede mümkün olmamıştı. İngiliz-Rus rekabetine Almanya Kayzer’i de Rusya’nın Kafkasya, İngiltere’nin Hindistan faaliyetlerine karşı atağa geçerek Berlin-Bağdat Demiryolu’nu ve bu hattı 500 mil daha ileri götürerek Basra’daki İran Körfezi’ne Almanya’yı bağlamayı planlamaktaydı. XIX. yüzyılda sadece bu planlardan Rusya, İran ve Osmanlı toprakları üzerindeki hattı tamamlayabildi. Dean, “Mobility, Commerce and Empire...”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, s. 159-160; Jastrow, Morris, *The War and the Bagdad Railway: The Story of Asia Minor and its Relation to the Present Conflict*, Philadelphia and London, J.B. Lippincott Company, 1918, s.28.

⁵⁰¹ E. Şarabidze-Z. Abuseridze, *Ot Samtrediy Do Batumi (K 100 –Letiyu Stantsiy Batumi i Jeleznarajnoy Liniy)*, Batumi, Sabçota Acara, 1984, s. 7-11; Molčanov, *Po Rossii*, s. 421-422.

Bakü Limanı'na bağlamaktı. Hatta yolcu taşımak için de günlük altı tren hizmet vermekteydi. Tiflis ve Bakü'yü bağlayan hattın 22 Aralık 1879'da kararlaştırılan açılışı, 8 Mayıs 1883'te gerçekleşti ve Hazar Denizi ile Karadeniz, Bakü'den başlayarak Poti'ye kadar demiryolu ile birleşti.⁵⁰² Bu hatla birlikte Bakü petrolü doğrudan Poti üzerinden Karadeniz'e ulaşma imkânına kavuştu.

c) Samtredi-Batum Demiryolu Hattı

Bakü petrolünü Poti'ye ulaştıran hat, yurtdışına petrol ihracatının her geçen gün artmasını sağladı. Bu sevkiyat için hatta iki dingilli 4.050 vagon dan oluşan 15 buharlı tren çalışmaktaydı. Vagonlarla gelen petrol, Poti'de gemilere yüklenmekteydi. Fakat Poti limanının düşük kapasitesi petrol üreticilerinin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmaktaydı. Bunun üzerine hattın, Samtredi'den (eski adı Marian) Batum'a kadar uzatılmasına karar verildi.⁵⁰³

Hattın yapımında, Nobel Kardeşler'in hâkim oldukları kuzey yoluna alternatif aranması etkili olmuştu. Nobel Kardeşler, Hazar Denizi üzerinden petrolü Rusya'ya ve yurtdışına ihraç etmekteydiler. Petrol ürünlerinin Batum üzerinden pazara ulaştırılması amacıyla, 16 Mayıs 1883 tarihinde Çar III. Aleksandr, kısa adıyla BNİTO'nun (*Batum Neftepromushlenoe i Torgovoe Obşestvo*) kuruluşunu onayladı. Bu şirketin başında demiryolunu da yapan A.A. Bunge ve S.S. Palaşkovskiy bulunmaktaydı. BNİTO, 1886 yılında kurulacak olan, *Kaspinsk-Çernomorkago Obşestva*'nın altında faaliyet göstermeye başladı. Bu demiryolunun tamamlanması ile Bakü petroleri Avrupa, Asya Türkiye'si, Mısır, Hindistan ve Çin'e ulaşma fırsatı bulacaktı.⁵⁰⁴

Demiryolunun Poti'den daha güneye, Batum'a uzatılması 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen sonrasında gündeme gelmişti. Bu tercihte, Poti Limanı'nın fırtınalara açık ve dar bir liman olması, Rus sınırlarına yeni dâhil olmuş Batum'un ise daha avantajlı görülmesi etkili olmuştu. Bu etkenlerin yanında, Güney Kafkasya'dan Poti'ye gelen bütün mallar, küçük teknelerle gemilere yüklenmek için

⁵⁰² Dolgorukov, *İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy...*, s. 51-56; Ven. Pavloviç-Novelli, *Starıy Batumi*, Gasizdat Acari, Batumi, 1936, s. 31.

⁵⁰³ Şarabidze, Abuseridze, *Ot Samtrediy Do Batumi...*, s. 6-7.

⁵⁰⁴ St. Gulışambarov, *Obzor Fabrik i Zavodov Bakinskoy Gubernii*, Tiflis, Tip. Kantselyari, 1890, s. 90.

Batum'a gönderilmekteydi. Tersine durumda da Batum'a gelen mallar küçük teknelerle Poti'ye taşınmakta, burada vergiden muaf olarak yeniden kayıklara yüklenip Rion Nehri'nin sol tarafından, demiryolunun bulunduğu sağ tarafına taşınarak vagonlara yüklenmekteydi. Bu işlemler hem zaman kaybına hem de fazla maliyete neden olmaktadır. Özellikle asker sevkiyatı amacıyla bir demiryoluna da ihtiyaç duyulmasının etkisiyle, Batum'un Rus idaresine girişinden yaklaşık iki ay sonra, 1 Kasım 1878'de Çar II. Aleksandr, Poti-Tiflis demiryolu hattının Samtredi istasyonu üzerinden ayrılan bir kolla, Özürgeti üzerinden Batum'a bağlanması amacıyla demiryolu yapımını onayladı.⁵⁰⁵

Batum'a demiryolu yapımı kararının alınmasında Poti'nin hem Tiflis'e hem de Rusya'ya daha yakın olmasına rağmen Batum karşısında yetersiz görülmesi etkili olmuştur. Samtredi'den Batum'a mesafe 99 verst iken, Samtredi'den Poti'ye olan mesafe 62 verstdir. Hattın 37 verst daha uzaması ve maliyetin artması pahasına Batum tercih edilmiştir.⁵⁰⁶ Bu hattın yapımında Nobel'in rakipleri önyak olmuşlardır. Bu nedenle hattın yapımı için gerekli kaynağın petrol üreticilerinden sağlanacağını bilen Nobel'in petrol fiyatlarını aniden düşürmesi, diğer üreticileri maddî darboğaza soktu. Batum'a demiryolu yapımının sorumluluğunu alan petrol üreticisi ve mühendisler A.A. Bunge ve S.S. Palashkovskiy 1861'de bölgedeki demiryolu yapımına kârsız olduğu için kredi vermeyi reddeden Rothschildlere yeniden başvurdu. Bölgedeki ticarî yükselişi ve potansiyeli gören Rothschildlerin Paris kolu Baron Alphonse de Rothschild, hattın tamamlanması için kredi vermeyi kabul etti. Teminat olarak ise bu üreticilerin mülkiyetini ve ihraç için petrol satın alma hakkı talep etti.⁵⁰⁷ Projelendirilmesi, Kasım 1878'de başlayan hattın Batum'a doğru geçebileceği üç alternatif yol vardı. İlki, 84 verst uzunluğundaki Samtredi-Özürgeti (Maharadze)-Batum hattı; ikincisi, 82 verst uzunluğundaki Samtredi-Lahçhut-Batum hattı ve sonuncusu ise kıyı kesiminde 42 verst uzunluğundaki Poti-Batum hattı idi. Bunlardan ikinci hat teknik olarak daha kolay yapılabilirliği ve nüfusun daha fazla olduğu

⁵⁰⁵ Dolgorukov, *İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy...*, s. 57-58.

⁵⁰⁶ N.N. Şavrova, "Nekotoryy Statiçeskiya i Politiko-ekonomiçeskiya Danniya po Voprosu o Svoevremennosti Rassirenija Potiskago Porta", *Sbornik Svedeniy o Kavkaze*, Tom IV, Tiflis 1885, s. 2.

⁵⁰⁷ F.C. Gerretson, *History of the Royal Dutch*, Volume II, Leiden, E.J. Brill, 1958, s. 109; Tony Akaki, *The Transportation of Oil By Sea*, Bloomington, iUniverse, Inc., 2011, s. 2-3; Mesnyanko, *Neft: Ludi, Kotorie İzmenili...*, s. 66-67.

bölgelerden geçmesi nedeniyle tercih edildi. Samtredi-Batum hattının daha net olarak belirlenmesinden sonra limana giden yedi verstlik ek hatla birlikte 105 verst uzunluğa ulaştı. Her bir verst için 62.208 ruble harcanan hattın toplam maliyeti 6.531.864 ruble oldu.⁵⁰⁸

Bakü'yü Batum'a bağlayan hat, 21 Mayıs 1883'te hizmete girdi. Hatta Samtredi, Nigoti, Sajevaro, Lançhuti, Supsa, Notanebi, Kobuleti ve Batum olmak üzere sekiz istasyon bulunmaktaydı. Yük taşıma amacıyla kurulan hatta Batum halkının da yerel idarecilere Batum'u Transkafkasya'nın kültür merkezleriyle bağlayacak bir yolcu hattı açılması talebi üzerine, Batum polis yönetiminin verdiği dilekçeyle Kutais Valisi tarafından Batum'da yolcu istasyonu için yer tahsis edilmesi ve gerekli malzemelerin temin edilmesi emri verildi. Bu hattın yapımı tamamlanana kadar Poti'den Batum'a yükler hafif teknelerle nakledilmekteydi. Yüklerin Tiflis'ten Batum'a nakledilmesinin maliyeti pud başına 25 kopek iken, demiryolunun yapımıyla bu maliyet altı kat azaldı. Hatta 5.394 sarnıçlı vagon taşınmaktaydı ve bunların sadece 35'i özel kişilere aitti. Bakü-Batum hattının yapımı ile Bakü petrolününin yurtdışına gönderilmesi için uygun bir yol bulundu ve bu hatta sadece ilk yedi yılda taşınan petrol miktarı elli kat arttı.⁵⁰⁹

Rus idaresi, Bakü-Batum hattının tamamlanmasıyla demiryolu tarifelerini artırarak Avrupalı malları Kafkasya transit ticaretine kapattı. Rusya'nın bu hamlesi Berlin Antlaşması'na ters düşmekteydi. Batum, Rusya'ya Avrupalı malların Kafkasya'da transit geçişi için serbest liman tayin edilmesi şartıyla verilmişti.⁵¹⁰ Başından beri Rusya, transit geçiş üzerine uzmanlarca çalışmalar yürütmekteydi. Bu uzmanlardan biri olan Silvestr Lvovskiy 1881-1882 yıllarında yürüttüğü çalışmalarının neticesinde, bölgenin transit ticarete kapatılmamasını savundu. Lvovskiy'nin aksine Rusya'nın İran pazarını korumasını savunan Evgeniy A. Tihotskiy ise yolun kapatılması gerekliliğini savunuyordu.⁵¹¹

Güney Kafkasya Demiryolu'nun Bakü'yle bağlanmasıyla Batum'a taşınan milyonlarca pud mal, demiryollarının kapasitesini aşmaya başladı. Hatta taşımacılığı

⁵⁰⁸ Şarabidze, Abuseridze, **Ot Smarediy Do Batumi...**, s. 7-11; Molçanov, **Po Rossii**, s.421-422.

⁵⁰⁹ Şarabidze, Abuseridze, **Ot Smarediy Do Batumi...**, s. 7-11; Molçanov, **Po Rossii**, s.421-422.

⁵¹⁰ **NA**, FO 418/14, belge no:73, Viskonsül Peacock'tan Başkonsolos Stevens'a, Batum, 17 Temmuz 1886; **BOA**, Y.A.HUS, 193/89 lef 1-2-3, (29 Temmuz 1886).

⁵¹¹ Hayri Çapraz, **Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)**, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2012, s. 23.

kolaylaştırmak amacıyla 1886'da Suram Tüneli'nin yapımına başlandı. 1890 yılının Ağustos ayında deneme geçişlerine açılan hat, 16 Eylül'de tamamen kullanıma girdi. Tünelin yapımında İran, Türkiye, Yunanistan ve Rusya'nın iç bölgelerinden gelen yaklaşık iki bin işçi çalıştı.⁵¹² Osmanlı Devleti'nin Batum Başşehbenderi Sedad Bey'in de yakından takip ettiği tünelin resmî açılışı, Kafkasya Genel Valisi ve Kumandanı Şeremetyev tarafından gerçekleştirildi. Sedad Bey'in raporuna göre üç kilometre uzunluğundaki tünel sekiz milyon rubleye mal olmuştu.⁵¹³ İngiliz Konsolosu Peacock'un raporuna göre tünel yapımının öncesi ve sonrasında, geçiş yapan sarnıçlı vagon sayısı karşılaştırıldığında beklentilerin aksine, sevkiyatın artmasında tünelin etkisi olmamıştı.⁵¹⁴

Kafkasya genelinde sürdürülen çalışmalar neticesinde, petrol sevkiyatı ve 1870'lerden itibaren gelişen demiryolu ağı sayesinde Odessa ve Karadeniz limanlarının önemi arttı.⁵¹⁵ Batum'un demiryoluyla Bakü, Tiflis ve imparatorluğun geneliyle bağlanması, şehrin gelişmesini hızlandırdı.⁵¹⁶ Bu hattın diğer bir önemi ise Azerbaycan'ın Rusya ve Batı Avrupa pazarlarına bağlanmasının yanında, İstanbul ile olan bağlantısını da kolaylaştırmasıydı. Zenkovsky'e göre bu sayede Azerbaycan'daki Türk nüfuzu güçlenmişti.⁵¹⁷

d) Bağlantı Hatları

Güney Kafkasya Demiryolu'nun ana hattının tamamlanmasından sonra, bu hat üzerinden Tkibuli (1887), Borcomi (1894), Çiatura (1894) yan kolları tamamlandı. 1894'te kullanıma giren Çiatura kolunun başlıca önemi, Kutais Guberniyası'nda yer alan önemli manganezin taşınmasında yararlanılmasıydı ve bu yol için "manganez yolu" anlamına gelen *margantsevaya doroga* adı da

⁵¹² Dolgorukov, *İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy...*, s. 79-82.

⁵¹³ BOA, HR.TO, 345-72 lef-1-2, (10 Ağustos 1890).

⁵¹⁴ Foreign Office. 1891. Annual Series, No. 871. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1890 on the Trade of Batoum*, London, Great Britain Foreign Office, 1891, s. 4.

⁵¹⁵ Michael F. Hamm, *Kiev, A Portrait, 1800-1917*, Princeton, Princeton University Press, 1995, s. 24.

⁵¹⁶ "Batum", *Voennaya Entsiklopediya*, Sankt-Peterburga 1911, s. 419.

⁵¹⁷ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, Ankara, İpek Matbaası, 1971, s. 114.

kullanılmaktaydı.⁵¹⁸ Bu tür farklı taşımacılık amaçları nedeniyle, Güney Kafkasya Demiryolları, 1889 yılında malların türlerine göre yüklendiği beş farklı bölgeye ayrılmıştı. Böylelikle taşınan malların türüne göre farklı güç ve özelliklerde trenler kullanılmaktaydı.⁵¹⁹

Güney Kafkasya Demiryolu'nun uzatılması 1872'de açılan Poti-Tiflis, 1883'te Bakü-Tiflis-Batum, 1894'te Mihalova-Borjom, 1899'da Tiflis-Kars, 1902'de Aleksandropol (Gümrü)-Erivan, 1908'de Uluhanlı-Culfa ve 1913'te Kars-Sarıkamış hatlarıyla devam etti.⁵²⁰ Batum'da çıkan *Batum Oblastnıya Vedomosti* adlı gazetenin 1912 yılında Ulaştırma Bakanlığı'ndan aldığı bilgiye göre mühendislerden oluşan bir grup, yeni Karadeniz demiryolu hattının etütlerini tamamlamıştı ve sonbaharda çalışmalara başlanması planlanmaktaydı. Hattın güzergâhı Soçah (Soçi), Sohum, Tuaps ve Karadeniz'in kıyısındaki diğer noktalara olacaktı. Yapımı 7.500.000 rubleye mal olan hattın maliyetinin çoğu yabancı bankalarca karşılanacaktı.⁵²¹ Bu dönemde stratejik öneme sahip Sarıkamış demiryolunun yapım çalışmaları en hareketli dönemindeydi. Köprüler ve hattaki yapılar neredeyse tamamlanmıştı. Hattın yapımında, iyi bir tecrübe olması açısından II. Kafkas Demiryolu Taburu'nun alt rütbelileri de yer almaktaydı. Sarıkamış ile kenar mahalleler arasında yer alan istasyonda, çalışanlar için lojman, depo, su pompalama merkezi ve diğer gerekli yapılar inşa edildi.⁵²²

Rus hükümeti, Kars demiryolu çalışmaları devam ederken, uzun zamandır bu hattı Osmanlı sınırlarına kadar uzatmayı planlamaktaydı. Buna rağmen, İngiliz Konsolosu Stevens, "*Ruslar bütün yabancı şirketler üzerinde üstünlük sahibi olabilir fakat Türkler üzerinde asla*" diyerek plana karşı çıkmaktaydı.⁵²³ Güney Kafkasya'da Rus demiryolu ağının gelişmesi ve Osmanlı sınırlarına yaklaşmasıyla birlikte Rus idaresi, Osmanlı Devleti'nden Karadeniz sahilinde demiryolu yapmayı uygun gördüğü zaman, bu imtiyazın sadece Rusya'ya verilmesini talep etmiştir. Ruslar bu

⁵¹⁸ Dolgorukov, *İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy...*, s. 79-82.

⁵¹⁹ Şarabidze, Abuseridze, *Ot Smarediy Do Batumi*, s. 7-11; Molčanov, *Po Rossii*, s. 421-422.

⁵²⁰ "Zakavkazskaya Jeleznıya Dorogi", *Voennaya Entsiklopediya*, Tom X, Peterburg 1912, s. 432; Sergey İvanoviç Vaviov, L.S. Şaumyan, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Tom XVI, s. 339-340.

⁵²¹ "Çernomorskaya Jeleznaya Doroga", *Batum Oblastnıya Vedomosti*, No: 52, (21 Ağustos 1913), s. 2.

⁵²² "Jeleznaya Doroga na Sarıkamış", *Batum Oblastnıya Vedomosti*, No: 54, (28 Ağustos 1913), s.

3.

⁵²³ TNA, FO 65/1650, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (24 Mart 1902).

yolla Karadeniz'in kendilerinden başka bir gücün nüfuzu altına girmesini engellemeye çalışmışlardır. Bu girişim, Almanların Bağdat Demiryolu Projesi'yle güneyde Rusların önüne geçmesine ve Hazar bölgesinde, Rus-İran demiryolunda ve Sibiryaya demiryollarına rakip olarak Rusların karşısına çıkmasına karşı bir hamleydi. Rusların bu girişimi, Anadolu'daki diğer demiryolu imtiyazlarının verildiği bir döneme denk gelmesi nedeniyle dikkate değerdir. Rusya'nın baskıları karşısında Osmanlı Devleti, 23 Şubat 1900 tarihinde Rusya'ya verdiği notada, Karadeniz demiryollarının yapım hakkının kendinde olduğunu belirtmiş, fakat bu demiryollarının yapım işlerini yabancı bir şirkete verme kararı gündeme gelirse, bu şirketin hattın Osmanlı Devleti'ne ait olması kaydıyla Rus girişimcilere verileceğini vurgulamıştır.⁵²⁴ 1900 yılında Batum-Trabzon Demiryolu projesine dair *Çernomorskiy Vestnik* adlı gazetenin haberine dayandırılan bilgiye göre Petersburg ve Moskova gazetelerinde Rusya ve Osmanlı devletlerinin ekonomik işbirliği için Batum-Trabzon ve Kars-Erzurum demiryolları projelerinin öneminden bahsedilmekteydi.⁵²⁵ Rus idaresi, bu talebi, II. Abdülhamid'in birkaç defa Karadeniz'i "*Rus ve Osmanlı Denizi*" olarak adlandırmasına dayandırmaktaydı.⁵²⁶

Bu dönemde dile getirilen diğer bir proje ise Batum ticaretini canlandıracağı düşünülen Batum-Artvin-Kars demiryoluydu. Tiflis üzerinden Kars'a ulaşan hat, dolambaçlı ve maliyetli idi. Çoruh Vadisi'nden başlayıp Artvin üzerinden Batum'u Kars'a bağlayacak bir hat ise hem mesafeyi kısaltacak, hem de bölgeyi tarım ve madencilik sektörüne açacaktı. Özellikle de madencilik sektöründe yolların yetersizliği birçok cevherin çıkarılmasına ve taşınmasına engel olmaktaydı. Tarımsal açıdan da ürünlerin taşınmasına yardımcı olacaktı. Böylelikle Batum, Artvin ve Kars arasındaki ticarî ilişkiler de artacaktı.⁵²⁷ Bölgenin maden ve orman kaynaklarından yararlanılabilmesi için Çoruh Vadisi ve kolu olan İmerhev'e kadar bir demiryolunun ulaşması gerekli görülmekteydi. Coğrafi ve topoğrafik şartların demiryolu yapımını zorlaştırmasına rağmen böyle bir demiryolunun Ardahan ve Artvin okruglarındaki

---

⁵²⁴ Samet Tufan, "Ermeni Sorununun Etkisinde Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve 1900 İtilafnamesi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2018, s. 67-68.

⁵²⁵ BOA, HR.TO, 356-67, (10 Mart 1900).

⁵²⁶ BOA, Y.PRK.HR, 33-34, (29 Mart 1913).

⁵²⁷ No. 4457. Annual Series, *Diplomatic and Consular Reports Russia: Report for the Year 1909 on the Trade of Consular District of Batoum*, London, Great Britain Foreign Office, 1910, s. 6-8.

madencilik, hayvancılık, meyvecilik, zeytincilik, üzümçülük ve tütüncülüğün geliştirilmesine katkı sağlaması planlanmaktaydı.⁵²⁸

Rus idaresi, bölgedeki ekonomik işbirliğini geliştirme adına Karadeniz sahil şeridini demiryolu ağıyla birleştirmeyi planlamaktaydı. 1904 yılında İngiliz konsolosluk raporunda hattın yapılması durumunda Artvin, Ardanuç, Ardahan ve çevre bölgelerin ekonomik olarak kalkınacağı, nüfusun artacağı ve bu bölgelerin Rusya'dan getirilen göçmenlerin iskânı için de kullanılabilceği ileri sürülmekteydi. Hat, İran'a giden ve İran'dan gelen transit mallar için de kullanılabilcekti.⁵²⁹ Ayrıca her yıl bölgeyi ziyaret eden turist ve yolcu taşımacılığında da hattın yararlanması ve gelir elde edilmesi planlanmaktaydı. Bu amaçla I. Dünya Savaşı döneminde de çalışmalar sürdürülerek 1915-1916 yıllarında Batum-Kars ve Batum-Trabzon demiryolu projeleri hazırlandı. Mühendis Svişevskiy tarafından hazırlanan Batum-Kars demiryolu projesinin güzergâhı, Batum Limanı'ndan başlayıp Artvin, Ardanuç, Kars Oblastı ve Erivan Guberniyası'ndan geçerek İran'a ulaşıyordu.⁵³⁰

Bu projelerin gerçekleşmesi durumunda Berlin Antlaşması'yla Rusya'ya geçmiş olan Kars, Ardahan ve Artvin bölgeleri Batum ile bütünleşmiş olacaktı. Buralardaki her türlü üretim, Batum Limanı üzerinden kolaylıkla Rus ve yabancı pazarlara sevk edilebilcekti. Kars Oblastı'nda bulunan zengin otlaklarda yetiştirilen büyükbaş hayvanlar, bu hat sayesinde ihracat amacıyla en kısa sürede Karadeniz'e ulaşma imkânına kavuşacaktı. Farklı iklim ve doğa şartlarına sahip bu komşu bölgeler, ihtiyaç duydukları ürünlerin alışverişini yapabilecekti. Batum Oblastı'nın üst kesimlerindeki keresteyi Kars'a ve Batum'daki kutu fabrikalarına, Kulp tuzunu ihracat için Batum Limanı'na sevk etmek kolaylaşacaktı. Projelendirilen Batum-Artvin-Yagni-Bugdaşen hattı, İran ve Karadeniz limanları arasında yapılacak mal sevkiyatı için en kısa transit yoldu. Diğer bir açıdan da Batum-Kars demiryolunun yapımı, Çoruh ve İmerhev vadilerince bölünmüş olan ve Rus idaresinde geçen uzun yıllara rağmen hâlâ Türk bölgeleri olarak kalmaya devam eden Acara ve Şavşat'ı tamamen Rusya'ya bağlayabilcekti.⁵³¹ Bu hattın İran'dan

⁵²⁸ **Proekt Soorujeniya Batum-Karsskoy Jeleznoy Dorogi: Batum-Agin-Bugdaşen 1915 God**, Tiflis, Elektropeç. Gruz. İzd. t-va, 1916, s. 1-2.

⁵²⁹ **TNA**, FO 65/1690, Konsolos Stevens'ten Sir T. Sanderin'e, (30 Haziran 1904).

⁵³⁰ **Proekt Soorujeniya Batum-Karsskoy Jeleznoy Dorogi...**, s. 11.

⁵³¹ **Proekt Soorujeniya Batum-Karsskoy Jeleznoy...**, s. 4-7.

sınıra kadar olan mesafeyi 200 verst kısaltması, hem de Artvin, Ardahan ve Kars'ın yerel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi planlanmasına rağmen proje durdurularak 1916 yılında Batum-Trabzon askerî demiryolunun hazırlık çalışmalarına başlandı. 22 Aralık 1916 tarihli belgeye göre Batum Şehir Meclisi'nin 31 Ekim 1916 tarihli oturumunda, Batum-Trabzon arası askerî demiryolu hattının elektrikle aydınlatılmasına dair yapılacak çalışmaların belirlendiği görülmektedir.⁵³² 1916 yılı yazında yapımına başlanan Batum-Trabzon askerî demiryolu, 1917 Şubat Devrimi ve ekonomik şartlar nedeniyle durdurulmuştur.⁵³³

Tablo-3 Güney Kafkasya Demiryolları'nın Bitiş Tarihleri ve Uzunlukları		
Hat	Tamamlanma Yılı	Uzunluk
Poti-Kivrili-Tiflis	1872	309
Bakü-Sabuncu-Surahan	1880	210
Samtredi-Batum	1883	60
Tiflis-Bakü	1883	549
Rion-Kutais-Tkvibuli	1887	49
Mihailova-Borjom	1899	30
Tiflis-Kars	1899	300
Balacar-Bakü	1900	14
Aleksandropol (Gümrü)-Uluhanlı-Erivan	1902	154
Borjom-Bakuriani	1902	37
Şorapan-Saçhere	1904	49
Uluhanlı-Culfa	1908	189
Kars-Sarıkamış	1915	56
Navtlug-Gurcan-Telav	1915	149
Sarıkamış-Erzurum-Mamahatun	1916	270
Sofiyen-Şerefhane	1916	53
Şahtahtı-Karakilis	1916	203
İstoriya Jeleznodorojnogo Transporta Rossii, 1836-1917, Tom I, Sankt Peterburg-Moskva 1994, s. 315.		

Genel olarak değerlendirildiğinde, Bakü, Tiflis, Erivan, Kutais, Elizavetpol ve Batum, Kars oblastlarından geçen Güney Kafkasya Demiryolları'nın toplam uzunluğu 1911 yılında 1.714 verste ulaşmıştı. Bu hattın 842 versti Bakü-Batum hattı, 517 versti Tiflis-Culfa güney kolu, 270 versti yan hatlar ve bağlantı yolları, 85 versti ise Şorapan-Sachhere ve Mihailova-Bakuryani hattından oluşmaktaydı.⁵³⁴ 1900

⁵³² BOA, YB(21), 9/12, (22 Aralık 1916).

⁵³³ Malhaz Sioridze, "K İstoriya Ustroystva Jeleznodorojnih Vetvey v Yugo-Zapadnoy Gruzii", **Narkvevebi Batumis İstoriidan I**, Tbilisi, Gamomtsemloba: Universalı, 2011, s. 76.

⁵³⁴ "Zakavkazskaya Jeleznıya Dorogi", **Voennaya Entsiklopediya**, Tom X, Peterburg 1912, s. 432; Sergey İvanoviç Vaviov, L.S. Şaumyan, **Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya**, Tom XVI, s. 339-340.

yılında hizmete giren Bileceri (Bakü)-Derbent hattı, Güney Kafkasya'yı Kuzey Kafkasya üzerinden Rostov ve Moskova'ya bağladı.⁵³⁵

e) Bakü-Batum Petrol Boru Hattı

Petrolün boru hattıyla ilk kez taşınması, 1862 yılında Pensilvanya'da, 1.000 feet* uzunluğundaki bir boru hattıyla denenmiştir.⁵³⁶ Bu tarihten yaklaşık 20 yıl sonra tamamlanan Bakü-Batum demiryolu, Kafkasya'daki petrol endüstrisini yeniden canlandırdı ve Bakü petrolünün okyanusla doğrudan bağlantı kurabilmesini sağladı. İlk başlarda demiryolunun petrol ürünlerini taşımadaki iyi performansına rağmen zamanla artan ihracat nedeniyle demiryolu, Batum'a istenilen miktarda petrolü taşımada yetersiz kaldı. Kapasite yetersizliğinin yanında hattaki dar geçitler ve trenlerin tam yüklü olarak tırmanmakta zorlandığı yokuşlar sorun olmaktaydı. Buralarda, taşınan yük demiryolu işçilerince ya indirilmekte ya da trenin çekebileceği düşük bir ağırlığa getirilmekteydi. Bazen de yükler bir süre yük hayvanlarının sırtında götürülmekteydi. Hattın çalışmasını ve verimliliğini etkileyen bu durum nedeniyle daha fazla petrol sevkiyatı için İngiliz ve Rus girişimcilerce Bakü ve Batum arasında kerosen taşıma amacıyla bir boru hattı yapılması düşüncesi ortaya atıldı. Rus makamları boru hattının özel sektör tarafından yapılmasının rekabet doğuracağını ve demiryolunun gelirlerini düşüreceğini düşünmekteydi. 1882 yılında düşüncesi ortaya atılan boru hattının, sadece Mikhailova'dan Batum'a kadar olan kısmı 1890 yılında tamamlandı. Bakü'ye kadar olan kısmının yapımına ise 1897'de başlandı. Bakü'den Mihailova'ya kadar olan demiryolunun eğimi sabitti ve bu noktadan sonra yolun oldukça dik olması nedeniyle yük trenlerinin bölünmesine ve hafif trenlerin bile vagonları çekebilmesi için fazladan motor gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle, ilk olarak boru hattının Mihailova'dan Batum'a kadar olan 140 millik** kısmı inşa edildi. Bu zorluğu aşmak için 8 inçlik boru hattı döşenerek depolama yeri ve pompa istasyonları kuruldu. 1900 yılında boru hattını Ag-Taglia'ya kadar genişletme çalışmalarına başlandı ve hattın Bakü'ye kadar

⁵³⁵ Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii, Sobranie Tretie, Tom XX, 1900, Petrograd 1902, s. 756.

* 1 feet 0,3 metredir.

⁵³⁶ George A. Antaki, **Piping and Pipeline Engineering: Design, Construction, Maintenance, Integrity and Repair**, New York, Taylor&Francis, 2003, s. 5.

** 1 mil: 1,609344 kilometredir.

uzatılması kararlaştırıldı. Boru hattı tamamlandığında demiryolu ile taşınan miktara eşit, yıllık yaklaşık 60-65 milyon pud* petrol ve yapılacak belli başlı düzenlemelerle boru hattıyla 100 milyon puda kadar kerosen taşınması öngörülüyordu. 1901 yılında mühendislerin öngörüsüne göre projenin tamamlanması hâlinde taşıma ücretleri de düşecekti. Bakü'den 1 pud** kerosenin Batum'a taşınma maliyeti demiryolundaki sarnıçlı vagonlarda 3,9 kopek iken, boru hattı ile yıllık 50 milyon pud taşınması hâlinde ise 1,2 kopeki geçmeyecekti.⁵³⁷ 1906'da toplamda 25 milyon rubleye mal olan Bakü-Mikhailova arasındaki boru hattı hizmete girdi.⁵³⁸ Bu hatta Mihailova, Samtredi, Supsa ve Batum'da gazyağını boru hattından pompalama amacıyla Amerika Brooklyn bölgesinden ithal edilen pompalar kullanıldı.⁵³⁹ Yapımına Ermeni kökenli zengin petrol üreticisi Aleksandr İvanoviç (Ovanesoviç) Mantaşev'in (Mantaşyants) finansal destek sağladığı 835 km uzunluğundaki boru hattından gelen gazyağı,⁵⁴⁰ istasyonlardaki pompalar yardımıyla Batum iskelesinde vapurların sarnıçlarına doldurularak ihraç edilmeye başlandı.⁵⁴¹

B) ÜRETİM VE TİCARET

1) Osmanlı Döneminde Bölgede Üretim ve Ticaret

Rusya'nın Kafkasya'da geliştirmeye başladığı ulaşım, haberleşme ve ticarî faaliyetlerle birlikte bölge genelinde bir bütünlük sağlanmıştır. Rusya'nın hâkim olduğu bu bölgedeki gelişmelerin aksine, henüz Osmanlı idaresinde bulunan Batum ve Acara bölgesinde yerel bir ticaret hâkimdi. Bu açıdan Batum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Rusya'nın Kafkasya'nın tamamında hâkimiyetini kurabilmesi için ihtiyaç duyduğu tek eksik parça idi.

* 1 pud: 16,4 kilogramdır.

** Yaklaşık olarak 16,380 kilograma denk gelen ağırlık birimi.

⁵³⁷ Thompson, *The Oil Fields of Russia...*, s. 29-31.

⁵³⁸ D. Gambashidze, *The Caucasian Petroleum Industry and Its Importance for Eastern Europe and Asia*, London, Anglo-Georgian Society, 1918, s. 14.

⁵³⁹ N.P. Zubugina, *Otçet Predsedatelya Sub-Komissii Vısoçayşe Uçrejdennoy Komissii po Ustroystvu Neftyanogo Gorodka v Batume, Komandirovannoy na Kavkaz dlya İzüçeniya Usloviy Mestnoy Neftepromışlennosti i dlya Obsujdeniya Voprosov, Kasayüşihsyia Blagoustroystva Batumskih Neftepromışlennih Uçrejdeniy*, Sankt-Peterburg, Tipo-lit. P.Golike, 1899, s. 121-122.

⁵⁴⁰ V.Z. Akopyan, *Stariy Artvin: İstoriko-Kulturniy Oçerk*, Pyatigorsk, Pyatigorskiy Gosudarstvenniy Lingvistiçeskiy Universitet, 2012, s. 82.

⁵⁴¹ Hakkı Raif Ayyıldız, *Güney Kafkasya Cumhuriyetler I: Gürcistan*, İstanbul, Cituri Biraderler Basımevi, 1946, s. 13.

Osmanlı Devleti idaresindeki Batum ve Acara'da üretim faaliyetleri çoğunlukla el zanaatları, kumaş, ipek ve ev gereçleri üzerinde yoğunlaşmıştı. Bölgede bıçak, yatağan ve tüfek üretimi Aşağı Acara-Maçahel, Tsmore, Sagoreti ve Aho'da yaygındı. Bölge bakır, gümüş eşya üretimi ve çok sayıdaki kincal (Kafkas hançeri), tüfek ve silah atölyeleriyle ün kazanmıştı. Acara'da üretilen tüfekler komşu ülkelerde *Macahela* adı ile tanınmaktaydı. Bu dönemde, Acara'daki tarımsal faaliyetler içinde patates, domates, pancar, şalgam ve diğer sebzeler henüz bilinmemekteydi. Batum Sancağı'nda en fazla pirinç ve ardından mısır (mais) yetiştirilmekteydi. Keten, meyve ve balkabağı bölgede yetiştirilen diğer temel ürünlerdi. Bölgesel verimlilik açısından Aşağı Acara'da ılık iklim ve nem nedeniyle Yukarı Acara'dan daha fazla tarımsal verim alınmaktaydı.⁵⁴²

Bölgede, komşu Gürcü toprakları ve Gurya bölgesi ile yapılan değiş tokuş, ticarete önemli yer tutmaktaydı. Acara'dan Gurya'ya canlı hayvan, peynir, süt gibi ürünler gönderilmekte ve Avrupa menşeli mallar kaçak olarak Acara üzerinden Gurya'ya geçirilmekteydi. Özurgeti'den ise Acara'ya gönderilen pamuk, sicim ve ipek kumaşlar dükkân ve pazarlarda satılmaktaydı. Piyasada satılan ürünlerin çoğu Fransız ve İngiliz malıydı. Bölgede araştırmalarda bulunan Dimitri Bakradze, Lazistan Paşalığı'nın merkezi olan Batum'un kayda değer bir ticaretinin olmadığını ve bölgedeki yerel ihtiyacı karşılamaya dönük üretim yapıldığını belirtmiştir. Ticaret küçük dükkânlarda, kahvehanelerde ve açık alanlarda yapılmaktaydı. Bölgenin önemli merkezlerinden olan Çürüksu'da, içlerinde çok az mal bulunan 45 dükkân bulunmaktaydı. Bölgede çoğunlukla Ermeni ve Tatarlar, az da olsa Acaralılar ticaretle uğraşmaktaydı. Ermeniler, Şam'dan sabun, mum, makas, ayna gibi Fransız üretimi basit malların ticaretini; Rumlar ve Tatarlar ise İngiliz malı yün ve basma kumaş ticareti yapmaktaydılar. Halkın düşük alım gücü nedeniyle bu ürünler, çok uzun süre dükkânlarda satılmadan kalmaktaydı. Bu dönemde ticaretin ve üretimin düşüklüğü nedeniyle Bacelidze'ye göre Batum "*şehirden çok bir köy*" görünümündeydi.⁵⁴³

⁵⁴² Bacelidze, *Osnovnie Voprosı Ekonomiki...*, s. 14-17.

⁵⁴³ Bacelidze, *Osnovnie Voprosı Ekonomiki...*, s. 27.

Osmanlı döneminde Batum'un ticaretinde dönüm noktası, Rusya'nın Kırım Savaşı'nın ardından Poti'deki* ticarî faaliyetlerini artırması ve ROPIT'in Karadeniz'de Batum'a sefer yapmasıyla oldu. Önceleri kirli bir liman olması nedeniyle gemi kumpanyalarının tercih etmediği limana gemiler sefer yapmaya başladı.⁵⁴⁴ Bölgeye ilgisini günden güne artıran Rusya, Batum ve Kars'a konsolos vekili tayin etti.⁵⁴⁵ Bu gelişmelerle birlikte Batum'da yeni bir şehrin kurulması planlanmakta ve ticarete uygunluğu nedeniyle Batum'un "*bir nokta-i cedide-i ticaret*" olacağı düşünülmekteydi.⁵⁴⁶ 1865 yılında Batum kasabasında 200 hane, 400 dükkân, 2 cami, 1'er medrese ve hamam bulunmaktaydı. Şehrin gelişmeye açık olması nedeniyle Sultan Abdülaziz'in annesi tarafından Batum Limanı'nın burnunda Burunbaşı adı verilen mevkide Aziziye Şehr-i Cedid, Aziziye Camii⁵⁴⁷ ve hükümet konağı inşa ettirildi.⁵⁴⁸ Ticaretin, ulaşım faaliyetlerinin ve liman trafiğinin artmaya başladığı bölgenin Osmanlı ve Rusya arasında önemli bir noktada bulunması nedeniyle, bir karantinahane inşa edilmesi kararlaştırıldı.⁵⁴⁹

Batum'un dış ticareti hakkında Konsolos Palgrave'in 1867-1868 yılı raporunda verilen rakamlar, ticaretin genel bir görüntüsünü yansıtması bakımından önem taşımaktadır. Raporun yazıldığı dönemde Batum'a İstanbul'dan 20.007 ton kapasiteyle 52 Rus yük gemisi ile Odessa'dan 16.203 ton kapasiteyle 26 gemi gelmekteydi. Ayrıca Poti'den gelen küçük buharlıların sayısı yılda 104'tü. Bahsi geçen yıllarda toplam gemi sayısı 182 ve yük miktarı 61.028 ton olmuştur. Batum'a ithâl edilen ürünlerin başında kömür geliyordu. Bunun dışında ekmek, tahıl (arpa, buğday, mısır), keten ve kereste de Batum'a gelen mallar arasındaydı. N. Nikoladze'ye göre Batum'dan sadece iyi verim alınan mısır, bunun yanında piriç,

---

* Poti olarak bilinen Faş şehri kaynaklarda *Farş*, *Fasis*, *Fase* olarak geçmekte, Rion Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunmaktadır. Mahir Aydın, "Faş Kalesi", **Osmanlı Araştırmaları**, VI, 1986, s. 67.

⁵⁴⁴ **BOA**, A.MKT.MVL, 19/70, (24 Mart 1849).

⁵⁴⁵ **BOA**, İ.HR, 137/7110, (14 Kasım 1856).

⁵⁴⁶ **BOA**, MVL, 670/60, (18 Mart 1864).

⁵⁴⁷ **BOA**, İ.MVL, 529/23759, (22 Nisan 1865); **BOA**, MVL, 696/5, (18 Aralık 1864); **BOA**, MVL, 702/44, (24 Nisan 1865).

⁵⁴⁸ **BOA**, MVL, 722/90, (4 Ağustos 1866); "Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, By Mr. Consul W. Gifford Palgrave", **Commercial Reports Received at the Foreign Office From Her Majesty's Consuls, During the Year 1868. August to December**, London, Printed by Harrison and Sons, 1869, s. 364.

⁵⁴⁹ Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905), **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 26/1, 2016, s. 65.

balık yağı, bal ve balmumu, az miktarda da kereste ve yakacak odun ihraç edilmekteydi. Bu dönemde Çürüksu, Keda, Gönve ve Hulo gibi yerleşim yerlerinde ticarî faaliyetler düşük seviyedeydi.⁵⁵⁰ Çürüksu'da 1872'de haftada bir gün kurulan, çevre köylülerin gelip hem satış hem de alışveriş yaptığı ahşap dükkânlar inşa edildi. Bu tür dükkânlardan Gönve'de de toplam 78 adet bulunmaktaydı.⁵⁵¹

Yukarı Acara'da bütün üretim merkezleri Hulo Köyü'nde toplanmıştı. Burada terziler, kunduracılar, hamamcılar, demirciler, soğuk silah üreticileri ve diğer meslek grupları bulunmaktaydı. Yukarı Acara'da toplam 10 dükkân ve Aşağı Acara'da Keda Köyü'nde üç demirci vardı. Diğer köylerde ise çilingirlik, anahtarcılık yapılmaktaydı. Gönve ve Kinrişi kazalarında ise çanak çömlek dışında, kayık yapımında kullanılan kereste üretilmekteydi. Çanak çömlek üretiminin gelişmiş olduğu Acara'da tuğla ve kerpiç atölyeleri bulunmaktaydı.⁵⁵²

Osmanlı döneminde Batum ve çevresi üretimin yerel ölçekte gerçekleştiği, İngiliz ve Fransız mallarının piyasada yaygın olduğu bir ekonomiye sahipti. Bölgede ticarî canlanma, Rus ve diğer vapur şirketlerinin Batum Limanı'na sefer yapmaya başlaması, Poti Limanı'nın gelişmesi ve Tiflis-Poti demiryolunun yapılmasıyla başladı.⁵⁵³ 1860'lı ve 1870'li yıllarda Batum ve çevresinde ticaret ve imar açısından bir gelişme dönemi yaşanmaya başlanmıştı. Palgrave, bunu kanıtlar nitelikte 1872 yılı raporunda, 20 yıl önce küçük bir kasaba olan Batum şehrinin gelişmeye başladığından bahseder. Palgrave'ye göre Batum'da 246 ev, daimi yaşayan 1.383 kişi vardı. Geçici olarak yaşayanların sayısı ise 400'dü. Batum'daki 385 dükkânın bazılarında yeterli ürün sağlanabiliyordu. Bu dönemde gelişen Batum, Odessa'dan Kerç'e giden Rus vapurları ve Trabzon seferleri için önemli bir nokta hâline gelmişti.⁵⁵⁴ Bu gelişmelere rağmen Batum, çevresindeki Rus şehirlerine göre oldukça küçük bir ticarî faaliyete sahipti.

---

⁵⁵⁰ **Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878): British Archives on the Caucasus: Georgia**, Ed. Hugo Greenhalgh; Robert L. Jarman, London: Archival Publications, 2003, s. 535-540.

⁵⁵¹ **Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878)...**, s. 554-555.

⁵⁵² Bacelidze, **Osnovnie Voprosi Ekonomiki...**, s. 50-53.

⁵⁵³ **Kavkazskiy Kalendar na 1881 God**, Otdeleniye Vtoroy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880, s. 58-64.

⁵⁵⁴ **Adjara and the Russian Empire (1878-1917)...**, s. 544-545.

2) Rus İdaresinde Bölgedeki Sanayi İşletmeleri

Batum, yerel ihtiyaçları karşılayabilecek seviyede ticarî hacme sahip iken 1883 yılında Bakü-Batum demiryolu hattının tamamlanmasıyla petrol ihracatında dünyanın en önemli merkezlerinden biri hâline geldi. Bakü petrollerini Batum'a taşıyan boru hattının yapılmasıyla limanın önemi daha da arttı. Batum'dan en fazla ihracatı yapılan başlıca petrol ürünü gaz yağı idi. Bu nedenle Bakü'den gelen petrol ürünleri Batum'da kutulanmakta; teneke kutularda, sandıklarda veya petrol tankerlerine toplu olarak doldurulmak suretiyle sevkiyatı yapılmaktaydı. Bu tür işletmelerin artmasıyla birlikte şehir ve sanayi bölgelerinin birbirinden ayrılmasına yönelik birtakım çalışmalar yapıldı. Petrol tesisleri belli bir alana toplanarak bu bölgeye petrol kasabası anlamına gelen “*neftyanoy gorodok*” adı verildi. İhraç edilecek petrol ürünleri şehrin batı tarafında ve hemen kenarında yer almaktaydı. Petrol kasabasında neredeyse tüm yönlere döşenmiş, petrol tesislerini Güney Kafkasya Demiryolu'na bağlayan demiryolu hatları bulunmaktaydı.⁵⁵⁵ Batum'daki petrol tesislerini daha düzenli hâle getirmek amacıyla Çar II. Nikolay, 1900 yılında Batum'da bir petrol kasabası yapımını onayladı ve bu plan dâhilinde gaz yağının güvenli bir şekilde depolanabileceği rezervuarlarla, muhtemel yangınlara karşı kullanılabilir bir itfaiye tesisi yapımına başlandı.⁵⁵⁶

Neftyanoy Gorodok'ta dolun istasyonu, kutu, sandık ve fiçî üretim tesisleri, işçiler için barakalar, memurlar için lojmanlar, yemekhaneler, depolar ve hızarhaneler bulunmaktaydı. Bu tesisler, ihraç edilecek petrol ürünlerinin kutulanması veya tanker gemilere dolun yapılması için dolun merkezi olarak hizmet vermekteydi. Dolun istasyonlarında kazan dairesi ve pompa tertibatı bulunmaktaydı. Rezervuarlardan bu istasyonlara borularla getirilen petrol ürünleri, tanker gemilerine doldurulmaktaydı. Bu rezervuarların kapasitesi 30 ile 250 bin pud arası ve nadiren daha fazla olabilmekteydi. İstasyonda bulunan demiryolu sayesinde sarnıçlı vagonlar petrol ürünlerini doğrudan boşaltabilmekteydiler.⁵⁵⁷ Pek fazla tercih edilmemekle birlikte rezervuarların dışında, sarnıçlı vagonlar doğrudan kıyıdaki petrol iskelesine

⁵⁵⁵ Zubugina, *Otçet Predsedatelya Sub-Komissii...*, s. 1.

⁵⁵⁶ “*Ves' Kavkaz*” *İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik*, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 30.

⁵⁵⁷ Zubugina, *Otçet Predsedatelya Sub-Komissii...*, s. 2-4.

yanaşarak demiryolunun altından gemiye ulaşan hortumlar aracılığıyla da dolum yapmaktaydılar.⁵⁵⁸

Batum'daki sanayi kuruluşlarında işçi sayısı bakımından en büyük paya kutu ve sandık fabrikaları sahipti. Şehirdeki ilk kutu fabrikası, Batum'a demiryolu projesini de gerçekleştirmiş olan A.A. Bunge ve S.S. Palaşkovskiy tarafından 1882 yılında projelendirildi ve ertesi yıl BNITO (*Batum Neftepromişlenoe i Torgovoe Obşestvo*) adıyla faaliyete geçti.⁵⁵⁹ Bu fabrika, aynı zamanda Batum'daki petrol ürünlerinin depolandığı ilk rezervuara sahipti.⁵⁶⁰

Tablo-5 Batum'da Faaliyet Gösteren Kutu-Teneke Fabrikalarının 1896-1898 Yılları Üretimi						
Firma Adı	1896		1897		1898	
	Sandık Sayısı	Teneke Kutu Sayısı	Sandık Sayısı	Teneke Kutu Sayısı	Sandık Sayısı	Teneke Kutu Sayısı
Bnito	3.174.661	6.349.322	3.423.691	6.847.382	3.372.688	6.745.376
Mantaşev	2.215.850	4.431.700	2.044.350	4.088.700	2.955.450	5.910.900
Tsovyanov	1.608.473	3.216.946	1.905.690	3.811.380	1.460.000	2.920.000
Sideridis	1.223.020	2.446.040	1.147.570	2.295.140	912.500	1.825.000
Haçatriants	1.150.000	2.300.000	1.400.000	2.800.000	1.825.000	3.650.000
Rihner	-	-	-	-	365.000	730.000
Mesropov	1.727.677	3.455.354	354.370	708.740	Faaliyette Değil	
Yujno-Russkii Bank					Faaliyette Değil	
Gramatikopulo					492.750	985.500
Toplam	11.099.681	22.199.362	10.275.671	220.551.342	11.383.388	22.766.776

N.P. Zubugina, *Otčet Predsedatelya Sub-Komissii Vısoçayşe Uçrejdennoy Komissii po Ustroystvu Neftyanogo Gorodka v Batume, Komandirovannoy na Kavkaz dlya İzuçeniya Usloviy Mestnoy Neftepromişlennosti i dlya Obsujdeniya Voprosov, Kasayuşihşya Blagoustroystva Batumskih Neftepromişlennih Uçrejdenny, Sankt-Peterburg, Tipo-lit. P.Golike, 1899, s. 14-15.*

Bu tür fabrikaların Batum'da kurulmasında, serbest bölge rejimi nedeniyle ithal edilen makine, parça ve tenekeden vergi alınmaması etkiliydi.⁵⁶¹ “Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol ve Ticaret Şirketi”nin* bünyesindeki BNITO, 1886 yılında Rothschildlerin Paris kolu tarafından satın alındı.⁵⁶² Petrol ticaretinin gelişmesiyle

⁵⁵⁸ Zubugina, *Otčet Predsedatelya Sub-Komissii...*, s. 10.

⁵⁵⁹ St. Gulışambarov, *Obzor Fabrik i Zavodov Zakavkazkogo Kraya*, Tiflis, Tip. Kantselyari, 1894, s. 196-198.

⁵⁶⁰ Dakışeviç, *Batum*, s. 5.

⁵⁶¹ Tsereteli, “Oçerk Targova-Promişlennago...”, s. 431-432.

* *Kaspiysko-Çernomorskoe Neftepromişlenoe i Torgovoe Obşestvo*

⁵⁶² *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s. 33-34.

1885'te Sideridis* ve Rihner, 1887'de Haçatriants, sonraları Mantaşev, Tsovianov Kardeşler tarafından da kutu fabrikaları kuruldu. Ayrıca bunlar dışında da bazı küçük ölçekli kutu fabrikaları açıldı. 1898'de Batum'da sürekli faaliyette olan toplam dokuz kutu-teneke fabrikası vardı. Bakü-Batum demiryolu hattında, 1899 yılı itibariyle petrol ürünlerinin taşınması için 5.397 sarnıçlı vagon kullanılmaktaydı. Bunların 4.021'i gazyağı, 981'i mazot, 351'i yağlama yağı ve 44'ü su taşımaktaydı. Gazyağı sevkiyatında kullanılan 38 vagon Kars demiryolu için alınmıştı. Petrol taşıyan bir vagonun Bakü'de doldurulması, Batum'a gelmesi ve boşaltılması yedi gün sürmekteydi.⁵⁶³

Fabrikaların kutu yapımında ihtiyaç duyduğu kerestenin yarısı Galati'den**, % 35'i Herson ve Çariçin'den***, % 15'i ise yerel üreticiler olan Maksimov ve Serebrayakov'dan temin edilmekteydi.⁵⁶⁴ Çok az olmakla birlikte Giresun'dan da kereste alınmaktaydı.⁵⁶⁵ Kafkasya'da ormanlara olan ulaşım zorlukları nedeniyle dışarıdan temin edilen kereste, Batum'a iki yolla getirilmekteydi. Doğrudan Galati'den Batum'a ya da demiryolu ile Odessa'ya, buradan da gemilerle Batum Limanı'na getirilmekteydi. Rusya'da Kafkasya, Herson, Ren, Novorossiysk gibi bölgelerdeki kereste tüccarlarından da temin edilmekteydi. Kış aylarında nehirlerin donması ormanlardan yapılan taşımacılığı ve dolayısıyla kereste teminini zorlaştırmaktaydı. Batum bölgesinin çok yağış alması, getirilen kerestenin korunmasını da zorlaştırıyordu.⁵⁶⁶ Teneke kutu yapımında kullanılan beyaz teneke İngiltere'den ithal edilmekte ve bir teneke kutunun maliyeti 24-28 kopeke gelmekteydi.⁵⁶⁷ Kutu ve teneke imalatında kullanılan çivi Petersburg ve Riga'dan, kalay İngiltere ve Fransa'dan, lehim için gerekli kırmızı bakır Rusya ve Fransa'dan, kurşun, asit tuzu ve çinko Rusya'dan temin edilmekteydi.⁵⁶⁸

---

* Osmanlı tebasından olan Sideridis Arvanitidis kumpanyası; Remzi Bey, "Batum", **Ticaret Layihaları**, Numro 2, Bâb-ı Âli Caddesinde Selatinin Matbaası 1326, s. 58-59.

⁵⁶³ Zubugina, **Otçet Predsedatelya Sub-Komissii...**, s. 112-113.

** Osmanlı döneminde Kalas olarak adlandırılan şehir, günümüzde Romanya'da bulunmaktadır.

*** Yeni adı Volgograd.

⁵⁶⁴ **Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1899...**, s. 20-21.

⁵⁶⁵ Giresun'da İngiliz *Black Sea Sawmill Company*'e ait olan bıçkışahanelerde üretilen kereste, Batum'a ihraç edilmekteydi. Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005, s. 205.

⁵⁶⁶ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago...", s. 276.

⁵⁶⁷ Gulışambarov, **Obzor Fabrik i Zavodov Zakavkazkogo...**, s. 196-198.

⁵⁶⁸ Zubugina, **Otçet Predsedatelya Sub-Komissii...**, s. 10.

Kutu üretiminde en önde gelen, Rothschildler'in sahip olduğu *BNİTO*'nun fabrikasında, günde en fazla 6.000 tahta sandık ve 12.000 teneke kutu üretilmekteydi. Bu miktar 1890'da 18.000 tahta sandık ve 36.000 teneke kutuya ulaştı. Yıllık toplam kazanç 2,6 milyon rubleye, çalışan işçi sayısı kısmî zamanlı ve sürekli çalışan olmak üzere toplam 2.000'e kadar ulaşmaktaydı. Fabrika, 1890'lı yıllarda buhar gücüyle çalışan makinelerin yardımıyla üretim yapan en büyük şirketti. Rothschildler'in fabrikasından sonra ikinci fabrika, önde gelen Ermeni petrol tüccarlarından Mantaşev'e aitti. Buharlı makinelerle teneke kutu üretimi yapan fabrikada, yıllık üretim 1885'te 50.000 iken, 1890'da 1.500.000 sandık ve 3.000.000 teneke kutuya ulaştı. Diğer küçük ölçekli firmaların üretimi ise günlük 3.000 sandık ve 6.000 tenekeye kadardı. Burkardt'ın fabrikası istisna olmak üzere, diğerleri deniz yoluyla petrol ihracı için adapte olamamışlardı. 1888 yılının sonlarına doğru kurulan küçük ölçekli fabrikaların başını Mutafov, Melkonyants, Angelidisi, Burkardt, Tsoviyanova Kardeşler, Mnatsakahova Kardeşler çekmekteydi.⁵⁶⁹

Gelişen Batum, Kafkasya'nın önde gelen üretim merkezlerinin arasına girmişti. 1895'te petrol ihracatı yapan firmaların üretimleri, şehirdeki toplam üretimin % 96,7'sine ve Kutais Guberniyası'ndaki üretiminin % 94,8'ine denkti. Bu fabrikalardaki işçi sayısı, Kutais Guberniyası'nda çalışan tüm işçilerin % 84,5'ini oluşturuyordu. Bölge ekonomisinde büyük rol oynayan bu işletmeler, Kutais Guberniyası'nın üretiminin büyük kısmı, bölge ekonomisinde büyük rol oynayan bu işletmelerde gerçekleştirilmekteydi. Üretim tesislerinin toplandığı Batum, çevre bölgelerden gelen işçiler için bir istihdam merkezi hâline geldi. Böylelikle 1880'lerin başında başlayan yurtdışına kerosin ihracatı 1901'de 26.75 milyon pud kerosine ulaştı. Batum'daki Rus gazyağının düşük fiyatı (9-16-20 kapık pud başına), kalitesi ve iyi paketleme imkânları rakiplerine göre avantaj sağlamaktaydı. Böylelikle Rus kerosini Yakın ve Uzakdoğu'da ve hatta Hindistan'da bile rakipsiz hâle geldi.⁵⁷⁰ Bu avantajları nedeniyle kısa sürede gelişen Batum, XIX. yüzyılda Güney Kafkasya'nın ve dünyanın en büyük petrol merkezleri arasına girdi. Üretimin artışıyla şehirdeki işçi sayısı 11.000'e ulaştı.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ Bacelidze, *Osnovnie Voprosi Ekonomiki...*, s. 56-63.

⁵⁷⁰ Bacelidze, *Osnovnie Voprosi Ekonomiki...*, s. 56-63.

⁵⁷¹ Komahidze, *Batumi: Planirovka i Zastroyka...*, s. 17.

Tablo-6 Batum'da Faaliyet Gösteren Kutu-Teneke Fabrikalarının Günlük Üretimi		
Firma Adı	Sandık Sayısı	Teneke Kutu Sayısı
Bnito	11.350	22.700
Mantaşev	10.700	21.400
Tsovyanov	4.000	8.000
Sideridis	2.500	5.000
Haçatriants	5.000	10.000
Rihner	1.000	2.000
Mesropov	200	400
Yujno-Russkii Bank	2.000	4.000
Gramatikopulo	1.350	2.700
Toplam	38.100	76.200
Kaynak: N.P. Zubugina, Otçet Predsedatelya Sub-Komissii Vısoçayşe Uçrejdennyı Komissii po Ustroystvu Neftyanogo Gorodka v Batume, Komandirovannoy na Kavkaz dlya İzüçeniya Usloviy Mestnoy Neftpromıšlennosti i dlya Obsujdeniya Voprosov, Kasayüşhsya Blagoustroystva Batumskih Neftpromıšlennih Uçrejdennyı, Sankt-Peterburg 1899, s. 14.		

Batum'da sektörü elinde tutan yabancı sermayenin etkisi de her geçen gün artmaktaydı. Petrol ürünlerinin depolandığı 157 rezervuarın 102'si, petrol ihracatında faaliyet gösteren 30 denizcilik şirketinin 22'si yabancılara aitti. 1902 yılının Ocak ve Şubat aylarında Rothschild ve Mantaşev'in fabrikalarında çıkan grevler, işçilerin taleplerinin karşılanmasıyla sona erdi. Batum Emniyet Müdürlüğü'nün Mart 1904 tarihli verilerine göre Batum'da Rothschild, Mantaşev'e ait No 1, No 2*, Nobel için çalışan Haçaturyants ve Sideridis'e ait olmak üzere beş fabrika vardı. Bu şirketler sahip oldukları güçle Batum'un ticari ve siyasi hayatında da rol oynamaktaydılar.⁵⁷² Fakat Aralık 1904 ve Ocak 1905 tarihleri arasında Batum'da etkili olan yoğun kar ve yağmur nedeniyle kuru havada gemilere yüklenmesi gereken gazyağı sandıklarının yağmurlu havalarda gemi ambarına yüklenmesi, gemilere yükleme yapılmasının aksaması ve üretilen malların fabrikalarda kalması sorunlara neden oldu. Bu şartlar altında gün geçtikçe fabrikalarda birikmeye başlayan mallar ve işçilerin çalışma şartlarından memnuniyetsizliği sonucu başlayan grevler nedeniyle gazyağı ihracatçıları ve nakliye işi yapan şirketler büyük maddi kayıplar yaşamaya başladı. 1904'te 21.776.853 pud olan gazyağı ihracatı, 1905'te 5.225.990 puda kadar düştü. Batum'daki bütün fabrikalarda Ocak 1905 tarihinden itibaren başlayan genel işçi grevleri, şehirdeki üretime büyük darbe vurdu. Nobeller, kutu fabrikasındaki

* 1889'da Rihner'in fabrikası'nın yönetimi 2 No'lu adlı fabrika olarak Mantaşev'e geçti.

⁵⁷² Bacelidze, **Osnovnie Voprosı Ekonomiki...**, s. 62-63.

siparişlerin artık bittiğini duyurarak fabrikasını kapattı. Bunu şubat ayında Rothschildler, Nisan ayında Sideridis izledi ve Haziran ayında Mantaşev'in iki fabrikası birden kapandı.⁵⁷³ İngiliz konsolosun raporuna göre meydana gelen olaylar ve mevcut şartlar nedeniyle birçok kutu ve teneke fabrikası İskenderiye'ye taşınmaya karar vermişti.⁵⁷⁴ Konsolos Patrick Stevens'in 1909 yılı raporuna göre Kars'ta küçük ölçekli bir teneke kutu fabrikası faaliyeteydi ve Kafkasya petrolü Kars'ta kutulanarak Anadolu'nun iç kesimlerine sevk edilmekteydi.⁵⁷⁵ Batum'da ise kapanan fabrikaların ve azalan üretimin ardından, 1910 yılında Osmanlı vatandaşı Arvanitidis Efendi'nin imalathanesi ve üç-dört küçük fabrika kalmıştı.⁵⁷⁶ 1911'de ilerleme kaydeden kutu üretiminde, biri Osmanlı vatandaşı bir üreticiye ait olmak üzere, üç tesis bulunmaktaydı. Bu dönemde üretilen sandık ve tenekeler, sadece Yakın Doğu ve bütün Osmanlı coğrafyasına gönderilen petrol için kullanılmaktaydı.⁵⁷⁷

Bu şekilde 1905'in ortasında bütün kutu fabrikaları kapanmış, Batum'da başlayan grevler, fabrikalara malzeme sağlayan kereste fabrikalarına da yayılmıştı. Fabrikalar, 1906'da tekrardan çalışmaya başladılarsa da eski performanslarını sürdürmediler. Önceleri Mantaşev'in fabrikasındaki işçi sayısı 1.410 iken, üretimin yeniden başlamasının ardından çalışmaya başlayan işçi sayısı sadece 250 idi ve fabrika ayda sadece 16 gün çalışmaktaydı. İşçilerin Rothschildlerin fabrikasının yeniden açılması isteğine rağmen Rothschildler bunu reddetti. Bunu Mantaşev'in de fabrikasını kapatması izledi.⁵⁷⁸ Bu süreçte Rusya'daki petrol üretiminde grevler o kadar etkili oldu ki petrol üretimi ve ihracı hakkında hazırlanan resmi yıllıkarda, "zabastovki raboçi" (işçi grevleri) başlığı altında o yıl meydana gelen grevlere dair bilgilerin yer aldığı bölümler bulunmaktaydı.⁵⁷⁹

Meydana gelen işçi olayları Batum'da her geçen yıl artış gösteren ticari faaliyetlere büyük darbe vurmuştu. 1877'de küçük ölçekli bir ticaretin olduğu

⁵⁷³ Bacelidze, *Osnovnie Voprosı Ekonomiki...*, s. s. 63.

⁵⁷⁴ *Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)...*,s. 519-528.

⁵⁷⁵ **No. 4457. Annual Series, Diplomatic and Consular Reports Russia: Report for the Year 1909 on the Trade of Consular District of Batoum**, London, Great Britain Foreign Office, 1910, s. 11

⁵⁷⁶ Batum Başşehbenderliğine Memur Başşehbender Edhem, "Batum Şehbenderliği" **Ticaret Layihaları**, Numro 6, Necm-i İstikbal Matbaası 1328, s. 122.

⁵⁷⁷ Batum Başşehbenderliğine Memur Başşehbender İbrahim Edhem Bey, "Batum Şehbenderliği Raporu", **Ticaret Layihaları**, Numro 8, sene 1329, s. 185.

⁵⁷⁸ Bacelidze, *Osnovnie Voprosı Ekonomiki...*, s. 63.

⁵⁷⁹ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1913 god.**, Tom I, Bakü 1914, s. III.

Batum'da 10 han, 84 mağaza ve 224 dükkân varken⁵⁸⁰ 1902 yılında 1026 ticari işletme ve 366 sanayi kuruluşu bulunmaktaydı. Üç gruba ayrılan bu işletmelerin sahiplerine ve büyüklüklerine göre dağılımı şöyledir:⁵⁸¹

Tablo-7 1902 Yılında Batum'daki İşletmeler ve Sahipleri			
Uyruk	İşletme Büyüklüğü		
	1. Grup	2. Grup	3. Grup
Ruslar	1	13	66
Gürcüler	1	62	232
Ermeniler	7	61 (9 Yabancı Kökenli)	257 (135 Yabancı Kökenli)
Rumlar	4 (3 yabancı kökenli)	54 (32 Yabancı Kökenli)	184 (164 Yabancı Kökenli)
Türkler	-	4 (3 Yabancı Kökenli)	123 (88 Yabancı Kökenli)
Yahudiler	5	22	51 (1 Yabancı Kökenli)
İranlılar	1 (Yabancı kökenli)	5 (Yabancı Kökenli)	65 (61 Yabancı Kökenli)
Polonyalılar	-	5	3
İngilizler	2 (Yabancı Kökenli)	2 (Yabancı Kökenli)	-
Almanlar	4 (Yabancı kökenli)	5 (2 Yabancı Kökenli)	10 (3 Yabancı Kökenli)
İtalyanlar	-	-	3 (Yabancı Kökenli)
Sırpalar	-	1 (Yabancı Kökenli)	1 (Yabancı Kökenli)
Fransızlar	4 (Yabancı Kökenli)	2 (Yabancı Kökenli)	-
Slavlar	1 (Yabancı Kökenli)	1 (Yabancı Kökenli)	-
Hollandalılar	-	1 (Yabancı Kökenli)	-
Toplam	30	237	995

Batum'daki fabrikalarda yaşanan sıkıntılar nedeniyle 1910 yılında sadece üretim yapan dört fabrika kalmıştı. Arvaniti Kardeşlerin* fabrikasında 30, Haçaturyants'ın fabrikasında 250, B. İ. Şhiants'ın fabrikasında 50 ve 1910 yılı Nisan ayında açılmış olan Kaplan, Poznak ve Pamerants'a ait olan "*Tovarişestva Jestyanoga i Kerosinnaliovnoga Zavoda Mars*" adlı tesiste 86 işçi çalışmaktaydı. Pazardaki canlanmayla birlikte hem iç pazara hem de dış pazara petrol sevkiyatının artışı, çoğu fabrikanın yeniden tam kapasite çalışmasını sağladı. Fakat bu yeniden canlanma süreci, I. Dünya Savaşı'yla son buldu. Boğazların Rus gemilerine kapanması ve Batum üzerinden dünya pazarlarına petrol ihraç edilememesi birçok fabrikanın kapanmasına neden oldu.⁵⁸²

Kafkasya'da ticari bir merkez haline gelen Batum'un yanında, Artvin Okruğu'na bağlı Artvin'de de üretim alanında, özellikle madencilik alanında önemli

⁵⁸⁰ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara 1995. s. 203.

⁵⁸¹ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promişlennago...", s. 417.

* Arvaniti Kardeşler gaz yağını Osmanlı'ya da pazarlamaktaydılar. Galata'da Karantina Sokağı'ndaki Arvaniti Hanı'nda bulunan Arvaniti'nin mahdumlarına Batum'daki fabrikalarında mevcut iki yüz bin teneke gazyağının Dersaate gönderimi için Rusya hükümetince izin verilmişti. **BOA**, HR.SYS, 2403/83, (22 Ekim 1914).

⁵⁸² Bacelidze, **Osnovnie Voprosi Ekonomiki...**, s. 64.

gelişmeler yaşanmıştır. Bölge ticaretinde özellikle Ermenilerin etkili olduğu, *Manchester Guardian*'ın özel muhabiri olarak Artvin'i 1916 yılında ziyaret eden M. Philips Price'ın çalışmasında görülmektedir. Price'a göre Artvin'deki Ermeniler, kıyı kesimiyle Çoruh Nehri boyunca uzanan Ermeni platosu arasında ticaret yapmak için 150 yıl önce Muş ve Van bölgelerinden göç edip buraya yerleşmişlerdi. Burada, Karadeniz'den başlayarak Batum yakınından geçen Çoruh'u takip ederek Kars platosuna giden eski ticaret yolunun gözden düşmesini sağlamışlardı. Bu girişimci Ermeniler; Acaralılar, Lazlar, Rumlar ve yüksek kesimlerdeki Ermeniler arasında yeni bir ticarî hat kurmuşlardı.⁵⁸³ Osmanlı döneminde, Türklerin ilgisizliği nedeniyle Artvin'deki ticarete hâkim olan Ermeniler, özellikle Ardahan ve Batum'da pamuklu kumaş ticareti yapıyordu. Rus idaresiyle birlikte bölgeden zengin Türklerin, memurların ve askerlerin gitmesiyle Ermeni tüccarların da işlerinde düşüş yaşanmıştı. Genel itibarıyla Artvin'deki dükkânlarda Batum'daki serbest limandan gelen mallar satılmaktaydı.⁵⁸⁴

Çarlık idaresi döneminde Artvin'de Rus okulunda idareci olarak çalışan Solnişkin'e göre de Artvin Okruğu'nun bütün ticaretine Ermeniler hâkimdi. Ermeni tüccarların çoğu sonbahara kadar ödemeleri için köylülere kredi olarak mal vermekteydi. Ödeme zamanında parası olmayanlardan bedel olarak ekmek, peynir, yağ, tütün, yumurta, tavuk alınmakta ve yüksek kârlarla bu ürünler Artvin ve Ardahan'da satılmaktaydı. Dışarıdan ithal edilen başlıca ürün manifatura, bakkal malzemeleri ve pamuktu. Artvin'den diğer şehirlere ihraç edilen ürünler ipek, yağ, peynir, ceviz, üzüm, meyve, tütün ve zeytindi. Mallar, Batum'dan furgonlar veya kayıklarla Artvin'e taşınmakta ve buradan bütün sancağa dağıtılmaktaydı. Artvin'deki ithalat ve ihracat 600.000 puda ulaşmaktaydı.⁵⁸⁵

Rus idaresinde Artvin'de satılan manifatura mallarının büyük çoğunluğu Erzurum ve İstanbul'dan gelmekle birlikte Moskova fabrikalarının malları da mevcuttu. Artvin'de 44 deri, sabun, votka fabrikası, 10 su değirmeni, 3 tuğla fabrikası, 3 kiremit, 10 kireç atölyesi olmak üzere toplam 70 işletme vardı. Buralarda

---

⁵⁸³ M. Philips Price, *War&Revolution in Asiatic Russia*, London, George Allen&Unwin, 1918, s. 225-226.

⁵⁸⁴ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuru v Batumskoy Oblasti", *Kavkaz*, No:231, (21 Ekim 1881), s. 1-2.

⁵⁸⁵ Solnişkin, *Artvin i Artvinski Okrug...*, s. 16-18.

çalışan işçi sayısı 94 ve üretimin değeri 9.000 ruble idi. Bunların dışında kâğıt mendil ve iplik atölyesi de bulunmaktaydı.⁵⁸⁶

3) Madenler

XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası, sınırlarındaki maden kaynaklarına ulaşmakta zorluklar yaşamaktaydı. Bu zorlukların en önemli sebepleri, ulaşım olanaklarının yetersizliği ve maden bölgelerindeki halkların idareye düşmanlığıydı. Ukrayna’da bulunan kömür ve demir kaynaklarının işletilmesi 1880’lerde mümkün olabilmiş, Rusya için Sibiryâ yüzyılın sonuna kadar hâlâ kolonileştirilememişti. Rusya’da iklim nedeniyle karayoluyla ulaşım her zaman büyük bir sorundu. Yılın büyük bir bölümünde karla kaplı olduğundan ulaşımı güçleştiren yollar, karların erimesiyle de çamura dönüşüyordu. Maden alanında gelişmeyi büyük oranda demiryollarının ülke geneline yayılması ve maden kaynaklarına bu yolla ulaşılması mümkün kıldı. Kara ve demir yollarının dışında Rusya’nın Karadeniz’de sahip olduğu limanlar, başlıca yerleşim merkezlerinin uzağında yer almaktaydı. Baltık kıyıları yıl içinde birkaç ay donmuş hâldeydi. Taşımacılık için uygun olan Don, Dinyeper, Volga ve diğer nehirler başlıca üretim merkezlerinin uzağında kalmaktaydılar. Volga Hazar Denizi’ne; Dinyeper, Don ise Karadeniz’e dökülmekte ve kışları donmaktaydılar.⁵⁸⁷

1877 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi’nde göre Batum ve Artvin’in bağlı olduğu Lazistan Sancağı’ndaki madenlere dair, “*Livane Kasabası’na on beş saat mesafede vaki Tekzevan Karyesi’nde Ercivan ve Loncor dağlarında taş demir madenleri var ise de cüz’î olduğundan imali hâlinde hâsılâtı masarîfine mukabil olamamasıyla metruk olur.*” ifadesi yer almaktadır.⁵⁸⁸ Bu ifadelerle rağmen Rus uzmanlarca Batum ve çevresindeki bakır ve maden kaynakları fark edilmişti. İngiliz Viskonsolosu Peacock’un raporuna göre 1882 yılında Çoruh ve Murgul vadilerinde kurşun ve bakır cevherleri keşfedilmiş; bu vadilerdeki maden kaynakları özel sektörün ve Rus idaresinin dikkatini buraya çekmişti.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Maçavariani, **Oçerki i Razskazi...**, s. 157-158.

⁵⁸⁷ M.E. Falkus, **Rusya’nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, çev. Alaeddin Şenel, Ankara, V Yayınları, 1986, s. 25-26.

⁵⁸⁸ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1995. s. 261.

⁵⁸⁹ **Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878)...**, s. 103.

Batum Oblastı'nda birçok yerde maden kaynakları bulunmaktaydı. Aşağı Acara'da Merisi Köyü ve Artvin Kazası'nın Zansul Köyü yakınlarında, Gönye Kazası'nın Beglevan Köyü'nde bakır yatakları; Batum Okrugu'nda Vaio Köyü'nün yakınında gümüş madenleri; bütün kıyı boyunca ve Hatila Vadisi'nde demir yatakları vardı. Kurşun yatakları ise Artvin Kazası'nın Yeni Mahalle bölgesinde, Şavşat Kazası'nın Kiket Köyü'nde, Dasamop*, Bezgiret, Aşağı Acara'da Vaio Köyü'nde, Gönye Kazası'nda Maradidi'de bulunmaktaydı. Hematit taşı Hatila Vadisi'nde Hatila Köyü yakınlarında, Çinko Beğlevan, Kara Şalvar, Canal köyleri yakınlarında, mermer ise Artvin Kazası'nda Orucuk Köyü'nde mevcuttu. Bu mermer yumuşak olması nedeniyle çıkarılma esnasında kırılmaktaydı. Murgul Vadisi'nde Kartla Köyü'nde** ve Çarbiyet bölgesinde manganez cevheri işlenmekteydi.⁵⁹⁰ Artvin Okrugu'nda doğada nadir bulunan itriyum, zirkon, seryum, lantan, didymium, titan gibi metallere de rastlanmaktaydı.⁵⁹¹ Rus idaresi, demiryolu yapımıyla bölgenin neredeyse el değmemiş yeraltı zenginliklerine ulaşarak Batum Limanı üzerinden Batum ve Artvin bölgelerinin yeraltı kaynaklarını kullanıma açtı.⁵⁹²

Bölgeye ilk gelen şirketlerden olan Siemens&Halske Telgraf Yapım Şirketi*** telgraf hattı yapımından elde ettiği geliri, Kafkasya'da bakır ve petrol üretimine yatırdı. 1864'te Kedabegi'de⁵⁹³ ve 1880'lerde Kalankenti'nde (Azerbaycan) bakır madenleri açan şirket, Güney Kafkasya ve Rusya pazarını tekeline aldı. Aynı zamanda petrol sektöründe de faaliyet gösteren şirketin satışları, Rusya'da 1870'lerde petrol üretimindeki engellerin kaldırılması ve Bakü'de petrol üretiminin artması sonucu düştü. Bölgedeki yolların yetersizliği nedeniyle, şirketin Kedabegi

---

* Günümüzde Artvin Dereiçi Köyü

** Günümüzde Artvin Tütüncüler Köyü; **Umumî Nüfus Sayımı: Recensement général de la population**, Turkey, İstatistik Umum Müdürlüğü, 1945, s. 156.

⁵⁹⁰ N.M. Dakişeviç, **Batum**, Tiflis 1890, s. 22-23; **Kavkazskiy Kalendar na 1892 God**, Otdel I, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1891, s. 111; Maçavariani, **Oçerki i Razskazi...**, s. 153-154; Solnişkin, **Artvin i Artvinski Okrug...**, s.7-8; Bacelidze, **Osnovnie Voprosi Ekonomiki...**, s. 69; Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s. 183.

⁵⁹¹ N.N. Şavrov, "Poyezdka v Artvin", **Estestvoznanie i Geografiya za 1909 g.**, No: 3'ten Ayırbasım, Moskva 1909, s. 7.

⁵⁹² **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Cilt: 9, 1885, No 1, s. 146-147; Dakişeviç, **Batum**, s. 22.

*** Şirketin adı, Werner von Siemens ve Johann Georg Halske'nin isimleriyle oluşturulmuştur.

⁵⁹³ L.K. Konyuşevskii, "Poleznie İskopaemie i Mineralnie İstoçniki", **Zakavkaze: Statistiko-Ekonomiçeskii Sbornik**, Tiflis, Z.S.F.S.R., 1925, s. 87.

bakır fabrikaları için gerekli olan petrolün Signagi'den taşınması, Bakü'den getirilmesinden daha maliyetli olmaya başladı. Şirket, 1883 yılında Tiflis-Bakü demiryolunun yapılmasıyla Gürcistan'da petrol üretimini tamamen durdurdu. Bu şirket, 1866-1883 arası Kafkasya'da petrol üretimi yapması, 1869'da Kafkasya'daki ilk başarılı petrol sondajını, endüstriyel amaçla ilk rafineri üretimini gerçekleştirmesi ve istihdam sağlaması açısından önem taşımaktadır.⁵⁹⁴ Hakkında fazla bilgi olmamakla beraber, 1860'lı yıllarda, henüz Osmanlı idaresi altında bulunan Batum'da, Siemens&Halske Şirketi'nin bakır alanında faaliyet gösterdiği görülmektedir. Buradaki bakır madenleri ve fabrikasında 1.549 işçi çalışmaktaydı. 1864'te kurulan Kedabeg fabrikası ise Alman sermayesinin Kafkaslar'da yayılmasının başlangıcı kabul edilmektedir.⁵⁹⁵

Maden bakımından zengin olan Batum Oblastı'ndaki 45 maden yatağının 11'i Batum Okrugunda, 34'ü ise Artvin Okrugundaydı. Batum Okrugundaki tesislere göre Artvin Okrugundaki bakır fabrikaları daha gelişmişti. 1895'te Batum Okrugunun Erge Köyü'nde Rihner adlı kişinin bakır fabrikası hizmete girdi ve aynı yıl 2.320 pud üretime ulaştı. Hammadde, Berta Köyü'nden Erge'ye Çoruh Nehri üzerinden kayıklarla ulaşmaktaydı. Rihner'in dışında Mirskiy, Rihter ve Simeonid adlı kişilerin de bölgede fabrikaları bulunmaktaydı. Keda bölgesinde bulunan Vaio Köyü'nde ise E. Lazarev, tüccar Titov ve diğer üreticilere ait tesisler bulunmakla birlikte, en büyük fabrika Vivian'a aitti. 1889'dan itibaren faaliyete giren Erge'deki bakır fabrikasında, 1902 yılına kadar 100.000 pud bakır eritildi. Hammadde Erge'de bulunan fabrikaya Vaio, Meris,⁵⁹⁶ Hod ve Mariskiy ocaklarından sağlanmaktaydı. Bölgedeki yolların yetersizliği üretimi etkilemekteydi.⁵⁹⁷

1903 yılı İngiliz konsolosluk raporuna göre Rusya'da yıllık ortalama 1.200.000 pud* olan bakır tüketiminin 450.000 pudu imparatorluk sınırları içinden karşılanmaktaydı. İthal edilen bakır ise yıllık 750.000/900.000 pud arasında idi.

---

⁵⁹⁴ Revaz Gvelesiani, Nana Maisuradze, "German Capitan in Georgia at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Century and Its Importance", Ed. Antonello Biagini, Giovanna Motta, **Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century**, Volume 2, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 129-131.

⁵⁹⁵ Georgii Vladimiroviç Pipiya, **Germanskii İmperializm v Zakavkaze v 1910-1918 gg.**, Moskva, Nauka, 1978 s. 28-29; Nanitaşvili, **Germanskiy Kapital...**, s. 10-11.

⁵⁹⁶ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s.183

⁵⁹⁷ Nanitaşvili, **Germanskiy Kapital v Zakavkaze...**, s. 267-268.

* 1 pud: 16,38 kg.

Rusya'daki en önemli bakır merkezleri olan Urallar'da ve Kafkasya'da bakır artık tükenmeye başlamıştı. Son zamanlarda Türkistan ve Güney Kafkasya taraflarında keşfedilen kaynakların işletilmesi avantajlı görülüyordu. Batum çevresindeki bakır madenlerinin ise üretim kapasitesi kestirilemiyordu.⁵⁹⁸ Batumla birlikte bakır alanında dikkatler zaman ilerledikçe Artvin ve çevresi üzerinde toplanmaya başladı.

Artvin bölgesinde birçok yerde bakır madeni ve diğer madenlerin izlerine rastlanmaktaydı.⁵⁹⁹ Fakat genel itibariyle Artvin tarafındaki bakır üretimi 1890'ların sonlarına doğru başlamıştır. Bu ifadeyi kanıtlar nitelikte 1891 yılında İngiliz konsoloslarının hazırladığı "*Güney Kafkasya'nın Ticarî Haritası*"nda Artvin'de sadece bal ve meyve ticaretinin yapıldığı görülmektedir.⁶⁰⁰ Mühendis A.M. Margolius, Kafkasya Maden İdaresinin emri, Sanayi ve Ticaret Bakanlığının onayıyla, 1908-1910 yılları arasında gerçekleştirdiği jeolojik araştırmalarda, Artvin Okrugu'ndaki bakır yataklarını ve diğer madenleri incelemiştir. Kafkasya Maden İdaresi ve yerel idarenin kayıtlarına göre bölgedeki bakır sektörünün gelişmesini göstermesi bakımından, bölgedeki 600 maden başvurusundan 500'ü bakır sektöründeydi. Bakır yatakları Murgul Vadisi'nde Zansul Köyü'nün güneydoğusunda yer almaktaydı. Maden olan diğer bir bölge ise Çoruh Vadisi'nin sağ kıyısında, Kuvarshan Köyü'nün yakınlarında bulunan Beşaul'daki ormanlık alanı. Yapılan araştırmada dikkat çekilen diğer bakır yatakları; İso Kışlası, Sadçu Ravat, Didvanehev Deresi, Kuru Bayır, Çaşakar, Vanar Kışlası, Şarabul Kışlası idi. Bu yataklar Batum'a yaklaşık olarak 150-165 verst ve Ardanuç'a 20-30 verst mesafedeki İmerhev Vadisi'nde ve İmerhev Deresi'nin kollarında bulunmaktaydı.⁶⁰¹ Artvin'de bakır alanındaki bu gelişmeler araştırmacıların da dikkatini çekmekteydi. Bölgeyi ziyaret eden Şavrov, önceleri zeytin, elma ve deri ticaretinin merkezi olan bölgede bulunan kahvehanelerde ve diğer yerlerde artık bakır madeni ve ticaretinin

⁵⁹⁸ TNA, FO 65/1672, "A Brief Rewiew of the Karadagh Enterprise", (12 Şubat 1903).

⁵⁹⁹ *İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskogo Russkago Geograficeskago Obşestvo*, Tom VI, No 2, 1880, s. 155-156.

⁶⁰⁰ **Foreign Office. 1892. Annual Series, No. 1027. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1891 on the Trade of Consular District of Batoum**, London 1892, s. 6-7.

⁶⁰¹ A.M. Margolius, "Medniya Rudı v Artvinskoy Okrugı, Batumskoy Oblasti", *İnjenernoe Delo za 1912*, No:1-12'den Ayırbasım, Tiflis 1912, s. 1-2.

konusulduğunu belirtmekte; Kaliforniya’da gerçekleşen altın arama furyasının Artvin’de de bakır alanında yaşandığına dikkat çekmektedir.⁶⁰²

Tablo-8 Muvahhit Zeki’ye Göre Artvin’de Bakır Bulunan Bölgeler		
Cinsi	Mevkii	
Bakır madeni	Merkez İlçesi	
“	“	Sümbüllü Köyü, Duğbe mevkii
“	“	Efeler Köyü, mevkii
“	“	Orta Köyü, Orta Köyü mevkii
“	“	Bakırköy Sadav ve Dizdaba
“	“	Puruset Köyü, Puruset Mevkii
“	“	Maden Köyü, Hod mevkii
“	“	Zeytinlik Köyü, Peçur mevkii
“	“	Sümbüllü Köyü, Sinkot mevkii
“	“	Ehavad Köyü, Havıhıydı mevkii
“	“	Zorla Köyü, Cevizdibi mevkii
“	“	Merkezde
“	“	Merkezde
“	Göktaş Bucağı	Merkezde
“	“	Damar Köyü
“	“	Petek Köyü
“	“	Kabaca Köyü
“	Camilli Bucağı	Camili Köyü
“	“	Efeler Köyü
Kaynak: Muvahhit Zeki, Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler , İstanbul, Şavşat Kültür, Turizm ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1999, s. 27-28.		

Bölgedeki gelişen bakır madenciliği, yabancı girişimcilerin Artvin’in Osmanlı sınırlarında kalan diğer kesimlerine yönelmesini de sağlamıştır. 8 Mayıs 1907 tarihli Batum Başşehbenderliğinden alınan gizli bilgiye göre Rusya vatandaşı Diginson ve Kardirik adlı Museviler, Lazistan Sancağı sınırlarında bulunan Arhavi bakır madenlerinin işletim hakkını almak için Dersaadet’te girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerinde Batum Askeri Valisi ve Batum Başşehbenderi Enver Bey de rol oynamış, fakat Rusya sınırında bulunan böylesi önemli bir mevkinin Ruslara verilmesi Osmanlı makamlarınca sakıncalı görülmüştür.⁶⁰³

a) Kuvarshan Bakır Fabrikası

1901 yılında İmamzade Mahmud Efendi adlı kişinin Artvin’de bulduğu birkaç örneği, Rus hükümeti adına çalışan Yol Mühendisi Pasiç Bagdaboviç’e

⁶⁰² N.N. Şavrov, “Poyezdka v Artvin”, **Estestvoznanie i Geografiya za 1909 g.**, No: 3’ten Ayrıbasım, Moskva 1909, s. 4-6.

⁶⁰³ **BOA**, HR.D, 2019/14, (08 Mayıs 1907).

göstermesi üzerine, Pasiç bölgedeki arama ve işletme imtiyazını üzerine alarak çalışmalara başladı ve kısa bir süre sonra madeni, ünlü Alman şirket Siemens'in sahibi Karl Fiyodoroviç Siemens'e sattı.⁶⁰⁴ 1901 yılında Karl Siemens, Batum'dan 57 verst mesafede, Artvin Okrugu'nun Kuvarshan Köyü'nde⁶⁰⁵ satın aldığı bu maden sahasında maden ocağı kurdu. Bu süreçte 1900-1909 yıllarında Kuvarshan yakınlarında Beşaul Köyü'nde, Karl Siemens'in Rus uyruklu varisleri Barones Maria Grevenits ve Şarlot Buksgevdin, yerel halktan arazilerini çok ucuza satın aldılar. Örneğin 1909'da Kuvarshan'da üzerindeki bütün yapılarla birlikte 1000 kv. sajen* araziye 200 rubleye, 1400 kv sajenlik araziye ise 300 rubleye satın almışlardı. Maden işlenmesi amacıyla Kuvarshan yakınlarında tesis, çalışan memur ve işçiler için barakalar ve konutlar inşa edildi. 1905 yılında, Kuvarshan maden ocağında 90.000 olan bakır cevheri üretimi, 1907'de 100.000 puda ulaştı. 1909'a gelindiğinde ise üretim 398.793 pud, Beşağıl'daki üretim ise 38.000 pud oldu. Bölgede, Kuvarshan köylüleri, Karl Siemens ve A. Ern arasında yapılan anlaşmayla daha büyük bir fabrika kurulmasına başlanmasına rağmen fabrikanın yapım izninin alınması süreci 1910 yılına kadar uzadı. Yeni projeyle fabrikanın yıllık 150.000 pud saf bakır üretmesi planlanıyordu. Bir milyon ruble sarf edilen fabrikanın yapımına 1912 yılında başlandı ve Beşağıl Köyü'nde çıkarılan madenleri Kuvarshan'daki fabrikaya taşımak için 1300 sajen uzunluğunda bir teleferik hattı inşa edildi. Fabrika, iki verst uzunluğunda bir teleferik hattıyla da Batum-Ardahan şose yoluna bağlandı. Dönemine göre ileri teknoloji makinelerle donatılan Kuvarshan fabrikasında üretim maliyeti, diğer fabrikalara göre daha düşüktü. Büyük çoğunluğu Kuvarshan'a (Bakırköy) bir kısmı da Beşağıl Köyü'ne ait arazi ve ormanlık alan üzerine kurulan ve kısmen tamamlanan fabrikanın Ekim 1914'te faaliyete geçmesi beklenirken savaşın başlamasıyla faaliyeti tamamen durdu.⁶⁰⁶

Kuvarshan'daki cevherin maden oranı % 8 olup içinde az miktarda da altın bulunmaktaydı.⁶⁰⁷ Kalitesi nedeniyle Avrupa piyasalarında yüksek talep görmesine

⁶⁰⁴ Şavrov, "Poyezdka v Artvin", s. 4-6; Zeki, **Artvin İli Hakkında...**, s. 48-49.

⁶⁰⁵ Günümüzde Artvin iline bağlı Bakırköy

* 2.13 metrelik uzunuk birimi.

⁶⁰⁶ N.L. Nanitaşvili, **Germanskiy Kapital v Zakavkaze...**, s. 255-258.

⁶⁰⁷ Kuvartshan bakır madenlerinin ayrıntılı analizi için bkz; H.N. Bezborodko, "Delessit Okrestnostey Kvarsthanskago Mednago Mestorojdeniya Batumskoy Oblasti", **İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk**, VI seriya, Tom X, 1916, No 1, Petrograd 1916, s. 47.

rağmen şirket bu bakırı kendi fabrikalarında tel bakır imalatında kullanmaktaydı. Fabrikanın toplam işçi kapasitesi, teknik elemanlar ve idari personel hariç 750-800 kişiydi. Üretilen bakır Batum üzerinden sevk edilmekteydi. Savaş döneminde bir süre terk edilmesine rağmen, fabrika halk tarafından korunmuş ve zarar görmesi engellenmiştir.⁶⁰⁸

I. Dünya Savaşı öncesi, Rusya'da en fazla yatırıma sahip olan yabancı ülkeler sırasıyla Almanya, Fransa ve İngiltere idi.⁶⁰⁹ Savaş döneminde Almanya'nın düşman ilan edilmesi ve bu ülkeye ait şirketlerin mallarına el konulması üzerine, Karl Siemens'in de Kedabeg, Artvin Kuvarshan fabrikaları Rus hükümetinin idaresine geçti. Kısa süre sonra şirketin Karl Siemens'in Rus vatandaşı olan kızı ve varisleri sayesinde müsadere kurtulmasına rağmen 1915'te Kedabeg ve Kuvarshan fabrikaları idarenin kontrolünde savaş dönemindeki ihtiyaçlar için üretimini sürdürdü.⁶¹⁰

Kedabeg fabrikasındaki işçi sayısı, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında 1.500-3.000 arasında değişmekteydi. İşçiler yerel Azeriler, Ermeniler, Kuzey İran'dan gelen İran Azerileri, Türkiye'den giden Türk ve Rumlar idi. 1914 Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra ve 1915 yazında Kuvarshan bakır fabrikası yeniden üretime başladı. Tiflis, Bakü ve Batum'da acenteleri olan şirketin, 1917 yılında Kuvarshan fabrikasından maden çıkarımı 2.279.952 puda, üretimi ise 98.343 puda ulaştı.⁶¹¹

b) Murgul Bakır Fabrikası

Rusların bölgeyi almasından beş yıl sonra, 1883 yılında Gümüşhane'den Kör Lazarof adlı bir Rum tarafından bu madenin kullanım hakları alınmış⁶¹² ve 1900 yılında Londra'da kurulmuş olan Anglo-Amerikan şirketi olan Kafkas Bakır Kumpanyası'na (*Caucasus Copper Company*)⁶¹³ 1902 yılında 750 bin rubleye

⁶⁰⁸ Zeki, *Artvin İli Hakkında...*, s. 48-49.

⁶⁰⁹ A.G. Dongarov, *İnostrannyi Kapital v Rossii i SSSR*, Moskva, Mejdunarodnie Otnoşeniya, 1990, s. 20.

⁶¹⁰ Nanitaşvili, *Germanskiy Kapital v Zakavkaze...*, s. 260-262.

⁶¹¹ Nanitaşvili, *Germanskiy Kapital v Zakavkaze...*, s. 287-288.

⁶¹² M. Adil Özer, Abdullah Aydın, *Yazı ve Resimlerle Çevre İncelemesi I: Artvin İli*, Ankara, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., 1969, s. 24-25.

⁶¹³ *Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporlarına Nazaran "Caucasus Copper Company" Şirketinin Tarihçesi*, Ankara, Maden Etüt ve Arama Dairesi Başkanlığı, 1985, s. 1.

satılmıştır. Şirket 1908 yılına kadar bölgedeki üretim faaliyetlerine 12 milyon ruble harcamıştır.⁶¹⁴

Muvahhit Zeki'ye göre 1901 yılında faaliyete giren fabrikada üretilen bakır, Kuvvarshan madeni kadar kaliteli kabul edilmemesine rağmen⁶¹⁵ Batum Oblastı'nın 1910 yıllığına göre fabrikanın ürünleri dünya pazarında en kaliteli ürünler arasında yer almaktaydı.⁶¹⁶ Fabrikanın ilk kuruluş aşamasında bölgenin dağlık arazi yapısı ve yolların yetersizliği nedeniyle ulaşımda sıkıntı çekilmiş, bölge iki yıl süren bir çalışma sonucu bayındır hale getirilmiştir. Şirketin madenlerinde hava basıncı ile çalışan kaya deliciler kullanılmaktaydı. Bölgede şirket tarafından yaklaşık iki yıl içinde itfaiye, dükkânlar, depolar, ofisler, personelin ve işçilerin kalacakları 30 yapı ve itfaiye tesisi inşa edildi.⁶¹⁷ 1905 yılında bakır cevherini işlemekte kullanılan yöntem şirket tarafından kârsız görüldüğü için bölgedeki madenler kapatıldı ve büyük miktarda harcama yapılarak yeni tesis yapımına başlandı.⁶¹⁸

Şirketin Zansul'da bulunan bakır fabrikası, elektrik enerjisiyle çalışan son teknoloji makinelerle donatılmıştı. Fabrikada işlenen bakır, Çingothev ve Zansul köylerinden çıkarılmaktaydı. Çıkarılan cevherin daha kolay ve hızlı taşınması için Çingothev maden ocağından aşağı elektrikle çalışan teleferik hattı kuruldu. Fabrikanın yakıt ihtiyacı bir milyon pud kok kömürüne ulaşmaktaydı. Kömürün yüksek fiyatı ve piyasada her zaman bulunamaması nedeniyle büyük masraf edilerek fabrikanın üretim sistemi, kömür yerine petrolle çalışmaya adapte edilmiştir. Fabrikanın ihtiyacı olan petrol, Batum'dan buraya kadar döşenen boru hattı üzerinden sağlanmaktaydı. Fakat I. Dünya Savaşı arifesinde petrol fiyatlarının artışa geçmesiyle yeniden kömüre geçişin planlanması üzerine, Yalnızçam Geçidi üzerinden Kars'a, buradan da Oltu'ya bir yan hat yapılması tasarlandı. Böylelikle

⁶¹⁴ “Mednoe Delo v Batumskoy Oblasti”, **Batumskiy Golos**, No: 142, (4 Temmuz 1908), s. 2.

⁶¹⁵ Zeki, **Artvin İli Hakkında...**, s. 49-50.

⁶¹⁶ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 39.

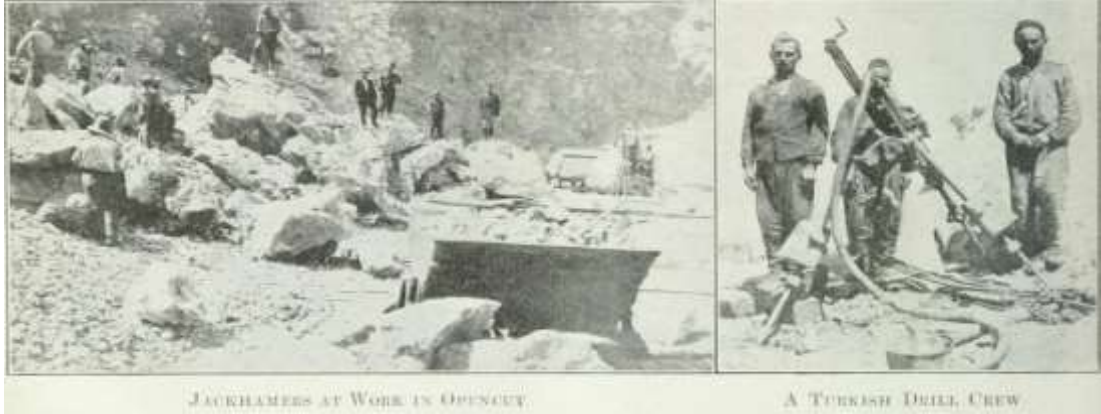
⁶¹⁷ **Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1902 on the Trade of Batoum and District**, London 1903, s. 7-8.

⁶¹⁸ **Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1905 on the Trade of Batoum and District**, London 1906, s. 9. Batum Oblastı'ndaki mülkiyet sorunu bu bölgede de yerel halk ile yönetim arasında sorunlara neden olmaktadır. Örneğin; 1907 yılında Artvin Sancağı, Zansul Köyü halkının Kafkasya Valisine gönderdiği 43 imzalı dileçeye göre maden şirketleri halkın arazilerine el komuştu. Köy sakinleri madenlerin kapatulmasını ve arazilerin köylülere geri verilmesini talep etmekteydiler. Malkhaz Chokharadze, Mehmet Ali Keskin, “Türk Tarihi ve Gürcü Tarihi Kaynaklarına Göre Rus Yönetiminin Uyguladığı Politika Sonucu Gürcü Muhacirlikleri (19-20. Yüzyıllar Arasında)”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt 10, Sayı 2, 2015, s. 105.

hem Batum Oblastı'ndaki maden bölgelerine Oltu'dan ucuz taş ve kok kömürü sağlanabilecekti; hem de işlenmiş ve ham madenler Batum Limanı'na bağlanan demiryolu üzerinden Rus iç pazarına veya dış pazarlara satılabilecekti. Ayrıca Murgul Vadisi'nden fabrikaya kadar yapılmış olan yolda fabrikaya ait otomobil çalıştırılmaktaydı.⁶¹⁹ Bölgede üretilen bakır, yüksek fiyatlara alıcı bulabilmesi nedeniyle Rus iç pazarına satılmaktaydı. Bakır, furgonlarla Batum'a, oradan da Rus iç pazarına gönderilmekteydi.⁶²⁰

Çalışanlarının % 75'ini Müslümanların oluşturduğu şirkette Türkler, Ruslar, İranlılar, Gürcüler ve Ermeniler çalışmaktaydı.⁶²¹ Şirkette, işçiler yıllık 480.000 puda kadar cevher çıkarmaktaydı. Bu vadideki halk, bölgedeki maden sektörü nedeniyle, en hali vakti yerinde olan kesim olarak kabul edilmekteydi.⁶²²

Resim-3: Murgul Madeninde Çalışan Türk İşçiler

Kaynak: L.S. David, "Mining in the Caucasus Mountains", **Mining Journal**, Volume 99, No: 16, (17 April 1915), s. 682.

Bir kilometre alana yayılmış olan fabrika, 1910 yılında son teknolojiyle donatılarak üretime girdi. Faaliyetleyen personel ve işçi olmak üzere toplamda dört-beş bin kişinin istihdam edildiği fabrika, günlük 25 ton üretim kapasitesine sahipti ve fabrikadan her gün 15 ton bakır ihraç edilmekteydi.⁶²³ 1913 yılında şirketin teleferik hattının kapasitesinin ve tesisteki üretim olanaklarının artırılmasına rağmen aylık

⁶¹⁹ N.N. Şavrov, "Poyezdka v Artvin"... , s. 4-6; **Soorujeniya Batum-Karsskoy Jeleznoy Dorogi (Batum-Agin-Bugdaşen)**, Tiflis 1916, s. 3.

⁶²⁰ "Mednoe Delo v Batumskoy Oblasti", **Batumskiy Golos**, No: 142, (4 Temmuz 1908), s. 2.

⁶²¹ L.S. David, "Mining in the Caucasus Mountains", **Mining Journal**, Volume 99, No: 16, (17 April 1915), s. 681.

⁶²² Solmuşkin, **Artvin i Artvinski Okrug...**, s. 13-16.

⁶²³ Zeki, **Artvin İli Hakkında...**, s. 49-50.

400-500 ton üretim beklentisi gerçekleşmedi. Ayrıca kötü hava koşulları ve yoğun kar yağışının yanında, Türk tarafından cepheye gönderilmek üzere askere çağrılan maden işçilerinin işten ayrılması üretime darbe vurdu.⁶²⁴ Bu kötü gidişi yılın sonuna doğru Zansul madenlerinde meydana gelen kaza takip etti. Osmanlı konsolosluk raporuna göre olayda Osmanlı vatandaşı 40 işçi toprak altında kalmış ve 7 işçi ölmüştü.⁶²⁵ Rus kaynaklarına göre ise 31 Ekim/13 Kasım 1913 tarihinde sabah saatlerinde meydana gelen göçük nedeniyle 9 kişi ölmüş, hafif ve ağır olmak üzere 24 kişi yaralanmıştı. Kazanın nedenini araştırmak üzere bölgeye Kafkas Maden İdaresi tarafından bir müfettiş gönderilmesi talep edilmişti.⁶²⁶ Siemens Kardeşler'in Kuvarshan Bakır Fabrikası'ndan daha büyük olan bu fabrika, 1917'de yeniden çalışmaya başlamasından kısa süre sonra, yağmalanması nedeniyle faaliyetlerini durdurmuştur.⁶²⁷ Ayrıca, Fransızlara ait şirket tarafından Hod-Ulya Köyü'nden bakır çıkarılmaktaydı. Şirket, çıkarılan madenin taşınması yanında, Batum'dan gelen yakıt ve makinelerin yüksek masrafları ve kâr elde edilememesi nedeniyle üretimi durdurmuştur.⁶²⁸

d) Bakır Üretimi

1870'lerden 1908'e kadar Güney Kafkasya'da bakır üretiminde ilk sırayı alan Siemens Kardeşler, 1900'e kadar bölgedeki toplam üretimin üçte ikisini gerçekleştirmekteydi. 1908'den 1913'e kadar üretimde ilk sırayı Fransız şirket "KPMO" aldı; 1913'te ise Anglo-Amerikan şirket "*Kavkazskoe Medno-Promışlennoe Obşestvo*" onu geride bıraktı. Savaş döneminde Çinkathevi fabrikası faaliyetlerini durdurdu ve savaşın bitimiyle bu fabrikanın bulunduğu alan Türkiye'ye geçti.⁶²⁹ 1906 yılında Siemens, Artvin'in Kuvarshan Köyü'nde küçük bir fabrika inşa ederek yıllık 60.000 pud bakır üretimine başladı. Şirket daha büyük bakır kaynakları bulunca 1914'te, yıllık 150.000 pud saf bakır üretim kapasiteli büyük bir fabrika inşa etti. XX. yüzyılın başında yabancı sermaye (Siemens, KPMO, Anglo-Amerikan,)

⁶²⁴ **Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1913 on the Trade of Batoum and District**, London 1914, s. 10-11.

⁶²⁵ **BOA**, UHM, 154/30, (28 Kasım 1913).

⁶²⁶ **RGIA**, Fond 1276, op. 10, delo 118, list 1-4.

⁶²⁷ Zeki, **Artvin İli Hakkında...**, s. 49-50.

⁶²⁸ Solmuşkin, **Artvin i Artvinski Okrug...**, s.7-8.

⁶²⁹ Nanitaşvili, **Germanskiy Kapital v Zakavkaze...**, s. 267-268.

Güney Kafkasya'da bakır üretimini eline aldı. 1907'ye kadar Kedabegi fabrikasında Siemensler Güney Kafkasya'nın bakır üretiminin % 80'ini gerçekleştirdiler. 1908'de üretimde ilk sırada yer alan Fransız şirket KPMO'nun ardından, ikinci sırayı Siemensler aldı. 1913'ten itibaren Amerika firması üretimde en öne geçti. Savaş nedeniyle verilen aradan sonra 1916-17 yılında Kuvarshan fabrikası yeniden tam kapasiteli çalışmaya başlayınca, üretimde Güney Kafkasya'da ilk sıraya yükseldi. Genel olarak bölgedeki maden ve fabrikalarda başta Batumlular olmak üzere yakın köylerde yaşayanlar, Azeriler, Ermeniler, Kuzey İran'dan gelen İran Azerileri ile Türkiye'den gelen Türk ve Rum işçiler çalışmaktaydılar. Bu işletmelerde çoğunlukla topraksız ya da az toprak sahibi olan, elde ettiği ürün kendisine yetmeyen fakir köylüler çalışmaktaydı.⁶³⁰ Bölgeye Osmanlı sınırlarından gelen Türk işçilerin Balkan Savaşları döneminde orduya çağrılmaları, madenlerde işçi sıkıntısı çekilmesine neden olmuşsa da bu işçiler, kısa süre sonra işlerine dönmüşlerdi.⁶³¹ Fakat Birinci Dünya Savaşı ile işçilerin yeniden cepheye çağrılması, maden ve fabrikalardaki üretime darbe vurdu.⁶³²

Kafkas Bakır Kumpanyası'nın üretimi, 1907-1914 yılları arasında sürekli artmış, savaşın başlaması üretimin durmasına neden olmuştur. 1907 senesinde 13.000 ton cevher ile 94 ton bakır ve 1908 senesinde 22.000 ton cevher ile 440 ton bakır istihsal edilmiştir. 1909 senesinde 60.000 ton cevher ile 750 ton bakır, 1910 senesinde 100.000 ton cevher ile 1.700 ton bakır, 1911 senesinde 160.000 ton cevher ile 2.300 ton bakır ve 1913 senesinde 162.000 ton cevher ile 3.000 ton bakır üretilmiştir. 1914'te ise Türk tarafının üretimin durdurulmasını istemesi üzerine üretim, 3.900 ton cevhere ulaşmıştır.⁶³³ 1913 yılında Rusya'da üretilen bakırın

---

⁶³⁰ Bancelidze, *Osnovne Voprosi Ekonomiki Acari...*, s. 69; Nanitaşvili, *Germanskiy Kapital v Zakavkaze...*, s. 287-288.

⁶³¹ *Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1912 on the Trade of Batoum and District*, London 1913, s. 22-23.

⁶³² *Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1913 on the Trade of Batoum and District*, London 1914, s. 10-11.

⁶³³ *Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporlarına Nazaran "Caucasus Copper Company" Şirketinin Tarihçesi*, Ankara, Maden Etüt ve Arama Dairesi Başkanlığı, 1985, s. 1-2.

yaklaşık üçte biri Kafkasya'da üretilmekteydi.⁶³⁴ Bu şartlar altında gelişen madencilikte yabancı sermaye 1914'te % 90 ve metalürjide % 40'tı.⁶³⁵

Rusların bölgedeki yeraltı zenginliklerini araştırmaya yönelik çalışmaları, 1916 yılında Karadeniz kıyı şeridinde Rize ve Trabzon'un işgal edildiği dönemde de devam etmiştir. Askerî Mühendis L.V. Şvare'nin oluşturduğu inceleme heyetinin Lazistan bölgesindeki maden zenginliği üzerine yaptığı araştırmaya göre bölgede Rusya'nın bütün devlet borçlarını ödeyebilecek kadar, yani 10 milyar ruble değerinde zengin petroli kurşun, kömür, gümüş, altın, bakır ve demir bulunmaktaydı.⁶³⁶

C) TARIM VE HAYVANCILIK

Osmanlı döneminde yerel tüketimi karşılamaya yönelik tarımsal üretimin yapıldığı bölgede, Rus idaresindeki ilk yıllarda tarımsal üretiminin daha da düşük olduğu görülmektedir. Bu durumun sebebi, Gürcü araştırmacılara göre tarım alanlarının Acara'dan çekilen Osmanlı ordusu tarafından yakılıp yıkılmasıydı.⁶³⁷ Bu konuya daha farklı bir yönden bakan Justin McCarthy ise evlerini ve bahçelerini satamayan muhacirlerin evlerini yıktıklarını, bahçelerini kestiklerini belirtmektedir.⁶³⁸ Bu durum halkın arazi satışlarını yasaklayan Rus idaresine karşı bir tepkisi olarak görülebilir.

Rus idaresince Batum bölgesindeki ilk 16 aylık süre, sıra dışı olarak kabul edilmektedir. Bölgede, Eylül 1878'e kadar Türk birlikleri hâlâ varlığını sürdürmekteydi ve mevcut bütün erzak stokları tükenmişti. Bölgeden halkın göç etmeye başlamasıyla tarımsal üretim durmuştu. Kapanmış fırınlar* nedeniyle bölgede başlayan ekmek sıkıntısı, özellikle çetin geçen 1879 kışında kendisini iyice hissettirmişti. Savaşın şiddetli yaşandığı bölgelerden olan Kintrişi Kazası'nda tarım

⁶³⁴ **Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1913 on the Trade of Consular District of Batoum**, London 1914, s. 13-14.

⁶³⁵ Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi...**, s. 92.

⁶³⁶ General Yakov Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, Çev. Erdoğan Altınkaynak, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 64.

⁶³⁷ N. Nijaradze, N. Cibuti, **Acariya**, Batumi, Sabçota Acara, 1978, s. 63.

⁶³⁸ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)**, Çev. Fatma Sarıkaya, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 122-123.

* 1877'de Batum'da 17 fırın bulunduğu görülmektedir. **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, s. 203.

alanları zarar görmüş, erzak tükenmiş, büyük ve küçükbaş hayvan kalmamıştı. Bu durum üzerine, 4.414 nüfusa sahip 10 köy, Rus yönetiminden erzak yardımı talep etti. İdare tarafından köylülere Kasım 1878 tarihinde hazineden 14.500 pud mısır yardımı yapıldı. Batum, Acara ve Artvin okrugları ekicilikte zorlanmaktaydılar. Karadeniz'in kıyı kesimindeki halkın ihtiyaçları için Karadeniz'deki Rus limanlarından ve Gürcistan'dan gelen ekmek yetersiz kalmaktaydı. Dağlık kesimlerdeki halkın ekmek ihtiyacı Ahıska Uyezdi'nden veya Kars Oblastı'ndan karşılanmaktaydı. Artvin Okrugunun Şavşat-İmerhev ve Ardanuç kazalarında yetiştirilen buğday, sadece yerel ihtiyacı karşılayabilmekteydi. Yerel idareden alınan bilgiye göre Batum Okrugunda sürülebilir arazi miktarı yaklaşık olarak 7.000, Acara Okrugunda 16.600 ve Artvin Okrugunda 10.000 desyatindi; fakat bu toprakların en fazla yarısı tarım için kullanılmaktaydı. Batum Okrugunda yetiştirilen ürünlere ve miktarlarına bakıldığında; buğday 10.000, mısır 560, arpa 2.500, pirinç 3.600 ve darı 7.000 puda kadar olmaktaydı. Acara Okrugunda ise buğday yaklaşık 32.000 pud, arpa 123.000 pud, mısır 146 1/2 bin pud ve darı 3.000 puda ulaşmaktaydı. Artvin Okrugunda ise buğdaydan 35.000, arpadan 52.000, mısırdan 9.000 ve kerdikten (buğday, arpa ve darı karışımı) 10 tona kadar mahsül alınmaktaydı.⁶³⁹

Göç eden halk nedeniyle üretimin durması ve Rusların Batum'a girişiyle artan nüfus için gerekli sebze; Sohum, Kırım, Odessa, Trabzon, Marsilya ve İstanbul'dan karşılanmaktaydı. 1878-1879 yıllarında Batum'a getirilen sebzenin miktarı 28.975 pud ve değeri 25.000 puble idi. Batum Oblastı'nda üzüm bağları yaygın olmasına rağmen Artvin ve Ardanuç kazalarında üzümün kötü kalitede şarap üretilmekte; bölgede soğan, lahana, pancar, havuç ve şalgam yetiştirilmekteydi. Meyve olarak elma, kestane, zeytin, ceviz, incir, şeftali, kayısı ve erik yetiştirilmekle birlikte bunlar yarı yabani idi. Dut yetiştiriciliğiyle Artvin Ardanuç ve Şavşat İmerhev'deki Ermeniler ve Müslümanlar uğraşmaktaydılar. Ayrıca, buralarda bölgenin bölgenin ihtiyacını karşılamak ve Rusya'ya satmak üzere bol miktarda tütün üretilmekteydi.⁶⁴⁰

Artvin'de yaşayan Türkler'in çoğunluğu tarımla uğraşmakta; buğday, mısır ve arpa gibi ekmeçlik ürün yetiştirmekte; Ermeniler kadar olmasa da bir kısmı ticaretle

⁶³⁹ **Obzor Kuttaiskoy Gubernii za 1902 god**, Kutais, Gubernskaya Tipografiya, 1903, s. 1-4.

⁶⁴⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1883 God**, Otdel Pervoy, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1882, s. 235-239.

uğraşmaktaydı. Artvin'in çevre köyleri sadece Müslümanlardan oluşmakta ve tarımla uğraşmaktaydılar. Artvin'e yakın, şehirden dört verst kuzeyde, fakir bir köy olan Nacviya Köyü fıstık çamına rastlanan Rusya sınırlarındaki tek bölgeydi. Artvin'de yetiştirilen zeytin, nar, elma, armut, dut, kayısı, ayva; farklı türlerde üzüm, ceviz, kestane satılması için Batum'a gönderilirdi. Meyvelerin nakli Çoruh Nehri'nde özel sandal ve teknelerle yapılırdı. Bu tür taşımacılık için uygun olmayan şeftali, üzüm ve kiraz gibi meyveler Artvin'de satılırdı.⁶⁴¹ Özellikle Artvin'in tuzlu zeytini, büyük miktarlarda Batum üzerinden Odessa ve diğer Karadeniz limanlarına, buralardan da kuzey bölgelerine ve Petersburg pazarlarına ulaştırılmaktaydı.⁶⁴²

1) Tarımsal Üretimi Geliştirme Çalışmaları

Rus idaresi için Batum bölgesi, sahip olduğu iklim ve doğa, yıl boyunca karla kaplı diğer Rus bölgelerinde yetiştirilemeyen birçok ürünün yetiştirilebileceği bir sera idi. Bu nedenle idare tarafından bölgenin tarımsal potansiyeli üzerine araştırma yapılması amacıyla bilim adamları ve uzmanlar görevlendirilmekteydi. Bu amaçla Japonya, Hindistan, Çin, Güney Fransa, İspanya, Cezayir, Tunus, Türkiye ve Yunanistan'ın yer aldığı bölgelere geziler düzenlenmekte özellikle subtropik iklime sahip bölgelerde görev yapan Rus diplomatlar aracılığıyla Batum bölgesine uyum sağlayabilecek ürünlere dair bilgi toplanmaktaydı.⁶⁴³ Ayrıca, Batum'da yetiştirilmesi önerilen bitki ve ağaçlara dair halkın tavsiyelerini almak için gazetelere ilanlar verilmekteydi.⁶⁴⁴ Bu girişimler sonucu bölgenin Avrupa'daki birçok bölgeye benzer iklim özellikleri taşıdığı görülmüştür. Bu konuda, Ağustos 1884 tarihinde *Kavkaz Gazetesi*'nde, Batum'un önemi şöyle anlatılmaktaydı;

“...sadece Güney Fransa ve İtalya'da bulabileceğiniz limonu, yıl boyunca çiçek açan kamelyaları, çay ağacını, mümkün olan bütün meyveleri ve ağaçları Rusya'da nerede yetiştirebilirsiniz...”⁶⁴⁵

Bölge üzerine araştırma yapan uzmanlardan biri olan Knez Masalskiy, Batum, Acara ve Artvin bölgelerini köyelerine kadar gezerek buralarda yetişen ve

⁶⁴¹ Solnışkin, *Artvin i Artvinski Okrug...*, s. 4-6.

⁶⁴² “Russkaya Maslina”, *Batum Oblastniya Vedomosti*, No: 28, (5 Nisan 1914), s. 2-3.

⁶⁴³ V. İvanitskiy-Vasilenko, “V Obşestve Plovodovstva”, *Batumskiy Selskiy Hozayin*, No:4, İzd. God 4-oy April 1911 god, s. 149.

⁶⁴⁴ Yuri Dadyuşa, “Jurnal Zasedaniya Sovyeta 28 Marta 1911 g.”, *Batumskiy Selskiy Hozayin*, No:4, İzd. God 4-oy April 1911 god, s. 128.

⁶⁴⁵ A.Ş. “Korrespondentsiy ‘Kavkaza’ ”, *Kavkaz*, No: 190, (24 Ağustos 1884), s. 2.

yetiştirilebilecek farklı ürünler üzerine ayrıntılı araştırmalarda bulunmuştur.⁶⁴⁶ Bu çalışmalar neticesinde, bölgede yeni tarım ürünlerinin yetiştirilmesine 1880’li yılların başında kıyı kesiminde başlandı. İlk olarak Güney Fransa ve İtalya gibi yerler örnek alınarak yazlık bölgeler inşa edildi ve dekoratif bitkiler yetiştirme denemeleri yapıldı.⁶⁴⁷ Bu tür denemelerden daha kuzeyde yer alan Sohum, Afon ve Gagrı gibi kış sıcaklığının düşük olduğu bölgelerde olumlu sonuç alınamamasına rağmen palmye, portakal, mandalina, bambu gibi ürünler Batum’a uyum sağladı.⁶⁴⁸

Bu yeni ürünlerin yanında bölgede en hızlı çay yetiştiriciliği gelişti. Bunların dışında, *udelnoy vedimost** tarafından Japonya ve Çin’den bambu, mandalina, portakal, limon, muz, vernik, yağ, yağ mumu ve rami (Çin ısırganı) gibi ağaçlar getirildi. Özellikle Japonya’dan getirilen “Unşiu”^{***} veya *çekirdeksiz* adlı mandalina Batum’da yüzlerce desyatınlık alanlarda yetiştirilmeye başlandı. 1850’lerde Sarp Köyü tarafında birçok farklı cinsten dikim yapılmasına rağmen Japon mandalinasının üretim ve verim olarak bölgeye daha kolay uyum sağladığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan çaya göre daha az işçilik ve masraf gerektirmesi nedeniyle mandalina yetiştiriciliği bölgede kolay yayılmıştır.⁶⁴⁹ Batum Oblastı Askerî Valisi Romanovski Romanko’nun girişimleriyle bölgedeki farklı yerlere uyum sağlayabilecek meyvelerin farklı türleri dikilmekteydi. Çoğunlukla “Rusya Lazistanı” adı verilen bölgede yer alan Gönye, Sarp, Erge ve Makrial’daki bahçelerde mandalina, portakal ve turunç yetiştirilmekte; on tona kadar ürün veren portakal ağaçlarına rastlanılmaktaydı.⁶⁵⁰

Bölgede yetiştirilmeye başlanan, ekonomik değeri yüksek bir diğer ürün ise bambu idi. Bölgede, bambu yetiştiriciliği için Çin ve Japonya’dan daha uygun bir

⁶⁴⁶ Knez Masalskiy Vladislav İvanoviç, “Oçerk Batumskoy Oblasti”, **İzvestiya İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Tom 22, Vıpusk. 1-6’dan Ayrıbasım, 1886, s. 1.

⁶⁴⁷ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God**, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 18-23.

⁶⁴⁸ Prof. A.N. Krasnov, “Na Turetskoy Granitse”, **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No:4, İzd. God 4-oy April 1911 god, s. 146.

* Rusya’da 1797’den 1917’ye kadar Romanov hanedanının mülklerini (özel topraklar, mülkler ve 1863 yılına kadar da yurtlukları) devlet yönetimi altında yöneten devlet kurumu.

** Bu mandalina türü Batum üzerinden Karadeniz ve Ege bölgesine yayılmıştır. Neriman Tuba Barlas, Deniz Eroğul, Mahmut Tepecik, “Some Pomological Properties of Satsuma Mandarin (*Citrus unshiu* Marc.) Fruit”, **International Congress on “Green Infrastructure and Sustainable Societies/Cities” GreInSus’ 14**, İzmir 2014, s. 87.

⁶⁴⁹ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 18-23.

⁶⁵⁰ V. İvanitskiy-Vasilenko, “V Kavkazskom Geografiçeskom O-ve”, **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No:4, İzd. God 4-oy April 1911 god, s. 159-161.

iklim ortamı bulunmaktaydı. Hafif olması nedeniyle bambudan imal edilen mobilyalar Rusya’da yayılmakta ve kayın ağacından imal edilen ve “*Venskuyu*” olarak adlandırılan ünlü Viyana mobilyalarına rakip görülmekteydi. Ayrıca, bambu ağacından bardak, tabak, sepet, su borusu gibi ürünler de yapılmaktaydı. Bambu yapraklarının kuru ot ile aynı maddeleri içermesi nedeniyle İngilizler, Batı Hindistan’da hayvanlara yem yerine bambu yaprağı vermekteydiler. Bu nedenle Batumlu üreticiler Kafkas guberniyalarından ot getirilmesi yerine, bambu yapraklarını hayvanlar için yem olarak kullanmaktaydılar ve oblastta gelişen hayvancılığın ihtiyacı olan ot, bambu yapraklarından karşılanabilmekteydi.⁶⁵¹ Farklı kullanım alanlarına sahip olan bambu ağacı, Batum Başşehbenderi Edhem Bey’in de dikkatini çekmiştir. Ethem Bey, hem Çakva hem de şehir civarında bazı malikânelerde yetiştirilen bambunun birçok yararından dolayı, Osmanlı coğrafyasında uyum sağlayabileceği bölgelerde bambu ve çay yetiştirilmesini müteşebbislere tavsiye etmiştir.⁶⁵² Yeni yetiştirilme çalışmaları yapılan ürünlerden biri de “Uragvayski Patatesi” idi. Bölgenin nemli iklimine uyum sağlaması planlanan sebze, bölgeye uyum sağlamada başarılı olamamıştır. Japon patates türü olan “Mikado” ise tam tersine bölgeye uyum sağlayabilmiştir.⁶⁵³

Batum’un kıyı kesiminde gerçekleştirilen yeni ürün yetiştirme girişimleriyle birlikte bölgenin sayfiye yeri haline getirilmesi girişimleri Krištofoviç, Stoyanov, D’Alfons gibi alanında uzman kişilerin park ve bahçeleri yapımıyla başlanmıştır. XX. yüzyılın başında bu kişilerin girişimleriyle, Rusya’da ilk defa mandalina, çay ve bambu plantasyonu Batum ve çevresinde başlamıştır. Bu ürünlerden yüksek gelir elde edilmesi üzerine Rusya’nın her tarafından gelip Batum kıyı kesimine yerleşen insanlar nedeniyle, bölgedeki arazi fiyatları yükselmeye başlamış, desyatini 1.000 ruble ve daha yüksek fiyatlara satılmıştır. Arazilerin değer kazanması 1905 olaylarına kadar sürdü, meydana gelen olaylar ve bölgede kaybolan düzenden üretim kötü yönde etkilendi. 1909 yılı başlarına doğru, Batum kıyı kesiminde tarımsal hayat normale dönmeye başladı ve arazi fiyatları yeniden eski yüksek değerlerine ulaştı.

⁶⁵¹ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 18-23.

⁶⁵² Batum Başşehbenderliğine Memur Başşehbender Edhem, “Batum Şehbenderliği” **Ticaret Layihaları**, Numro 6, Necm-i İstikbal Matbaası 1328, s. 123.

⁶⁵³ N. Korsak, “Prigodnost Uragvayskago Kartofelya dlya Batumskoy Mestnosti”, **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No: 4, İzd. God 4 April 1911 God, s. 159.

Bu gelişme sürecinde Batum çevresinde denize iki-dört verst mesafede bulunan Salibaury, Feriye, Soğuksu gibi köyler de tarımsal alan ve yazlık bölge olarak değer kazandı. Kıyı kesiminde bu türden yerleri artırmak amacıyla Çoruh Nehri'nden Osmanlı sınırına kadar uzayan kıyı şeridinin de Rus yerleşimcilere açılması gündeme geldi.⁶⁵⁴

Rusya, Batum Oblastı'nda üretilmeye başlanılan çiçekler sayesinde, dünya çiçek pazarını tekelleştiren, Avrupa ve Amerika'ya çiçek satan Fransız Rivierası'nın tehlikeli bir rakibi haline geldi.⁶⁵⁵ Bölgede yetiştirilen subtropik kültür, Batum Tarım Cemiyeti'nin (*Batumskago Obşestva Selskogo Hozayistva*) yıllar süren faaliyetlerinin sonucuydu. 1908'de kurulan cemiyet belirli aralıklarla Batum Oblastı Askerî Valisi'nin başkanlığında toplantılar yapmaktaydı.⁶⁵⁶ Resmî olarak 1908'de kurulan cemiyet, tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi ve ziraai amaçlar için Batum'da işçi yetiştiren bir okul açma girişiminde bulundu. Cemiyetin ilk faaliyeti, oblasttaki subtropik kültürü yaymak ve bunun yerel tarımdaki ticari değerini belirlemek amacıyla 1909 yılında bir tarım fuarı düzenlemek oldu. Ayrıca cemiyet subtropik ürünlerin yetiştirilmesinin yaygınlaştırılması için "Unşiu" adlı Japon mandalinasının yayılması amacıyla fidanlık kurdu.⁶⁵⁷ Batum çevresinde yüzlerce desyatınlık alanlarda yetiştiriciliğine başlanan mandalina ağacı sayısı, 1912 yılı itibarıyla 200.000'e ulaştı.⁶⁵⁸

Rusya'nın bölgede gerçekleştirdiği tarımsal ilerlemeye rağmen bu ilerlemenin beklentilerin altında kaldığı görülmektedir. 11 Ocak 1911 tarihinde Rusya Coğrafya Cemiyeti'nin Kafkas şubesi üyelerinin Kafkasya Valiliği kançılıryasından Y.A. Vatatsi başkanlığında yaptığı ortak toplantıda Batum Oblastı'ndaki tarımsal üretim tartışılmıştır. Toplantıda söz alan Ziraat Uzmanı Y.N. Voronov, kırk yıldan beri Rusya idaresinde bulunmasına rağmen Batum bölgesinin tarımsal açıdan henüz yetirince incelenemediğini belirtmiştir. Bu durumun en önemli nedeni olarak ise

---

⁶⁵⁴ S.G., "Zemelny Vopros i Razvitie Batumskago Poberejya", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 5, (11 Ekim 1912), s. 3.

⁶⁵⁵ "Zemledeleniye v Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 15, (8 Aralık 1912), s. 2-3.

⁶⁵⁶ **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No:9, İzd. God 2 Sentyabr 1909 g., s. 257.

⁶⁵⁷ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 24-30.

⁶⁵⁸ "Zemledeleniye v Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 12, (24 Kasım 1912), s. 3.

bölgedeki yolların yetersizliğini göstermekteydi. Bölgede Ahıska'ya ve Artvin'e kadar olan iki şose yol dışında, ne atlı ne de kayık ulaşımı için başka bir alternatif bulunmaktaydı. Bu yollar da iyi durumda değildi. Çoruh üzerinde yapılan kayıkla ulaşım riskler taşımaya rağmen Çoruh Nehri, Artvin'den Ardahan'a ulaşımında başlıca yol kabul edilmekte ve mesafeyi dörtte bir oranında kısaltmaktaydı. Voronov, Artvin'i "...neredeyse hiç yolu olmayan dünyadaki en ilginç şehir..." olarak kabul etmekte, evlerin taraçalarda, basamak şeklindeki düzlüklerde olduğunu belirtmektedir. Mısır ve pirinç yetiştirme dışında tarım faaliyetleriyle neredeyse hiç uğraşmayan Artvin halkı, beylerden kiraladıkları arazilerde ürünün yarısını alma karşılığında tarım yapmaktaydı. Büyük önem taşıyan zeytin üretimine, Çoruh ve İmerhev vadilerindeki iklimin Akdeniz iklimi özelliği taşıması nedeniyle değer verilmekteydi. Bölgede 200 yaşında zeytin ağaçlarına rastlanılmasına rağmen Artvin şehri yakınlarında zeytinciliği geliştirmek için henüz 1900'lü yılların başında girişimde bulunulmuştu. Bu girişimler sonucu bölgede, zeytinyağı fabrikası kurulmuştu.⁶⁵⁹

2) Köylünün Desteklenmesi ve Menafi Sandıkları

1912 yılında *Batum Oblastıya Vedomosti* adlı gazete, Acara köylerinin içinde bulunduğu kötü durum nedeniyle "Acara" kelimesinin birebir çeviri anlamını ironi yaparak "açların ülkesi" olarak vermektedir. Acara halkı mevcut arazinin yetersizliği, dağlık ve taşlık arazi nedeniyle mısır ve fasulye yetiştirmekteydi. Bölgede az bir kesim meyvecilikle geçinmesine rağmen meyveler, kalitesizliği nedeniyle tüccarlar tarafından pek rağbet görmemekteydi.⁶⁶⁰ Bölgedeki yerel halka idare maddi yardımlarda bulunmaktaydı. Abdul Mikealdze'nin *İveria* adlı gazetede haberine göre 20 Haziran'da Prens N. Eristavi'nin başkanlığında, vali yardımcısı ve üyelerden oluşan bir komisyon, "aç insanlara" para dağıtmak için Aşağı Acara'yı ziyaret etmişler, köylülerin ihtiyaçlarına göre para yardımında bulunmuşlardı.⁶⁶¹

⁶⁵⁹ V. İvanitskiy-Vasilenko, "V Kavkazskom Geografiçeskom O-ve", **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No: 4, İzd. God 4 April 1911 god, s. 159-161.

⁶⁶⁰ "Po Oblasti: İz Adjari", **Batum Oblastıya Vedomosti**, No: 15, (8 Aralık 1912), s. 4.

⁶⁶¹ Abdul Mikaledze, **Acara Mektupları**, Çev. Fahreddin Çiloğlu, İstanbul, Sinatle Yayınları, 2002, s. 17.

Bölgedeki mevcut tarım şartlarını iyileştirmek ve yeni ürünlerin yetiştirilmesini halka öğretmek amacıyla Kafkas Eğitim Dairesi'nin teşvikiyle Batum Oblastı'ndaki öğretmenlere kısa süreli kurslar verilmekteydi.⁶⁶² Bu amaçla yetiştiricilik yapmak isteyenler için Batum Ziraat Cemiyeti (*Batumskoe Selkhozayinstvennoe Obşestvo*) tarafından 1912 yılının yaz mevsiminde 40 öğretmenle kurs düzenlendi. Kursta bambu, çay, mandalina gibi yüksek getirisi olan ürünlerin yetiştirilmesine yönelik eğitim verildi.⁶⁶³ Zemstvo parasıyla, yani ahalinin hükümete vermekte olduğu vergiyle, Batum Oblastı'na bir ziraat muallimi ile ona iki yardımcı (*pamoşnik*) tayin olundu. Bu kişilerin görevleri çiftçilere, tarımsal ve hayvansal üretimi artırmaya yönelik eğitim vermektir. Bu eğitimlerde, lazot, arpa, darı ve pirinç mahsulünün nasıl artırılacağı; büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvanlarının nasıl ıslah edileceği, sayılarının nasıl artırılacağı, süt kaymaklarını almak için seyyar atoların kullanımı; peynir yapımı ve sair memleketlerdeki arıcılık hakkında bilgiler verilmekteydi. Köy ahalisince henüz bilinmeyen yeni ağaç ve bitki türlerinin yetiştirilmesi tavsiye edilmekte ve bu konuda isteyenler eğitilmekteydi. Bağ ve bahçelerdeki zararlılara karşı alınacak önlemler ve aşı usulleri öğretilmekteydi. Çiftçilerin ihtiyaç duydukları tohum, fidan; Rus ve Avrupa menşeli tarımsal ilaç ve aletler; çay, kahve, kaliteli Artvin zeytinyağı, tarım kitapları Batum'daki Nuriye Pazarı'nın karşısında bulunan Şepelyevfskaya Ulitsa, 62 nolu Ziraat Cemiyeti'nin mağazasından ucuz fiyatlarla temin edilebilmekteydi.⁶⁶⁴ Gazetelerde, otların hayvanlara yem olarak verilmek üzere nasıl daha iyi hazırlanacağına dair öğretici bilgiler verilmekteydi.⁶⁶⁵

Bölgedeki tarımsal çeşitliliğin temelinde farklı iklimlerin görülebilmesi yatmaktadır. Etrafını çevreleyen dağlar nedeniyle soğuk rüzgârlardan korunmakta olan Artvin Okruğu'nda Çoruh Vadisi boyunca Karadeniz'den gelen ılık rüzgâr esmektedir. Artvin merkez ve Artvin Sancağı'nda yaz ve kış sıcaklıkları farklıdır. Lomaşen ve Korzul'da kışları kar olmazken, Şavşat-İmerhev'de kar, Mayıs ayı

⁶⁶² Yuri Dadyuşa, "Jurnal Zasedaniya Sovyeta 28 Marta 1911 g." **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No:4, İzd. God 4 Nisan 1911 God, s. 128.

⁶⁶³ "Selsko-Hozyaistvennoe Kursı", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 18, (22 Aralık 1912), s. 4.

⁶⁶⁴ **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No:4, İzd. God 4-oy April 1911 god, s. 168; "Batum Cemiyet-i Ziraayesinin Eskladında (mağazasında)", **Batum Eyalet Ceridesi**, Numro: 1, (12 Eylül 1912), s. 1.

⁶⁶⁵ "Az Kıymetli Yemleri Hazırlamak Usulü", **Batum Eyalet Ceridesi**, Numro: 1, (25 Ekim 1912), s. 1; **Batum Eyalet Ceridesi**, Numro: 14, (3 Aralık 1912), s. 1.

ortalarına kadar devam eder. Bu nedenle Artvin Okruğu, farklı iklimlerin yaşandığı üç farklı kuşağa ayrılmaktaydı. İlk kuşakta deniz seviyesinden bir verste kadar bahçeler, ikinci kuşakta iki verste kadar ormanlar ve ekmeklik ürün yetiştirilen araziler ile sonra ise iki verst ve üstünde dağlık çayırlar gelmekteydi. Yazları yetersiz yağış görülen bölgede halk bahçe, tarla ve bostanları sulama kanallarıyla sulamaktaydılar. Sulamalarda belli bir sıra takip edilmekte, bu düzeni sağlamakla görevli kişiye “sucu” adı verilmekte idi. Özellikle kurak geçen yaz mevsimlerinde bahçe ve tarla sulamaları için halk arasında birbirinden su çalma olaylarını sık rastlanmaktaydı. Bu nedenle yaşanan kavga ve ölümlerin önüne geçmek ve su hırsızlığını bitirmek için 1912 yılında su kullanımını düzenleyen ve suçluları ağır cezalara çarptıran yeni bir yasa uygulamaya konuldu.⁶⁶⁶

Tarımsal faaliyetlerin desteklenmesi amacıyla Batum’daki Devlet Bankası’nın Batum Şubesi, Rus-Çin Bankası (*Russko-Kitayskago Banka*), Tiflis Bankası, Romanovskoy Kreditnoye Tavarişestva gibi kuruluşlar çiftçilere ve küçük üreticilere kredi vermekteydi. Bu kuruluşların dışında, Osmanlı döneminden gelen menafi sandıkları da bölgede 1909 yılına kadar işlevlerini sürdürdü.⁶⁶⁷ Oblastta halk ekmek mağazalarının sermayesi mısırların depolanmasını sağlayacak ambarların olmaması nedeniyle Osmanlı zamanında Artvin Sancağı’nda kurulmuş olan menafi sandıkları ve sermayesi topraktan alınan yüzde iki gelirden sağlanmaktaydı. Bu sandıkların kullanımını toplumsal alandaki faydalarından dolayı Rus idaresinde de sürdürülmekteydi.⁶⁶⁸

Bölgede menafi sandığı uygulamasının başlangıcı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın beş-altı yıl öncesine gitmektedir. Uygulama ile 1 Ocak 1899’a kadar Artvin Okruğu’ndaki Artvin’de 6.385 ruble 35 kopek, Ardanuç’ta 9.971 ruble 95 kopek ve Şavşat İmerhev’de 8.956 ruble 78 kopek olmak üzere toplamda 25.314 ruble 8 kopek toplanmıştı.⁶⁶⁹ 1 Ocak 1902 tarihi itibariyle sandıkta 28.620 ruble 37 kopek birikmişti. İlk dönemlerde menafi sandığı Batum Okruğu’nda da

⁶⁶⁶ Solnışkin, *Artvin i Artvinski Okrug...*, s. 9-10.

⁶⁶⁷ *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s. 85.

⁶⁶⁸ *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s. 67.

⁶⁶⁹ *Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1898 god*, Kutais, Tipografiya İ.D. Kiladze i I.M. Heladze, 1899, s. 6-8.

uygulanmaktayken bilinmeyen sebeplerden dolayı uygulaması durdurulmuştur.⁶⁷⁰ Artvin Okrugu'nda, 1910 yılı Ocak ayı itibariyle Artvin, Ardanuç ve Şavşat-İmerhev kazalarında bulunan menafi sandıklarında 43.332 ruble 85 kopek toplanmış ve bu miktarın 40.541 ruble 19 kopeki ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştı.⁶⁷¹ Resmi yıllıkta yer alan bu bilgilerin yanında, 1905 olaylarında Müslüman ahalinin vermiş olduğu dilekçede "...soylu ve avama mahsus ziraat bankalarından Müslüman ahaliye de yararlanma hakkının verilmesi..." talebinde bulunulmaktaydı.⁶⁷² Bu bilgiden hareketle Müslüman halkın, en azından kırsal kesimdekilerin, menafi sandığı dışındaki tarım kredi kurumlarından yararlanmakta sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır.

3) Bölge Tarımında Üretimi Öne Çıkan Ürünler

a) Çay

Rus idaresinin girişimleriyle Batum'da yetiştirilmeye başlanan çay, hem Rusya hem de bölge tarımı açısından önemli bir dönüm noktası kabul edilmektedir. Rusya, XIX. yüzyılın sonunda 125 milyonu aşan nüfusu ile⁶⁷³ dünyada üretilen çayın % 22'sini tüketmekteydi. Rusya'nın çay talebi 1800'de 70 bin pud iken, 1901'de 3 milyon 484 bin puda ulaştı. Bu ihtiyaç Rus-Çin sınırında yer alan Kyakhta'dan Güney Sibiryaya boyunca yük hayvanlarının sırtında getirilen çayla karşılanmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ithal edilen çayın büyük bir kısmı deniz yoluyla taşınmaya başlandı. Taşıma şartları çayın kalitesini belirleyen en önemli ölçütlerin başında gelmekteydi. Çay, kokuyu ve nemi kolayca çekme özelliği nedeniyle deniz yolculuklarında kalitesini ve tadını kaybetmekteydi. Çay kalitesinin korunması açısından yarı çöl ve steplerdeki kara yolu ulaşımı daha avantajlı görülmekteydi.⁶⁷⁴ Fırınlanması esnasında çaya sinen kötü koku, transit geçiş esnasında Moğolistan ve Sibiryaya'nın soğuk ikliminde kayboluyordu; deve sırtında taşınan çayın geceleri karla kaplı hafif nemli zemine indirilmesiyle maruz kaldığı hafif nem, çaya ayrı bir lezzet katmakta ve çayın Rus pazarlarında iyi fiyatlara alıcı

⁶⁷⁰ *Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1902...*, s. 4-6.

⁶⁷¹ *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...*, s.114-115.

⁶⁷² T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1575-1918), Cilt II, Ankara 1993, s. 155-157.

⁶⁷³ V.M. Kabuzan, "O Dostovernosti Uçeta Naseleniya Rossii (1858-1917 gg.)", *İstočnikovedeniye Oteçestvennoy İstorii: Sbornik Statey 1981*, Moskva, Akademia Nauk SSSR, 1982, s. 113.

⁶⁷⁴ L.V., Belovinski, *Entsiklopedičeskiy Slovar Rossiiskoy Jizni i İstori XVIII.-naçalo XX. B.*, Moskva 2003, s. 856-857.

bulmasını sağlamaktaydı. Rus pazarında birçok farklı çay türü bulunmakla birlikte en fazla talep edilen türlerinden biri preslenmiş çay idi. En iyi çay yapraklarının preslenmesiyle elde edilen bu tür, özel olarak kalay kaplı kutularda taşınmaktaydı. Kaliteli ve dayanıklı olması nedeniyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus askerlerinin ihtiyacı bu çayla karşılanmıştır.⁶⁷⁵

Çayın Gürcistan'a ilk gelişi, Rusya üzerinden olmuş ve bölgede çaya olan talep XVIII. yüzyılda başlamıştır. 1770 yılında Çariçe II. Katerina tarafından Kral İrakli'ye semaver ve çay seti hediye edilmiştir.⁶⁷⁶ Batum yakınlarında ilk çay dikimi denemeleri 1830'larda Kutais Guberniyası'nda Knez M.S. Vorontsov'un emriyle Çin'den getirilen çay fidanlarının Kırım ve Sohum'a dikilmesiyle başladı. Bu denemeler Özüretgi, Zugdidi ve Sohum Botanik Bahçesi'nde sürdürülmesine rağmen tecrübesizlik ve ilgisizlik nedeniyle bu girişimlerden sonuç alınamadı.⁶⁷⁷ Sürdürülen çalışmalar neticesinde, 1870'te Sohum Botanik Bahçesi'nde yetiştirme denemeleri yapılan yirmiye yakın çay fidanı filizlendi ve tohum verdi. Fakat bu fidanlar, aniden başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında zarar gördü.⁶⁷⁸

Çay yetiştirme çalışmaları Rusya tarafında sürdürülürken, henüz Osmanlı idaresindeki Gönve ve Artvin tarafında "Goçaya" adı verilen çay yapraklarının 1878'e kadar ihraç edildiği görülmektedir. Örneğin; 1878'de Maradidi Köyü'nden 44 pud çay ihraç edilmişti. 1879 yılında Rus idaresince yapılan incelemede *Arbutus unedo* adı verilen tür olduğu tespit edilen bu çay, Rus makamlarında Çin çayının taklidi olabileceğinden Rusya'ya sokulması yasaklandı.⁶⁷⁹ Trabzon şehrinde de daha erken tarihlerde çay yetiştigiğine dair bilgi olsa da, resmî kaynak olarak 1879 tarihli Trabzon Salnâmesi'nde Lazistan Sancağı'na bağlı Hopa Kazası ve Arhavi nahiyelerinde yaklaşık 30 bin kıyye (yaklaşık 32 ton) çay üretimi gerçekleştiği bilgisi yer almaktadır. Diğer taraftan çay tohumundan verim alabilmek için dört-beş yıl, dikilen fidandan ise üç-dört yıl geçmesi gerekmektedir. Sadece bu bilgi ışığında dahi

⁶⁷⁵ Chinyun Lee, "Kiachta to Vladivostok: Russian Merchants and the Tea Trade", **Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia**, Vol. 3. No:2, 2014, s. 197, 204.

⁶⁷⁶ K.E. Bahtadze, **Razvitie Kulturi Çaya v SSSR**, Tbilisi, Akad. Nauk Gruz. SSR., 1961, s. 8.

⁶⁷⁷ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago...", s. 440-447.

⁶⁷⁸ S.N. Timofeyev, "Selsko-Hazayistvennyy Oçerki" **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 223-227.

⁶⁷⁹ **Kavkazskiy Kalendar na 1883 God**, Otdel Pervoy, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1882, s. 235-239.

bölgedeki çay üretiminin 1875-1876'lı yıllara kadar gittiği söylenebilir. Bölgedeki çayın kaynağı olarak Kafkasya'dan göçen Çerkezler tarafından bölgeye getirilmiş ya da 1860'larda Rus idaresinde bulunan Özürgeti'deki denemeler esnasında bölgeye gelmiş olması ihtimali ağır basmaktadır. Sonraki yıllarda Hopa, Arhavi ve Trabzon dolaylarında yerli halk tarafından Rusya idaresindeki Batum'dan getirilmesi nedeniyle bu Çin çayı yerli halk tarafından *Moskov çayı* olarak adlandırılmıştır.⁶⁸⁰

Rusya idaresi adına çalışan Rus, Alman ve Fransız uzmanların çay yetiştirme çalışmaları sonuç vermeye başladı. Buna göre Sohum'dan Batum'a kadar olan kesim, çay yetiştiriciliği için Avrupa'da hiçbir yerde rastlanılmadığı kadar uygun iklim koşullarına sahipti. Bölgede, 1883'ten itibaren çay yetiştiriciliği için girişimlerde bulunan Petersburg'taki İmparatorluk Serbest Ekonomi Cemiyeti (*İmparatorskoe Volnoe Ekonomičeskoe Obşestvo*)* tarafından Çin'in Hankou şehrinden Odessa'ya 12.000 çay fidanı ve dört sandık tohum getirildi.⁶⁸¹ 1884'te uluslararası botanik kongresi ve meyve yetiştiriciliği üzerine Petersburg'ta yapılan kongrede, bu fidanların Batum'a yaklaşık 20 km mesafede bulunan Çakva'ya dikilmesi teklifi üzerine, Çakva toprak yöneticisi General Solovtsov'a gönderilen bu fidanlardan Rusya'nın ilk endüstriyel üretim amaçlı küçük çay bahçesi kuruldu.⁶⁸²

General Solovtsov'un çay yetiştirmedeki başarısı, Rusya'nın ünlü çay tüccarlarından K. Popov'un dikkatini çekmişti. Popov, Batum çevresinde bulunan Salibauri ve Kapreşum köylerinde, 1893 yılında Çin, Japonya, Assam ve Asya'nın diğer yerlerinden gelen çay fidanları ile çay bahçeleri kurdu. 1893-1899 yılları arasında K.C. Popov'un şirketi 485.290 çay ağacı dikimi gerçekleştirdi.⁶⁸³ Solotsov ve Popov'un çay alanındaki başarılı girişimleri bir devlet kurumu olan *Udelnoe Vedomstvo*'nun dikkatini çekti. Bu kurum tarafından 1895'te Prof. Krasnovıy ve Rus çaycılığının kurucusu kabul edilen İ.N. Klingen'in katılımıyla çay tarımını öğrenmek

---

⁶⁸⁰ Kemalettin Kuzucu, **Bin Yıllın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2012, s. 97-102.

* 1765 yılında zengin toprak sahipleri ve toplumun önde gelen kişileri tarafından Petersburg'da kurulan cemiyetin amacı, yabancı ülkelerde olduğu gibi gelişmiş tarımı Rusya'da yaymaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz; A.İ. Hodnev, **İstoriya İmparatorskago Volnago Ekonomičeskago Obşestva (s 1765 do 1865 goda)**, Sankt Peterburg, 1865.

⁶⁸¹ A.P. Subbotin, **Çay i Çaynaya Torgovliya v Rossii i Drugih Gosudarstvah**, Sankt Peterburg, A.G. Kuznetsov, 1892, s. 32-37.

⁶⁸² S.N. Timofeyev, "Selsko-Hazayistvennyy...", s. 223-227.

⁶⁸³ "Zemledeleniye v Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 10, (16 Ekim 1912), s. 2-3.

amacıyla Japonya, Çin ve Hindistan'a birçok gezi gerçekleştirildi.⁶⁸⁴ Genel literatürde Solotsov, Popov ve Udelnoe Vedomstvo, bölgedeki ilk çay yetiştiricileri olarak geçmesine rağmen Hariton Ahvilediani, Acara'daki küçük üreticileri de dâhil ederek ilk çay yetiştiricilerini Çakva ve Mahincauri'den Krištoforoviç, Yakobson, Salih Efendi, Stoyanov, Solovtsov ve Popov şeklinde sıralamaktadır.⁶⁸⁵

Batum ve çevresinde çay yetiştirmeyi deneyen ilk girişimci Konstantin Popov olmasa da Rusya'da büyük bir sermayeyle bu işi yapan ve bölgedeki ürünü Rus çayı olarak hazırlayıp satan ilk kişi olmuştur. Yaptığı işi sürekli geliştirmeye çalışan Popov, Profesör Tihomipov'un da katılımıyla Çin'e yaptığı birçok gezide farklı bölgeden getirdiği çay fidanlarını yetiştirmek için Batum yakınlarında üç arazi satın aldı. Bu araziler sırasıyla farklı yükseklikte bulunan Çakva, Salibauri ve Kapreşum'daki humus yönünden zengin bölgelerdi. Bu toprakların bir kısmı son Osmanlı-Rus Savaşı'nda terk edilmişti. Popov'un amacı Çin çayının birebir aynısını Batum'da yetiştirebilmektir. Seçmiş olduğu farklı bölgeler ve farklı yükseltilerde çayın nasıl yetiştiğini de gözlemleyebildi. Fakat bu dönemde Çin'den çay ağaçlarının yurtdışına çıkarılması devlet tarafından yasaklanmıştı. Henüz Sibiryaya demiryolu olmadığı için deniz yolu ile getirilen fidan ve tohumlar taşıma esnasında zarar görmekteydi. Bu zorluklar nedeniyle Popov'un her yolu deneyerek Çin'den getirdiği 10.000 çay fidanından 2.000'i Batum'a ulaşabildi. Popov'un amacı, en kısa sürede çay ağaçlarından elde ettiği tohumlarla seri üretime geçebilmektir. Nihayet, 1893'te gerçekleştirdiği ilk dikiminden sonra 1896'da 40 olan çay ağacı sayısı, 1899'da 1.500.000'e ulaştı.⁶⁸⁶

Çay yetiştiriciliği üzerine tecrübe kazanmak adına üretici ve uzmanların Çin, Japonya, Hindistan ve Seylon'a yaptıkları gezilerinin yanında, Çin'den de tecrübeli çay yetiştiricileri Batum'a getirilmekteydi.⁶⁸⁷ Liu Junzhou adlı uzman, çay plantasyonları ve çay fabrikasına direktör olmak için K.S. Popov'un daveti üzerine,

⁶⁸⁴ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 18-23.

⁶⁸⁵ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s. 203.

⁶⁸⁶ T.İ. Batakov, **Kultura Çaynago Kusta i Prigatovlenie Çaya na Çaynıh Plantatsiyah v Zakkavkazie, Bliz g. Batuma**, Moskova, y.y., 1914, s. 1-5.

⁶⁸⁷ Bu yetiştiricilerden biri de Batum'da Popov'un Çakva'daki plantasyonlarında uzman olarak çalışan "İvan Lao" adıyla tanınan Liu Junzhou idi. Batum'a 1893'te gelen Liu alanında büyük ün kazandı ve 1924'te Çin Harbin'e yerleşmek için Batum'dan ayrıldı. Dan Ben-Canaan, Frank Grüner and Ines Prodöhl, "Entangled Histories: The Transcultural Past of Northeast China", **Entangled Histories**. Springer International Publishing, 2014, s. 56.

1893 tarihinde Çin'den gelerek 1901 tarihine kadar onun yanında çalışmıştır. Buradaki üretim ve işleyiş düzene girdikten sonra, 1901 yılında Rus devletine ait Çakva'daki çay arazilerinden sorumlu idareci olmuştur.⁶⁸⁸

Popov'un Çakva, Kaprişum ve Salibauri köyleri olmak üzere üç noktadaki çay arazileri, 1906 yılında yaklaşık 100 desyatin idi, bölgedeki toplam dikim alanı ise 300 desyatinden fazlaydı.⁶⁸⁹ Daha alçak ve güneye doğru olan taraflarda ve soğuk kış rüzgârlarına karşı korunaklı olan Çakva'da daha iyi verim alınmaktaydı. Daha yüksekte bulunan Kapreşum'da ise ürün verimi daha azdı.⁶⁹⁰ İklim koşulları nedeniyle iç kesimlere ve Tiflis yönündeki bölgelere yapılan dikim denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmış, Sohum ve çevresindeki çay yetiştiriciliğinden hiçbir zaman yüksek verim alınamamıştı. Elde edilen tecrübeler sonucu çay yetiştiriciliği için en uygun bölge, Karadeniz sahili boyunca Sohum'dan başlayarak Güney'deki Türk sınırına kadar olan hat kabul edilmekteydi.⁶⁹¹

K. Popov'un Londra'dan getirttiği alet ve makinelerle 1898'de Salibauri'de kurulan fabrikasının ardından 1899'da Çakva'da *udelnoe vedomstvo*'nun çay fabrikası kuruldu. Fabrika, düşük teknolojik seviyede üretim yapmasına rağmen çayıyla ün kazandı.⁶⁹² Çakva ve Salibauri'de toplanan çayların yanında, küçük üreticilerin çayları da İngiliz üretimi *Davidson* marka makinelerin olduğu *udelnoe vedomstvo*'da ve Aleksandr Popov'un fabrikalarında ücret karşılığında işlenmekteydi.⁶⁹³ Fabrikalarda paketlenen çay, deniz yoluyla Odessa'ya gönderilmekteydi. Yolda kokuya maruz kalmaması için çayın yerleştirildiği kutular kalın bir kurşun tabakasıyla kaplanıyordu.⁶⁹⁴ Popov'un üretimi olan çaylar piyasaya "*Popof*" markası adı altında sürülmekteydi.⁶⁹⁵ Döneminde oldukça ün kazanmış

---

⁶⁸⁸ Ailesi sekiz kişiden oluşmaktadır. Büyük oğlu 1914 yılında Petrograd Üniversitesinden mezun olmuş ve burada yaşamaya devam etmiştir. **BOA**, DH.EUM.5.Şb, 72/31, (19 Ekim 1918); **BOA**, HR.SYS, 2457/66, (02 Ağustos 1918).

⁶⁸⁹ S.N. Timofeyev, "Selsko-Hazayistvenny...", s. 223-227

⁶⁹⁰ Batakov, **Kultura Çaynago Kusta i Prigatovlenie...**, s. 7-10.

⁶⁹¹ **Adjara and the Russian Empire, (1878-1917)**, s. 505-510.

⁶⁹² **Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1900...**, s. 30; Bacelidze, **Osnovnie Voprosi Ekonomi...**, s. 69.

⁶⁹³ Timofeyev, "Selsko-Hazayistvenny...", s. 227-228.

⁶⁹⁴ Batakov, **Kultura Çaynago Kusta i Prigatovlenie...**, s.15-16.

⁶⁹⁵ Hakkı Raif Ayyıldız, **Güney Kafkasya Cumhuriyetler I: Gürcistan**, İstanbul, Cituri Biraderler Basımevi, 1946, s. 24.

olduğu anlaşılan bu çay, 1917 Devrimi'nden sonra Rusya'dan İstanbul'a gelen Ruslar tarafından da “*Popov Çay, Moskov çay*” diye sokaklarda satılmaktaydı.⁶⁹⁶

Batum'da görev yapan İngiliz Konsolosu Stevens'in 1903 yılı raporuna göre Kafkas çayı, tad ve aroma olarak Hint ve Seylon çaylarının birebir aynısıydı. Rus uzmanlar ve Londra'daki tecrübeli ithalatçılar tarafından kalitesi nedeniyle Batum çayına yüksek değer biçilmekteydi.⁶⁹⁷ Popovlar, ürettikleri çayın tanıtımı için 1896'de Nijniy Novgorod, 1897'de Stokolm, 1899'da Petersburg'da Franko-Rus ve 1903'te Fransa Reims'teki fuarlara katıldı. Çaylarıyla 1900'de Paris Dünya Fuarı'nda en iyi çay üreticisi olarak altın madalya, 1901'de Glasgow'da en yüksek dereceli ödülü kazandılar ve Londra'da çaylarının kalitesi iki kez mükemmel olarak değerlendirildi.⁶⁹⁸

Çay alanında faaliyet gösteren büyük firmaların yanında, bölgedeki küçük çiftçileri de çay yetiştiriciliğine teşvik etmek ve üreticileri bilgilendirmek için Rus idaresince çay tarımına dair bilgilendirici kitaplar dağıtılmaktaydı.⁶⁹⁹ Özellikle *udelnoe vedomstvo* adına çalışan Klingel ve Krasnov adlı araştırmacıların Uzak Doğu ve Güney Asya'ya yaptıkları gezileri neticesinde, subtropik çay yetiştiriciliği üzerine yazdıkları “*Çayniye Okrugı Subtropičeskih Oblastey Azii*” ve “*Sredi Patriarhov Zemledeliya*” adlı kitaplar Rus halkının Batum Oblastı'na ve çay yetiştiriciliğine olan ilgisini artırmıştı.⁷⁰⁰ Bu yeni girişimciler için devlet tarafından tohum ve fide desteği verilmekteydi.⁷⁰¹ Ayrıca çay yetiştiriciliğinden ilk üç-dört yıl gelir elde edilmemesi nedeniyle Batum Tarım Cemiyeti'nin girişimleriyle Devlet Bankası'nın Batum şubesi, bu süre zarfında masraflarını karşılayabilmeleri için çay yetiştiricilerine kredi de sağlamaktaydı.⁷⁰²

Batum ve çevresinde artan çay üretimi bu sektörde çalışan işçiye olan talebi artırmıştı. Özellikle yaş çayın belirli bir süre içinde toplanması gerekliliği, kısa bir

---

⁶⁹⁶ Osman Cemal, *Eşkriya Güzeli*, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1925/1341, s. 14.

⁶⁹⁷ **Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report on the Tea Industry of the Caucasus**, London 1903, s. 6.

⁶⁹⁸ Tsereteli, “Oçerk Targova-Promışlennavo...”, s. 443-447; Bachelidze, **Osnovnie Voprosı Ekonomiki...**, s. 69.

⁶⁹⁹ **Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)**, s. 470-478

⁷⁰⁰ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 18-23.

⁷⁰¹ **Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878)**, s. 505-510.

⁷⁰² **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 24-30.

süre için çok fazla işçi gerektirmekteydi.⁷⁰³ Çay işçileri Batum'daki işçi pazarından toplanıyordu. Çay toplama işinde çalışan işçilerin çok azı Rus olmakla birlikte, çoğunluğu Gürcü, Abhaz, Mingrelli, Kürt, Türk kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı. Erkekler ise sadece maaş karşılığında fabrikalarda çalışıyorlardı. İlk başta bu işçilere Rusça ve İngilizce bilen Çin'den gelmiş uzmanlar çay toplama ve işlemeyi öğrettiler. Bu işlerde çalışan işçilere ödenen ücret 1906'da 50 kopek-1 ruble, 1914'te 35-70 kopek arasında değişmekte, ödeme ise götürü usulü ya da sepet hesabına göre yapılmaktaydı. Resmi Rus yıllığında, yerlilerin Ruslar kadar iyi çalışmadığı belirtilmekte, Gürcüler'e ne kadar ücret ödense de ağır işte çalışmaya yanaşmadıkları, az bir para kazanır kazanmaz hemen harcadıkları belirtilmektedir. Yıllığın aksine, Batum'daki Popov'a ait çay tarlalarında yönetici olarak çalışmış T.İ. Batakov şöyle yazmaktadır:

*“Adaletli olmak gerekirse Türkler ve yerel diğer halklar kadar dürüst işçilere rastlamadım. Bunların çalışmaya zorlanmasına gerek duyulmazdı. Üzülerek belirtiyorum ki, bizim Ruslar böyle değildi. Hiç unutmam, çay toplama işini izlerken çalışan Kürt bir annenin sırtındaki ağlayan çocuğun sesi dikkatimi çekti. Onun neden böyle ağladığını sorduğumda, yardımcım bana annesinin işinde diğer arkadaşlarından geri kalma korkusundan dolayı sabahtan beri çocuğunu beslemediğini söyledi. Sanırım bu gerçek durumu açıklamaktadır.”*⁷⁰⁴

Kafkasya'da bir geçiş güzergâhı görevi görmesi nedeniyle zirai hastalıklara Batum'daki çay sektöründe de rastlanılmaktaydı. Petersburg'daki İmparatorluk Botanik Bahçeleri Merkez İstasyonu'nda Bitki Bilimci Mr. Yachervsky'e göre Kafkasya'da sadece iki çeşit yaprak hastalığı görülmekteydi. Biri fungus natüre (*Pestalozzia quepini*) diğeri ise tetranuchus türlerinden bir kene idi. Bu hastalıklara ilk olarak 1897'de Çakva'daki imparatora ait çay ekim alanlarında ve Mr. K. Popov'un arazisinde rastlanılmıştı. İlk parazit, çok hızlı gelişip hızla yapraklara yayılmaktaydı. Bu sorundan kurtulmanın tek yolu, zarar gören yaprakları ortadan kaldırmaktı, aksi takdirde diğer parçalardan yayılmaya devam etmekteydi. Yaprakları toplama ve yakmanın yanında, çalığa % 2'lik Bordeaux sıvı çözelti serpmenin, asma küfü tedavisindeki gibi etkili olduğu kabul edilmekteydi. Çakva

⁷⁰³ TNA, FO 65/1717, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (7 Ocak 1905).

⁷⁰⁴ Batakov, *Kultura Çaynago Kusta i Prigatovlenie...*, s.7-10; Timofeyev, “Selsko-Hazayistvenniy Oçerki” s. 230-231; *Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)*, s. 505-510.

arazilerinde bu zararlılara karşı kerosen, yeşil sabun, su karışımı ya da karbolik asit ve yeşil sabun karışımı kullanılmaktaydı.⁷⁰⁵

Rusya'da çok fazla çay tüketilmesi nedeniyle Batum çayı kolaylıkla alıcı bulabilmekteydi.⁷⁰⁶ İmparatorluğun her tarafında pazar bulabilen Batum çayının en düşük kalitelisi, Rus hükümeti tarafından askerî birliklerin ihtiyacı için alınmaktaydı. Ayrıca Batum çayı Moskova, Harkov ve birçok büyük şehrinin belediyelerince hastaneler, akıl hastaneleri ve diğer yardım kurumlarında kullanılmak üzere satın alınmaktaydı.⁷⁰⁷

Batum Oblastı'nda 1906 yılında 67 kişi çay yetiştiriciliği yapmaktaydı. Sadece Popovlar ve Rus devleti büyük çay bahçelerine sahiplerdi. Alan olarak Popovlar 105 ve *udelnoe vedomstvo* 160 desyatın araziye sahipti. Diğer üreticiler ise 50 kv. sajenden 8 desyatine kadar alana ulaşan küçük arazilere sahiptiler. 1903 yılında bütün üreticilerin ürettiği toplam 257,656 funt yeşil çayda devlet firmasının payı 181,553 ve K.S. Popov'un 61,586 funt, küçük üreticilerin ise 9 funttan 3.349 funta ulaşmaktaydı.⁷⁰⁸ İlk dönemlerde biri Popov'a, diğeri de Çakva'daki imparatorluk arazilerine ait olmak üzere Batum'da çay işleyen iki fabrika bulunmaktaydı. Her iki fabrikada da modern tekniklerle çay yapraklarının kurutulduğu ve işlendiği tesisler inşa edildi. Popov, sadece kendi yetiştirdiği çayları işlerken, devlete ait çay fabrikası ise küçük bir ücret karşılığında yakın bölgelerde yetişen çayları da işlemekteydi.⁷⁰⁹ 1910'da Batum Oblastı'nda çay yapraklarını işleyen firma sayısı dörde ulaştı. Bunlar; devletin fabrikası ve özel sektör kuruluşları olan Verderevski, Sinitsin, Dadiuşa idi. 1910 yılında Popovların firmasının faaliyette olmadığı görülmektedir. Toplam üretim olan 239.317 funt* çayın 229.000 funtu devlet tarafından üretildi. 1915 yılında ise beş ana çay üreticisi vardı. Bunlar Udelnoe Vedomstvo, Popov'un firması, Sinitsinoy, Zvereva ve Daduşi idi. Firmalardan en büyüğü ve üretim olanakları en iyi olan Udelnoe Vedomstvo idi.⁷¹⁰

⁷⁰⁵ **Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report on the Tea Industry of the Caucasus**, London 1903, s. 7.

⁷⁰⁶ Batum Başşehbenderliğine Memur Başşehbender İbrahim Edhem Bey, "Batum Şehbenderliği Raporu", **Ticaret Layihaları**, Numro 8, sene 1329, s. 189.

⁷⁰⁷ **TNA**, FO 65/1717, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (7 Ocak 1905).

⁷⁰⁸ "Tea-Growing in Russia", **Journal of the Royal Society of Arts**, Vol. 60, No. 3106, 1912, s. 709.

⁷⁰⁹ **TNA**, FO 65/1717, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (7 Ocak 1905).

* Yaklaşık 410 grama denk gelen Rus ağırlık birimi.

⁷¹⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1917 God**, Otdel Statistiçeski, s. 360.

Tablo-9 1910-1914 Yıllarına Göre Batum Oblastı'ndaki Çay Üretimi			
Yıl	Üretici Sayısı	Ekilen Alan	Toplanan Çay
1910	104	624 des. 880 kv. Sajen	931.121 funt
1911	112	644 des. 500 kv. Sajen	882.855 funt
1912	122	711 des. 60 kv. Sajen	1.106.598 funt
1913	146	788 des. 1.798 kv. Sajen	1.332.866 funt
1914	167	809 des. 718 kv. Sajen	1.357.817 funt
Kavkazskiy Kalendar na 1917 god, Otdel Statistiçeski, Tiflis 1916, s. 360.			

1914 yılı itibariyle Batum Oblastı'ndaki üreticiler ve dağılımı:

Tablo-10 1914 Yılı Batum Oblastı'nda Çay Yetiştirilen Köyler ve Çaya Dair Bilgiler			
Üretici Sayısı	Çay Plantasyonu olan Köyler	Plantasyonların Alanı	Toplanan Yeşil Çay
8	Çakva	553 des. 1300 kv. Sajen	1.114.660
13	Smekalovka	2 des. 1803 kv. Saj.	772
2	Huçubani	1 des. 1215 kv. Saj.	-
21	Tsidziri	12 des. 1490 kv. Saj.	8.802
21	Açkua	17 des. 1800 kv. Saj.	4.942
4	Dagvi	2 des. 1800 kv. Saj.	977
16	Zeleniy Mıs	6 des. 2180 kv. Saj.	1.819
24	Mahincauri	24 des. 710 kv. Saj.	20.846
6	Kara-Dere	14 des. 600 kv. Saj.	26.598
12	Kapritumi?	39 des. 1300 kv. Saj.	45.648
10	Salibauri	77 des. 250 kv. Saj.	95.961
7	Çalta	13 des. 2100 kv. Saj.	800
3	Feziye	4 des. 1850 kv. Saj.	5.153
9	Soğuk-Su	26 des. 1420 kv. Saj.	15.306
2	Holodnaya Sloboda	- 700 kv.	150
4	Bartshana	4 des. 1200 kv. Saj.	11.713
3	Çaoba	2 des. 600 kv. Saj.	3.090
2	Orta Batum	4 des.	580
167	18 köy	809 des. 718 kv. Saj.	1.357.817
Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 god, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912, s. 18-23.			

1910'lara gelindiğinde en büyük çay plantasyonu, devlete ait olan Çakva'daki Udelnoy Vedomstvo idi. 1 Ocak 1910'a kadar bu işletmenin çay yetiştirme alanı 350 desyatine ulaştı. 1898'den itibaren çay kültürü üretimine başlayan küçük üreticilerin üretimdeki payı, 1 Ocak 1910'a gelindiğinde 94 plantasyona ulaştı.

Tablo-11 Batum'da Çay Üretimini Üreticilere Göre Dağılım Tablosu						
Yıl	Üretilen Çay (funt olarak)					
	Udelnoe Vedomstvo Tarafından			K.S. Popov Tarafından	Diğer Üreticiler Tarafından	Toplam
	Kendi Yapraklarından	Satın Alınan Yapraklardan	Özel Kişiler için Hazırlanan			
1895	-	-	-	20	-	20
1896	-	-	-	37	-	37
1897	-	-	-	1200	-	1200
1898	-	-	-	13000	-	13000
1899	300	-	-	3610	-	3740
1900	5000	-	-	930	-	5930
1901	24000	-	-	9072	-	33072
1902	38273	-	1727	18005	160	58165
1903	45141	-	1451	16805	530	63927
1904	100000	-	6074	34596	1560	142160
1905	97455	-	2268	56346	2477	158546
1906	105797	-	-	-	8327	114123
1907	60472	2047	633	-	1270	64422
1908	123748	16648	2362	-	8630	14987
1909	150000	30000	924	-	7236	188160

Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 god, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912, s. 18-23.

Rusya'nın bölgedeki çay yetiştiriciliğinden büyük beklentilerine rağmen Batum ve çevresinde çay üretimi 1909 yılında 188.160 funt hazır çaya ulaştı. Bu miktar, Rusya'nın çay ihtiyacının sadece % 0,23'ünü karşılamaktaydı. K.C. Popov'un plantasyonları 1906'dan sonra işlenmedi. Bölge ekonomisi, özellikle de çiftçiler için önemli bir gelir kaynağı olma potansiyeli taşıyan çaydan, desyatın alandan 200-300 ruble gider ile 700-1000 ruble arası gelir elde edilebilmekteydi. Kendi ailesiyle birlikte çay yetiştiriciliği yapan çiftçiler, düşük maliyetleri nedeniyle daha fazla kâr elde edebilme şansına sahiptiler.⁷¹¹ Böylelikle Batum çayı hem Rusya'daki Çin çayının yerini alabilirdi hem de yerel ekonomiye katkı sağlayabilirdi. Fakat Batum Oblastı'ndaki çay yetiştiriciliğine uygun subtropik iklim ve Rusya'da çaya olan yüksek talebe rağmen üretim istenilen seviyeye ulaşamadı. Bunda özel girişimcilerin yetersizliği ve bir organizasyon kuramamaları önemli rol oynadı. Yaş çayı işleyecek fabrikaların azlığı, çayların Salibauri ve Çakva'daki fabrikalara taşınma imkânlarının yetersizliği önemli sorunlardı. Küçük üreticiler açısından ise çayların saklanma koşullarında kalitesini kaybetmesi, çayın kısa sürede fabrikaya ulaştırılması gerekliliği ve fabrikaların her zaman yaş çay almaması gibi sorunlar,

⁷¹¹ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s.18-23.

küçük üreticileri çaydan başka ürünler yetiştirmeye itiyordu.⁷¹² Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens'a göre bölge halkının çay yetiştirme tekniklerini yeterince bilmemesi, yabancıların toprak almasının yasak olması, kiralamalarının sınırlandırılması ve yerel üreticilerin dış pazarla rekabet edebilmek için gerekli masrafları karşılayacak imkânlarının olmaması, çay yetiştiriciliğini engellemekteydi.⁷¹³

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bölgedeki bütün küçük çay fabrikaları kapandı. Sadece Çakva Çay Fabrikası çalışmaya devam etti ve bölgeye gelen ordular çay ihtiyacını buradan karşıladı.⁷¹⁴ 03 Mart 1918 tarihli Brest Litovsk Antlaşması ile Batum'un Osmanlı Devleti'ne geçmesi üzerine Popov'a ait Çakva'da bulunan üç çay plantasyonu ve bir fabrika Osmanlı idaresine girdi ve fabrikanın idaresi için yeni kadrolar atandı.⁷¹⁵ Böylelikle Rusya'nın bölgedeki idaresinin ilk yarısı kısa süreliğine son bulmuş oldu. Bütün çabalara rağmen Çin çayının yarısından çoğunu tüketen Rusya, bu ülkenin en büyük müşterisi olmaya devam etti. Bu oran 1906'dan 1916'ya kadar % 60'ı geçti.⁷¹⁶

b) Tütün

Güney Kafkasya'da geçmişi XVII. yüzyıla uzanan tütün yetiştiriciliği, XIX. yüzyıla kadar bölgede oldukça zayıf kalmıştır. 1850'li yıllarda Kafkas Tarım Cemiyeti (*Kavkazskoe Obşestvo Selskogo Hozaistva*) tarafından bölgede Amerikan, Havana, Albanya, Makedonya ve diğer tütün türlerinin yaygınlaştırılması girişimlerinden beklenen verim alınamadı. 1860'lı yıllardan itibaren Anadolu'dan Kafkasya'daki Karadeniz kıyılarına göç eden Ermeni, Rum ve Lazlar sayesinde bölgede yerel halk arasında Türk türü olarak adlandırılan Samsun, Trabzon ve Bafra tütünlerinin yetiştirilmesi hızlı bir şekilde yayıldı.⁷¹⁷

Batum Oblastı'nda halkın geçim kaynaklarından biri haline gelen tütün yetiştiriciliği, genel olarak Batum, Artvin ve Acara'da yaygındı. Özellikle, Batum

⁷¹² Bacelidze, *Osnovnie Voprosı Ekonomiki...*, s. 72.

⁷¹³ *Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878)*, s. 505-510.

⁷¹⁴ Bacelidze, *Osnovnie Voprosı Ekonomiki...*, s. 72.

⁷¹⁵ Kuzucu, *Bin Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane...*, s. 121.

⁷¹⁶ Chinyun Lee, "Kiachta to Vladivostok: Russian Merchants and the Tea Trade", *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, Vol. 3. No:2, 2014, s. 196.

⁷¹⁷ L.K. Konyuşevskii, "Poleznie İskopaemie i Mineralne İstoçniki", *Zakavkaze: Statistiko-Ekonomiçeskii Sbornik*, Tiflis, Z.S.F.S.R., 1925, s. 238.

Okrugu'nun güney kısımlarındaki Aşağı Acara, Çoruh Boğazı, Beglevon Çayı ve İçhal-su taraflarında yetiştirilmekteydi. Artvin Okrugunda Murgul ve Kutais Guberniyası'nda Sohum, tütün tarımının yapıldığı önemli bölgelerdi. Batum yakınlarında bulunan Özüretgi'de de düşük kalitesine rağmen tütün yetiştirilmekteydi. Batum'da, 1890 yılında tütün üretimi Kandili ve Biniatoğlu* olmak üzere iki üreticinin elinde bulunmakta ve bu fabrikalarda toplam 247 işçi çalışmaktaydı. Bu işçilerin 165'i Kandili, 82'si Biniatoğlu'na ait fabrikada çalışıyordu. Bu işletmelerde farklı kalitelere olmak üzere yıllık 3.326 pud** tütün üretilmekteydi.⁷¹⁸ 1899'da Batum'daki tütün fabrikası sayısı üçe yükseldi. Çevre bölgelerde ise Kutais'te iki, Artvin ve Sohum'da birer tane olmak üzere toplam yedi tütün fabrikası bulunmaktaydı.⁷¹⁹ 1902 yılında Batum'da Kandili fabrikası faaliyette görülmemektedir. Böylelikle üretim yapan fabrika sayısı 1889 yılında açılmış olan Biniatoğlu ve 1899 yılında açılmış olan Levberg ile ikiye indi.⁷²⁰

Resim-4: Biniatoğlu Tütün Fabrikasının Gazete Reklamı

Kaynak: Batumskiy Den, No: 300, (2 Temmuz 1914), s. 1.

Bu fabrikalarda işlenen yaş tütün, başlıca Artvin, Batum, Sohum, Kuban Oblastı, Guriya, Soçi, Kırım ve Türkiye'den gelmekteydi.⁷²¹ Bölgedeki üretime bağlı olarak Karadeniz Guberniyası'ndan Novorossiysk ve Sohum'a tütün gönderilmekteydi. Tütün yetiştiriciliğinin kazançlı olması nedeniyle bölgedeki tütün

* Giresunlu bir Rum aileden gelen ve Batum'da tütün ticareti yapan Lazar Bünyadoğlu'dur.

** 1 pud: 16.38 gram

⁷¹⁸ Bacelidze, *Osnovnie Voprosi Ekonomiki...*, s. 72.

⁷¹⁹ *Obzor Kutaissskoy Gubernii za 1899 god*, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze i I. Heladze, 1900, s. 20-21.

⁷²⁰ Bacelidze, *Osnovnie Voprosi Ekonomiki...*, s. 72.

⁷²¹ *Kavkaz*, No: 67, (12 Mart 1885), s. 1-2.

ekim alanları artmaktaydı.⁷²² Anadolu’da yetiştirilen Türk tütününü bölgedeki tütünün en önemli rakiplerinden görülmekteydi. Nikolay Marr’a göre Lazistan bölgesinin sınırdaki Rus şehirleriyle ticari ilişkileri bulunmakta, Rusya’da Türk tütününe olan talep nedeniyle Kafkasya ve Rusya’ya Türkiye’den kaçak yollarla tütün taşınmakta ve yüksek fiyatlara satılmaktaydı. Buna rağmen fiyatlar karşılaştırıldığında Rus pazarında Türk tütününü, Rus tütününe göre daha ucuza satılmaktaydı. Atina (Pazar), Hopa gibi sınır bölgelerinde ise normal kalitedeki tütüne yüksek miktar para ödenmesi nedeniyle kaçak yollarla Rusya’dan getirilen ucuz tütün tercih edilmekteydi.⁷²³ Bölgedeki tütünün iyi kalitesine rağmen gelişen maden tesisleri ürünün niteliğini kötü yönde etkilemekteydi. Artvin’deki Zansul bakır fabrikasından yayılan kükürt dumanı, Murgul’da yetiştirilen tütünün kalitesini bozmaktaydı.⁷²⁴

Resmî Rus yıllığında Sohum, Artvin ve Batum okruglarındaki tütün üreticilerinin Türk tütününü rekabet edebilmeleri için tütün işleme alanında daha dikkatli ve özverili çalışması tavsiye ediliyordu. Özüretgi’deki iklim koşulları ve düşük tütün kalitesi nedeniyle üreticilerin rekabet gücü azalmakta ve her geçen yıl tütün üretimi düşmekteydi. Özüretgi tütününü, düşük kalitesi nedeniyle Güney Kafkasya’daki yerel fabrikalar tarafından satın alınmakta ve ucuz ürün olarak satılmaktaydı. Yüksek kaliteli Artvin ve Sohum tütününü ise çoğunlukla imparatorluk fabrikalarına gönderilmekteydi. Batum Okrugunda tütün yetiştiriciliği, özellikle Aşağı Acara ve Gönje kazalarında gelişmekteydi.⁷²⁵

Batum ve Artvin okruglarında halk tütün yetiştiriciliğini yerel halk ve aileleriyle birlikte, işlemeyi ise Osmanlı tebasından mevsimlik işçi olarak gelen tütün üreticisi Osmanlı vatandaşı Lazların yardımıyla yapmaktaydı. Tütün zamanı tarlalarda çalışan işçiler, barınma ve beslenme ihtiyaçlarını mal sahibinin evinde gidermekteydiler. Artvin Okrugunda 1899 yılında 2.543 kadın, erkek ve çocuk işçi tütün tarlalarında çalışmaktaydı.⁷²⁶ Çalışma zamanına göre bu sayı 5.000’e

⁷²² *Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878)*, s. 470-478.

⁷²³ N.Y. Marr, “İz Poyezdki v Turetskiy Lazistan”, *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*, Tom IV, No:8, Petersburg, Tip. İmperatorskoy Akademia Nauk, 1910, s. 618.

⁷²⁴ Solnışkin, *Artvin i Artvinski Okrug...*, s. 10-13.

⁷²⁵ *Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1902 god*, Kutais, Gubernskaya Tipografiya, 1903, s. 10-13.

⁷²⁶ *Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1900 god*, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze i I. Heladze, 1900, s. 20-23; *Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1899 god*, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze i I. Heladze, 1900, s. 4-11.

ulaşabilmekteydi. Bu işlerde çalışan bir işçinin yevmiyesi diğer tarım işlerinde çalışanlarla aynıydı.⁷²⁷ Fakat 1913 tarihli bir istatistikte ilginç bir nokta olarak tarımda günlük çalışan işçi kategorisinde *siyahi erkek* diye ayrı bir kategori bulunmakta; bu işçilerin yevmiyesi 90 kopek-1,5 ruble, kadınların ise 1-1,20 kopek olarak gösterilmekteydi.⁷²⁸ Resmî kayıtlara göre 1899 yılında Batum Okrugu'nda tütün yetiştiricisi 1.236 kişi vardı. İşçi sayısının fazla olduğu, önemli tütün yetiştirilen bölgelerden biri de Sohumi idi. Buradaki başlıca tütün işçilerini Osmanlı tebaasından Ermeniler, Rumlar ve Türkler oluşturmaktaydı. Bölgede tütün yetiştiriciliği mısır fiyatlarının düşmesiyle daha da artış göstermişti. Tütün yetiştiriciliği yapılan araziler çoğunlukla kiralanan topraklardı. Bölgedeki tütün yetiştiriciliği kuzeye doğru yayılmaktaydı. Tütün yetiştirilen önemli bölgelerden biri olan Sohumi'de tütün işinde çalışanların sayısı, 4.000'ini plantasyon sahipleri ve yerel işçiler olmak üzere 9.000'i bulmaktaydı. Dışarıdan gelen işçilerin 3.000'i Osmanlı tebası Türk, Ermeni ve Rumlardan; kalan 2.000 kişi ise Kuban Oblastı'ndan gelen yarısı erkek yarısı kadın işçilerden oluşmaktaydı. İşçiler bireysel olarak ya da tarım kooperatifi tarafından kiralanmakta ve ilkbaharın başından sonbaharın sonuna kadar çalışmaktaydılar. Kadın ve erkek işçiler derme çatma yerlerde birlikte kalmaktaydılar, beslenme ihtiyaçları işveren ya da işçilerce karşılanmaktaydı. Çalışma, beslenme ve barınma koşullarındaki yetersizlikler nedeniyle işçiler arasında hastalıklar sıklıkla görülmekteydi. Bölgede sağlık kurumu olmadığından işçiler, Sohumi merkeze ya da Gudauta'daki sağlık kuruluşlarına gönderilmekteydiler. Tütün işçilerinin çalışma şartlarının ve işçi-işveren ilişkilerinin iyileştirilmesi amacıyla Kutais Askeri Valisi, 22 Eylül 1900 tarihli dilekçesiyle Kafkasya Genel Valiliği nezdinde girişimlerde bulunmuştur.⁷²⁹

Karadeniz kıyı şeridinde, bölgeye olan yakınlık nedeniyle Osmanlı topraklarından Rusya tarafındaki fabrika ve çiftliklere çok sayıda işçi göçü gerçekleşmekteydi. Batum Başşehbenderlik raporuna göre 1905 yılında Sürmene, Of ve Lazistan Sancağı'ndan işçiler, Sohumi'deki çiftliklere tütün yapraklarını toplamak,

⁷²⁷ **Obzor Kuttaisskoy Gubernii za 1902....**, s.10-13.

⁷²⁸ L.N. Yanopolskogo, **Statistiko-Ekonomiçeskie Oçerki: Oblastey, Guberniy i Gorodov Rossii**, Kiev, L.M. Fiş, 1913, s.16.

⁷²⁹ **Obzor Kuttaisskoy Gubernii za 1900....**, s. 20-23; **Obzor Kuttaisskoy Gubernii za 1899....**, s. 4-11.

demet yapmak gibi işlerde çalıştırılmak üzere götürülüyorlardı. Bu bölgelerden gelen 9-15 yaşları arasındaki çocuklar da çiftliklerde istihdam edilmekteydi. Bu çocuklar simsarlar aracılığıyla Lazistan'daki ailelerinden çalıştırılmak üzere alınıyor, uygun olmayan çalışma şartlarında, çiftliklerde aylarca çalıştırılıyor ve sonra hiçbir ödeme yapılmadan kovuluyordu. Buralardan atılan çocuklar kahvehanelere gitmeye başlıyor ve yasadışı işlere bulaşıyorlardı. Bu çocuklardan bazılarının köylerine dönmek için Osmanlı Başşehbenderi'nden yardım istemesi üzerine, bu tür durumlara meydan vermemek adına Trabzon Valisi ve Lazistan idarecisinden, 15 yaşından küçük çocuklara pasaport verilmemesi ve çocukların ailelerine Rusya'da yaşadıklarına dair bilgi verilmesi istenildi. Bu konu hakkında bir ferman yayınlayan Sultan Abdülhamid, 15 yaşından küçük çocukların Rusya'ya çıkışını yasakladı. Bu yasağa rağmen çocuk işçiler yaşlarını büyük göstererek Rus tarafına geçmeye devam etmekteydiler. Ertesi yıl, 1906'da, Batum Başşehbenderliği'nin Hariciye Nezareti'ne verdiği bilgiye göre Batum'da üç çocuk Rus polisi tarafından tutuklanmıştı. Yapılan incelemelerde çocukların sınırdan geçebilmek için pasaportlarına oldukları yaşlarından daha büyük yazıldıkları anlaşılmıştır.⁷³⁰

Bölgede geniş bir alana yayılmış tütün tarımı ve istihdam şartları önemli bir ticari gelir kaynağı idi. Tütün fiyatı bölgede sürekli dalgalanmaktaydı; Sohum'da 5-16 ruble, Artvin'de 6-12 ruble, Batum'da 10 ruble ve Özüretgi Uyezdi'nde 5-7 ruble arasında olmakla birlikte ortalama 7 rubleydi.⁷³¹ Murgul taraflarında çoğunlukla "Trabzon" türü tütün yetiştirilmekte, yüksek kaliteli "Samsun" türü tütün ise daha az yetiştirilmekteydi. Batum tütünü iyi kalitede olmakla birlikte ortalama 7 ruble 50 k. olan "Samsun" tütününden daha ucuzdu. "Trabzon" tütünü ise pud başına 5 rubleydi. Batum Oblastı'nda yıllık toplam 120-150 bin ruble değerinde tütün üretilmekteydi.⁷³² Sohum Okrugu'nda toplanan tütün 164.400 pud ve değeri 1.150.800 ruble, Artvin Okrugu'nda 20.086 pud ve değeri 140.602 ruble, Batum Okrugu'nda 4.600 ve değeri 322.200 ruble idi. Diğer uyezdler olan Özüretgi, Zugdidi, Kutais, Şorapan, Senaki ve Leçhum'da toplam 193.902 pud üretim gerçekleşti ve değeri 1.357.314 ruble idi.⁷³³

⁷³⁰ BOA, DH.MKT, 956-26, (24 Mayıs 1906).

⁷³¹ Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1899..., s. 11-12.

⁷³² Timofeyev, "Selsko-Hazayistvennyy Oçerki" s. 219.

⁷³³ Bacelidze, Osnovnie Voprosi Ekonomiki..., s. 72-73.

Yıl	Fabrika Sayısı	Tütün Üretimi (Pud)	Yıl	Fabrika Sayısı	Tütün Üretimi (Pud)
1894	2	3.341	1910	2	16.412
1895	2	3.891	1913	2	15.784
1896	2	3.868	1914	2	11.749
1897	2	3.883	1915	2	10.963
1898	1	4.057	1916	2	13.582
1906	-	10.781	1920	2	2.862
1909	2	16.412			

A.K. Bacelidze, *Osnovne Voprosi Ekonomiki Acari (1878-1921)*, Batumi, Sabçota Acara, 1973, s. 72-73.

Tablodan da görüleceği üzere 1910 yılına kadar Acara bölgesinde tütün üretimi önemli bir gelişme göstermiş, üretim bu tarihte 1894 yılına oranla beş kat artmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlaması, her alanı etkilediği gibi tütün üretimini de düşürmeye başlamış ve 1920'de sadece 2.862 pud tütün üretilebilmiştir. Güney Kafkasya, 1912 yılında tütün üretiminde Rusya genelinde dördüncü sırada yer almaktaydı.⁷³⁴ 1914 yılına gelindiğinde Kafkasya'da üretilen tütün, ihracatın yanında, Rus iç tüketiminin % 21,2'sini karşılamaktaydı.⁷³⁵ Genel itibariyle Güney Kafkasya'da tütün üretiminin büyük bir kısmı iç pazar ihtiyacını karşılamaktaydı.

Yıl	Toplam İhracat	Rusya'ya		Yurtdışına	
		Miktar	%	Miktar	%
1909	339.130	309.851	91.4	29.279	8.6
1910	458.036	399.117	87.1	58.919	12.9
1911	482.138	425.861	88.3	56.277	11.7
1912	446.653	375.758	84.1	70.895	15.9
1913	529.491	448.855	84.8	80.636	15.2
Yıllık Ortalama	541.089	891.888	86.9	59.201	13.1

Kaynak: L.K. Konyuşevskii, "Poleznie İskopaemie i Mineralnie İstoçniki", *Zakavkaze: Statistiko-Ekonomiçeskii Sbornik*, Tiflis, Z.S.F.S.R., 1925, s. 246.

4) Hayvancılık

Rus yıllıklarında, Rus idaresinin ilk dönemlerinden itibaren Batum Oblastı'ndaki yetersiz hayvancılık faaliyetlerine dikkat çekilmektedir. Bu durumun en önemli sebebi olarak ise 1877-1878 Osmanı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan hayvan hastalıkları gösterilmektedir. Genel olarak oblastta, dağlık bölgelerde

⁷³⁴ L.K. Konyuşevskii, "Poleznie İskopaemie i Mineralnie İstoçniki", *Zakavkaze: Statistiko-Ekonomiçeskii Sbornik*, Tiflis, Z.S.F.S.R., 1925, s. 246.

⁷³⁵ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara, TTK Yayınları, 2006, s. 24.

küçükbaş hayvancılık; Şavşat İmerhev, Ardanuç ve Kintrişi kazalarında büyükbaş hayvancılık yapılmaktaydı. Acara ve Artvin Okruğu'nun Ardanuç tarafında büyükbaş hayvanlar taşımacılıkta kullanılmaktaydı ve bölgede koyunculuk fazla yaygın değildi. Batum ve Gönnye kazalarının kıyı kesimindeki bataklıkla kaplı çayırlar, hayvancılığın gelişmesini engellemekte ve tarımsal verimi düşürmekteydi. Yol ağının geliştirilmesi halinde, kıyı kesiminden daha yukarıda yer alan Yukarı Acara ve Şavşat bölgeleri, süt ve süt ürünlerinin üretimi için büyük potansiyel taşımaktaydı.⁷³⁶

Bölgedeki hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesinin önündeki en önemli engellerin başında hayvan hastalıkları gelmekteydi. Hastalıklara karşı şehir içinde ve sınır bölgelerinde veterinerlik hizmetleri verilmekteydi. Bu amaca yönelik olarak 1903'te Batum Oblastı'nın veterinerlik personeli bir oblast veterineri, iki kontrol veterineri, üç hudud kontrol veterineri, dört okrug veterineri, 9 sağlık memuru, 13 atlı ve 2 yaya muhafızdan oluşmaktaydı. 7 veteriner bölgesine ayrılmış olan oblastta, 4 okrug ve 3 hudud veterineri görev yapmaktaydı. Bu önlemlerin bir nedeni de Osmanlı sınırlarından Rusya'ya geçen hayvanlardan bulaşan hastalıklara karşı mücadele etmektir. Osmanlı sınırında yer alan Batum Oblastı, Kutais Guberniyası için Osmanlı'dan gelen hayvan hastalıklarına karşı bir güvenlik şeridi görevi görmekteydi. Artvin ve Batum şehirlerine Kars Oblastı, Erivan ve Kutais guberniyalarından gelen hayvanlar düzenli olarak muayeneye tabi tutulmaktaydı. 1903 yılında, sadece Batum gözetleme noktasında incelenen 31.619 hayvandan 14.747'si büyükbaş; diğerleri koyun, keçi ve domuzdu. Artvin gözetleme noktasında ise 11.236 büyükbaş ve 24.059 küçükbaş hayvan incelendi. Genel olarak hayvanlarda Sibiryâ ülseri, yılançık, domuz vebası, akciğer, şap, uyuz, ruam, ağız ve damak, sığır ve koyunlarda yavru atmaya neden olan *Actinomyces* adı verilen hastalıklara rastlanmaktaydı. Artvin Okruğu'na Kars Oblastı'ndan getirilen hayvanlarda şap hastalığı görülmekteydi. Bu hastalıkların yanında, aynı yıl kesim esnasında büyükbaş ve küçükbaş 319 hayvanda tüberküloza rastlanmıştır.⁷³⁷

⁷³⁶ **Kavkazskiy Kalendar na 1883 God**, Otdel Pervoy, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1882, s. 235-239.

⁷³⁷ **Obzor Kuttaiskoy Gubernii za 1903...**, s.119; **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s. 14-15.

Halkı bilinçlendirmek adına, veterinerler tarafından köylerdeki her ailenin hayvan sayısı ve hayvanların ırkı hakkında liste hazırlanmaktaydı. Bu listelere göre Batum Okrugunda 95.104, Artvin Okrugunda da 106.838 olmak üzere toplam 201.942 büyükbaş hayvan vardı. Hayvanların kesimi için Batum, Artvin ve Ardanoç'ta üç mezbaha bulunmaktaydı. Gelen hayvanların kontrolü sadece Batum'daki veteriner gözetim noktasında yapılırken, 15 Kasım 1903'ten itibaren Artvin'de de kontrollere başlandı. Ayrıca Batum'dan gelen etlerin ruam, tüberküloz ve Sibiryaya ülserine karşı incelendiği, süt veren hayvanların ve süt ürünlerinin kontrol edildiği bir araştırma merkezi bulunmaktaydı.⁷³⁸ Rusça kaynaklarda sıkça hastalıkların Kars tarafından Rus topraklarına geçtiği belirtilmektedir. Örneğin; Batum Oblastı Askerî Valisi'nin, veterinerlik biriminin verdiği 7/20 Nisan 1914 tarihli bilgiye göre 1914 yılında veba salgını Kars Oblastı'ndan Batum Oblastı'na gelerek birçok yere sirayet etmişti. Alınan önlemler sonucu, hastalık sadece Artvin Okrugunun dört bölgesinde kalmıştı. Hastalığa karşı alınan önlemler için hazine yardımının yanında Artvin halkının da yardımına başvurularak vebanın zararları azaltılmıştı.⁷³⁹

Kafkas kültüründe önemli yer tutan at yetiştiriciliği, genel olarak Batum Oblastı'nda neredeyse hiç yapılmamakta, ihtiyaç duyulan atlar Kars Oblastı ve Megrelya'dan temin edilmekteydi. At, durumu iyi olanlarca yük hayvanı olarak kullanılmakta ve oblast genelinde oran olarak her yüz kişiye dört at düşmekteydi. Bölgedeki arazi şartları nedeniyle eşek ve katır kullanımı daha yaygındı.⁷⁴⁰ 1915 yılı itibariyle Artvin merkezde 60, Batum şehrinde 1.008, Artvin Okrugunda 175 ve Batum Okrugunda 605 olmak üzere oblast genelinde toplam 1.848 at bulunmaktaydı. Bu sayı Kars Oblastı'nda 15.521 idi.⁷⁴¹

1911 yılında oblast genelinde 61.130 koyun ve 27.130 keçi bulunmaktaydı. Bu koyunlardan 42.950'si ve keçilerin 25.162'si Batum Okrugunda; 18.180 koyun ve 1.968 keçi Artvin Okrugundaydı. Koyun ve keçilerin çoğunluğu Emişlam (Hemşinliler) ve Kürtlere aitti. Koyunculuk ve keçicilikle geçinen bu halklar,

⁷³⁸ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s. 14-16.

⁷³⁹ "Naçalnikam Okrugov i Veterinarnom Vraçam Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 6, (18 Ocak 1914), s. 3.

⁷⁴⁰ A.V. "Kratkiy Oçerk Skotoodstva v Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 47, (3 Ağustos 1913), s. 2-3.

⁷⁴¹ **Kavkazskiy Kalendar na 1917 God**, Otdel Statistiçeskie, s. 266-267.

oblastın daimi halklarını oluşturmayıp çevre bölgelerde göçebe yaşamaktaydılar. Göçebeler kış mevsimini bölgedeki beylerin kıyıdaaki arazilerinde; Sarp, Kobuleti, Çakvi bölgelerinde geçirmekte ve hayvanlarla birlikte ahırlarda yaşamaktaydılar. Göçebeler, kendi koyunlarının dışında, yazları dağlarda yerli halkın da koyunlarına bakmaktaydılar. Göçebelerin bir kısmı yazları Yukarı Acara tarafındaki yerel beylere ait otlakları, diğer kısmı ise Kars Oblastı'ndaki Bilbilan ve İğli yaylalarını kullanmaktaydılar. Bu yaylalara Türk tebasından olanlar da gizlice hayvanlarını sürmekteydi. Oblasttaki Kürt nüfus, 1911 yılında 1.064 erkek, 1.050 kadından oluşmaktaydı. Bu sayılara Kürt olarak adlandırılan Hemşinliler de dâhildi.⁷⁴² Batum bölgesinde Rus idaresinin kırk yıllık süreyi doldurduğu 1913 yılında, gazete haberine göre bölgedeki arazilerin devlet malı sayılması, ekin ekilmesinin yerine tütün ve diğer subtropik ürünlerin yetiştirilmesi bölgede hayvancılığın gerilemesine neden olmuştu.⁷⁴³

5) Diğer Faaliyetler

Bölgedeki ticari faaliyetlerden biri olan arıcılıktan elde edilen bal, Batum'da toplanmakta, Odessa ve diğer limanlara sevk edilmekteydi. Balmumu ise Rus vapur kumpanyaları aracılığıyla Kuban Oblastı'na, Yekaterinaslav Guberniyası'na ve Poti'ye taşınmaktaydı. Artvin balı 6 rubleye ve balmumu 12 rubleye satılırken Batum balı 3 rubleye ve balmumu 20 rubleye satılmaktaydı. Ortalama olarak Batum Okrug'u'nda bal üretimi Artvin Okrug'u'ndakinden dört kat daha fazlaydı. Yüksek dağ köylerinin ormanlarında üretilen bal ise ticari amaçtan ziyade ailevi ihtiyaçlar için kullanılmaktaydı.⁷⁴⁴

Güney Kafkasya bölgesi Hazar Denizi ve Karadeniz'le sınır olmasının yanında Kura ve Rion nehirleri ve kollarıyla da balıkçılık yönünden oldukça zengin kaynaklara sahipti.⁷⁴⁵ Balıkçılık, Batum bölgesinde Kobuleti ve Sartinski bölgelerinde yapılmakta, bazı köylerde balıkçılıktan oldukça iyi gelir elde

⁷⁴² A.V. "Kratkiy Oçerk Skotoodstva v Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 49, (10 Ağustos 1913), s. 2-3.

⁷⁴³ A.V. "Kratkiy Oçerk Skotoodstva v Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 46, (31 Temmuz 1913), s. 1.

⁷⁴⁴ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promişlennago Razvitiya...", s. 440-447.

⁷⁴⁵ Gulışambarov, **Obzor Fabrik i Zavodov Zakavkazkogo...**, s. 399.

edilmekteydi. Kıyı kesimine nazaran Batum'un iç kesimlerinde nehir balıkçılığı gelişmemişti. Bölgede morina, kefal, pisi, mersin, diken ve ringa balıkları; ayrıca yunus balığı, kedi ve köpek balıkları da yağları için avlanmaktaydı. Morina ve mersin balığı Rus vapur kumpanyası aracılığıyla Kerç'e ihraç edilirdi. Burada bir kısmı işlenen balıklar, daha sonra Moskova'ya gönderilirdi. Yaz mevsiminde mersin balıkları, tazeliğini koruyabilmesi amacıyla kar içinde Kırım'a sevk edilirdi. 1900 yılında Batum Limanı'ndan ihraç edilen balık miktarı 154,870 pud ve 1901 yılında 121,026 pud idi. Balık fiyatlarının pahalı olduğu Batum'da, 1 pud mersin morinası ve mersin balığı 4-9 ruble, küçük kefal 6-8 ruble, kışın ise 1-20 ruble arasında idi.⁷⁴⁶ Çürüksu ve Makrial yakınındaki Kintrişi, Gönye, Sarp ve Liman bölgelerinde halk balıkçılıkla uğraşmaktaydı. Dağlık kesimlerdeki bütün göl ve nehirlerde alabalık avlanmasına rağmen pazara uzaklığından dolayı satış imkânı bulunmamaktaydı. Batum'daki petrol limanı nedeniyle petrol kalıntılarıyla beslenen kıyıdaki balıklar pek talep görmemekteydi.⁷⁴⁷

D) BATUM LİMANI'NDA İTHALAT VE İHRACAT

Batum Limanı Berlin Antlaşması ile serbest liman ilan edilerek uluslararası ticarete açılmış ve Rus idaresinde geçen ilk yılında limanda oldukça düşük seviyede bir ticari faaliyet gerçekleşmiştir. Bu durumun sebebi, özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın altyapı çalışmalarını yaptığı ve geliştirdiği Poti Limanı idi.⁷⁴⁸ Batum Limanı'na yaklaşık 75 km mesafede, kuzeyde bulunan Poti, 1829 Edirne Antlaşması ile alınmış, İmparator I. Nikolay tarafından birinci sınıf bir kale ve liman yapılması kararı alınmışsa da bu çalışmalar sürdürülememiştir. Fakat Kırım Savaşı esnasında Redutkale'nin* Osmanlı birliklerince tahrip edilmesi üzerine ticaret potansiyeli ve

⁷⁴⁶ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago Razvitiya...", s. 440-447.

⁷⁴⁷ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s.16-17.

⁷⁴⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1881 God**, Otdeleniye Vtoroy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880, s. 58-64.

* Günümüzde Gürcistan sınırlarında bulunan Kulevi Kasabası.

liman özellikleriyle daha üstün olan Sohumkale yerine stratejik öneminden dolayı Poti tercih edilmiştir.⁷⁴⁹

Ticaret noktası olarak Poti, 40 verst mesafedeki Redutkale ilga edildikten sonra gümrük deposuna dönüştürülerek büyük tüccarları çeken bir merkez haline getirilmiştir. Redutkale az sayıda küçük tüccarların şalupalarıyla çay, şeker, tuz ve yerel ürünlerin ticaretini yaptıkları bir yer haline geldi. Poti'nin Redutkale'nin ithalat ve ihracatını ele geçirmesiyle Poti'ye gelen mallar Rion Nehri üzerinden güneye ve kuzeye doğru Gurya, Megrelya ve İmereti'den ulaşmaktaydı. Bu dönemde Poti'ye yerleşen Rumların kurdukları çok sayıdaki bıçkılı ve bölgede artan balıkçılık faaliyetleri de Poti'nin gelişmesinde rol oynadı. Rus ve yabancı vapur kumpanyalarının limana çalışmaya başlamasıyla, Poti'de ticari temsilcilikler ve dükkânların sayısı arttı. Şehir, Poti-Tiflis demiryolunun tamamlanmasıyla da önemini artırdı; bütün Güney Kafkasya'nın sınır limanları ve Avrupa Rusyası ile olan ticarete ana merkez haline geldi. Poti limanı İran, Hive, Buhara, Afganistan, Orta Asya'ya transit mal geçişi ve buralardan gelişi için en yakın limandı. Geçişlerde gümrük antrepolarında bekleyen mallar şehre büyük gelir sağlamaktaydı. Mal geçişinin yanında, on binlerce Müslüman hacının kutsal mekânlara geçişinin de bu hat üzerinden gerçekleşmesi, şehirdeki restoran, misafirhane gibi işletmeler başta olmak üzere bölgeye büyük gelir getirmekteydi.⁷⁵⁰

Rusya'nın Batum'u zoraki serbest liman ilan etmesine rağmen limandaki ticari faaliyetler için tartışmalar sürmekteydi. Poti limanının Kırım Savaşı sonrasında Redutkale Limanı'nın yerine geçtiği gibi Batum Limanı'nın da Poti'nin yerini alacağı dile getirilmekteydi.⁷⁵¹ Rusya, Poti limanını ele geçirmiş, aynı zamanda da İmeret Askerî Yolu'nu seyrüsefere açmıştı. 1857'de vapurlar Rion Nehri'nden Orpira'ya ve Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası gemileri, Karadeniz'de posta-yolcu ve yük taşımacılığına başlamıştı.⁷⁵² Dolayısıyla ticari faaliyetler Poti limanı ve

---

⁷⁴⁹ N.A. Şavrona, "Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti Port-Mogila", **İzvestiya İmperatorskago Obşestva Dlya Sodeistviya Russkomu Torgovomu Morehodstvu**, Vıpusk XVII, Moskva, Tip. V.F. Rihter, 1884, s. 135-136.

⁷⁵⁰ "Vesti Çernomoriya, Poti", **Çernomorskiy Vestnik**, No: 4, (28 Ocak 1899), s. 4.

⁷⁵¹ Şavrona, "Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti...", s. 135-136.

⁷⁵² **Kavkazskiy Kalendar na 1881 God**, Otdeleniye Vtoroy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880, s. 58-64.

çevresinde yoğunlaşmıştı. Poti'nin artan ticari kapasitesi, 1872'de Tiflis-Poti demiryolunun Kafkasya Naibliği'nin bulunduğu Tiflis ile bağlantısının sağlanmasıyla güçlendi. Poti'nin geliştirilmesi Rusya'nın Kafkasya'daki ticareti için kilit önem taşımaktaydı. Özellikle Gürcistan'ın Avrupa ile ticari bağlantısı Trabzon üzerinden gerçekleşmekteydi. Ruslar, Trabzon-İran transit ticaretini kendi topraklarına çekmek için uzun yıllardır çaba sarf etmekteydiler. 1872 yılında tamamlanan Poti-Tiflis demiryolunun tüccarlara taşımacılıkta Trabzon-Erzurum ticaret yoluna göre daha büyük kolaylıklar sunması, ticaretin Trabzon'dan bu hatta kaymasında etkili oldu.⁷⁵³

Rusya'nın bu ticareti kendi topraklarına çekme planı daha eskilere dayanmaktaydı. Rus araştırmacı İ. Stebnitskiy'e göre İngiltere, XIX. yüzyıl boyunca Avrupa'dan Hindistan'a daha kısa bir ticaret yolu bulunması üzerinde çalışmaktaydı. Bu amaçla bilim adamları ve siyasi temsilciler Asya Türkiyesi'nde, İran'da, 1836'da Fırat ve Dicle nehirleri ve çevresinde, Karadeniz ve Hindistan arasında bulunan ülkelerde araştırmalarda bulunmuşlardı. Buna göre Avrupa'dan Hindistan'a giden ticaret yolu için en uygun güzergâh Rusya üzerinden idi. Türkiye'deki güzergâhlarının yerine Rusya üzerinden daha kısa birkaç alternatif yol bulunmaktaydı. Avrupa'dan gelip Rusya üzerinden Bakü'ye ve Reşt üzerinden Hindistan'a uzanan bir demiryolu yapımının hem İngiltere hem de Avrupa için yararlı olacağı savunulmaktaydı.⁷⁵⁴ Gerçekleşme fırsatı bulamayan bu proje yerine Kafkasya üzerinde Poti ticaretine ağırlık verildi.

Kafkasya'daki ulaşım olanaklarının gelişmesiyle, özellikle demiryolları güzergâhlarındaki şehirler büyük gelişme göstermiştir. Poti-Tiflis demiryolu 1872 yılında tamamlandıktan sonra Kafkasya'yı ziyaret eden Arthur Thurlow Cunynghame, Poti Limanı hakkında izlenimlerini şöyle aktarmaktadır;

“Demiryolu Poti'deki mülklerin değerinde çoktan büyük değişimler yapmış. Birkaç yıl önce değersiz olan, şimdi mükemmel bir şekilde değerlendirilmiş; Poti Limanı, bir limanın sahip olabileceği her şeye sahip ve [Poti] yakında büyük bir şehir olacak.”

Bölgedeki muazzam ticari potansiyele dikkat çeken Cunynghame, Batum'u kesinlikle Rusya'nın alması gerekliliğini savunmaktaydı. Rusya'nın 60 mil

⁷⁵³ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde Trabzon**, s. 249-252

⁷⁵⁴ İ. Stebnitskiy, “Sravnitelnoe Opisaniye Putey, Predlagaemih iz Evropı v İndiyu Pomimo Kavkaza”, **Sbornik Sevedeniy o Kavkaze**, Tom II, Tiflis, Gl.up.namestnik Kavk., 1872, s. 48-54.

güneyindeki henüz Osmanlı idaresinde bulunan Batum Limanı'nın değişim ya da satın alma yoluyla alınmasını vurguluyordu. Limanın askeri gemiler için öneminin üstünde duran Cunyghame'ya göre Batum, Osmanlı Devleti'nden ziyade Rusya için daha büyük önem taşımaktaydı. Rusya, Batum'u alarak Poti'deki demiryolu ile kıyı kesiminin iç kesimle bağlantısını sağlamalıydı. Bu nedenle Osmanlı sınırlarında Batum gibi Rusya'ya bu kadar yakın bir rakibi varken, Poti'ye çok fazla yatırım yapılmasının doğru olmadığını savunmaktaydı.⁷⁵⁵

Bu kadar yakın mesafedeki Poti limanının günden güne gelişmesine rağmen Batum'daki ticari faaliyetlerin sınırlı kalması Osmanlı döneminde izlenen politikanın bir sonucu olarak değerlendirilebilir. 1860'lardan itibaren Batum ticari olmaktan çok stratejik bir nokta olarak kullanılmaktaydı. Burası düzenli birliklerle, kıyı kesiminde inşaa edilen bataryalarla savunma hattı olarak güçlendirilmiş ve askeri amaçlar için kullanılan bir bölge haline getirilmişti.⁷⁵⁶

Batum, Rus idaresine girer girmez bölgenin geleceği tartışılmaya başlanmıştı. Henüz 1878 yılında resmî yıllığa göre Batum'un serbest liman yapılması, dönemin İngiltere Başbakanı Lord Bikonstild'in (Benjamin Disraeli) fikriydi ve İngiltere'nin diplomatik baskısı sonucu kabul edilmişti. Bu kararlar verilirken Rusya'nın çıkarları göz önünde bulundurulmamış ve tamamen İngiltere'nin Kafkas kıyısındaki çıkarlarına hizmet edilmişti. Bu nedenle Rus idaresince, ilk dönemlerin mevcut şartlarında yeterli yatırım yapılmadığı sürece Batum şehrinin bir ticaret şehrine dönüşmesi beklenmiyordu. İngiliz malları için depo görevi gören serbest liman aracılığıyla malların Güney Kafkasya'ya, transit olarak ise İran'a ve Orta Asya'ya taşınması amaçlanıyordu. Bu açıdan Batum'un Güney Kafkasya ve Kars ile bağlantısını sağlayacak yolların yapılması Rusya için büyük maddi yük olarak görülmekte, bunun sonucunda gelişen bölge ticaretinin ise İngilizlerin yararına olacağı düşünülmekteydi. Rakibi olan Poti karşısında, sadece gerekli altyapı

---

⁷⁵⁵ Arthur Thurlow Cunyghame, **Travels in the Eastern Caucasus: On the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871**, London, J. Murray, 1872, s. 313-314.

⁷⁵⁶ "Ob Uluçşenie Batumskago Porta", **Kavkaz**, No: 21, (27 Ocak 1881), s. 1-2.

hizmetlerinin kurulması halinde Batum Limanı'nın rekabet gücüne ulaşabileceği öngörülmüyordu.⁷⁵⁷

Öte yandan, Poti limanı karşısında Batum Limanı'nın birçok avantajı bulunmaktaydı. Batum Limanı, kötü hava koşullarında 50 buharlı gemiyi kolaylıkla barındırabilme kapasitesine sahipti. Limanda büyük gemilerin durabilmesi için 26-40 sajen arasında olan su derinliği “mükemmel seviye” olarak kabul edilmekteydi. Sert rüzgârlara karşı korunaklı olan limana, sadece gemilere zararı olmayan güneybatı rüzgârları girebilmekteydi. Poti limanında, dalgalar nedeniyle mal nakliyatı için uygun gün sayısı yılda ortalama 205, Batum'da ise çok daha fazlaydı. Batum Limanı'nın derinliği ve korunaklı olması büyük gemilerin yükleme ve indirme işlemleri için yıl boyunca elverişliydi. Kuzeydeki rakibi olan Poti Limanı'nda ise yıl içinde denizin çoğunlukla sakin olmaması nedeniyle indirme ve yükleme işlerinin aksaması taşımacılık maliyetlerini artırıyor; Rion Nehri'nin ağzında bulunması nedeniyle de burada biriken kumlar gemilerin geçişini engelleyebiliyordu. Bu açıdan Poti Limanı'nın iyileştirilmesine daha fazla harcama gerekmekteydi ve bu yatırımlar Batum'un gelişmesinin önüne geçebilirdi.⁷⁵⁸ Henüz gelişmemiş bir yer olan Batum'un 1878'de serbest liman ilan edilmesiyle mevcut gümrük sisteminin avantajlarından dolayı bölgeye ithalat, ihracattan daha fazla önem kazandı. Batum'un mevcut avantajlı durumu Poti'yi arka plana düşürmeye başladı. Batum ticaretinin bu gelişimi, daha önce Poti limanı üzerinden gerçekleşen ticareti Batum Limanı'na çekti.⁷⁵⁹ Limanın ticari kapasitesi ve potansiyeli Tuğamiral Greve'in de dikkatini çekmişti. Greve'nin hazırladığı projeye göre Poti'nin tam donanımlı bir liman haline gelebilmesi için harcanan ve harcanacak olan miktar, Batum için yapılacak olandan kat kat daha fazlaydı.⁷⁶⁰

---

⁷⁵⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 519-521.

⁷⁵⁸ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 86-93; N.A., Şavrova, “Nekotoryi Statiçeskiya i Politiko-ekonomiçeskiya Danniya po Voprosu o Svoevremennosti Rasşireniya Potiskago Porta”, **Sbornik Svedeniy o Kavkaze**, Tom IV, Tiflis, Tip. Kantselyariya Glavnonaçalstvuyuşago çastyu na Kavkaze, 1885, s. 3-4.

⁷⁵⁹ Lev Markov, “Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı Produktam”, **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 255-256; Molçanov, **Po Rossii**, s. 414.

⁷⁶⁰ Şavrona, “Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti...”, s. 110.

Bu açıdan Batum Limanı, Poti'yle karşılaştırıldığında Güney Kafkasya'nın diğer bölgeleriyle olan bağlantısı sayesinde daha fazla avantaja sahipti. Bu nedenle Poti Limanı zamanla ticarî hacim olarak Batum Limanı'nın gerisine düşmesine rağmen farklı bir fonksiyon yüklenecek ve Batum Limanı üzerinden dünya pazarlarına sevk edilen petrol trafiğinin bir kısmı Poti'ye kaydırılacaktı. Böylelikle Poti Limanı, Rusya'nın daha çok iç bölgelerine sevkiyatın yapıldığı bir liman haline geldi. İhracatta ise özellikle manganez ve tahıl ürünleri bu liman üzerinden gönderiliyordu. Güney Kafkasya hattındaki Redutkale, Gudautı, Oçemçuri, Sohum gibi limanlarından düşük de olsa tahıl ve süs eşyalarının ihracatında yararlanılmaktaydı.⁷⁶¹

Batum'un ticari potansiyeline rağmen, limanın askeri mi yoksa ticarî bir liman mı olacağı henüz netlik kazanmamıştı. Limanda askerî ve ticarî gemilerin bir arada durması, askerî tesislerle ticari işletmelerin aynı bölgeyi paylaşması sorun olarak görülmekteydi. Batum Rusya'ya katılana değin, Karadeniz'in doğusunda Rus donanmasının sığınabileceği tek yer Kerç Limanı'ydı. Kış döneminde buzlanan Kerç Boğazı'nın gemilerin Azak Denizi'ne giriş çıkışını engellemesi donanma için Karadeniz'de Sivastopol'ü ana nokta haline getirmişti.⁷⁶²

Batum'un Rus idaresine girmesinden sonra, Poti üzerinden mal tarfiği bir süre daha Batum'a göre büyük miktarlarda seyretti. 1879 yılında yurtdışından Güney Kafkasya'ya; Poti üzerinden gelen malların değeri 4.527.147 ruble, Batum serbest liman üzerinden gelenlerin ise 192.600 ruble idi. Poti üzerinden yapılan ihracat 4.454.772 ruble iken, olurken, Batum üzerinden yapılan 227.829 ruble idi. Poti üzerinden yapılan ihracatın büyük kısmını sırasıyla ipek ve mısır oluşturmaktaydı. Görüldüğü üzere, Poti Limanı Batum Limanı'ndan kat kat daha fazla ticaret hacmine sahipti. Bu nedenle bu dönemde Batum ve Poti limanları üzerinde, Rusya açısından, hangi liman daha avantajlı tartışması meydana gelmekteydi. Fakat zamanla Batum Limanı, Poti'yi geride bırakarak büyük bir ihracat limanına dönüştü. Poti limanı ise

---

⁷⁶¹ Hayri Çapraz, **Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)**, Isparta 2012, s. 132-133.

⁷⁶² Şavrona, "Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti...", s. 122-124.

Rusya'nın daha çok kendi iç kesimlerine sevkiyat yaptığı bir limana dönüştü. Bu limanların 20 yıllık süreçte ticari kapasitelerinin artışı şöyledir:⁷⁶³

Tablo-14 Batum ve Poti limanlarının 20 yıllık Ticari Hacimleri (pud)		
Yıl	Batum	Poti
1889	2.502.908	5.996.000
1892	9.063869	6.317.813
1895	18.321625	5.992.623
1898	17.967.300	7.367.134
1905	12.756.718	5.665.021
1909	16.667.377	6.525.002

Kavkazskiy Kalendar na 1881 God, Otdeleniye Vtoroy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880, s.41-45.

1) Batum Oblastı'nda Gümrük Sistemi

Rusya, uzun yıllardır Trabzon-Tebriz üzerinden yapılan Avrupa ticaretini kendi topraklarına çekmeye çalışmakta ve Kırım Savaşı nedeniyle durmuş olan Karadeniz ticaretini canlandırmak için Poti limanı üzerinden ticarî faaliyetlere ağırlık vermekteydi.⁷⁶⁴ Bu ortamda ticarî faaliyetleri kolaylaştırma ve düşük olan gümrük gelirlerini artırma adına yasaklayıcı politikadan koruyucu politikaya geçerek 1857 tarihli gümrük tarifesini uygulamaya koydu.⁷⁶⁵ Yeni tarifeye kaçakçılığın önlenmesi için malların fiyatları ile gümrük vergileri arasında orantı kuruldu, gümrük tarifeleri ve muhasebe işlemleri kolaylaştırıldı, kara ve denizyolu ile yapılan ithalatta gümrük vergisi eşitlendi, fabrika malzemelerinden alınan vergide indirimde gidildi. 1868 yılında yürürlüğe giren yeni gümrük tarifesinin zamanla dış ticaret dengesini Rusya aleyhine değiştirmesiyle 1877 yılında daha katı bir gümrük tarifesi uygulanmaya başlandı.⁷⁶⁶ Görüldüğü üzere, Rusya dönem dönem değişen gümrük politikalarıyla Kafkasya ve çevre bölgeler üzerindeki ticarî etkinliğini artırmaktaydı.

⁷⁶³ **Kavkazskiy Kalendar na 1881 God**, Otdeleniye Vtoroy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago 1880, s.41-45.

⁷⁶⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1881 God**, Otdeleniye Vtoroy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880, s. 58-64.

⁷⁶⁵ M.N. Sobolev, **Tamojennaya Politika Rossii vo Vtoroy Polovine XIX. veka**, Tomsk, Tipo-lit. Sib. T-va peç. dela, 1911, s. 100.

⁷⁶⁶ İ. Kozlovskiy, **Kratkiy Oçerk İstorii Russkoy Torgovli**, Vıpusk II, Kiev, A.O. Şterezona, 1900, s. 138.

Kafkasya üzerinden transit mal geçişi Rus üreticiler ve idare arasında uzun yıllardır tartışma konusu idi. Transit geçen malların bölgedeki ticareti canlandırması beklenirken Rus pazarlarına İngilizlerin hâkim olmasını sağlamıştı. Avrupa'dan İran'a transit geçişle gelen mal miktarı 1863'te 26.953 pud iken, 1876'da 20 kat artarak 449.830 pud olmuştu. İran'dan Avrupa'ya ise 1863'te 9.827 pud olan transit mal, 1876'da dokuz kat artarak 41.199 pud olmuştu. Bu hattın transit ticarete açık kalması nedeniyle İngiliz ve diğer ülke mallarının kaçak yollarla bölgeye dağılarak Rus mallarına karşı üstünlük sağlayacağı ve ekonomiye zarar vereceği öngörülmektedir. 1878'de Berlin Kongresi'nde Lord Beaconsfield'in transit ticaret ve serbest liman konusunda ısrarıyla İngilizler, hem Kafkasya hem de İran pazarında hâkimiyetlerini artırma fırsatını yakaladılar.⁷⁶⁷

Rusya, Kafkasya'da elde ettiği Kars, Ardahan ve Batum ile birlikte gümrük sınırlarını da genişletme fırsatına ulaştı. Anadolu'ya doğru genişleyen gümrük sınırları Kars ve Batum oblastları sınırları boyunca yayıldı. Bu değişim nedeniyle Ahıska Gümrük İdaresi, Artvin'e taşınarak Artvin Gümrük İdaresi; Azap Gümrük İdaresi Oltu'ya taşınarak Oltu İdaresi ve Aleksandrapol* İdaresi Kars'a taşınarak Kars İdaresi adını aldı. Kulp** Sınır Karakolu ise Kağızman'a taşındı.⁷⁶⁸ Bu gümrükler yerel halkın belirli ihtiyaçlarının karşılanmasında kolaylıklar sağlamaktaydı. Gümrüklerden geçen farklı türlerde mallardan, Batum Gümrüğü'nde el konulan çay, sigara, alkollü içki, kumaş, cep saati ve diğer mallar belirli günlerde ilanla halka satılmaktaydı.⁷⁶⁹

Rus idaresinin bölgedeki ilk yılında, 1878'de şehri ziyaret eden N.F. Petrovskiy, Batum'u iyi bir koya sahip olmasına rağmen kirliliği bir Asya şehri, ticarî açıdan değerden yoksun ve geleceği olmayan bir yer olarak tanımlıyordu. Batum Limanı'nın serbest liman ilan edilmesiyle Kars-Ardahan tarafına ithalatın gelişme imkânı bulabileceğini fakat ihracatın gelişmesi için hiç umut olmadığını

⁷⁶⁷ **Kavkazkiy Kalendar na 1879**, Otdelenie Pervoe, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 350-352.

* 1840-1924 yılları arasında Aleksandrapol, Rus Komünist Devrimi'nden sonra Leninakan, Sovyetler Birliği Sonrası ise Gümrü adını almıştır.

** Erzurum, Tuzluca.

⁷⁶⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1880 God**, İzdanniy Glavnim Upravleniyem Namestnika Kavkazskago, XXXV God, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1879, s. 35.

⁷⁶⁹ "Batumskaya Tamojnaya", **Batumskiy Listok**, No: 15, (10 Kasım 1905), s. 4.

belirtmekteydi.⁷⁷⁰ Bölgedeki yabancı ticaretin Rus çıkarlarına zarar vermesi nedeniyle Orta Asya ve İran'daki Rus pazarlarını koruma amacıyla Kafkasya'nın gümrüksüz transit geçişine kapatılması gündeme geldi. Rus idaresince geçmişte transit geçişler yasaklanmış fakat beklenen sonuçları vermemişti. Kısa aralıklarla olmakla birlikte Kafkasya'dan yabancı malların transit geçişi, 1816'dan 1883'e kadar devam etti. Hazineye yıllık 800 ile 900 bin ruble arasında bir gelir getirmesine rağmen özellikle Rus üretici ve tüccarlar transit geçişin kaldırılmasını savunmaktaydılar. 1882 yılında Rus tüccar ve üreticiler, direkt olarak Kafkasya üzerinden İran'a yapılan transit ticaretin kapatılmasını talep ettiler. Rusya'nın Astarâbâd* konsolosuna göre de Orta Asya ve İran pazarlarına Hazar-Ötesi'nden gelen bu ithal mallar Rus ticaretini tehdit etmekteydi. Bu iddiayı destekler şekilde Kafkasya'nın transit ticarete kapatılmasının hemen öncesinde, bu hat üzerinden İran'a gelen Batı Avrupa menşeli mal değeri 9 milyon ruble iken Rusya'nın İran'a bütün ihracatı ise 4,4 milyon ruble idi. Bu durumda Rusya'nın İran pazarında Avrupa malları ile rekabet gücü oldukça düşüktü. Bu amaçla 1883 yılında Güney Kafkasya transit mal geçişine kapatıldı.⁷⁷¹ Böylelikle İran pazarına Rus mallarının girişi kolaylaşırken yabancı mallarınki zorlaştı.

Batum Asya ve Avrupa mallarının ticaretinin yapıldığı merkez konumda yer almaktaydı. Bölgenin Rus idaresine girdiği ilk günlerden itibaren limana gelen gemi sayısı artmaya başladı. Bu trafiği yönetmek ve limana düzen getirmek amacıyla, 1881 yılında Batum'a gelen gemilerin geliş gidişini düzenleyen tüzük ve serbest limana dair talimatname General Komarov, Baron Osten-Saken ve Kaçalov tarafından hazırlandı. Buna göre genel tarifeye tâbi mallar hariç olmak üzere, limana malların ithalatı serbest bırakıldı. Bölge halkı tarafından belirli gümrük tarifeleri ödenmeden şehirden mal çıkışı ve şehre mal sokulması yasaklandı. Yabancı gemilerin Batum Limanı'na girişi serbest bırakıldı. Çeşitli ticarî mallarla limana gelen gemilerin sayısında artış yaşandı. Batum, ithal yabancı mallarda Güney Kafkasya ve İran için ana merkez haline geldi; şehirde depolar, dükkânlar ve oteller inşa edildi. Bu açıdan serbest liman sistemi, şehrin gelişiminde pozitif bir etkiye

⁷⁷⁰ N.F. Petrovskiy, "Po Zakavkaziyu i Novo-Pokorennyy Oblastyam", **Drevnaya i Novaya Rossiya**, No: 3, 1879, s. 181.

* Günümüzde İran'da bulunan Gürgen ve Gürçan adlarıyla bilinen şehirdir.

⁷⁷¹ L.M. Kulagina, **Rossiya i İran, (XIX-naçalo XX veka)**, Moskva, "Klyuç-S", 2010, s. 115-116.

sahip olurken, Rus ticareti ve çevre halkı için olumsuz etkiye sahip oldu. Ucuz yabancı mallar Rus mallarına rakip oldu, vergisiz mal gelişi pazarda fiyatları düşürdü ve yerel tüccarlar zor durumda kaldı. Ayrıca Batum'dan kaçak yollarla iç bölgelere sevk edilen mallar Rus tüccarların zararına olmaktadır. Serbest liman rejimi yerel halkın yaşamını zorlaştırmaktaydı. Şehre gelen ve giden bütün malların sıkı kontrole tabi tutulması, yerel hakta memnuniyetsizliğe neden oldu. Rus idaresi, kuşkusuz Batum Limanı'nın serbest liman olmasına karşıydı. Bunun için de Fransa, İngiltere ve Avusturya'nın aralarının kötü olduğu bir dönemi bekleyip 1886'da bu rejimi kaldırdı. Rusya'nın bu kararı Batum'un ekonomik ve kültürel açıdan hızlı gelişmesini ve XX. yüzyılın başında Güney Kafkasya'daki üçüncü büyük üretim merkezi haline gelmesini sağladı.⁷⁷² Transit geçişin yasaklanması Batum ticaretini etkilemediği anlaşılmaktadır. Serbest liman rejiminin kaldırılmasından iki yıl sonra Batum'u ziyaret eden Kekin, izlenimlerini şöyle aktarmaktadır: *"Bundan iki yıl önce de Batum'da bulunmuştum ve değişen bir şey bulamadım. Aynı dükkânlar, tavernalar, pazar, gürültü ve curcuna. Anlaşılan transit geçişin yasaklanması Batum'u zerre etkilememiş."*⁷⁷³ Batum'un ticarî hacminin artışıyla birlikte, Rusya genelinde XX. yüzyılın başında Batum Limanı ticarî hacim açısından Petersburg ve Odessa limanlarından sonra üçüncü sırada gelmekteydi.⁷⁷⁴

2) İhraç Ürünleri

Rus idaresi altında Batum Limanı'nın en önemli işlevi, Bakü petrolünün yurtdışına ihraç edildiği bir kapı görevi görmesiydi. Limandan petrolün yanında, bölgeden manganez, deri, boya maddeleri, çevre bölgelerden özellikle Kutais'ten hızlı sevk edilmesi gereken meyve sevkiyatı da yapılmaktaydı.⁷⁷⁵ 1884-1914 yılları arasında Batum Limanı'ndan Batı Avrupa'ya başlıca petrol, manganez, yün, meyan kökü, tahıl, ipek koza, küspe, tütün, albümin, deri, tuz, badem, pamuk tohumu, ceviz

⁷⁷² Megrelidze, **Zakavkazie v Russko-Turetskoy...**, s. 248-250.

⁷⁷³ A.L. Kekin, **İz S-Peterburga v Rim, Bari, Neapol, Aleksandriyu, Kaire, İyerusalim, Konstantinopol i Batum, S-Peterburg**, Tipografiya Doma Prizreniya Maloletnih Bednih Ligovka, 1888, s.153.

⁷⁷⁴ 1923'te Batum Limanı birinci sınıf liman ilan edilmiştir. S.P. Grinevetskiy, İ.S. Zonn, S.S. Jiltsov, **Çernomorskaya Entsiklopediya**, Moskva 2006, s. 68.

⁷⁷⁵ **Doklad Çlena Pravleniya Russkago Obşestva Parohodstva i Torgovli K.A. Rjevuskago o Poyezdke v Çernoie i Azovskoe Morya i Odessu, dlya Oznakomleniya s Deyatelnostyu Obşestva**, Sankt Peterburg, E. Arngolda, 1905, s. 131-132.

kütüğü, şimşir ve halı ihraç edildi. Aynı dönemde Batı Avrupa ülkelerinden Batum Limanı'na yapılan ithalatta ise başlıca ürünler arasında kereste, tuğla ve kiremit, sülfür, metal, makine, kimyasallar, ipek böceği yumurtası, hırdavat, çimento ve çay yer almaktaydı. 1884 yılından 1900 yılına kadar limandaki ithalat ve ihracatın % 75'i İngiltere tarafından kontrol edilmekteydi. Fakat Almanya, bunu aşarak savaş öncesindeki 10 yıllık sürede liman ticaretinin % 65'ini kontrol etmeye başladı. İngiltere ise % 7'lik bir payda kaldı. Limandaki ticarî paya sahip diğer ülkeler ise Avusturya Macaristan, Fransa, İtalya ve Osmanlı Devleti idi.⁷⁷⁶ Osmanlı Devleti, yakın bir konumda olması ve geniş coğrafyası nedeniyle Batum üzerinden yapılan ihracatta önemli yer tutmaktaydı. A.N. Molçanov Batum'un ticarî faaliyetlerdeki stratejik konumunu "...Batum'un hemen yanında ekmekten başka hiçbir şey üretemeyen Rus mallarını bekleyen Türkiye başlamaktadır. Bu nedenle Batum, Doğu'ya ve Güney Batı'ya doğal Rus penceresidir" sözleriyle ifade etmekteydi.⁷⁷⁷

a) Petrol

Batum'u ticaret merkezi haline getiren en önemli gelişme Bakü petrollerinin yurtdışına ihracatının Batum Limanı üzerinden yapılmasıdır. Bakü'den petrol sevkiyatı başlıca dört yoldan yapılmaktaydı. Demiryolu ile Batum ve Poti'ye, kerosen boru hattı ile Batum'a, demiryolu ile Petrovsk'a ve buharlı tanker gemiyle Astrahan'a, oradan da yukarıya Volga'ya taşınıyordu. Volga yolu iklimsel nedenlerden dolayı sadece Nisan-Ekim ayları arasında kullanılabilmekteydi.⁷⁷⁸ 1880'li yıllardan itibaren Bakü'de artan petrol üretimine dünyada pazar arayışı Batum Limanı'na yeni bir anlam kazandırdı. 1883'te Batum-Samtredi demiryolunun da tamamlanması ile Batum, Transkafkasya demiryolu ağına katıldı ve sahip olduğu konum sayesinde kısa sürede dünya çapında bir petrol limanı haline geldi.

Rusya, liman üzerinden milyonlarca pud kerosen ve diğer petrol ürünlerini dünya pazarlarına ulaştırma fırsatına sahip oldu. Petrol sevkiyatının başladığı ilk yıllarda, bölgedeki kutu fabrikalarının sayısının az olması nedeniyle gemiler

⁷⁷⁶ **Georgia and the Georgian Race: Restoration of Independent Georgian State After 117 Years' Domination by Russia**, London, Georgian National Committee, 1919, s. 5.

⁷⁷⁷ Molçanov, **Po Rossii**, s. 413.

⁷⁷⁸ Great Britain, Foreign Office, Historical Section, **Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office-No. 54, Caucasia**, London 1920, s. 73.

güvertelerinde yüklenecek boş varillerle limana gelmekteydi.⁷⁷⁹ Batum, Bakü petrollerinin kutu fabrikalarında ambalajlandığı ya da direk olarak tanker gemilere petrol ürünlerinin doldurulduğu bir merkez görevi görmekteydi. Petrol ürünleri Batum'daki fabrikalarda üretilen 36 funt* ağırlığındaki tenekelerin ikili olarak bir sandığa yerleştirilmesiyle, farklı ahşap fiçilerde ve doğrudan sıvı halde tanker gemilere doldurulmasıyla olmak üzere üç şekilde ihraç ediliyordu.⁷⁸⁰ Petrol ürünlerinin tanker gemilerde sıvı halde taşınması sayesinde üreticiler ambalaj maliyetinden kurtulmakta, kutu ve sandıklardan kaynaklı ağırlığın azalması nedeniyle taşınan yük % 20 oranında azalmakta ve ağırlığa göre ödenen vergiden de tasarruf edilmekteydi.⁷⁸¹

Tanker gemilerine dolun, petrol tanklarından dolun istasyonlarına çekilen borularla yapılmaktaydı. Bu istasyonlarda petrolü gemiye pompalayabilmek için kazan dairesi ve pompa tertibatı bulunmaktaydı. Petrol ürünlerinin toplandığı petrol tanklarına yanaşan sarnıçlı vagonlar, istasyonda bulunan demiryolu sayesinde petrolü boşaltmaktaydılar. Petrol tanklarının kapasitesi değişmekle birlikte 30 ile 250 bin pud arasında ve nadiren fazlası da olabilmekteydi. Pek fazla tercih edilmemekle birlikte rezervuarların dışında sarnıçlı vagonların direkt kıyıdaki petrol iskelesine yanaşarak, gemiye demiryolunun altından ulaşan hortumlar aracılığıyla da dolun yapılmaktaydı.⁷⁸² “Zoroaster” adı verilen dünyanın ilk petrol tankeri 1878 yılında Hazar Denizi'nde kullanıma girdikten sonra⁷⁸³, limana ilk 1885 yılında İngiliz bayraklı “Fergusson” ve Rus bayraklı “Evet” adlı petrol tankerleri geldi.⁷⁸⁴

Taşımacılığı kolaylaştırması ve maliyeti düşürmesi nedeniyle tanker gemi sayısı her geçen yıl artış göstermekteydi. Tanker gemi sayısı 1887'de 9 iken, ertesini

---

⁷⁷⁹ Gelina Harlaftis, Vassilis Kardasis, “International Shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea: Istanbul as a Maritime Centre, 1870-1910,” **The Mediterranean Response to Globalization Before 1950**, Ed. Şevket Pamuk, Jeffrey G. Williamson, London, Routledge, 2002, s. 253.

* Eski Rus ağırlık birimi, 1 funt: 410 gramdır.

⁷⁸⁰ Markov, “Oçerk Batumskoy Targovli Neftyanımı..., s. 287-290.

⁷⁸¹ Lazareva, **Sovremennoe Polojenie Russkoy Neftyanoy...**, s. 8.

⁷⁸² Zubugina, **Otçet Predsedatelya Sub-Komissii...**, s. 2-4, 10.

⁷⁸³ N.V. Bobritskiy, V.A. Yufin, **Osnovı Neftyanoy i Gazovoy Promışlenosti**, Moskva, Nedra, 1988, s. 11.

⁷⁸⁴ **Foreign Office. Annual Series, 1886. No. 26. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1885 on the Trade of Batoum**, London 1886, s. 2; **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografıçeskago Obşestva**, Cilt: XIII, No:2, Tiflis 1896, s. 93.

yılı 23'e yükseldi. Bu gemilerin 18'i İngiltere'ye, 2'si Rusya'ya, 1'er tanesi Almanya ve Belçika'ya aitti.⁷⁸⁵ 1888 yılı itibariyle Batum'dan tanker gemilerle yapılan toplam petrol ihracının % 62'si Rothschildler tarafından gerçekleştirildi.⁷⁸⁶ 1892 yılında, limana gelen ilk modern petrol tankeri ise halkın merak dolu bakışlarla kerosen dolduruluşunu izlediği, 300.000 pud* kapasiteli "Murreks" adlı tanker idi.⁷⁸⁷ Geminin petrol iskelesine yanaşmasıyla sandık ve tenekelenmiş petrol ürünleri gemiye yükleniyordu. İstisna olarak sadece BNİTO firmasının 27 mavnası ve 2 buharlı motoru denizde gemilere yükleme yapıyordu. Mavnalardan gemi güvertesine kutuları ve sandıkları yüklemek amacıyla her biri günlük 10.000 sandık indiren iki vinç kullanılmaktaydı.⁷⁸⁸

Batum üzerinden yapılan ihracatta, 1888 yılı istatistiklerine göre en başta İngiltere ve sömürgeleri gelmekteydi. Bu bölgelere yapılan toplam petrol ihracatı 12.663.058 idi. İhracatta ikinci sırada 4.752.041 ile Avusturya, üçüncü sırada 4.593.239 ile Osmanlı Devleti, dördüncü sırada ise 3.017.324 ile İtalya gelmekteydi. Batum Limanı'ndan ihracatı yapılan toplam 31.365.797 pud petrol ürününün 27.708.264 pudu kerosen idi. Yaklaşık olarak ihracatın % 90'ını kerosen oluşturmaktaydı.⁷⁸⁹

1888'de yeryüzündeki petrol ihtiyacının % 21,2'si Batum üzerinden karşılanılmaktaydı.⁷⁹⁰ Pazar payını artıran Rus petrolünün dağıtım ağını daha da düzenli getirmeye yönelik çalışmalar yapılmaktaydı. Kalas Başşehbenderinin 1889 yılı raporuna göre Batum'dan petrol ihracatı daha düzenli hale getirilmiş, Karadeniz ile Tuna üzerinde taşımacılık yapan Rus Vapur Kumpanyası tarafından gazyağı nakliyatı için Batum ile Reni arasında bir hat kurulmuş, Tuna Nehri üzerindeki Rus limanlarına büyük petrol depoları inşa edilmeye başlanmıştır.⁷⁹¹

---

⁷⁸⁵ Foreign Office. 1889. Annual Series, No. 616. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1888 on the Trade of Batoum, London 1889, s. 2.

⁷⁸⁶ Lazareva, *Sovremennoe Polojenie Russkoy Neftyanoy...*, s. 137.

* 1 pud: 16,38 kilogram.

⁷⁸⁷ Ven. Pavloviç-Novelli, *Starıy Batumi*, Gasızdat Acarı Batumi 1936, s. 43-47.

⁷⁸⁸ Zubugina, *Otçet Predsedatelya Sub-Komissii...*, s. 14.

⁷⁸⁹ Gulışambarov, *Obzor Fabrik i Zavodov Bakinskoy...*, s. 276.

⁷⁹⁰ Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı...", s. 344.

⁷⁹¹ BOA, HR.TO, 42/59, (16 Eylül 1889).

Tablo-15 Yıllara Göre Bakü'den Batum'a Gönderilen Petrol Ürünleri			
Yıl	Aydınlatma Yağı (kerosen)	Diğer Petrol Ürünleri	Toplam
1888	30.795	-	-
1889	37.386	4.699	42.086
1890	43.816	4.858	48.668
1891	46.636	7.032	53.669
1892	51.816	7.321	59.137
1893	55.751	8.606	64.357
1894	46.925	8.355	55.280
1895	50.816	7.368	58.184
1896	46.743	6.548	53.289
1897	56.327	11.488	67.816
1898	58.853	11.362	70.215
1899	58.343	11.230	69.573
1900	59.859	11.502	71.361
1901	72.732	11.024	83.757
1902	68.419	11.664	80.084
1904	-	-	79.500
1905	-	-	39.500
1906	-	-	30.600
1907	-	-	38.100
1908	-	-	43.000
1909	-	-	39.700
1910	-	-	42.400
1911	-	-	39.000
1912	-	-	35.800
1913	-	-	41.000

Bu tablo şu kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır; Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı...", s. 269-270; **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1913 god.**, Tom II, Bakü 1914, s. 96.

Batum, Bakü'ye yakın konumu ve ideal limanı sayesinde, kısa sürede Rus petrolü için dış pazarlara açılan önemli bir merkez haline geldi. Dış pazarlara ihracatın yanında, az da olsa Rus iç pazarı için Karadeniz ve Azak Denizi limanları üzerinden petrol sevkiyatı yapılmaktaydı. Bakü'den getirilen petrol ürünlerine olan talebi, demiryolu ve 1900 yılından itibaren St. Mihail'den Batum'a döşenen petrol boru hattı artırdı. 1894'te Bakü'de petrol üretiminde meydana gelen krizde, üretimin 1893 yılına göre 28 milyon pud düşmesi nedeniyle 1894-1896 yılları arası Batum'a petrol ürünlerinin ulaştırılmasında düşüşün yaşandığı bir dönem oldu. Bu nedenle Bakü'de petrol üretiminde kısıtlamaya gidildi ve kerosen fiyatları düştü. Fakat bu kez Bakü'deki sınırlı üretimden dolayı ham petrol fiyatları aşırı şekilde yükseldi. 1 Mart itibariyle demiryollarında kerosen taşıma tarifesinin 5 kopeke indirilmesine rağmen Bakü'den Batum'a gelen petrol miktarı değişmedi. 1895 yılı petrol üretimi açısından iyi bir yıl olmasına rağmen ekim ayı sonuna doğru Transkafkasya

Demiryolları'nın dağ geçidi bölümünde ciddi bir arıza meydana geldi ve hat 21 Haziran 1896'ya kadar taşımacılığa kapandı. Bu aksaklık nedeniyle Batum'a tren yoluyla yapılan petrol sevkiyatı 172 gün boyunca durdu. Bu nedenle 15 Ocak 1896'dan 01 Mayıs'a kadar, düşük taşıma kapasiteli, geçici bir kerosen boru hattı kurulmasına rağmen 106 gün boyunca oldukça az miktarda, sadece 1.923.076 pud kerosen taşınabildi. Zaman zaman Bakü'den Batum'a azalan sevkiyata karşı Batumlu üreticiler de kendi önlemlerini almaktaydılar. 1902 yılında Batumlu üreticiler depolarında stoklanmış olan petrol ürünlerinin sevkiyatına ağırlık vererek Bakü'den talebi bir süre azalttılar. Bu geçici önlem sayesinde Batum'un ihracatında az bir düşüş yaşandı. Diğer taraftan ise petrol sevkiyatında kilit bir önem taşıyan Transkafkasya Demiryolları'nın her geçen yıl taşıdığı yük miktarı artmaktaydı. Transkafkasya Demiryolları ile taşınan petrol ürünleri, diğer limanlar ve bölgelerle birlikte 1899'da 74.346.000, 1900'de 78.327.000 ve 1901'de 90.880.000 puda ulaştı. Sadece 1900 yılında demiryoluyla taşınan toplam yükün % 48'ini petrol ürünleri oluşturmaktaydı.⁷⁹²

Petrol alanında sürekli artan üretim ve ihracatı, 1900-1903 yıllarında birçok alanda yaşanan krizler izledi. Ekonomide toparlanma belirtileri çıkmaya başladığı dönemde, 1905 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi toparlanmanın önüne geçti. Bu dönemde boru hattından yapılan sevkiyatta ciddi bir düşüş yaşandı. Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens'e göre demiryollarındaki işçilerin sürekli grevleri Mihailova-Batum boru hattının düzenli çalışmasını engellemiş ve Mihailova-Batum kısmındaki çoğu boru devrimciler tarafından delinerek kullanılsız hâle getirilmişti.⁷⁹³

Tablo-4 Boru Hattında Taşınan Petrol Miktarı (1901-1912)												
Yıl	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Miktar (bin pud)	59.162	56.495	52.780	64.695	19.543	21.760	26.570	27.674	19.788	26.425	23.630	22.000

⁷⁹² Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı...", s. 271-272

⁷⁹³ Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878), s. 519-528

Birkaç yıl içinde Batum'dan petrol ihracatı yeniden toparlanmaya başladı. Batum Başşehbenderi Remzi Beyin raporuna göre genel ithalat ve ihracat miktarlarında 1907'ye göre 1908'de azalma görülmesine rağmen petrol ihracatında artış yaşanmıştı.⁷⁹⁴ Bu yeniden canlanma sürecini, 1909'da endüstri alanında yeni bir patlama takip etti. Rusya, 1913'e gelindiğinde 1890'lardaki gelişmesini yeniden yakaladı.⁷⁹⁵

Batum üzerinden yapılan petrol sevkiyatında, yurtdışı pazarları Rusya'ya yapılanla karşılaştırıldığında, daha büyük önem taşımaktaydı. Bunun en önemli sebebi, Batum'un konumu nedeniyle yurtdışı ihracata daha uygun olmasıydı. Bu nedenle Bakü-Petrovsk veya Astarhan hattına göre Batum üzerinden Rus iç pazarına yapılan petrol sevkiyatı daha pahalı ve elverişsizdi. Bu açıdan Batum'dan Rus iç pazarına yapılan sevkiyat, sadece Karadeniz ve Azak denizleri için avantajlı olurken Rusya'daki diğer bölgeler için sevkiyatın Bakü üzerinden yapılması daha kârlı görülmekteydi.⁷⁹⁶ Batum'un bir dış ticaret limanı olduğu ihracat rakamlarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. 1896 yılında Batum üzerinden toplam petrol ürünü ihracatı 43.022.797, Rusya'ya ise 6.287.751 pud idi. Bu durum 1897 yılında daha da artış göstermiş; Batum'dan yurtdışına ihracat 57.828.533 puda yükselmiş, Rusya'ya yapılan sevkiyat ise 7.804.788 pud olmuştu.⁷⁹⁷

Çıkış Noktası	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897
Bakü'den İran'a	693	793	672	612	681	791	1.185	460	908
Batum'dan Yurtdışına	37.037	42.426	47.900	51.420	55.397	49.172	56.220	43.061	57.826
Batı Gümrükleri Üzerinden	6.150	3.654	3.500	3.780	2.920	2.000	2.800	2.800 (yaklaşık)	365
Novorossiysk'ten	-	-	-	-	-	-	1.756	14.551	297
Toplam	43.880	46.813	52.072	55.812	58.998	51.963	61.961	60.872	59.396

Kaynak: **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1897 g.**, Bakü, AROR, 1898, s. 199.

⁷⁹⁴ Remzi Bey, "Batum", **Ticaret Layihaları**, Numro 2, Bâb-ı Âli Caddesinde Selatinin Matbaası 1326, s. 58.

⁷⁹⁵ Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi...**, s. 97.

⁷⁹⁶ Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı...", s. 272-276.

⁷⁹⁷ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1897 g.**, Bakü, AROR, 1898, s. 195.

Güney Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki Batum ve Poti limanlarından sonra, Kuzey Kafkasya'da önem kazanmaya başlayan diğer bir liman da Bakü'den petrol ürünlerinin 1895 yılından itibaren sevk edilmeye başlandığı Novorossiysk* Limanı idi. Yıllara göre Novorossiysk'ten yurtdışına yapılan petrol ihracatı dalgalı bir seyir izlemekteydi. Yıllara göre bu dağılım; 1899 yılında 8.9 milyon, 1900 yılında 16.7 milyon, 1901'de 10.7 milyon ve 1902 yılında 7.7 milyon olarak gerçekleşti. Novorossiysk'ten Rusya'ya petrol ürünü sevkiyatı ise 1901 yılında 4.3 ve 1902 yılında 2.8 milyon pud olarak gerçekleşti. Novorossiysk üzerinden artan sevkiyatın başlıca nedeni, Bakü-Batum demiryolu hattının artan petrol taşıma talebini karşılayamamasıydı. Bu nedenle yurtdışına ihraç edilen Bakü petrolü, Petrovsk üzerinden Novorossiysk'e gitmeye başladı. Bu yeni güzergâhın Batum'a göre avantajları da bulunmaktaydı. Kerosenin Novorossiysk üzerinden yurtdışına ihracı yol maliyetini % 4, Batum üzerinden ihracı % 2 düşürmekteydi. Fakat Mihailov-Batum arası kerosen boru hattının çalışmaya başlaması ile Novorossiysk üzerinden sevkiyat yeniden düşüşe geçti. Yine de Novorossiysk'e yapılan petrol sevkiyatı Bakü'nün yanında Grozni'den⁷⁹⁸ de devam etmekteydi. 1901 yılında Bakü'den gelen petrol miktarı 12.330 pud ve Grozni'den gelen petrol miktarı 4.951 pud iken; 1902'de Bakü'den 5.547 ve Grozni'den 4.418 pud olarak gerçekleşti. Bakü-Novorossiysk demiryolunun 1900 yılında tamamlanması ve Vladikafkas demiryollarının petrol ürünlerinin taşınma tarifelerini düşürmesi de Bakü'den Novorossiysk'e taşıma maliyetlerinin Batum'a göre daha ucuza gelmesini sağlayarak Novorossiysk üzerinden sevkiyatı artırdı.⁷⁹⁹

Bu gelişmeye rağmen Batum ile karşılaştırıldığında Novorossiysk'in ihracatı çok düşük seviyelerdeydi. 10 yıllık sürede Batum ve Novorossiysk üzerinden yurtiçi ve yurtdışına yapılan petrol ürünlerinin sevkiyat miktarları şöyledir.

---

* "Sucuk Kale", "Soğucak" adlarıyla bilinen şehir, 1829 Edirne Antlaşmasıyla Rusya'ya geçmiştir. İ.B. Linder, S.A. Çurkin, **Spetsslujbi Mira za 500 Let**, Moskva, "Ripol-Klassik", 2016, s. 334.

⁷⁹⁸ 1890'lı yıllardan itibaren ticarî üretimine başlanan Grozni petroleri, daha çok Rus iç pazarının ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Vladikafkas Demiryolu ile Rostov ve Novorossiysk'e taşınabilmesi, Bakü-Batum hattına göre daha az maliyetli olmuştur. Bu petrolün daha da kolay taşınabilmesi adına, I. Dünya Savaşı öncesinde Grozni-Novorossiysk arasında bir petrol boru hattı projelendirilmiştir. **Ves Grozny i Yego Okrestnosti, Neftyanie Promıslı, Kurort Goryaçevodsk, Kurort Sernovodsk: S Prilojeniem Planov Novogo Neftyanogo Rayona i Goroda Groznogo**, Vladikavkaz, D.A. Babkova i A.İ. Maksimova, 1914, s. 97-98.

⁷⁹⁹ Markov, "Oçerk Batumskoy Targovli Neftyanımı...", s. 276-278.

Yıllar	Yurtdışına			Rusya'ya			Toplam	
	Batum	Novorossiks	Toplam	Batum	Novorossiks	Toplam	Batum	Novorossiks
1904	75.5	24.4	99.9	4.0	2.6	6.6	79.5	27.0
1905	36.5	12.0	48.5	3.0	2.2	5.2	39.5	14.2
1906	26.7	4.0	30.7	3.9	3.2	7.1	30.6	7.2
1907	34.0	3.0	37.0	4.1	2.9	7.0	38.1	5.9
1908	37.8	3.0	40.8	5.2	2.1	7.3	43.0	5.1
1909	34.5	4.3	38.8	5.2	2.9	8.1	39.7	7.2
1910	38.3	6.0	44.3	4.1	5.1	9.2	42.1	11.1
1911	35.6	9.5	45.1	3.4	6.3	9.7	39.0	15.8
1912	33.8	9.5	43.3	2.0	4.6	6.6	35.8	14.1
1913	37.8	10.2	48.0	3.2	3.5	6.7	41.0	13.7

Kaynak: **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1913 god**, Tom I, Bakü, AROR, 1914, s. 371.

İhracat	Batum üzerinden petrol sevkiyatının toplam sevkiyata oranı		Diğer Bütün Gümrükler Üzerinden		Rusya'dan Toplam İhracat
	1000 Pud	%	1000 Pud	%	1000 Pud
1897	57.826	92	4.930	7	62.757
1898	62.030	92	4.985	7	67.016
1899	66.304	79	17.485	20	83.790
1900	60.658	70	26.034	30	86.693
1901	74.371	79	19.000	20	93.372
1902	78.338	84	14.000	15	92.343

Kaynak: Lev Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı Produktam", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 280.

İhraç Edilen	1901 Yılı			1902 Yılı		
	Bütün İhraç Malları	Petrol Ürünü	Petrol ürünlerinin % payı	Bütün İhraç Malları	Petrol Ürünü	Petrol ürünlerinin % payı
Rusya'ya	4.805	3.134	65	7.684	5.847	76
Yurtdışına	83.100	74.371	89	87.588	78.338	89
Toplam	87.905	77.506	88	95.273	84.185	88

Kaynak: Lev Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı Produktam", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 280.

Batum Limanı'ndan, 1902 yılı itibariyle 838 yelkenli gemiyle yapılan yük taşımacılığındaki 5.000.000 pud yükün % 80'ini tenekelerde taşınan kerosen oluşturmaktaydı. Kerosen taşımacılığında Batum'da kendi iskeleleri olan Rus Vapur ve Ticaret Şirketi ve taşımacılık şirketleri hizmet vermekteydi. Genel olarak

bakıldığında Batum şehrini ayakta tutan yegâne ihracat ürünü petroldü.⁸⁰⁰ Başlıca ihraç edilen petrol ürünleri aydınlatma yağı (kerosen), yağlama yağı ve petrolden elde edilen diğer ürünlerdi.

Tablo-20 Yıllara Göre Paketlenme Şekillerine Batum'dan Sevk Edilen Petrol Ürünleri							
Yıllar	Aydınlatma Yağı			Diğer Petrol Ürünleri			Toplam
	Sıvı	Tenekede	Kutuda	Sıvı	Tenekede	Kutuda	
1897	34.516	20.828.6	387.7	8.390,7	23.6	1.484.7	65.631.3
1898	37.762.6	19.307.2	403.1	9.365,3	49.8	1.549.7	68.437.7
1899	36.851	23.237.1	268.3	9.360.5	22.9	1.445.2	71.185
1900	34.023.5	20.668.8	345.8	8.637	13.9	1.674.6	65.3636.
1901	40.804.6	26.762.7	217.8	8.031,3	64.2	1.626	77.506.6
1902	53.177.3	19.644	142.9	9.789.4	61.4	1.370.8	84.185.8

Lev Markov, "Oçerk Batumskoy Targovli Neftyanımı Produktam", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 287-290.

Tablodan da anlaşılacağı üzere maliyeti daha uygun ve ucuz olduğu için petrol ürünlerinin sıvı halde taşınması daha fazla tercih edilmekte idi. Petrol ürünlerinin tenekede olarak gönderildiği bölgeler genellikle sıvı halde depolama imkânı olmayan veya ürünlerin tüketicilere tenekede ulaştırıldığı bölgelerdi. Kerosen ihracı 1900'lerin başında İsveç, Norveç gibi Kuzey Avrupa ülkelerine arttı. Bunların dışında Port Said'e yüksek miktarda sıvı halde kerosen gönderilmekte, buradan önce yabancı şirketlerin depolarına ve ardından pazarlara dağıtılmakta idi. Büyük miktarda sıvı kerosen İskenderiye üzerinden Mısır'a gönderilmekteydi. Tenekelenmiş kerosen ise çoğunlukla Osmanlı, Avrupa, Asya ve Uzak Doğu'da Hindistan, Hindi Çin, Japonya, Çin, Filipin Adaları gibi yerlere gönderilmekteydi.⁸⁰¹

1900'lerin başında Asya ve Afrika ülkeleri içinde Rus petrolüne talebin en fazla olduğu bölge Hindistan'dı. Doğuya yapılan Rus petrol ihracatının üçte biri bu ülkeye yapılmakta, bu ihracat veba ve kıtlık dönemlerinde kesintilere uğrayabilmekteydi. Özellikle 1900'den itibaren, Hindistan'da yayılan salgın hastalıklar aydınlatma yağına olan talebi de düşürmekteydi. Bölgeye ihracatı etkileyen önemli bir faktör de 1880'li yılların sonunda Sumatra ve Cava adalarından, daha sonra Borneo Adası'ndan petrol çıkarılması ve üretime başlanmasıydı. Hindistan'da ise 1899'dan itibaren petrol arama çalışmaları ve yerel tüketimi karşılama adına kerosen üretimi başlamıştı. Sunda Adaları'ndan çıkarılan petrolün iç

⁸⁰⁰ Markov, "Oçerk Batumskoy Targovli Neftyanımı...", s. 259-263.

⁸⁰¹ Markov, "Oçerk Batumskoy Targovli Neftyanımı...", s. 287-290.

tüketimi karşılamaması nedeniyle Rusya ve Amerika'dan da ithalat yapılmaktaydı. Bu açıdan Rus petrolünün bölgedeki geleceği Sunda Adaları'ndaki üretimin başarısına bağlı kaldı.⁸⁰²

Dünya pazarlarında Rus ve Amerikan keroseni üzerinde rekabet savaşı yaşanmaktaydı. Sumarta Adaları'na (Hollanda Hindistanı) yapılan ihracatta, Rus keroseni 1896-1900 yılları arasında genel olarak pazar payını artırmakta, liderliği sürdüren Amerikan keroseninin ise pazar payı azalmaktaydı.

	1896	1897	1898	1899	1900
Rusya	664.995	643.145	372.925	901.990	779.060
Amerika	1.632.835	1.800.615	1.610.210	1.289.800	1.220.600

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1902 god., Çast III, Bakü, AROR, 1903, s. 272.

Rus keroseninin ithalatı Amerikan kerosenini zayıflatarak bölgede artmaya devam etse de hâlâ ikinci sırada yer almaktaydı.⁸⁰³ İngiliz idaresi altında bulunan Hindistan'a yapılan ihracatta ana merkezler olan Bombay ve Kalküta limanlarında, Rus ve Amerikan keroseninin pazar rekabeti vardı. 1888-1889'dan itibaren Rusya, Bombay limanı üzerinden yapılan ihracatta piyasa liderliğini ele geçirdi. Kalküta'da ise 1892'de Rus keroseni Amerika keroseninin gerisinde yer almasına rağmen 1899'dan itibaren bu limana yapılan ihracatta Amerika'nın önüne geçti.⁸⁰⁴

Yıllar	Rusya'dan	Amerika'dan	Sumatra Adaları'ndan
1887-1888	2.193.877	2.315.287	
1888-1889	9.717.773	2.212.212	
1889-1890	10.742.344	2.961.728	
1890-1891	12.291.360	2.054.788	
1891-1892	11.340.012	1.251.168	
1892-1893	12.644.944	2.239.903	-
1893-1894	17.864.120	6.084.969	-
1894-1895	10.770.860	7.157.180	-
1895-1896	10.148.716	2.428.915	-
1896-1897	14.487.524	4.905.524	-
1897-1898	22.876.076	6.623.965	504.729
1898-1899	22.459.986	3.384.619	192.774
1899-1900	13.276.863	1.426.583	-
1900-1901	23.624.727	863.037	-
1901-1902	28.398.987	185.264	-

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1902 god., Çast III, Bakü, AROR, 1903, s. 279.

⁸⁰² **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1902 god.,** Çast III, Bakü 1903, s. 253-256.

⁸⁰³ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1902...,** s. 272.

⁸⁰⁴ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1902...,** s. 279.

Tablo-23 Kalküta'ya Kerosen İthalatı (Sandık olarak)			
Yıllar	Rusya'dan	Amerika'dan	Diğer Bölgelerden
1892	1.577.197	2.241.870	-
1893	1.820.854	3.664.697	-
1894	291.190	3.399.184	17.891
1895	2.519.311	2.280.553	301.463
1896	2.102.657	1.410.277	189.111
1897	785.032	1.664.285	678.397
1898	1.221.640	1.914.863	47.474
1899	2.502.377	883.515	-
1900	1.111.937	400.034	-
1901	2.956.038	554.34	-
1902	1.732.225	195.098	-

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1902 god., Çast III, Bakü, AROR, 1903, s. 279.

Rus keroseninin Hindistan pazarına hâkim hale gelmesiyle Bombay ve Kalküta yabancı petrol ithalatının merkezi, aynı zamanda da Hindistan'ın iç kesimlerine dağıtımın ana noktası haline geldi. Ayrıca Doğu'daki Afrika-Mozambik, Zanzibar, Madagaskar Adası, Burbon ve Mauritius; Basra Körfezi limanları olan Maskat, Bender Abbas, Buşir ve Basra önemli pazarlar idi. Rus keroseninin Amerikan keroseninin yerini almasıyla birlikte yerel pazarda, Rus kerosenine rakip olabilecek sadece Burma'daki kerosen kalmaktaydı. Yerli üretim olması nedeniyle vergiden muaf olan bu kerosen Rus kerosenine karşı avantajlı durumdaydı. Hindi Çin'e olan Rus petrolünün ihracı ise kötü bir artış seyri izlemekte ve son dönemlerde düşüş göstermekteydi.

Tablo-24 Çin'e Kerosen İthalatı (Galon olarak)			
Yıllar	Rusya'dan	Amerika'dan	Diğer Bölgelerden
1889	14.999.942	6.655.471	-
1890	23.591.113	7.237.611	-
1891	39.348.477	10.000.902	-
1892	31.884.013	8.649.318	-
1893	36.720.382	13.286.198	-
1894	51.670.853	17.500.283	534.280
1895	23.055.940	26.566.979	2.395.035
1896	32.520.649	28.285.000	5.151.873
1897	48.212.505	36.924.125	14.212.278
1898	50.084.015	19.926.246	26.871.865
1899	40.724.989	35.695.116	11.993.202
1900	34.447.112	32.708.757	16.424.155

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1902 god., Çast III, Bakü, AROR, 1903, s. 211.

Rus keroseninin pazar alanı güneye doğru gidildiğinde, İskenderiye üzerinden Mısır'a kadar olan bölgede de büyük gelişme göstermekteydi. Rus kerosenine

Cezayir ve Tunus'ta artan talebe rağmen düzenli ve büyük miktarda bir ihracat bulunmamaktaydı.⁸⁰⁵

1902 yılında Batum'da büyük kısmı petrol ürünlerinin taşınmasında faaliyet gösteren 24 gemi şirketi bulunmaktaydı. Batum'dan Rus limanlarına kabotaj taşımacılığı yapan şirketler; ROPİT, Rossiskoye Obşestva Transportirovaniya Kladey, Mantaşev ve düzensiz olarak çalışan gemiler idi. Batum'dan petrol ürünlerinin ihracatı 17-18 şirketin kontrolü altındaydı. Bu şirketlerin petrolünü taşıdıkları başlıca şirketler; Rothschildler'in sahip olduğu Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol Şirketi, Nobel Kardeşler Petrol Üretim Şirketi ve Mantaşev'in şirketi idi. Bu üç şirketin ihracatı Batum'daki diğer bütün şirketlerin toplamından daha fazlaydı. 10 yıllık süre zarfında diğer şirketlere göre bu şirketlerin ihracat miktarları şöyledir:⁸⁰⁶

Tablo-25 Batum'daki Üç Büyük Şirketin ve Diğer Şirketlerin İhracatı			
Yıllar	Üç Büyük Şirket	Geri Kalan Şirketler	Bütün İhraç Edilen
1893	43.432.1	19.142	62.574.1
1894	47.683.3	9.061.8	56.745.1
1895	40.581.1	20.289.5	60.870.6
1896	35.656.2	12.485.4	48.141.6
1897	50.573.6	15.057.7	65.631.3
1898	56.883.3	11.553.9	68.437.7
1899	54.339.6	16.845.4	71.185
1900	48.684.1	16.845.4	65.363.6
1901	54.397.3	24.109.3	77.506.6
1902	57.511.3	26.674.5	84.185.8

Lev Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı Produktam", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 291-295

Tablodan da görüleceği üzere, Rus petrol ürünlerinin ihracatı genel olarak bu üç büyük şirketin elindeydi. 1894 yılındaki düşüştür küçük şirketler etkilenirken, üç büyük şirketin rakamsal olarak etkilenmemesinin sebebi, şirketlerin Batum'da çok sayıda bulunan rezervuarlarında stoklamış oldukları petrolü ihraç etme politikalarının etkili olmuş olmasıdır.

⁸⁰⁵ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1902...**, s. 296.

⁸⁰⁶ Batum'da taşımacılık yapan şirketler ve merkezleri; Belçika Anonim Şirketi-Antverpen'de, Stivens ve Mason New Castle'de, Kafkas Denizcilik Şirketi Londra'da, İ. Nott, New Castle'de, M. Samuel Şirketi, Amerikan Kerosen Şirketi Poterdam, Gunting ve Sıp, New Castle, Gampliton, Frezer Şirketi, Lİver Pool, İ. M. Lennarrd Şirketi Middlesbrough'da, İtalyan-Amerikan Kerosen Şirketi, Venedik, Albreht Şirketi, Hamburg, K. T. Bauring Şirketi, Liver Pool, Galbraith, Pembrok Şirketi, Londra, Aleksandr Robert Şirketi, Liver Pool, Avrupa Kerosen Şirketi, Londra, Mantaşev Şirketi, Batum'da, Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası, Mesajeri Maritim, Marsilya'da, Pake Kumpanyası, Marsilya'da, Avusturya Loyd, Alman Levant Hattı, Florio Rubbationo, Karadeniz-Tuna Şirketi, Rus Rossiskoy Obşestva Transportirovaniya kladey; Markov, "Oçerk Batumskoy Targovli Neftyanımı...", s. 287-297.

Petrol şirketleri kendi pazarlama ağlarını da kurmuşlardı. Örneğin; Rothschildlere ait olan Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol Şirketi, Rus petrollerini Paris'teki merkez büroları aracılığıyla dünyaya pazarlamaktaydı. Nobel Kardeşler Şirketi'nin Avrupa'da Hamburg, Berlin, Viyana, Trieste, Livorno, Cenova, Dunkerque, Anvers, Avonmouth, Londra, Liverpool, Belfast gibi birçok noktada, Rusya'da ise Vladivostok'ta ve diğer birçok yerde depolar ve acenteleri bulunmaktaydı. Çoğunlukla Osmanlı'ya ve Asya'ya ihracat yapan Mantaşevler'in depoları ve temsilcilikleri İstanbul, İzmir, Selanik, İskenderiye, Port Said, Bombay, Kalküta gibi merkezlerde bulunmaktaydı. Bu şirketler kendi yük gemileri ve petrol tankerlerine sahiptiler.⁸⁰⁷

Tablo-26 Batum'daki Şirketler, Rezervuar Sayıları ve Kapasiteleri		
Rezervuar Sahipleri	Rezervuar Sayısı	Kapasite (Pud)
1. Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol Şirketi	25	4.258.293
2. Nobel Kardeşler Şirketi	22	2.962.526
3. Mantaşev	11	2.449.940
4. Şibaev	6	1.075.135
5. Rus-Kafkas Petrol Üretim Şirketi	3	396.000
6. Br. Tsoriyanovlar	2	254.294
7. Vagstaf ve Bley	4	598.325
8. Sideris	3	134.285
9. Haçatriants	2	419.955
10. Burkardt	3	577.106
11. Tavarişestvakeroseno-Maslanago Proizvodstva	12	2.866.934
12. Şutts ve Tsimmerman	3	180.000
13. Mallar	2	11.000
14. Rılskiy	4	1.163.773
15. Matiyeviç	2	553.953
16. Kasipinskoy Tavaerişestvo	4	1.087.169
17. Tumayev	3	540.301
18. Vaçiyants	2	23.021
19. Şhiyants	1	4.694
20. Nanoyan	1	2500
21. Rihner	2	252.114
22. Transkafkasya Demir Yolları	11	1.824.821
Toplam	128	21.636.139
Lev Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanımı Produktam", Batum i Yego Okrennostey , Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 297-306.		

Batum'daki petrol ticaretinde önemli bir yer tutan Mantaşevler hakkında Osmanlı kaynaklarında da bilgiler bulunmaktadır. Batum Başşehbenderliği'nin raporuna göre Osmanlı Devleti'ne gaz ihracatının büyük bölümünü Kafkasya'da Ermeni kimliğiyle tanınan, serveti birkaç milyon rubleyi bulan petrol tüccarı

⁸⁰⁷ Markov, "Oçerk Batumskoy Targovli Neftyanımı...", s. 291-295.

Aleksandr Mantaşev gerçekleştirmekteydi. Mantaşev'e ait *İrispençer*, *Granovil*, *Malaka* adlı üç vapur ve *Meridiyan*, *Osbek* adlı gemiler Batum ve İstanbul arasında düzenli olarak gaz nakliyatı yapmaktaydılar. Mantaşev'in vapurları İngiliz, gemileri Osmanlı bandıralı olarak sefer yapmakta; yelkenli gemileri ise İstanbul limanına kayıtlıydı. Yüksek ithalat resmini ödememek için gemilerin tabiyetini değiştirmemiş olan Mantaşev'in bütün vapur ve gemi kaptanları Rumlardan oluşmaktaydı. Mantaşev'in İstanbul'da Şekenceyateç, İzmir'de Monakof ve İskenderiye'de Anonyaneç adlarında üç acentesi bulunmaktaydı. Bu temsilcilerin ikisi Rusya tebaası Ermeni ve biri İran tebaasıydı. Alınan bilgilere göre Beyrut, Selanik, İskenderun'da acenteler kurmakta olan Mantaşev, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde de muhbirler bulundurmaktaydı.⁸⁰⁸ Batum'dan Türkiye'ye yapılan gazyağı ihracatı önemli bir yer tutmaktaydı. Osmanlı sınırlarında kullanılan gazyağı "Batum gazı" olarak bilinmekteydi.⁸⁰⁹ Batum Limanı'ndan Türkiye'ye ihracat şalupa, filika (kürekli veya yelkenli tekne) ile Türk ve Yunan bayrakları altında hafif gemilerle yapılmaktaydı.

Tablo-27 1902 Yılı İtibariyle Batum'da Firmalara Göre Petrol Ürünlerinin İhracatı (pud)				
	Gönderici	Yurtdışına	Rusya'ya	Toplam
1	Nobel Kardeşler Şirketi	22.267.4	3.126.8	25.394.2
2	Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol Şirketi	19.750.3	-	19.750.3
3	Mantaşev	10.241.2	2.125.5	12.366.7
4	Tavarişestva keroseno-maslanago proizvodstva	6.898.4	124.6	7.023
5	Tumayev	3.423.5	-	3.423.5
6	Hazar Şirketi	3.115.8	-	3.115.9
7	Şibaev	3.006.3	79.6	3.085.9
8	Sideris	3.082.9	-	3.82.9
9	Rılskiy	1.750.8	-	1.750.8
10	Burkardt	1.690.9	-	1.690.9
11	Rus-Kafkas Petrol Üretim Şirketi	1.001.3	5.9	1.007.2
12	Haçatriants	942.4	25.5	967.9
13	Vagstaf ve Bley	699.3	5.2	704.5
14	Şhiyants	67.7	189.9	257.6
15	Mallar	151.7	68.3	220
16	Şuts ve Tsimmerman	180.7	-	180.7
17	Nanoyan	49.7	54.5	104.2
18	Gillert	18.3	-	18.3
19	Küçük ihracatçılar	-	41.2	41.2

Lev Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanimi Produktam", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 291-295

⁸⁰⁸ BOA, HR.TO, 351/45, (30 Ağustos 1894).

⁸⁰⁹ BOA, ZB, 359/83, (31 Mayıs 1909).

Pertol ürünlerine olan talebin artışıyla birlikte petrolün Bakü'den getirilebilme süresi ve hemen sevk edilebilmesi gibi ihtiyaçlardan dolayı Batum'a demir rezervuarlar yapılmıştı. Batum'da 1892'de 97, beş yıl sonra 109, 1 Ocak 1902 itibariyle 128 rezervuar bulunmaktaydı. Rezervuar sayısında 22 firma içinde 25 rezervuarla Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol Şirketi, 22 rezervuarla Nobel Kardeşler Şirketi en önde gelen şirketlerdendi. 1903 yılı itibariyle mevcut rezervuarlarda Batum'un yıllık toplam ihracatının dörtte biri depolanabilmekteydi. Batum'dan Rusya'ya yapılan ihracat önemli bir yer tutmamakta, yurtdışına yapılan ihracat daha büyük önem taşımaktaydı. Batum'dan Rusya'ya özellikle de Odessa'ya yapılan ihracat fazla kârlı görülmemekteydi. Bakü'den Petrovsk'a ve petrol ürünlerinin taşınması için yapılan demiryoluyla birlikte Novorossiysk'e olan petrol sevkiyatı arttı. Grozni petrolünün işlenmesinde ihtiyaç duyulan Bakü petrol yağları da Novorossiysk üzerinden sevk edilmekteydi. Bu nedenle Bakü'den Rus pazarlarına gönderilen petrol ürünlerinin büyük kısmı Novorossiysk'e gönderilmekte ve Batum'dan Rus iç pazarına olan sevkiyat azalmakta, dış pazarlara olan ihracatta ise Batum liderliğini devam ettirmekteydi. Batum'dan petrol ürünü sevkiyatının en fazla yapıldığı Rus limanı olan Odessa'ya toplamda diğer bütün limanlardan daha fazla petrol sevkiyatı yapılmakla birlikte, diğer başlıca Rus limanları Nikolayev, Sivastapol, Kerç, Herson, Yevpatarya (Evpatorya), Yalta, Reni idi. Batum'dan deniz yolu ile Rusya'ya yapılan toplam iç ihracatın % 99'unu petrol ürünleri oluşturmaktaydı.⁸¹⁰

1903-1905 işçi olaylarının başlaması, limandan yapılan ihracatı olumsuz etkiledi.⁸¹¹ Boru hattından yapılan sevkiyat 1905 Devrimi ve Rus Japon Savaşı döneminde ciddi bir düşüş yaşadı. Demiryollarındaki işçilerin sürekli grevleri, Mihailova-Batum arasındaki boru hattının düzenli çalışmasını engellemiş; boru hattının Mihailova-Batum kısmındaki çok sayıda boru, devrimciler tarafından delinerek kullanılsız hale getirilmişti.⁸¹² Meydana gelen işçi olayları ve siyasi olaylar, Kafkasya genelinde olduğu gibi limanda yükleme işlerinde ve farklı alanlarda 4-5 bin işçi istihdam edilen Batum'daki sanayi ve ticarete de büyük zarar

⁸¹⁰ Markov, "Oçerk Batuskoy Targovli Neftyanimi...", s. 297-306.

⁸¹¹ Great Britain, Foreign Office, Historical Section, **Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office-No. 54, Caucasia**, London 1920, s. 43.

⁸¹² **Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878)**, s. 519-528.

vermişti. Olaylar nedeniyle kutu fabrikalarında (biri hariç) üretim ve limandan sevkiyat durmuş, kriz nedeniyle hem orta sınıf hem de işçi sınıfı işlerini kaybetmişti. Mevcut sebeplerin dışında limanda ticaretin durmasında yurtdışında kerosen fiyatlarının düşmesi de etkili olmuştu. Bu nedenle İngiltere (Birleşik Krallık), Kıta Avrupası ve Uzakdoğu pazarlarında, Amerikan keroseni avantajlı duruma gelmişti. Kafkasya'daki ticari kayıp, Bakü'de sadece Mart-Nisan döneminde yaklaşık 7.900.000 ruble, (800.000 pound) idi. Bakü ve Batum şehirlerinin Şubat ayından itibaren toplam kayıpları ise yaklaşık 22.000.000 ruble idi.⁸¹³ Boru hattında taşınan kerosen miktarı 1904'te 65.695.000 pud iken 1905'te büyük bir düşüşle 19.548.000 puda geriledi.

Tablo-28 1904'ten İtibaren Batum'a Boru Hattı ile Ulaşan Kerosen Miktarı

1904	65.695.000	1910	26.425.000
1905	19.548.000	1911	23.530.000
1906	21.760.000	1912	21.924.000
1907	26.573.000	1913	22.591.000
1908	27.674.000	1914	10.060.000
1909	19.787.000		

Kaynak: **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1914 god.**, Tom I, Bakü, AROR, 1915, s. 138.

1908 yılı itibariyle Batum üzerinden Trabzon'a petrol ihracında 980 tonluk Trabzon vapurundan ve nadiren Batum'a gelen kiralanmış vapurlardan yararlanılmaktaydı. Yabancı vapur kumpanyalarının en küçük liman ve kıyılarda dahi postalar kurması, önceleri Osmanlı kıyılarına petrol ve mısır taşıyan bu yelkenli gemilerin sürat ve fiyat olarak rekabet gücünü kırması nedeniyle Batum Limanı'na gelen Osmanlı yelkenli gemiler üçte bir oranında azalma gösterdi. Bu düşünce doğrultusunda Batum Başşehbenderi Remzi Bey de ileride yelkenli gemilerin tamamen biteceğini öngörmekteydi.⁸¹⁴

İşçi olaylarından sonra toparlanmaya başlamasına rağmen Bakü'deki petrol üretimi de 1910 yılına göre 1911'de % 11 düşüş yaşadı. Üretimdeki düşüş ve Rus iç

⁸¹³ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (22 Mayıs 1905).

⁸¹⁴ Remzi Bey, "Batum", **Ticaret Layihaları**, Numro 2, Bâb-ı Âli Caddesinde Selatinin Matbaası 1326, s. 60.

pazarında artan petrol kullanımı nedeniyle petrol fiyatı artmaktaydı. Fakat yabancı ülkelerde petrol fiyatının düşmesinin en önemli sebepleri Avrupa ve Amerika'daki Yakın Doğu ve Uzak Doğu ticaretine etki eden güçlü ticaret gruplarının müdahaleleri, Romanya petrolünün rekabeti ve Romanya hükümetinin bu konuda sağladığı kolaylıklardı. Rusya'da çıkarılmaya başlanan Grozni petrolü ise iç tüketimde kullanılmaktaydı. 1911'de Maykof ve Hazar Denizi'nde bulunan Teleken kuyularından petrol çıkarılmış, Bakü-Batum boru hattı ise Bakü'den gönderilen az miktardaki petrol nedeniyle tam kapasite olmadan aralıklarla çalışmıştı. Gelen petrol miktarının azalmazı petrolün maliyetini de artırmaktaydı. Bu nedenle Rus petrolünün Romanya ve Amerika petrolleriyle rekabet edebilecek bir fiyatla ihraç edilebilmesi için Batum'a petrolün daha ucuz fiyatlardan sağlanması gerekmektedir. Bu amaçla petrol ihracatını artıracak tedbirler üzerinde çalışılmaktaydı. Bunlar arasında petrolün Bakü'de artırılması yerine, ham olarak boru hattıyla veya sarnıçlarla getirilerek Batum'da rafine edilmesi fikri vardı. Diğer bir alternatif çözüm olarak ise vagonlar veya boru hattıyla nakliyede hükümetçe, rafine edilmiş petrol için 13 kopek, ham petrol için 6 kopek indirim uygulandığı takdirde Batum üzerinden petrol ihracatının artacağı ve hükümetin zarar etmeyeceği tüccarlar tarafından öne sürülmekteydi. Rafinerilerin Batum'a kurulması durumunda rafinelerde kullanılan kükürt ve diğer maddelerin Bakü'ye nakliyesinin maliyetinden de tasarruf edilecek, Batum'da bu maddeler daha ucuza temin edilebilecekti. Bu planın uygulanmaya başlanması durumunda rafinerilerin Bakü'den Batum'a nakli gerekecekti.⁸¹⁵

I. Dünya Savaşı öncesinde, petrol taşıma maliyetinin düşürülmesi ve Batum'da rafinerilerin kurulması üzerine planlar yapılırken, Rus petrolünün dünya pazarlarındaki payı azalmaya başlamıştı. 1913 yılı itibariyle Batum'dan ihraç edilen kerosenin en büyük iki alıcısı Mısır ve Osmanlı; yağlama yağlarının ise Belçika, Fransa, Almanya ve İngiltere gibi sanayileşmiş ülkelerdi.⁸¹⁶

---

⁸¹⁵ Batum Başşehbenderliğine Memur Başşehbender İbrahim Edhem Bey, "Batum Şehbenderliği Raporu", **Ticaret Layihaları**, Numro 8, sene 1329, s. 186-187.

⁸¹⁶ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1913 god.**, Tom II, Bakü, AROR, 1914, s. 96.

Tablo-29 1914'te Ülkelere Göre Batum'dan Yapılan Kerosen İhracatı			
Ülke	Pud	Ülke	Pud
İngiltere	897.276	Mısır	4.209.803
Bulgaristan	241.704	Girit	34.200
Yunanistan	174.500	Romanya	16.914
Almanya	114.152	Suriye	69.300
Hollanda	34.795	Sırbistan	119.816
Uzak Doğu	692.980	Türkiye	3.160.948
Danimarka	326.861		
Toplam:	10.093.249		
Kaynak: Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promıshlennosti za 1914 god. , Tom II, Bakü, AROR, 1915, s. 492.			

1904-1913 yılları arasında Rusya'nın toplam petrol ihracatının pazar payı % 31'den % 9'a geriledi. 1907'den itibaren ihracat artmaya başlasa da, 1909 yılında Amerika ve Rusya'nın İngiltere pazarı için ortaya çıkan sert rekabet nedeniyle Rus ihracatçıların Batum'daki petrolü maliyetine ihraç etmeleri de yeterli olmadı.⁸¹⁷ Batum Limanı üzerinden yapılan toplam petrol ihracatı 1912'de 147.106.580 galon iken 1914'te 98.109.389 galona geriledi. İhracattaki düşüşe rağmen limandan Rusya içine yapılan sevkiyatta artış yaşandı. 1912'de 13.765.547 galon olan sevkiyat 1914'te 16.578.749 galona yükseldi.⁸¹⁸ Rusya'nın Osmanlı ile savaş durumuna girmesi ve Çanakkale Boğazı'nın kapatılması işçi olaylarından sonra toparlanmaya çalışan petrol ihracat sektörünü tamamen çalışamaz hale getirdi; Batum üzerinden yurtdışına petrol sevkiyatı durdu.⁸¹⁹ I. Dünya Savaşı ile Batum üzerinden yapılan petrol ihracatı Karadeniz'deki Rus limanlarına arttı.⁸²⁰ Bu açıdan Osmanlı Devleti fiili olarak Batum'u kaybetmesine rağmen dolaylı olarak Boğazlar sayesinde Batum'un üzerindeki gücünü devam ettirmekteydi.

1914 yılında Rusya, artık dünya pazarında Amerika karşısındaki yerini büyük ölçüde kaybetmişti. 1901'de dünya petrolünün % 50,6'sını Rusya, % 41,3'ünü ise Amerika üretmekteydi. 1914'te dünya genelinde Amerika'nın üretim payı % 61,4'e çıkarken Rusya'nın payı % 16,2'ye düştü.⁸²¹

⁸¹⁷ Aydemirov, **Vivoz Bakinskoy Nefti iz Azerbaycana...**, s. 90-91.

⁸¹⁸ "Batum", **Supplement to Commerce reports: Daily Consular and Trade Reports Issued by the Bureau of Foreign and Domestic Commerce**, Department of Commerce, Washington, D.C., 20 October, 1915, s. 6.

⁸¹⁹ Gambashidze, **The Caucasian Petroleum Industry and Its...**, s. 15.

⁸²⁰ **Kratkiy Oçerk Sostayaniya Neftyanoy Promıshlennosti**, Stat. Buro Soveta Siyezda Neftpromıshlennikov 1914, Bakü, Pervago Topogr. T-va. İ "Grud", 1914, s. X.

⁸²¹ **Kratkiy Oçerk Sostayaniya Neftyanoy...**, s. I.

1915 yılında Batum'a gelen kerosen miktarı % 98,9 azalmıştı. Kerosen, Bakü-Petrovsk hattıyla Astrahan, Petrovsk, Zakaspinsk Krayı, Hazar Denizi'ndeki diğer limanlara ve az da olsa İran'a gönderilmekteydi. Bu sevkiyatın % 90'ı Astrahan'a yapılmaktaydı.⁸²² Aynı yıl, Grozni'de üretilen petrol, 1917 Devrimi öncesi en yüksek miktara ulaşarak Rusya'daki toplam petrol üretiminin % 18'ini oluşturdu.⁸²³ 1914-1915'te Astrahan'dan kerosen ve yağ ihracatı yapılan başlıca Rus merkezleri arasında Tsartsin, Batraki ve Samara, Nijniy Novgorod, Yaroslav, Rıbinsk, Perm, Ufa yer almaktaydı.⁸²⁴

Ülkeler	1901 Yılı		1913 Yılı		1914 Yılı (Yaklaşık)	
	Milyon Pud	% Pazar Payı	Milyon Pud	% Pazar Payı	Milyon Pud	% Pazar Payı
A.B.D.	555	41.3	1.984	62.4	2.155	63.4
Rusya	681	50.6	564	17.8	552	16.2
Meksika	-	-	226	7.4	285	8.4
Romanya	14	1.0	116	3.8	102	3.0
Hollanda Hindistan'ı	38	2.0	92	3.0	97	2.8
Avusturya-Macaristan	28	2.1	67	2.1	49	1.4
Diğer	30	2.2	134	4.0	162	4.7
Toplam	1.346	100	3.183	100	3.402	100

Kaynak: **Kratkiy Oçerk Sostayaniya Neftyanoy Promışlennosti**, Stat. Buro Soveta Siyezda Neftpromışlennikov 1914, Bakü, Pervago Topogr. T-va. İ "Grud", 1914, s. I.

b) Manganez

Kafkasya'nın en önemli madenlerinden olan manganez, 1870'lerde ünlü Gürcü Şair Akaki Rostomoviç Tsereteli'nin Çiatura madenlerinin önemine dikkat çekmesiyle gündeme gelmiştir. Böylelikle Akaki'nin akrabası ve Kutais Guberniyası Askerî Valisi (1853-1856) olarak görev yapmış olan İvan Konstantinoviç Bagration Muharskiy bu alanda çalışmaya başlamıştır.⁸²⁵ 1879'dan itibaren yaygın olarak üretimine başlanılan Çiatura manganezi⁸²⁶ bölgenin önemli ihraç ürünlerinin başında gelmekteydi.⁸²⁷ Batum'da petrol ürünlerinden sonra ikinci sırayı alan manganez,

⁸²² **Kratkiy Oçerk Sostayaniya Neftyanoy...**, s. 27

⁸²³ Yasin Aslan, **Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye**, Ankara, Irmak Matbaacılık, 1997, s. 30.

⁸²⁴ **Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1915 God.**, Tom I, Bakü, AROR, 1916, s. 162.

⁸²⁵ A.V. Ostrovskiy, **Kto Stoyal Za Spinoy Stalina?**, Moskva, Tsentrpoligraf, 2002, s. 509.

⁸²⁶ G.A. Avaliani, **Margantsevie Mestorojdeniya Gruzii**, Moskva, Nauka, 1982, s. 3.

⁸²⁷ İvane Ş. Mentşaşvili, **Zakavkaze v Anglo-Russkih Protivorreçiyah v 1880-1914 gg.**, Sankt Peterburg 2011, s. 16-19.

Kutais Guberniyası'nda bulunan Şorapanskiy ocaklarında üretilmekte, Batum ve Poti limanları üzerinden ihraç edilmekteydi. Ocağın geçmişi 1840'lı yıllara kadar gitmekle birlikte, Poti-Tiflis demiryolu hattının yapılmasıyla ilk 1879'da çalışmaya başlayan ocağın üretimi sadece 51.000 pud idi. Ocak, kalite ve üretim olarak dünyanın en iyisi kabul edilmekteydi. Rusya'da Perm, Orenburg, Yekaterinoslav bölgelerinde de manganez yataklarının bulunmasına rağmen bu merkezlerdeki üretim sadece yerel çelik fabrikalarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti.⁸²⁸

1890 yılında Kafkasya, Poti'den ihraç edilen 12.000 ton manganezle bu sektörde dünya lideriydi. Kafkasya'daki üretim, özellikle de dünyada bu alanda söz sahibi olan Küba'daki rakiplerinin önüne geçmişti.⁸²⁹ Kafkasya'dan manganez ihracatı temel olarak Batum ve Poti limanlarından yapılmaktaydı. 1891 yılında yapılan toplam 84.299 ton manganez ihracatının 5.222 tonu Batum, 67.427 tonu ise Poti üzerinden yurtdışına ihraç edildi. Rus iç pazarı için gönderilen 11.600 ton ise Poti üzerinden sevk edildi.⁸³⁰ 1892'ye kadar dünyanın manganez ihtiyacının % 38'i Çiatura manganezinden karşılanmaktaydı.⁸³¹ Rusya'nın bu üstünlüğüne rağmen İngiliz Hindistanı ve Brezilya'ya da yıldan yıla manganez ihracatı artmaktaydı.

Yıl	Brezilya	İngiliz Hindistanı	Poti ve Batum
1902	157.295	144.037	478.421
1903	161.926	171.804	439.915
1904	208.260	154.880	453.109
1905	224.337	282.334	313.095
1906	201.500	310.446	494.506
1907	231.410	641.692	490.750
1908	-	-	374.760

Kaynak: Foreign Office. 1896. Annual Series, No. 4198. Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of Batoum and District, London, Harrison and Sons, 1909, s. 11.

⁸²⁸ N.V. Tsereteli, "Oçerk Targova-Promişlennago Razvitiya...", s. 392-396.

⁸²⁹ Foreign Office. 1891. Annual Series, No. 871. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1890 on the Trade of Batoum, London 1891, s. 15.

⁸³⁰ Foreign Office. 1892. Annual Series, No. 1027. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1891 on the Trade of Consular District of Batoum, London 1892, s. 6.

⁸³¹ David Marshall Lang, A Modern History of Soviet Georgia, New York, Grove Press, 1962, s. 105.

Batum Başşehbenderi Remzi Beyin 1910 yılı raporuna göre bölgedeki üretimin yarısından çoğu Amerika'ya, yaklaşık dörte biri İngiltere'ye ve yine dörtte biri Almanya'ya ihraç edilmekteydi. Avrupa'da oldukça rağbet gören bu madenin toniltosu* Roterdam piyasasında 37,5-38 şiline kadar satılmaktaydı.⁸³² Batum Amerika Konsolosu F. Willoughby'nin raporuna göre 1913 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında meydana gelen işçi grevlerinin neden olduğu yüksek üretim maliyeti, Hindistan manganeziyle rekabeti zorlaştırmasına rağmen ilerleyen aylarda ihracat artış göstermişti. Savaş dönemine doğru, manganez ihracatında lider olan Poti'ye karşı Batum'un ihracatı da artmaya başlamıştı.

Liman	1910	1911	1912	1913	1914
	Ton	Ton	Ton	Ton	Ton
Batum	36.215	129.233	308.373	429.900	312.129
Poti	364.500	442.460	634.200	649.780	415.016
Toplam	400.715	571.963	912.573	1.079.680	727.145

Kaynak: "Batum", Supplement to Commerce Reports: Daily Consular and Trade Reports Issued by the Bureau of Foreign and Domestic Commerce Department of Commerce, Washington, D.C., Annual Series, No. 13d, October 20, 1915, s. 8

1913-1914 yıllarında dünyadaki toplam manganez üretiminin % 40'a yakını Güney Kafkasya'da gerçekleşmekteydi ve 1914 yılına kadar üretimin tamamı İngiltere, Fransa, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi. Petrol alanında olduğu gibi manganez sektörünün de tamamına yakınına yabancı sermaye hâkimdi.⁸³³ XIX. yüzyılın sonlarında dünyada sanayisi en hızlı gelişen ülkelerin başında gelen Almanya, Osmanlı topraklarındaki bakır, manganez kaynaklarının dışında, Kafkasya'daki hammadde kaynaklarıyla da ilgilenmekteydi. Ünlü Alman Krupp Şirketi silah sanayisinde ihtiyaç duyduğu manganezi Çiatura'da kurmuş olduğu işletmesinden temin etmekteydi.⁸³⁴ Manganez üretiminde Batı Gürcistan'da Alman sermayesini *Gelsenkirchen Mining-Industrial Society ve Caucasian Mining*

* Deniz taşıtları için ton karşılığında kullanılan birim.

⁸³² Batum Başşehbenderliğine Memur Başşehbender Edhem, "Batum Şehbenderliği", **Ticaret Layihaları**, Numro 6, Necm-i İstikbal Matbaası 1328, s. 121.

⁸³³ Pipiya, **Germanskii İmperializm v Zakavkaze...**, s. 18-19.

⁸³⁴ Edward Mead Earle, "The Importance of the Near East in Problems of Raw Materials and Foodstuffs" **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Volume 112 Issue 1, March 1924, 183; Walter Kirchner, "One Hundred Years Krupp and Russia, 1818-1918", **VSWG: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte**, Vol. 69, No: 1, 1982, s. 99-100.

Union adlı şirketler temsil etmekteydi. Gelsenkirchen Mining-Industrial Society'nin hissedarları arasında bankalar, ticaret birlikleri ve İmparator II. Wilhelm de yer almaktaydı.⁸³⁵ I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla şirketin bölgedeki faaliyetleri Rus idaresince sonlandırıldı.⁸³⁶ Fakat Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nın ağır yükünü ortadan kaldırmak amacıyla Doğu Avrupa ve Asya'ya yönelmesinde, Kafkasya'daki zengin Bakü petrollerinin yanında Gürcistan manganesi de önemli etkenler arasındaydı.⁸³⁷

c) Tarım Ürünleri

Meyan köküne, Güney Kafkasya'da çoğunlukla Elizabetpol Guberniyası'nda ve Dağıstan Oblastı ile İran'ın Aras yakınlarında rastlanılmaktaydı. İlaç yapımında kullanılan meyan kökü üretiminin ihracata dönüşmesini sağlayan kişiler, Rum kökenli Hursaki ve Gizi adlı girişimcilerdi. Bu girişimciler ilk olarak preslenmemiş meyan kökü ihracatına başlamış ve dezavantajları nedeniyle ihracattan vazgeçmişlerdir. 1886 yılında Elizabetpol Guberniyası'nda, Laki demiryolu istasyonunda inşa ettikleri fabrikada, kurutulup preslenen nemli meyan kökü Batum Limanı'nda ihraç edilmeye hazır hale getirilirdi. Bu girişimcileri, İngiliz Urkart ve Blis'in 1888-1893'te Elizabetpol Guberniyası'nda inşa ettiği fabrikalar izledi. Meyan kökü ve şekerinin büyük çoğunluğu Batum, az bir kısmı da Poti üzerinden ihraç edilmekteydi. Meyan kökü Amerika'da Newyork, Filedelfiya ve Baltimore'a; meyan ise Londra, Marsilya, Gavra, Liverpool, Manchester, Hamburg ve Antwerp limanlarına gönderilmekteydi. 1880'lerde başlayan meyan kökü ihracı 1887'den itibaren artış göstermeye başladı. Bir süre sonra Gizi'nin fabrikası faaliyetlerini durdurdu, Blis ve Urguhart'ın fabrikaları Amerikan tütün tekeli Forbes

⁸³⁵ Gvelesiani, Maisuradze, "German Capitan in Georgia...", s. 131.

⁸³⁶ Revaz Gvelesiani, Eka Lekashvili, "The Interests of German Concerns: The Economic Policy of Germany in Georgia before and after World War I", **The First World War: Analysis and Interpretation**, Volume 2, Ed. Antonello Biagini, Giovanna Motta, Cambridge, Cambridge Scholar Publishing, 2015, s. 465-466.

⁸³⁷ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 59; Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Ankara, TTK Yayınları, 2006, s. 17.

Company&MacAndrews tarafından satın alındı ve 1892'den itibaren meyan kökü ve meyan ihracatı sadece bu firma tarafından yapılmaya başlandı.⁸³⁸

Osmanlı Devleti'nde de faaliyet gösteren şirket, meyan kökünden meyan balı üretmekteydi. Tütünün işlenmesinde, şekerleme ve bira benzeri içkilerin yapımında kullanılan bu balın Avrupa'da geniş bir pazar imkânı bulunmaktaydı.⁸³⁹ Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Forbes Company&MacAndrews Şirketi, İskenderun'da bulunun vekilleri aracılığıyla Halep Vilayeti'nde yetişen meyan kökünü satın alarak Amerika'ya sevk etmekteydi. Aydın, Halep ve Suriye'deki meyan kökünden alınan öşrün iki katına çıkarılması üzerine faaliyetlerini Batum ve çevresine kaydırarak buralarda fabrikalar satın aldı.⁸⁴⁰

Batum bölgesinde geniş bir ekim alanına olmasına rağmen mısır ihracatı neredeyse hiç yapılmamakta; yerel talebi ancak karşılamakta hatta bazen karşılayamamaktaydı. Sadece Çürüksu yakınları ve Kahaber Vadisi'nde mısır yetiştirilmekteydi. Kahaber'de yetiştirilen mısır, iç tüketim için Aşağı Acara ve Gönnye kazaları ve Artvin Okruguna satılmaktaydı. Okrugda bol hasat olduğu zaman desyatinden alınan verim 30-50 puda geçmemekte, Kahaber'de ise 150 puda kadar ulaşmaktaydı. Çürüksu ve Kintrişi kazalarının diğer köyleri yurtdışına 50 bin puda yakın mısır ihraç ediyorlardı. Mısırın verimine bağlı olarak yıllık ihracat 100 bin - 500 bin pud ve yukarısında olabiliyordu. Batum'a mısır çoğunlukla Kutais Guberniyası'ndaki Senaki, Özurgeti ve Kutais bölgelerinden gelmekteydi. Mısır vagonlara Abaşa, Samtredi, Sajevalo, Nigoyti, Lançhuta, Cumata, Spusa ve diğer istasyonlarda yüklenmekteydi. Demiryoluyla Batum'a taşınan mısır, Marsilya, Trieste ve az miktarda Osmanlı topraklarına gönderilmekteydi. Küçük tekneler aracılığıyla Çürüksu'dan da Osmanlı topraklarına mısır gönderilmekteydi. Mısır çoğunlukla Pake, nadiren de Avusturyalı Lloid ve Fransız Mesajeri Maritim kumpanyalarına ait vapurlarla taşınmaktaydı.⁸⁴¹

Rusya'ya geçene değin bataklık ve sulu pirinç yetiştirilen bir yer olan Batum'da, Rus idaresine girdikten sonra kuru pirinç tarımı yaygınlaştırıldı ve

⁸³⁸ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago Razvitiya...", s. 399.

⁸³⁹ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007, s. 186.

⁸⁴⁰ BOA, MV, 27/48, (19 Ocak 1889).

⁸⁴¹ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago...", s. 400.

ekmeklik malzeme olarak mısır yetiştirilmeye başlandı.⁸⁴² Bölgedeki ekmek üretiminde kullanılan mısırın arta kalanı da hayvanlar için yem olarak kullanılmaktaydı. Önceleri geniş alanlarda yetiştirilen pirinç, malaryaya neden olması nedeniyle Batum bölgesinde ekim alanları her yıl azalmaktaydı. Halkın temel besin kaynaklarından olan fasulye, lobya, buğday, çavdar, darı yaygın olarak yetiştirilmekteydi.⁸⁴³

Kümes hayvancılığının yaygın olarak yapıldığı Batum'dan yumurta ihracı 1897'de başladı. Bu ilk ihracatla Petersburglu tüccar Vasili İvanoviç Gilvak ilgilenmekteydi. Batum'dan yurtdışına ve imparatorluğa yıllık ortalama 60 vagon, 8.640.000 adet yumurta gönderildi. Bu miktar Kuzey Kafkasya'da çok daha yüksekti, sadece 1902 yılında gönderilen yumurta 60.000.000 adetti. Yumurta ihracatı, kış mevsiminde taze gıdaya ihtiyacın arttığı Odessa, Kerç, Sivastapol, Yalta ve Petersburg'a yapılmaktaydı. Yurtdışında ise çoğunlukla Hamburg'a, az da olsa Marsilya ve Londra'ya gönderilirdi. Marsilya'ya mal Messajeri ve Pake kumpanyaları aracılığıyla taşınmaktaydı. Odessa'ya ve diğer Karadeniz limanlarındaki kararlaştırılan bölgeye Rus kumpanyaları ve daha sonra ise demiryoluyla sevk edilmekteydi. Batum'da 1 Ekim'den 15 Marta kadar süren yumurta sezonunda ihracatçılar Yahudi, Gürcü ve Ermeni aracılardan ihracatçılar yumurta satın almaktaydılar. Aracılar köylülerden nakit parayla aldıkları yumurtaları demiryolu ile Batum'a göndermekteydiler. Yahudiler genellikle yumurtayı Kutais bölgesinden; Ermeniler ise Tiflis ve Erivan bölgesinden almaktaydılar. Köylerde yumurta fiyatı 1.000 adet için 15-18 ruble olurken, aracılar yumurtayı 18-21 ruble arasında bir fiyata Batum'da satmaktaydılar.⁸⁴⁴ Bu dönemde Batum'a civar köylerden yumurta getirilmekle birlikte Osmanlı sınırlarındaki Gümüşhane, Bayburt, Erzurum taraflarından da temin ediliyordu.⁸⁴⁵

---

⁸⁴² “Zemledeleniye v Batumskoy Oblasti”, **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 9, (9 Noyabr 1912), s. 3-4.

⁸⁴³ **Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1902 god**, Kutais, Gubernskaya Tipografiya, 1903, s.1-4.

⁸⁴⁴ Tsereteli, “Oçerk Targova-Promışlennago Razvitiya...”, s. 405-407.

⁸⁴⁵ 1911 yılında Trabzon Vilayeti'nden ise her biri 1.440 adet alan 80.787 sandık yumurta ihraç olunmuştur. Bu miktarın 8.567 sandığı Fransa'ya, geri kalanı İspanya'ya ihraç edilmiştir. Abdülvahap Hayri, **İktisadî Trabzon**, haz. Melek Öksüz, Trabzon, Serander Yayınları, 2008, s. 68.

3) İthal Ürünler

Batum'da petrol ürünlerinin ihracında kullanılan kutu ve sandıklar için gerekli hammadde olan kereste (çoğunlukla köknar) Rusya ve yurtdışından temin edilmekteydi. Batum Oblastı'nda kerestecilik genel olarak Batum Okruğu, Şavşat İmerhev, Artvin Okruğu gibi yerlerde yapılmaya müsait olmasına rağmen yolların yetersizliği nedeniyle bu faaliyet pek gelişme gösterememiştir.⁸⁴⁶ Bu nedenle bölgede ihtiyaç duyulan kereste Galiçya ve Bukovina'dan alınmaktaydı. Bu keresteler demiryolu ile Odessa'ya, oradan gemilerle Batum'a ya da doğrudan Galati'den getirilmekteydi. Rusya'dan ise Kafkasya'dan, Herson'dan, Ren'den, Novorossiysk'ten kereste tüccarları aracılığıyla temin edilmekteydi. Kereste temini oldukça sıkıntılı süreçlerdi, kış aylarında donan nehirler nedeniyle ormanlarda taşımacılık zor şartlar altında yapılıyordu. Batum bölgesinin de çok yağış alması getirilen kerestenin korunmasını zorlaştırıyordu.⁸⁴⁷

Batum Limanı'na ithalatı yapılan başlıca ürünler yapı malzemeleri, kömür, kiremit, tuğla, demir, un, kimyasal maddeler idi.⁸⁴⁸ 1884 ve 1885 yıllarında limana yapılan ithalatta ilk sıraları sodyum hidroksit, teneke levhalar, demir levhalar, demir borular almaktaydı. Bu yıllarda toplam ithalatın yarısından fazlası İngiltere'den yapılmaktaydı.⁸⁴⁹ 1889-1890 yıllarında da başlıca ithalat malları değişmemekle birlikte bunlara petrol ürünleri için sandık yapımında kullanılan tahta eklenmişti. Ayrıca bölgedeki inşaat faaliyetlerine bağlı olarak tuğla, kiremit de ithal edilmekteydi. Genel itibariyle ithal malların toplam değerinin yarısını teneke ithalatı oluşturmaktaydı. İngiltere'den yapılan toplam ithalat değeri, diğer bütün ülkelerden yapılanlardan daha fazlaydı. 1890 yılında İngiltere'den yapılan ithalat 618.735 pound olurken, diğer bütün ülkelerden yapılan ithalatın toplamı 398.065 poundda kalmıştı.⁸⁵⁰ Genel olarak bakıldığında, 1894-1895 ve 1900-1901 dönemlerinde Batum'a ithal edilen mallar demir, teneke, makine parçaları, kimyasal maddeler,

⁸⁴⁶ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1903...**, s.16-17.

⁸⁴⁷ N.V. Tsereteli, "Oçerk Targova-Promişlennago Razvitiya...", s. 276.

⁸⁴⁸ L.N. Yanopolskiy, **Statistiko-Ekonomičeskie Oçerki: Oblastey, Guberniy i Gorodov Rossii**, Kiev, L.M. Fiş, 1913, s.16.

⁸⁴⁹ **Foreign Office. Annual Series, 1886. No. 26. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1885 on the Trade of Batoum**, London 1886, s. 6.

⁸⁵⁰ **Foreign Office. 1891. Annual Series, No. 871. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1890 on the Trade of Batoum**, London 1891, s. 15.

kiremit, tuğla, çimento gibi sanayide ve inşaat sektöründe ihtiyaç duyulan malzemelerdi.⁸⁵¹

Rus çimento fabrikaları yabancı rakipleriyle serbest liman döneminde rekabet edemiyorlardı. Bu nedenle serbest liman rejimi terk edildikten sonra çimento ithalatı da durduruldu. Bölgeye çimento Novorossiysk ve Gelincik'ten gelmekteydi. Gelen çimentonun büyük çoğunluğu Batum'da satılmakta ve geri kalanı ise Transkafkasya'daki diğer bölgelere gönderilmekteydi. Serbest liman döneminde İngiliz kömürü alınmakta ve birçok yabancı buharlı geminin kömürü buradan tedarik edilmekteydi. Serbest liman rejiminden sonra, bu kömürden vergi alınmasına rağmen Rus kömüründen daha ucuz olan İngiliz kömürü ithal edilmeye devam etti. İngiliz kömürüne alternatif olabilecek olan Donetsk kömürü, hem pahalı hem de taşınması maliyetliydi. 1897'de Donetsk kömür fiyatlarının düşmesi ile Karadeniz'de birçok gemi kömür taşımacılığına başladı ve yakıt olarak kullanılması nedeniyle denizcilik faaliyetleri de ucuzladı. Böylelikle İngiliz kömürüne olan talep azaldı ve Batum'a İngiliz kömürü yerine sadece Donetsk kömürü gelmeye başladı. Batum'a gelen yıllık taş kömürü miktarı 800.000 puda ulaştı. Bunun yanında, Kafkasya'da bakır izabesinin artması nedeniyle Rus kok kömürüne olan talep yükselmekteydi. 1900 öncesine kadar Batum, taş kömürü için depo görevi görmekteydi ve bütün Transkafkasya'nın ihtiyacı olan taş kömürü Batum üzerinden temin edilmekteydi. Fakat Petrovsk (Mahaçkale)-Bileceri demiryolu hattıyla birlikte Batum bu alandaki önemini kaybetti. Bu hat sayesinde, bütün bölge Bakü'den Tiflis'e kadar çalışan kömür vagonlarıyla kömür alma imkânına kavuştu. Batum'daki yapı sayısının artışı nedeniyle keresteye duyulan ihtiyaç da sürekli artmaktaydı. Bölge orman yönünden zengin olmasına rağmen ulaşım imkânları nedeniyle kereste temini zorlaşmaktaydı. Bu zorluklara rağmen kısmen de olsa Sohum, Senaki, Zugdidi ve Kutais gibi yakın bölgelerden kereste temini yapılmaktaydı.⁸⁵²

Batum'a yıllık yaklaşık 2.000.000 Marsilya kiremidi ithal edilmekteydi. Batum'un yıllık talebi olan 300.000'in dışında kalan miktar ise Transkafkasya'daki

---

⁸⁵¹ Foreign Office. 1896. Annual Series, No. 1717. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1895 on the Trade of Batoum Consular District, London 1896, s. 18; Foreign Office. 1896. Annual Series, No. 2782. Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1901 on the Trade of Batoum and District, London 1902, s. 12.

⁸⁵² Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago Razvitiya...", s. 378-379.

diğer bölgelere gönderilmektedir. Yıllık ithalatı 4.000.000 adete ulaşan ateş tuğlası, çoğunlukla İngiltere'den, az da olsa Güney Rusya'dan ithal edilmektedir. Rusya'nın bu miktardaki payı 300.000 adette kalmaktadır. Gelen miktarın 100.000'i Batum'da kullanılmakta, geri kalan miktar ise yerel kerosen fabrikalarının ihtiyaçları için Bakü'ye gönderilmektedir. Batum'da iyi kalite kil olmaması nedeniyle tuğla üretimi yapılamamaktadır. Batum'un dış taraflarında üretilen el yapımı kiremit ve tuğla ise yerel ihtiyaçlar için kullanılmaktadır. Batum'a demir İsveç'ten Alman gemileriyle getirilmekte ve silah, nal, çivi gibi ürünlerin üretiminde kullanılması için farklı bölgelere sevk edilmektedir. Yıllık 16.000 pud olan demir ithalatının 1.000 pudu Batum'da satılmakta, geri kalan kısım Güney Kafkasya'daki farklı bölgelere gönderilmektedir. Şehirde bu demir ticaretini yapan sadece bir firma bulunmaktaydı. Ayrıca Rusya sınırlarında Rus Kumpanyası ve özel gemilerle Güney Rusya'daki Sulin, Taganrof, Mariupol, Konstantinov ve Yekaterinoslav'daki fabrikalardan demir taşımacılığı yapılmaktaydı. Yıllık ithalat 300.000 pudu bulmakta, bu miktarın yarısı Batum'daki ihtiyaçlar için kullanılmakta, kalan kısmı Güney Kafkasya'daki diğer bölgelere gönderilmektedir. Bu demir ticaretini Batum'da dört firma yürütmektedir. Bunların en büyüğü Şpolyan adlı firma idi. Güney Rusya'daki demir üretiminin artışı nedeniyle 1900 yılından itibaren Rusya'dan demir ihracatında büyük artış görüldü. Bu artış nedeniyle önceleri İngiltere, Belçika ve Almanya'dan yapılan demir ithalatı azalma gösterdi.⁸⁵³

Bölgeye ithal edilen tahıl ürünlerinin başında un gelmekteydi. Batum'da un ticareti, iç ticarete hızlı büyüyen alanlardan biriydi. Batum ve Poti üzerinden Güney Kafkasya'ya geçen un miktarı yıllık 5.000.000 pudu aşmaktaydı. Bütün Transkafkasya için başlıca un göndericisi Rostov-na-Donu, Yekaterinador, Kerç, Odessa ve az da olsa Güney Rusya şehirleriydi. Batum'a gelen un miktarının % 50'si yerel ihtiyaçlar için kullanılmakta, yaklaşık % 15'i ise Osmanlı topraklarında Rize, Atina,* Trabzon ve aralardaki diğer bağlantı limanlarına gönderilmektedir. % 20'si Özurgeti'ye, % 5'i Artvin merkeze ve Artvin Okruğu'na, kalan miktar ise Güney Kafkasya Demiryolu Hattı üzerindeki Batum'dan Tiflis'e olan bölgelere dağılmaktaydı. Batum'un Rusya'ya katıldığı ilk yıllarda az olan un ithalatı, Batum-

⁸⁵³ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago Razvitiya...", s. 379-381.

* Günümüzde Rize'nin Pazar ilçesi.

Samtredi demiryolunun yapılmasıyla arttı. 1870'lerin sonu ve 1880'lerin başında Batum'a un tedarik edilen başlıca bölge olan Odessa'dan, Güney Kafkasya, İstanbul, İskenderiye (Mısır) gibi pazarlara da un tedarik edilmekteydi. Güney Kafkasya'da un işi fazla rağbet görmemiş, Tiflis'teki yetersiz buğday nedeniyle değirmenler kapanmıştı.⁸⁵⁴

Batum Başşehbenderliği'nin ticaret raporuna göre 1905 Devrimi sonrasında Rusya'da yabancı mallara ağır gümrük resmi uygulanmaya başlanması, İran Devrimi, gümrük idarelerince yapılan uygulamalar, İran ve çevresine gidip gelen tüccar ve yolcu sayısındaki düşüş gibi sebeplere bağlı olarak ithalat ve ihracat azaldı. 1896 ve 1897 yıllarından itibaren Batum'dan İran'a transit geçişin yasaklanması Erzurum-Trabzon yolunu işlek hale getirmiştir. Fakat Hindistan ve Uzakdoğu'dan denizyoluyla gelen çayın bir kısmı İran'a gönderilmekteydi. Osmanlı Devleti'nden Batum'a sadeyağ, bulgur, portakal, limon ve tavuk gibi mallar ithal edilmekteydi.⁸⁵⁵ 1910 yılında ise Rusya'ya Osmanlı'dan ithal edilen malların değeri olan 780.697 ruble, Batum Başşehbenderi Remzi Beyin tabiriyle ihracata oranla önemsiz bir miktardı. Bu ürünlerin başında Osmanlı sanayisinin üretimi olan halı, 14.058 ruble değerinde fes, 17.968 ruble değerinde balıkbağı, 9.100 ruble değerinde sabun, 8.700 ruble değerinde sigara kâğıdı, 2.964 ruble değerinde ip ve sicim olmak üzere düşük değerli ithalat ürünleri gelmekteydi. Bölgeye ithal edilen 949 put ve 569.400 ruble değerindeki ipek böceği tohumunun tamamına yakını Hüdavendigâr Vilâyeti'nden alınmaktaydı. Bundan sonra kıymet itibariyle portakal gelmekteydi. 1910 yılında 38,551 put ve 48,189 ruble değerinde olan bu ithalatın büyük kısmı yelkenli küçük gemilerle Rize'den ve az bir kısmı ise Yafa'dan temin edilmekteydi. Beheri bir kopek "beş para" gümrük resmine tabi olan portakalın Yafa cinsi, vaktine göre 50 paradan 2 kuruşa kadar ve Rize cinsi 15 paradan 1 kuruşa kadar satıldığından oldukça kârlı ürünlerdi. Bu açıdan Rize portakalının cinsinin ıslahı sağlanırsa Batum'a yakınlığı ve ulaşım kolaylığı nedeniyle ithalatının artacağı, İtalya'dan gelen aynı ürünün Rize portakalıyla rakabet edemeyeceği öngörülmüyordu. Portakalın yanında, aynı dönemde Osmanlı'dan 8.179 put ağırlığında ve 8.430 ruble kıymetinde

⁸⁵⁴ Tsereteli, "Oçerk Targova-Promışlennago Razvitiya...", s. 381-382.

⁸⁵⁵ Remzi Bey, "Batum", **Ticaret Layihaları**, Numro 2, Bâb-ı Âli Caddesinde Selatinin Matbaası 1326, s. 58.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAYINDIRLIK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

A) DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜM

XIX. yüzyılda Kafkasya'daki sınırlarını genişleten Rusya, elde ettiği topraklarda farklı etnik yapılardan oluşan zengin bir coğrafyaya sahip olmuştur. Rusya'nın genişlemesi nüfusuna da yansımış; 1722'de 14 milyon olan nüfusu, 1800'de yaklaşık olarak 35 milyona, 1860'ta 74 milyona, 1897'de 126 milyona ve I. Dünya Savaşı arifesinde, 1913'te 170 milyona ulaşmıştır. Çarlık Rusyası'nda 1897'de yapılan ilk ve son düzenli nüfus sayımının dışında 1887'de endüstri alanında bir sayım yapılmış, bu bilgiler 1900, 1908 ve 1912 yıllarında yeniden derlenmiştir.⁸⁵⁸

Rusya'ya, Güney Kafkasya'da önemli nüfus kazandıran Berlin Antlaşması ve sonrasında, Batum bölgesinin nüfusu üzerinde ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Gorçakov, tahliyesi esnasında bölge ve yerel halkı “47.000 nüfustan ibaret ve bunlardan sadece beş yüzünün Osmanlı'da kalacak olan haydut takımı” olarak nitelemiştir.⁸⁵⁹ Mevcut nüfusun büyük bir kısmı vergi, askerlik ve görünürde üst kadrolardaki yöneticilerin olmasa da alt kadrolardaki memurların kötü muamelesi sonucu Osmanlı topraklarına göç etmiştir.⁸⁶⁰ Göç hareketleriyle değişen bölge nüfusuna dair net bir bilgi olmaması, tarafların bölge nüfusuna dair farklı iddialarını ortaya çıkarmıştır.⁸⁶¹

Hariton Ahvilediani'nin *Tifliskiy Vestnik* Gazetesi'ne dayandırdığı bilgiye göre Rus idaresine girdiğinde Batum Oblastı'nda toplam 33.457 hane kalmıştı. Bir ailenin ortalama beş kişiden oluştuğu varsayımına göre 170-200 bin gibi bir nüfusa denk gelmekte, bu sayıya göçmen nüfus da eklendiğinde çok büyük sayılara ulaşılmaktaydı. Göç eden nüfusu, General Stefanov 30.137, Frenkel 50.000 olarak vermektedir.⁸⁶² Oktay Özel ise göçün başladığı ilk üç yılda, yani 1882 itibarıyla

⁸⁵⁸ M.E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, çev. Alaeddin Şenel, VYayınları, Ankara, 1986, s. 22-24.

⁸⁵⁹ BOA, HR.TO, 130/42, (22 Temmuz 1878).

⁸⁶⁰ “Novosti Gruzinskoy Pressi”, **Kavkaz**, No: 48, (2 Mart 1889), s. 2.

⁸⁶¹ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavhim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 517-519.

⁸⁶² Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata**, s. 181.

120.000 kişinin göç ettiğini, 80.000 kişinin ise göçe hazırlandığını belirtmektedir.⁸⁶³ Kaynaklarda ve belgelerde sık sık “göçe hazırlanan nüfus” ibaresiyle karşılaşılmaktadır. Bu bilgiye rağmen bu nüfusun göç edip etmediği kesin olarak bilinmemektedir. 1908 yılında Kafkasya Savaş Dairesi tarafından yayımlanan kaynağa göre İstanbul Antlaşması’yla Kars ve Batum bölgelerinden artan göç hareketlerinin en önemlileri, 20 Ağustos 1878 ve 1 Ekim 1880 tarihleri ile 1880-1881 yılları arasında gerçekleşmiş; İlk zaman diliminde Kars’tan 78.645, Batum’dan 21.500;⁸⁶⁴ ikinci aralıkta ise Batum Oblastı’ndan Acara, Kobuleti ve diğer bölgelerden olmak üzere 31.000’den fazla nüfus Osmanlıya göç etmişti.⁸⁶⁵ Özel’in belirlediği ilk üç yılda sadece Batum’dan göç eden 120.000 muhacir sayısına karşı, Rus kaynaklarında Batum, Acara ve Kars’tan olmak üzere 1881’e kadar göç eden nüfus 131.145’tir. 1882 yılı kayıtlarına göre yaklaşık olarak, Batum Okruğu’nda 13.000, Acara Okruğu’nda 20.000 ve Artvin Okruğu’nda 40.000 olmak üzere toplam nüfus 73.000’di. Bu sayımda, Batum’un nüfusu 8.671, Artvin’in 6.000 idi. Şehir nüfusuyla beraber Batum Oblastı’nın toplam nüfusu 87.671 idi.⁸⁶⁶

1886 tarihli sayıma göre Batum Okruğu’nda* nüfus 46.564, Artvin Okruğu’nda 45.992, Batum şehrinde 14.803 idi. Batum Okruğu’ndaki kazalardan Yukarı Acara’da 130 köy, 2.581 hane ve 17.227 kişi; Aşağı Acara’da 64 köy, 2.563 hane ve 11.822 kişi; Gönnye’de 61 köy, 1900 hane ve 10.051 kişi ve Kintirişi’de 41 köy, 1.271 hane ve 7.464 kişi vardı. Toplamda ise Batum Okruğu’nda 79 nahiye, 296 köy, 8.315 hane ve Batum şehri hariç olmak üzere, 46.564 nüfus vardı. Aynı tarihte Artvin merkezde nüfus 6.442 idi. Artvin Okruğu’nun üç kazasından ilki olan Artvin’de** 57 köy, 1.778 hane ve 12.919 nüfus; Ardanuç’ta 51 köy, 2.562 hane ve 14.754 nüfus ve Şavşat-İmerhev’de 59 köy, 2.790 hane ve 18.319 nüfus bulunmaktaydı. Toplamda

⁸⁶³ Oktay Özel, “Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı’nın Son Devrinde Orta Karadeniz’de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler,” **Tarih ve Toplum**, Sayı: 5, Bahar 2007, s. 94.

⁸⁶⁴ A.P. Andriyevskiy, **Voенно-Geографическое и Статистическое Описаніе Кавказскаго Военногo Okруга. Административное Устро́йство и Населеніе. Кавказко-Туретский Район**, Tiflis, Tip. Ştaba Kavkaz. Voен. Okруга, 1908, s. 75.

⁸⁶⁵ **Кавказский Етнографический Сборник IV**, Redaktor V.K. Gardanov, Moskva, İzdatelstvo “Nauka”, 1969, s. 10.

⁸⁶⁶ “Административная и Статистическая Данная”, **Извѣстія Кавказскаго Оtdѣла Імператорскаго Русскаго Географическаго Общества**, Tom 8, s. 92-93.

* Acara Okruğu, 1883 yılında ayrı bir birim olmaktan çıkarılarak Batum Okruğu’na katılmıştır.

** Livane

ise Artvin Okrugunda 29 nahiye, 167 köy, 7.130 hane ve 45.992 nüfus vardı. Şehirlerle beraber Batum ve Artvin okruglarında 463 köy ve 113.801 nüfus vardı.⁸⁶⁷

1897 sayımına göre bölge nüfusunun artışı sürmekteydi. Artvin Okrugunun nüfusu 56.456, Batum Okrugunun 85.576, Batum şehrinin 26.162,⁸⁶⁸ Artvin merkezin 5.862 idi.⁸⁶⁹ 1904 yılında oblastın toplam nüfusu yaklaşık 153.000,⁸⁷⁰ 1914'te ise 191.138 idi. 1914'te oblastın genel nüfus dağılımında Batum Okrugunun nüfusu 120.948, Artvin Okrugunun 70.190 ve Batum şehrinin ise 38.615 idi.⁸⁷¹

Yıl	Artvin Okrugı	Artvin Kasabası	Batum Okrugı	Batum Şehri	Acara Okrugı
1882 ⁸⁷²	40.000	6.000	13.000	8.671	20.000
1886 ⁸⁷³	45.992	6.442	46.544	14.803	-
1897 ⁸⁷⁴	56.140	7.091	85.576	26.162	-
1914 ⁸⁷⁵	70.190	8.419	82.333	38.615	-

1. Batum Şehri

1878 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre "*nefs-i Batum*"da 4.028 erkek nüfus bulunmaktaydı.⁸⁷⁶ Bu sayımda kadın ve çocuklar sayım dışı tutulmuştur. Rus idaresinde Batum'un nüfusu düzenli olarak artmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle azalmış olan nüfus 1878'de 3.000'e, 1882'de 8.671'e, 1886'da 14.803'e,

⁸⁶⁷ Svod Statističeskih Dannih o Naseleni Zakavkazkogo Kraya, İzvlęçennih iz Posemeynih Spisok 1886 g., Tiflis, Tip. İ. Martirosiyantsa, 1893, s. VIII.

⁸⁶⁸ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiskoy İmperii 1897 g.: Naselenie İmperii po Perepisi 28-go Yanvaryaya 1897 goda po Uezdnam, Vıpusk I, Sankt Petersburg, Tipo-lit. S.-Peterburgskoy Turmı, 1897, s. 20-21.

⁸⁶⁹ Kavkazskiy Kalendar na 1886 God, Otdel III, İzdanniy Glavhım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Hamestnika Kavkazskago, 1885, s. 122.

⁸⁷⁰ S.P. Grinevetskiy, İ.S. Zonn, S.S. Jiltsov, Çernomorskaya Entsiklopediya, Moskva, Mejdunarodnoe Otneşenie, 2006, s. 68.

⁸⁷¹ Kavkazskiy Kalendar na 1915 God., Otdel Statičeskiy, s. 224-225.

⁸⁷² "Administrativnaya i Statističeskaya Daniya", İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestvo, Tom 8, s. 92-93.

⁸⁷³ Svod Statističeskih Dannih o Naseleni Zakavkazkogo Kraya, İzvlęçennih iz Posemeynih Spisok 1886 g., Tiflis, Tip. İ. Martirosiyantsa, 1893, s. VIII.

⁸⁷⁴ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiskoy İmperii 1897 g.: Naselenie İmperi po Perepisi 28-go Yanvaryaya 1897 goda po Uezdnam, Vıpusk I, s. 20-21; Badem, Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918), s. 207.

⁸⁷⁵ Kavkazskiy Kalendar na 1915 god., Otdel Statičeskiy, s. 224-225.

⁸⁷⁶ Salnamede, "7 Katolik, 17 Ermeni, 77 Rum, 3.927 İslam, yekün 3.038" olarak verilen bilgide toplama işleminde hata yapıldığı; erkek nüfusun 4.028 olması gerektiği görülür. Trabzon Vilayeti Salnamesi 1878, Cilt 10, s. 241.

1890'da 18.123'e, 1897'de 28.508'e, 1917'de 35.048'e, 1920'de 45.446'ya, 1922'de 60.810'a olmuştur.⁸⁷⁷

Rus idaresine girdiği 1878 tarihinde, Batum'un nüfusu yaklaşık 3.000 iken 1882'de 6.931'i erkek, 1.740'ı kadın olmak üzere 8.671'e ulaşmıştır. Kısa süre önce Rus idaresine giren şehirde, hızla artan Hıristiyan nüfus, şehir nüfusunun % 73'ünden fazlasını oluşturmaktaydı.

İnanç	Erkek	Kadın	Toplam
Ortodoks	2.185	973	3.158
Protestan	53	43	96
Ermeni-Katolik	251	65	316
Musevi	110	69	179
Katolik	122	56	178
Ermeni-Gregoryen	385	11	369
Müslüman	889	393	1.282
Rus Sektantlar	23	19	42

1882 sayımına göre kamusal alanda ve diğer hizmetlerde de Hıristiyan nüfusun yoğunlukta olduğu görülmektedir. Şehirde 8'i Rus, 7'si Ermeni olmak üzere 16 doktor, 8 ebe, 7 eczacı, 15 öğretmen, 2 mücellit vardı. 17 din görevlisinin 6'sı Türk, 4'ü Gürcü, 4'ü Rum, 3'ü Ermeni idi. Şehirde 19'u Alman, 1'i Rum olmak üzere 20 müzisyen; 1'er ressam, müzik aleti ustası ve gazete redaktörü bulunmaktaydı. İmar faaliyetlerin arttığı şehirdeki müteahhitlerin 5'i Rus, 5'i Ermeni, 8'i Rum ve 6'sı diğer milletlendendi. Tüccar olarak kayıtlı 512 kişiden 154'ü Rum, 85'i Ermeni, 77'si Türk, 40'ı Gürcü, 37'si Megrel, 23'ü Yahudi, 16'sı İranlı, 13'ü Guryalı, 11'i Rus ve 56'sı diğer milletlendendi. Görüldüğü üzere sadece Rum ve Ermeni tüccarlar şehirdeki tüccarların yarısına yakınıni oluşturmaktaydı. Şehirdeki mağaza ve dükkânlarda tezgâhtar olarak çalışan 72 kişinin 20'si Rum, 12'si Ermeni, 8'i Türk, 3'ü Rus ve 29'u diğer milletlendendi. Ticaretin canlanması ve nüfusun artmasıyla birlikte şehirdeki otellerin sayısı da artmıştır. Şehirde bulunan 8 otelin işletmecilerinin 2'si Fransız, 2'si Rus, 2'si Rum ve 2'si diğer milletlendendi. Batum şehrinin en önemli sosyal mekânlarının başında Osmanlı döneminde olduğu gibi kahvehaneler gelmekteydi. Şehirdeki toplam 25 kahvehanenin 9'u Ermenilere, 6'sı

⁸⁷⁷ David Komahidze, **Batumi: Planirovka i Zastroyka Goroda**, Tbilisi, Sabçota Sakartvelo, 1968, s. 16-19.

Türklere, 5'i Rumlara, 3'ü İranlılara, 1'i Gürcülere ve 1'i diğer milletlere aitti. Lokanta olarak hizmet veren 21 işletmenin 7'si Türklere, 6'sı Rumlara, 4'ü Ermenilere ve kalanları da diğer milletlere aitti.⁸⁷⁸ Şehirdeki zanaatkarlar Rum, Türk ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Duvarcı sayısı 41, doğramacı 110 (43'ü Laz) idi ve sadece bir soba ustası bulunmaktaydı. Taşımacılıkla uğraşan 63 filikacının 18'i Abhaz, 14'ü Türk, 12'si Rum ve 12'si Rus'tu. 8.671 nüfuslu şehirde okuryazar olarak kayıtlara geçmiş kişi sayısı 2.751'di. Nüfus sayımı halkın uğraştığı meslekler hakkında da bilgiler vermektedir. Zanaatkarlar ve tüccarlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Toplam 584 kişiden oluşan tüccar ve kâhyaların 174'ü Rum, 97'si Ermeni, 85'i Türk ve 45'i Megrel'di. Bu meslek grubundan sonra sıralamada 582 kişi ile hizmetliler gelmektedir. Hizmetlilerin 182'si Rus; 161'i Gürcü, Guryalı ve İmeretlini; 76'sı Megrelyalı idi. 465 işçinin ise 40'ı Rus, 130'u Ermeni, 103'ü Türk, 54'ü Megrel, 38'i Rum, 35'i İranlı idi ve ilginç bir ayrıntı olarak şehirdeki 179 Yahudi'den sadece 1'i işçi olarak çalışmaktaydı.⁸⁷⁹

Rus idaresinde önemli bir değişim geçiren şehirde, 569'u Türk idaresinde yapılmış olmak üzere toplam konut sayısı 874'tü. Yapıların 641'i tek katlı, 233'ü iki katlı idi. Şehirde bulunan dükkân ve mağaza sayısı 270'ten fazlaydı. Bunların 56'sı manifatura mağazası, 49'u bakkal, 84'ü küçük dükkân idi. Farklı türden otel, pastane, lokanta, kahvehane, şarap mahzeni, dükkân sayısı yaklaşık 110'du.⁸⁸⁰

1886 tarihli sayıma göre Batum'da toplam nüfusun 10.838'i erkek, 3.965'i kadın olmak üzere 14.803'tü. Bu nüfusun içinde 1.660 Rus; 2.982 Rum; 3.458 Ermeni; 933 Yahudi; 916 Gürcü, İmeretlini ve Guryalı; 1.602 Laz, Megrel; Türk 1.068'i erkek, 182'si kadın olmak üzere 1.250 Türk bulunmaktaydı. Diğer kökenden olanların sayısı 2.002 idi.⁸⁸¹ Batum şehrindeki 1886 yılı nüfus sayımında inançlara göre en kalabalık grubu Hıristiyan oluşturuyordu. Şehirdeki Hıristiyan nüfus Ortodoks 4.571 erkek, 2.122 kadın; Ermeni Katolik, Roma Katolik ve Lüteryan*

⁸⁷⁸ "Gorod Batum Po Odnodnevnoy Perepisi, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda", **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Perviy, Kutais, Gubernskaya Tipo-Litografiya, 1885, s. 174-178.

⁸⁷⁹ "Administrativnaya i Statistiçeskaya Dannıya", **İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo**, Tom 8, s. 93-94.

⁸⁸⁰ "Administrativnaya i Statistiçeskaya Dannıya", **İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo**, Tom 8, s. 95.

⁸⁸¹ **Svod Statistiçeskih Dannih o Naseleni...**, s. 107.

* Protestan Hıristiyan.

2.938 erkek, 948 kadın olarak ayrılmaktaydı. Sayımda Sünni ve Şii olarak ayrılmış olan Müslüman nüfus içinde 1.810 Sünni erkek ve 461 Sünni kadın; 980 Şii erkek ve 40 Şii kadın bulunmakta; Musevi nüfusun ise 539'unu erkekler, 394'ünü kadınlar oluşturmaktaydı.⁸⁸² Batum Okrugunda Müslüman Sünni erkek sayısı 23.882 iken kadın sayısı 21.457 idi ve okrugda Şii nüfus sadece Batum şehir merkezinde vardı. Böylelikle Batum Okrug ve şehrindeki toplam Sünni nüfus, 25.692'si erkek, 21.918'i kadın olmak üzere 47.610'du. Şehirdeki Şii olan 980 erkek ve 40 kadınla birlikte toplam Müslüman nüfus 48.630 idi. 1886 yılı sayımına göre Batum şehirde Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı % 15'ti. Müslüman nüfus şehirde azınlık durumunda olmasına rağmen bu oran Batum Okrugunda % 97'den, okrug ve şehir merkezindeki toplam nüfusun içinde ise % 77'den fazlaydı.⁸⁸³ Görüldüğü üzere Artvin Okrugunda olduğu gibi Batum Okrugunda da Müslüman nüfus merkezden ziyade okruglarda toplanmıştı. 1897 sayıma göre Batum Okrugunda toplamda 88.444 olan nüfusun yaklaşık % 65'ini (58.095 kişi) Müslüman nüfus oluşturmaktaydı.⁸⁸⁴

Batum Oblastında, Batum şehri ve Artvin merkez hariç olmak üzere diğer bütün bölgelerde nüfusun tamamına yakını Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu bölgelerden biri olan Acara Okrugunun 1883'te kaldırılarak bölgenin Batum ve Artvin okrugları halinde, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu Kutais Guberniyası'na katılmasıyla Müslüman nüfus çoğunluk olma durumunu kaybetmiştir.

1882 yılında Kutais Askeri Valisi A.M. Smekalov'un emriyle yapılan nüfus sayımına göre Batum şehrindeki Nuriye, Aziziye, Ahmet Paşa, Müftü ve Sarı-su bölgelerinin toplam nüfusu 5.751 idi. En az nüfuslu bölge 144 kişinin yaşadığı Sarı-su idi. Aziziye Mahallesi, 1.874 nüfusla en fazla nüfusa sahip mahalleydi, Nuriye Mahallesi'nin nüfusu ise 1.471 idi.⁸⁸⁵ 17/29 Haziran 1890'da gerçekleştirilen sayımda ise şehirdeki Aziziye, Ahmediye, Nuriye ve Müftü mahallelerinde toplamda 18.123 nüfus sayılmıştı. Bu sayımda en fazla nüfusun bulunduğu mahalleler sırasıyla, IV. Polis bölgesi-Müftü Mahallesi, III. Polis bölgesi-Nuriye Mahallesi, II.

⁸⁸² Svod Statističeskikh Dannih o Naseleni..., s. 108.

⁸⁸³ Svod Statističeskikh Dannih o Naseleni..., s. 163-165.

⁸⁸⁴ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXVI. Kutisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg, Tip. Kn. V.P. Meşerskovo, 1905, s. 86-87.

⁸⁸⁵ "Administrativnaya i Statističeskaya Danniya", İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestvo, Tom 8, s. 92-93.

Polis bölgesi-Ahmediye Mahallesi ve I. Polis bölgesi-Aziziye Mahallesi idi. Bölgelerdeki nüfusun cinsiyetlere göre dağılımı göz önünde bulundurulduğunda kadın nüfusun erkek nüfusun dörtte biri oranında olduğu görülmektedir. Bu farkın en önemli sebebi, Batum'un ticari ve askeri önemi nedeniyle bir işçi ve asker şehri olmasıydı. Bu nedenle ailelerinden uzaktan buraya çalışmaya gelen işçiler ile IV. Bölge-Müftü Mahallesindeki Mihailovskiy Kalesi Topçu Birliği'nde bulunan 1.612 asker nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktaydı.⁸⁸⁶ Bu açıdan nüfusun cinsiyetlere göre dağılımı bakımından şehirdeki nüfus 14.180 erkek ile 3.943 kadından oluşmaktaydı.

Tablo-35 1890'da Batum Şehir Merkezindeki Dört Mahalledeki Nüfusun Cinsiyetlere Göre Dağılımı			
BÖLGE	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam
I.Poliçeyiski Uçastok (Aziziye Mahallesi)	2.455	1.040	3.495
II.Poliçeyiski Uçastok (Ahmediye Mahallesi)	3.625	647	4.272
III.Poliçeyiski Uçastok (Nuriye Mahallesi)	3.140	1.581	4.721
IV.Poliçeyiski Uçastok (Müftü Mahallesi)	4.960	675	5.675
Toplam	14.180	3.943	18.123
Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890 g, İzdaniye Batumskoy Gorodskoy Upravı, Batum, Tipo-litogr. A. Maharadze, 1891, s. 67-73			

İşçi olayları Batum'un hızlı nüfus artışına ciddi bir darbe vurmuştur. Başşehbender Remzi Beyin raporuna göre yerli ve yabancılarla birlikte 35 binden fazla olan Batum'un nüfusu 1905 Rus ihtilali nedeniyle düşmüş, emniyet ve düzenin kaybolduğu şehirde büyük ticarethanelerin haricindekiler kapanmıştı.⁸⁸⁷ Olaylar nedeniyle şehir nüfusu büyük ölçüde azalmıştır. 1910 yılı itibariyle Batum şehrinde daimi olarak 27.767 kişi yaşamaktaydı. Bunlar içinde Rus Ortodokslar 5.989 (3.564 erkek, 2.425 kadın), Gürcü (Kartvel) Müslüman 2.009 (1.448 erkek, 561 kadın), Ortodokslar 4.302 (2.446 erkek, 1.856 kadın), Katolik 249 (143 erkek, 106 kadın), Ermeni Gregoryenler 4.523 (2.916 erkek, 1.607 kadın), diğer inançlardaki Ermeniler ise 1.383 (867 erkek ve 516 kadın) kişi idi. Kafkas dağlıları içinde Müslümanların

⁸⁸⁶ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890 g, İzdaniye Batumskoy Gorodskoy Upravı, Batum, Tipo-litogr. A. Maharadze, 1891, s. 18-22**

⁸⁸⁷ Remzi Bey, "Batum", **Ticaret Layihaları**, Numro 2, Bâb-ı Âli Caddesinde Selatinin Matbaası 1326, s. 58.

sayısı 100 (67 erkek, 33 kadın), diğerlerinin sayısı 34 (20 erkek ve 14 kadın) idi. Farklı Asya milletlerinden Şii Müslümanlar 831 (675 erkek, 156 kadın), Sünni Müslümanlar 1.795 (1.647 erkek, 148 kadın), Rumlar 2.179 (1.558 erkek, 621 kadın), Yahudiler 1.589 (899 erkek, 690 kadın) kişiden oluşmaktaydı ve toplamda 17.204'ü erkek, 10.563'ü kadın olmak üzere Batum şehrinde daimi ikamet edenlerin sayısı 27.767 idi.⁸⁸⁸

Nüfusun inanç durumlarına göre dağılımında şehir nüfusunun yarısından fazlasını 9.398 kişiyle Ortodokslar, 2.559'unu Ermeni-Gregoryenler, 1.916'sını Müslümanlar, 1.152'sini Katolikler, 856'sını Yahudiler, 508'ini Ermeni-Katolikler oluşturmakla birlikte az sayıda da Raskolnik, Anglikan, Protestan bulunmaktaydı. Sayıma katılan 1.323 kişi inanç durumunu belirtmemiştir. Bu sayımda Ortodoksların toplam nüfusa oranı % 51.85'ti.⁸⁸⁹ Rus idaresinin genel politikasına bakıldığında Ortodoks gruplar tek bir başlık altında gösterilirken, diğer Katolik ve Müslümanlar kendi aralarında Ermeni Katolik, Sünni Müslüman, Şii Müslüman şeklinde parçalara bölünerek gösterilmektedir.

Tablo-36 Batum'daki Mahallelere Göre Nüfusun Dini Yapısı				
İnanç	Polis Bölgeleri			
	I- Aziziye Mahallesi	II- Ahmediye Mahallesi	III- Nuriye Mahallesi	IV- Müftü Mahallesi
Ortodoks	1896	1141	2579	2228
Roma-Katolik	189	94	263	137
Ermeni-Katolik	79	213	112	80
Ermeni-Gregoryen	845	646	497	557
Yuniatlar	-	-	1	-
Protestanlar	25	6	43	8
Luteryen	41	31	73	76
Anglikan	-	-	1	1
Anabatis	-	-	9	-
Raskolnikler ve diğer.	4	5	47	6
Sünni Müslüman	172	218	195	630
Şii Müslüman	25	388	19	222
Musevi	184	250	323	76
Karaim	4	4	1	-
İnancı Belirtilmemiş	2	24	2	2
Toplam	3.466	3.020	4.165	4.023
Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890 g., İzdaniye Batumskoy Gorodskoy Upravi, Batum 1891, s. 43-44.				

⁸⁸⁸ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God**, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 102-103.

⁸⁸⁹ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 41.

İnançlara göre dağılım göz önünde bulundurulduğunda Ortodokslar bütün mahallelerde sayısal olarak en kalabalık grubu oluşturmakta, ardından Ermeni-Gregoryenler gelmekteydi. Diğer inançlardan ise sayısal olarak üçüncü sırayı I. bölgede nüfusun % 5,45'ini oluşturan Rum Katolikleri almaktaydı. II. bölgede Şii Müslümanlar nüfusun % 12.51'ni, III. bölgede Yahudiler nüfusun % 7,73'ünü oluşturmaktaydı. IV. bölgede ise Sünni Müslümanların mahalle nüfusuna oranı % 15'ti.⁸⁹⁰ Bu nüfus sayımında askerî sağlık kurumlarında çalışanların inanç durumu hakkında da bilgilere ulaşılabilmektedir. Buna göre askerî hastanede çalışan 82 kişiden 32'si Ortodoks, 46'sı Roma-Katolik, 2'si Luteryen ve 2'si Musevi'den oluşmaktaydı. Mihailovskiy Kalesi Topçu Birliği'ndeki alt rütbeli 1.010 askerin 833'ü Ortodoks, 137'si Katolik ve 40'ı diğer inançlardandı. Kale Piyade Taburu'ndaki 602 askerin 325'i Ortodoks, 233'ü Katolik, 16'sı Luteryen, 19'u Musevi, 7'si Müslüman ve 2'si Raskolnik idi. Şehirdeki nüfusun milletlere göre dağılımında Ruslar % 22.95, Gürcüler % 19.72, Ermeniler % 17.25, Rumlar % 11, Türkler % 6.48 ve Museviler % 4.76 ile toplam nüfusun % 82.16'lık bölümünü, kalan kısmını ise diğer milletler oluşturmaktaydı.⁸⁹¹

2. Artvin Kasabası

1882 tarihli sayıma göre nüfusu 40.775 olan Artvin Okruğu'nun 35.000'i Müslüman ve yaklaşık 5.000'i Katolik Ermeni'den oluşmakta idi.⁸⁹² Ermeni tarihçi V.Z. Akopyan'ın çalışmasına göre 1896 yılında Artvin merkezde 3.442 erkek ve 3.368 kadın olmak üzere 6.810 nüfus bulunmaktaydı. Nüfusun dinsel dağılımında Ermeni-Katolik 3.860, Ermeni-Gregoryen 1.068, Müslüman 1.420 ve geriye kalan 492 kişi ise dini bilgileri verilmeyen askerlerden oluşmaktaydı.⁸⁹³ Kutais Guberniyası yıllığına göre 1 Ocak 1903 tarihi itibarıyla Artvin Okruğu'nun nüfusu 51.670, Artvin merkezin ise 6.689 idi.⁸⁹⁴ Okrugdaki nüfusun milliyetlere göre

⁸⁹⁰ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 43-44.

⁸⁹¹ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 44-57.

⁸⁹² **Kavkazskiy Kalendar na 1886 God**, Otdel III, İzdanniy Glavhım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Hamestnika Kavkazskago, 1885, s. 168.

⁸⁹³ V.Z. Akopyan, **Stariy Artvin: İstoriko-Kulturniy Oçerk**, Pyatigorsk, Pyatigorskiy Gosudarstvennyy Lingvistiçeskiy Universitet, 2012, s. 96-97.

⁸⁹⁴ **Obzor Kuttaiskoy Gubernii za 1902 god**, Gubernskaya Tipografiya, Kutais 1903, s. 78.

dağılımında Gürcü Müslümanların sayısı 48.265, Ermeni-Katoliklerin 6.120, Ermeni Gregoryenlerin 2.550 idi.⁸⁹⁵

Artvin'i ziyaret etmiş olan Şavrov'a göre Artvin merkezdeki başlıca nüfus Ermenilerden oluşmaktaydı. Toplam 6.913 olan nüfusun 4.800'ü Katolik Ermeni, 1.263'ü Gregoryen Ermeni ve 850'si ise Müslümandı.⁸⁹⁶ Artvin Okrugu'ndaki yerleşim planında din önemli bir rol oynamaktaydı. Müslüman nüfus şehrin çevresinde ve kazalarda, Ermeniler çoğunlukla merkezde yaşamaktaydılar. Artvin'i ziyaret eden Maçavariani, göçler nedeniyle bölgede Türk nüfusun azalmasının bölgeye yerleştirilen göçmenler ve Ermenilerle telafi edildiğini belirtir.⁸⁹⁷ Bu açıdan Rus idaresinde hem Batum hem de Artvin merkezde Ermeni nüfusun hakim hale gelmiş olması Rusya'nın bir noktaya kadar dönemsel bir politikası olmuş, bir noktadan sonra ise Rusya'ya rağmen bu süreç devam etmiştir.

Yıllar içinde Müslüman nüfus toplam nüfus içinde çoğunluğu oluşturmasına rağmen zaman içinde Müslüman nüfusun oranı azalmaya başlamıştır. Örneğin; 1886 yılı sayımına göre Müslüman nüfusun oranı Artvin Kasabası'nda % 35 olmasına rağmen, Artvin Kasabası'nın ve Artvin Okrugu'nun toplam nüfusu içinde (52.434) Müslüman nüfusun oranı % 98 idi.⁸⁹⁸ 1897 sayımında ise toplamda 56.140 olan nüfusun içinde Müslüman nüfus 47.112 idi. Bu sayıda toplam nüfusa oranla Müslüman nüfusun % 83,9'a gerilediği görülmektedir.⁸⁹⁹

1916 yılında Artvin'i ziyaret eden *Manchester Guardian*'ın muhabiri M. Philips Price'a göre bölgeye yeni yerleşen Ermenilerin dışında Artvin Kasabası'nda, sayıları 9.000 olan Roman Katolik Ermeniler nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Artvin'deki bir rahiple yaptığı görüşmeye dayanarak verdiği bilgiye göre bu Ermeniler, Karadeniz kıyı kesimiyle Çoruh Nehri boyunca uzanan bölge arasında

---

⁸⁹⁵ **Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1900 god**, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze i I. Heladze, 1900, s. 119-120.

⁸⁹⁶ N.N. Şavrov, "Poyezdka v Artvin", **Estestvoznanie i Geografiya za 1909 g.**, No: 3'ten Ayrıbasım, Moskva 1909, s. 8-9.

⁸⁹⁷ K.D. Maçavariani, **Oçerki i Razskazi (İz Nabludeniy Raznih Gorodov)**, Batum, (y.y.), 1909, s. 140-141.

⁸⁹⁸ **Svod Statistiçeskih Dannih o Naseleni...**, s. 163.

⁸⁹⁹ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXVI. Kutaiskaya Guberniya**, s. 86-87.

ticaret yapmak için 150 yıl önce Muş ve Van bölgelerinden gelip yerleşmişlerdi ve hâlihazırda bölgede ticari faaliyetlerde bulunmaktaydılar.⁹⁰⁰

Değişen nüfus yapısıyla birlikte bölgede konuşulan diller de farklılık gösteriyordu. 1897 nüfus sayımında Artvin Okruğu'nun 56.140 olan nüfusunun anadillere göre dağılımı şu şekildeydi: Türkçe 41.468, Ermenice 7.819, Gürcüce 5.506, Rusça 1.026, Rumca 67, Lehçe 21, İmeretçe 15, Almanca 13, Çerkezce 7 ve diğer diller 198. 7.091 nüfusa sahip Artvin Kasabası'nda anadile göre dağılımda en önde gelen dil olan Ermenice 4.646, Türkçe 1.491, Rusça 841, Gürcüce 63, Lehçe 15, Almanca 11, Rumca 10 ve diğer diller 14 kişi tarafından konuşuluyor idi. Okrug geneline bakıldığında ise halkın % 76'dan fazlasının anadili Türkçe idi.

Yer	Nüfus	Tablo-37 1897 Nüfus Sayımında Nüfusun Anadile Göre Dağılımı												
		Rusça *	Lehçe	Almanca	İbranice	Gürcüce	Türkçe	İmeretçe	Megrelce	Svanetçe	Rumca	Ermenice	Çerkezce	Diğer
Artvin Okruğu	56.140	1.026	21	13	-	5.506	41.468	15	-	-	67	7.819	7	198
Artvin Kasabası	7.091	841	15	11	-	63	1.491	-	-	-	10	4.646	-	14
Batum Okruğu	88.444	8.930	890	356	1.076	56.498	3.199	341	635	17	4.650	7.120	830	198
Batum Şehri	28.508	7.144	722	299	1.064	5.151	1.654	339	590	7	2.764	6.839	65	1.870

Kaynak: Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXVI. Kutisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg, Tip. Kn. V.P. Meşerskovo, 1905, s. 2-3.

Nüfusun birbirine karışmış olduğuna dikkat çeken Maçavarani; Türk, Gürcü ve Ermenilerden oluşan Artvin'de Türklerin de Gürcüce konuştuğunu, Gürcüce adlar taşıyan yerel Türk köyleriyle sık karşılaştığını belirtir.⁹⁰¹ Bölgeden Gürcüce konuşan birçok Osmanlı devlet adamı da yetişmiştir. Örneğin; Batum doğumlu Mustafa Vasfi Efendi hakkında "...Arabi, Farsî ve Fransızca tekellüm ve Türkçe kitabet ve Gürcü lisanınca tekellüm eder" ifadeleri yer almaktadır.⁹⁰² Bazı kaynaklarda bölge nüfusundan bahsedilirken Gürcü nüfusa yer verilmemektedir. Bunun muhtemel nedeni Gürcü Müslümanların da Türk sayılmasıdır. Bu düşünce doğrultusunda Artvin okul idarecisi Nikolay Emeljanoviç Solnişkin de bölgedeki Gürcü nüfustan bahsetmeyerek Artvin halkının Türk, Ermeni ve Ruslardan

⁹⁰⁰ M. Philips Price, *War&Revolution in Asiatic Russia*, London, George Allen&Unwin, 1918, s. 225-226.

* Ruslar, Malo ve Belruslarla birlikte

⁹⁰¹ Maçavariani, *Oçerki i Razskazi...*, s. 131.

⁹⁰² *BOA*, DH.SAİD, 48/41, (Ocak 1894).

oluşturduğunu aktarmaktadır. Bu ayırım yerleşim planlarını da etkilemiştir. Bölgedeki Katolik, Gregoryen ve diğer Ermeniler, şehrin orta ve aşağı kesimlerinde; Türkler ise çevre bölgelerde yaşamaktaydılar. Rus nüfus ise askeri birlikler ve memurlardan oluşmaktaydı. Ermeni nüfusun neredeyse tamamı ya ticaretle ya da babadan oğula devam eden ayakkabıcılıkla uğraşmaktaydı. Bu faaliyetlerin yanında, bölgeden sık sık Rusya'nın farklı bölgelerine işçi göçleri yaşanmaktaydı.⁹⁰³

3. Etnik Yapı

Batum bölgesi gerek Osmanlı gerekse de Rus idaresinde farklı etnik gruplar için sınımlanacak bir bölge ve geçiş güzergâhı görevi görmüştür. Bu amaçla bölgeye çok farklı etnik grup yerleştirilmiştir. Batum Oblastı'nda Abhazya-Çerkezya göçmenleri ve Kürtler olmak üzere farklı muhacir gruplar bulunmaktaydı. İlk grup Türk idaresi tarafından tahsis edilmiş hazine toprakları üzerinde yerleşmişti. Osmanlı kanunlarına göre göçmenler, yerleştikleri tarihten itibaren 20 yıl boyunca bu topraklarda yaşama hakkına sahiptiler. Bu muhacirler, Batum'da Nuriye Mahallesi'nde, çevre bölgelerde ve Çoruh Nehri'nin sol kıyısında iskân edilmişlerdi. Bu halkın büyük bölümü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Ruslar bölgeye gelene kadar Türkiye'ye göç etmişlerdi. Bölgedeki yerel halklardan olan Kahaberli, Hemşinli veya *Laz Kürtler* olarak adlandırılan halklar, kışları kıyı kesimindeki Kahaber, Gönnye, Çakva ve Çürüksu taraflarında geçirmekte; bahar ve yaz aylarında Egli, Bilbilan, Yalnızçam ve Yasamal taraflarına gelip ağustos ayının ortalarında kıyı kesimine geri dönmekteydiler. Hayvancılıkla uğraşan *Hemşinli Kürtler* küçükbaş, *Kahaberli Kürtler* ise büyükbaş hayvan beslemekteydiler. Oblast genelinde, Kürtlerin, özellikle de *Hemşinli Kürtlerin* karıştığı hırsızlık olayları halkın tepkisini çekmekteydi.⁹⁰⁴ Bölgedeki Kürtler üzerine araştırma yapmış olan Knez Masalskiy, tam emin olmamakla birlikte bu Kürtlerin lehçe olarak Zazaca'dan ziyade Kurmanci konuştuklarını belirtmektedir.⁹⁰⁵ 1910 yılına göre Batum Oblastı ve Tiflis

⁹⁰³ Solnişkin, *Artvin i Artvinski Okrug...*, s. 4-5.

⁹⁰⁴ D. Bakradze, "Ot Batuma do Artvina", *Kavkaz*, Sayı:7, (11 Ocak 1879), s. 1; *İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo*, Tom VI, No 2, 1880, s. 158-162.

⁹⁰⁵ Knez Masalskiy Vladislav İvanoviç, "Oçerk Batumskoy Oblasti", *İzvestiya İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Tom 22, Vıpusk. 1-6'dan Ayrıbasım, 1886, s. 26.

Guberniyası'nda Kürt nüfusu yaklaşık 3.600'dü. Kürtlerin sayısı Elizavetpol Guberniyası'nın bazı uyezdlerinde 52.000, Erivan Guberniyası'nda 51.000 ve Kars Oblastı'nda 48.000 idi. 1910 tarihli Kafkas yıllığına göre Türk nüfusu Rusya'ya geçen Kars Oblastı'nda 67.000'den fazla, Batum Oblastı'nda yaklaşık 40.000 idi. Türkler Artvin Okruğu'nda çoğunlukla Şavşat ile Ardanuç'un kazalarında ve Artvin Kazası'nın güney taraflarında yaşamaktaydılar. Batum merkezde de Türkler bulunmakta; Ahıska ve Ahılkelek taraflarında bulunan Türkler “*Tatar*” olarak adlandırılmaktaydılar. Bölgedeki toplam Türk nüfusu 100.000 olarak kabul edilmekteydi.⁹⁰⁶

1877 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Batum merkezde 14 hane Ermeni nüfusa kayıtlıyken⁹⁰⁷ sonraki yıllarda şehirde sayıları en fazla artış gösteren grupların başında Ermeniler gelmiştir. Anadolu'dan dünyanın farklı bölgelerine ve Rusya'ya göç eden Ermeniler, Rus idaresince küçük ve büyük gruplar halinde, Abhaz muhacirlerin geride bıraktıkları Kafkasya kıyılarına yerleştirilmekteydiler. Bu Ermeni göçleri, 1866 yılında 100 Amşin (Hemşin) Ermenisinin Anadolu'dan Kafkasya kıyılarına yerleştirilmesiyle başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'yla Rusya'ya yapılan bu göçler Kafkasya kıyıları, Kırım ve Batum yönüne devam etti. Savaşın ardından, bilinen ilk göç Canik'ten (Samsun) 1879 yılının Ekim ayında Abhazya'ya gerçekleşti. Özellikle 1880'de Trabzon Vilayeti'nden göç eden Amşin Ermenileri adı verilen grup Batum'a yerleşmiş, Osmanlı döneminde 1878'de sayıları 17 iken, 1882'de 908'e, 1886'da 2.813'e (506 hane) ulaşmıştır. 1890'da Batum'daki 3.091 Ermeni, şehir nüfusunun % 20,92'sini oluşturmaktaydı. Nüfus artışının yanında Ermeniler, şehir hayatının her alanında kendilerini göstermekteydiler. Eğitim alanında da öğrenci sayısı en fazla olan grubun başında Ermeniler gelmekteydi. Şehrin toplumsal ve siyasi hayatında aktif yer almakta, şehir dumasında sayıca en fazla olan milletlerin başında gelmekteydiler. Bölgedeki Ermenilerin dışında, Anadolu'dan da çok sayıda Ermeni işçi şehirdeki fabrikalarda çalışmak üzere gelmekteydi.⁹⁰⁸

⁹⁰⁶ **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, (Statistiçeskiy Otdel), s. 545.

⁹⁰⁷ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, s. 289.

⁹⁰⁸ Mihail Minasyan, “Pereselenie Amşinskih Armyan na Çernomorskoe Pobereje Kavkaza i Pervie Şagi ih Hozaistvennoy Deyatelnosti (Poslednaya çetvert XIX v.)”, **Vestnik Obşestvennih Nauk AN Armyanskoy SSR**, No: 1, Erevan 1977, s. 64-65.

Ermeniler gibi şehir hayatında etkin olan bir diğer millet ise Rumlardı. Rumlar da Ermeniler gibi sadece şehirde yaşamakta, ticaret ve gıda sektöründe faaliyet göstermekteydiler. Rusya, 1828'den sonra Kırım ve Kafkasya'dan göç eden Müslümanlardan boşalan yerleri doldurmak amacıyla Karadeniz'deki Rumları Kafkasya'ya göç ettirme faaliyetlerine başlamış, bu çalışmaların neticesinde sadece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan 1880'e kadar olan süreçte 100.000 Rum Rusya'ya göç etmiştir.⁹⁰⁹ Fakat ilerleyen yıllarda bu göç güzergâhı başka yönlere çevrilmiştir. 1914 yılında *Novoe Vremya* ve diğer gazete haberlerine dayandırılan bilgiye göre Kafkasya'dan son zamanlarda 100.000'den fazla Rum göç etmişti. Petersburg'daki Yunanistan konsolosundan alınan bilgiye göre de göçler en fazla Kars Oblastı'ndan olmuş ve savaştan* sonra 20.000 Rum, Kafkasya'dan yeni alınmış topraklara ve Selanik'e göç etmişti. Rumlardan sonra Kafkasya'dan en fazla göç edenler arasında Türkler yer almaktaydı.⁹¹⁰ Şpeşnev'e göre Batum şehrinde az sayıda olan Türkler, nadiren toplumda görünmekteydiler. Çok saygın ve zengin olup toplum içinde mütevazı ve sakinçe yaşayan Türkler bulunmaktaydı. Batum'da çok sayıda bulunan Yahudiler ise sadece şehirde yaşamaktaydılar. Şehirdeki ticari faaliyetlerin artışı Yahudi nüfusu daha da arttırmaktaydı. Genel olarak ticaretle uğraşan Yahudiler, özellikle gazyığı alanında faaliyet göstermekteydi. Berlin Kongresi görüşmelerinde Laz nüfus, taraflar arasında önemli bir tartışma konusu idi. Özellikle de İngiliz konsolosluk raporlarında, Lazlar sadece Makrial (Kemalpaşa) ve Maradidi'de yaşamasına rağmen bölgedeki Gürcü nüfus da Laz olarak gösterilmekteydi. Lazlardan daha az olmakla birlikte, bölgede 500 kadar da Çerkez yaşamaktaydı.⁹¹¹

Batum ve çevresinde, yerel halkın *arap* olarak adlandırdığı Müslüman siyahi bir grup yaşamakta ve nüfus sayımlarında Laz veya Acaralı olarak kaydedilmekteydiler. Batum Okrug yöneticisinden alınan bilgiye göre Rusça kaynaklarda "*negr*" olarak adlandırılan bu halk, Kahaber Vadisi'ndeki Minda ve Totaloğlu'nda, bir aile olmak üzere Batum çevresindeki Soğuksu'da (mezarlık yakınında), Orta Batum'da ve az sayıda Kutais'de yaşamaktaydılar. Eski

⁹⁰⁹ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde Trabzon**, s. 128-129, 136.

* 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı.

⁹¹⁰ "Emigratsiya Grekov s Kavkaza", **Batum Oblastıya Vedomosti**, No:40, (24 Mayıs 1914), s. 3.

⁹¹¹ N.N. Şpeşnev, "Batum (Putevey oçerk)", **İstoriçeskiy Oçerk**, No:11, 1889, s. 382-383.

zamanlardan beri bölgede yaşayan bu halkın bir kısmı göç etmeyerek Rus idaresinde de bölgede kalmaya devam etmişler, göç edenler ise Trabzon çevresinde ve kıyı kesiminde yerleşmişlerdi. 1892 yılı öncesine kadar Türk bölgesi olarak adlandırılan Batum'un kuzey batı bölgesinde yaşamaktayken, Batum'un Kutais Guberniyası'na katılmasıyla birlikte, 1892-1893'te şehrin sınırında bulunan Stephanovka Köyü'nün dışındaki vebalı barakalara göç ettirilen halk, 1914 yılı itibariyle hala Batum'da yaşamaktaydı. Yaşam tarzı olarak Laz ve Acaralılar gibi yaşamakta, Osmanlı dönemindeki giyim alışkanlıklarını devam ettirmekteydiler. V.P. Vradiy'e göre şehir merkezinde her an *Türk fesli* bir siyahiyeye rastlamak mümkündü.⁹¹² Abhazya bölgesinde de yaşayan bu Afrikalılar arasında, Müslümanların yan sıra Katolik ve Ortodokslar da bulunmaktaydı. Abhazya ve Batum çevresindeki bu halkın bölgeye gelişi Türklerin Karadeniz'in Kafkasya kıyılarına gelişine,⁹¹³ bir diğerine göre de Mısır Firavunu III. Sesotris'in ordusuyla Kafkasya'ya gelen Mısırlı askerlerin soyuna dayandırılmaktadırlar.⁹¹⁴ Osmanlı-Rus sınırı yakınlarında da sayıca fazla bulunan bu kişiler arasında Zansul Bakır madenleri postunda güvenlik görevlisi olarak ve Batum'daki Devlet Bankası şubesinde çalışanlar bulunmaktaydı.⁹¹⁵

Bölgeye yerleşen diğer bir grup olan Malakanlar, savaşa, şiddete, kiliseye ve ruhban sınıfına karşı olmaları nedeniyle Rus idaresi tarafından Kafkasya'da Tiflis, Erivan, Bakü, Elizavetpol, Tavriçesk (Kırım), Don, Kars ve Osmanlı-Rus sınırı gibi bölgelere yerleştirildiler. Malakan adı verilen Hıristiyan halk⁹¹⁶ savaşmayı inançlarına aykırı buldukları için askerlik hizmetini reddetmişlerdir. Rus idaresinde Kars Oblastı'na yerleştirilen Malakanların bir kısmının 1893'te Murgul Vadisi'nde boşaltılacak iki köye yerleştirileceklerinin haber alınması yerel halk arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Yerel halk, Müslüman kadın ve kızlarının Malakanlarla aynı bağ-bahçede çalışamayacağını, bu durumun değerlerine ters düştüğünü ve kabul edilemeyeceğini bildirerek Kutais Valiliğine şu şikâyetle

---

⁹¹² V.P. Vradiy, **Negrı Batumskoy Obasti i Kutaiskoy Guberniy: (Materialı)**, 1914 Batum, Tip. G.S. Tavarkiladze, s. 5-8, 11.

⁹¹³ Vradiy, **Negrı Batumskoy Obasti...**, s. 16-17.

⁹¹⁴ V.P. Paçulia, **Padenie Anakopii (Legendı Kavkazckogo Priçernomorya)**, Sohum, (y.y.), 2009 s. 58.

⁹¹⁵ Vradiy, **Negrı Batumskoy Obasti...**, s. 17-19.

⁹¹⁶ A.İ. Klibanov, **İstoriya Religioznoga Sektantstva v Rossii (60-e godı XIX v.-1917 g.)**, Moskva, "Nauka", 1965, s. 160.

bulunmuşlardır: “Kuran ve geleneğimiz bizim onlarla yaşamamıza izin vermiyor. Bizim çoluk çocuğumuz onlarla bir arada olamaz, bağ-bahçede kızlarımız çalışamayınca hayatımızı nasıl sürdürürüz?”. Bu iskân planının gerçekleşmesi durumunda bütün Müslüman halkın bir gecede Osmanlıya göç edeceği ve elinden toprağı alınan, çoluk-çocuğu aç kalan Müslümanların bu durumu kabullenemeyerek Malakanlara karşı şiddete başvurabilecekleri ihtimali idareyi tedirgin etmiştir. Bu ifadelere rağmen valiliğin bölgeye Malakanların iskânına devam ettiğine dair bazı bilgiler bulunsa da Murgul köylerinde fazla kalmadıkları ya da hiç iskân edilmedikleri ve Batum Okruğu’na yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. 1897’de Artvin Okruğu’nda 6, Batum Okruğu’nda 161 Malakan vardı.⁹¹⁷

4. İç ve Dış Göçler

1897 yılı sayımına göre Rusya’daki toplam işçi ve hizmetlinin % 18,3’ü (498.311 kişi) Kafkasya’da bulunmaktaydı.⁹¹⁸ Doğum yeri Osmanlı sınırları olup Rusya’da işçi ve hizmetli olarak çalışan 22.595 erkek’i, 759’u kadın olmak üzere toplam 23.354 kişi bulunmaktaydı.⁹¹⁹ Osmanlı sınırlarına yakınlığı nedeniyle Kutais Guberniyası’nda 20.263 Osmanlı vatandaşı işçi bulunmaktaydı. Yabancı ülke vatandaşının en fazla olduğu Batum Okruğu’ndaki 10.379 kişiden 8.679’u Osmanlı, 1.113’ü ise İran vatandaşıydı.⁹²⁰ Bu açıdan Batum, Osmanlıdan giden işçiler için iş imkânlarının bolluğu nedeniyle Rusya’ya açılan ilk duraktı. Trabzon Valisi’nin raporuna göre sadece Trabzon Vilayeti’nden Rusya’ya çalışmaya giden işçi sayısı yıllık 40-50.000 idi.⁹²¹ Batum, Poti, Sohum taraflarında çalışanların çoğunluğu Osmanlı’dan giden işçilerden oluşmaktaydı. Bu kişiler kayıtlarda işçi olarak geçseler de aralarında tütün fabrikatörü, vapur acentesi temsilcisi, petrol ticarethanesi işletmecileri, manifatura dükkânı sahipleri ve birçok esnaf mevcuttu. Sohum ve

⁹¹⁷ Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2018, s. 175.

⁹¹⁸ *Pervaya Vseobşaya Perepis’ Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g.: Raspredelenie Raboçih i Prislugi. Po Grupam Zanyati i Po Mestu Rojdeniya na Osnovani Dannih Pervoy Vseobşey Perepisi Naseleniya Rossiyskoy İmperii 18 Yanvaryaya 1897 goda*, Sankt-Peterburg, Tip. Kn. V.P. Meşerskovo, 1905, s. V.

⁹¹⁹ *Pervaya Vseobşaya Perepis’ Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897...*, s. 34.

⁹²⁰ *Pervaya Vseobşaya Perepis’ Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXVI. Kutisskaya Guberniya*, Sankt-Peterburg, Tip. Kn. V.P. Meşerskovo, 1905, s. 84-85.

⁹²¹ BOA, DH.MKT, 505/19, (15 Haziran 1902).

civarında tütün ekiminde çalışanların tamamına yakını, madenlerde ve limanlarda çalışan işçilerin çoğunluğu, Osmanlı vatandaşlarından oluşmaktaydı.⁹²²

Anadolu'dan yapılan göçlerin yanında Rus idaresi altındaki Artvin'den de Rusya'nın diğer bölgelerine işçi göçleri olmaktadır. Artvinli erkek nüfusun çoğunun Moskova, Saratov, Kazan, Vladikafkas, Vladivostok, Taşkent, Varşova gibi Rusya'nın farklı bölgelerine çalışmaya gittikleri anlaşılmaktadır. Solnişkin'in ifadesiyle "...Rusya'nın herhangi bir yerinde Artvinli birine rastlamak mümkündür".⁹²³

Osmanlı-Rus sınırlarındaki işçi göçü ve ilişkiler karşılıklı etkileşimleri de beraberinde getirmekteydi. Karadeniz bölgesi ile Rusya arasındaki ticarî etkileşim bir süre sonra Osmanlı sınırlarında halkın Rus parası olan ruble ve kopek kullanımına kadar varmıştır. Mayıs 1902 tarihinde Maliye Nazırı Ahmet Reşad Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne, Batum üzerinden Trabzon Vilayeti'ne gümüş ve bakır bozuk para ithal edildiği, bazı kilise, sarraf ve belediye bahçesi tarafından çıkarılan biletlerin de piyasada kullanıldığı bildirilmekte; yabancı madeni paraların tedavülünün yasak olduğu ve mevcut paraların da hemen yasaklanması gerektiği belirtilmekteydi.⁹²⁴ Bu durum üzerine Trabzon Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne verilen bilgide, duruma açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre vilayet ahalisinden her yıl Rusya'ya 40-50.000 kişinin çalışmaya gitmesi, Trabzon ve Batum'un vapurların sık uğradığı iskeleler olması nedeniyle, buralara gidenler dönüşlerinde ellerinde kalan az miktardaki gümüş ve bakır Rus paralarını Trabzon'daki sarraflarda kolaylıkla Osmanlı parasına çevirmektedirler. Sarraflar da biriken paraları Rusya tarafına giden ahaliye satmaktaydı. Bazı kiliseler adına çıkarılan pul ve mukavvaların tedavülünün sadece kiliselere mahsus olduğu ve kilise kapısındaki fakir ve muhtaçlara verildiği belirtilerek bunların piyasada kullanılmadığı bildirilmiştir.⁹²⁵

Bu konuda Maliye Nazırı tarafından Bank-ı Osmanî'nin de uyarısı olduğu hatırlatılmış, kiliselerin ne şekilde olursa olsun pul ve mukavva gibi şeyler

⁹²²Batum Başşehbenderliğine Memur Başşehbender Edhem, "Batum Şehbenderliği", **Ticaret Layihaları**, Numro 6, Necm-i İstikbal Matbaası 1328, s. 123.

⁹²³Solnişkin, **Artvin i Artvinski Okrug...**, s. 4-5.

⁹²⁴**BOA**, DH.MKT, 505/19, (11 Mayıs 1902).

⁹²⁵**BOA**, DH.MKT, 505/19, lef 3 (15 Haziran 1902).

düzenlemesinin uygun görülmediği bildirilmiştir.⁹²⁶ Trabzon Valisi tarafından piyasada Rus parasının az miktarda olduğu savunulmasına rağmen yaklaşık beş yıl sonra dâhi vilayette Rus paralarının kullanımına işaret edilmiş ve Maliye komisyonu tarafından bu konuda Dâhiliye ve Maliye nezaretlerine gereken başvurular yapılmıştır.⁹²⁷ Bu uyarılara rağmen sonraki yıllarda da bölgede Rus paralarının kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Bölgedeki Rus parası kullanımı, 1910 yılında Lazistan bölgesini ziyaret eden Nikolay Marr'ın da dikkatini çekmiştir. Marr'a göre Rusya sınırına yakın bölgelerde Rusya'nın etkisi hissedilmekte, halk arasında Rus parası, hatta madeni bozuk paralar bile oldukça rağbet görmekte ve alışverişlerde kolaylıkla kullanılabilmekteydi. Rus paraları bölgedeki Lazlar arasında, Fransız parası ve Türk altınından daha fazla ilgi görmekteydi. Marr, yanında bulunan öğrencisinin verdiği on Fransız frangının kabul edilmemesine rağmen üç rublenin hemen kabul edildiğini de belirtir. Rusya ile ticarî etkileşim evlilikleri de berbaberinde getirmiştir. Rus sınırına yakın bölgede yaşayan Lazlar, eşlerini Rus kadınlardan seçmekteydiler. Atina (Pazar) Kazası'ndaki Fevzi Bey'e göre yüzden, Doktor Athanasiades'e göre üç yüzden fazla Rus kadın bölgede bulunmaktaydı. Atina'daki yaşlı bir Rum'a göre ise bölgedeki Rus kadınların sayısı sekiz yüzden fazlaydı. Rusya'ya çalışmaya giden Lazlar, kadınları Hıristiyan olduklarına inandırıp Türkiye'de Hıristiyanların yaşadığı yerlere götürecekleri vaadiyle memleketlerine getirmektedirler. Bölgeye gelen Rusların ardından sıralamada Polonyalı gelinler gelmekteydi.⁹²⁸ Bu açıdan değerlendirildiğinde Osmanlı-Rus sınırı hem ekonomik faaliyetleri hem de sosyal yapı üzerinde geniş bir etki alanına sahipti.

B) BAYINDIRLIK, SAĞLIK VE ALTYAPI HİZMETLERİ

1) Bataklıkların Islahı

Batum ve çevresinin Rus idaresine girmesiyle birlikte Rusların Batum'a sahip olma hayali gerçekleşmişti. Fakat Batum, gerek altyapı eksikliği gerekse de iklimi

⁹²⁶ BOA, DH.MKT, 505/19, lef 4, (9 Ağustos 1902).

⁹²⁷ BOA, BEO, 3171/237791, (17 Ekim 1907).

⁹²⁸ N.Y. Marr, "İz Poyezdki v Turetskiy Lazistan", *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*, Tom IV, No:8, Petersburg 1910, s. 618-619.

nedeniyle, tarih boyunca dışarıdan gelenlerin kolay uyum sağlayamadığı bir bölge idi. Doğu Karadeniz’i ziyaret eden Hipokrat, iklim nedeniyle sık sık hastalıklara rastlandığından söz etmektedir.⁹²⁹ Kırım Savaşı’nda ordusuyla Kutais yönüne doğru ilerleyen Ömer Lütfi Paşa*, iklimden dolayı hastalanmıştır.⁹³⁰ Osmanlı döneminde Şemseddin Sami, Batum’u “...havası vehim bir yer...”⁹³¹ olarak tanımlamakta, bölgeye dışarıdan gelen memurlar ve aileleri iklim nedeniyle hasta olmaktadır. Bu nedenle yaz mevsiminde bütün halk ve memurlar iklimi ve manzarası nedeniyle oldukça popüler olan Artvin Hopa’ya gitmekte ve kışın Batum’a geri dönmekteydi.⁹³² Bölgenin Rus idaresine girmesiyle, Rus askerlerinde de iklime yönelik şikâyetler başlamıştı. Rus ordusuyla Batum’a girmiş olan Frenkel, bölge halkıyla yapmış olduğu görüşmelerde Batum ve çevresinin iklimi hakkında yapılan kötü eleştirilere yanıt olarak, bölgedeki yaşlıların kış mevsimini kıyıda, yaz mevsimini yaylada geçirerek burada sağlıklı yaşam sürdürdüklerini belirtmiştir.⁹³³

Batum’da görevli konsoloslar da iklimden şikâyet edenler arasındaydı. İngiliz Konsolos Vekili Peacock⁹³⁴ 17 Ekim 1885 tarihli raporunda, Batum’un ikliminin sağlık için oldukça zararlı olduğunu, insanların sağlık nedenleriyle yaz aylarında yüksek yerlere gitmeyi tercih ettiklerini fakat bu faaliyetin de kendisi için masraflı olduğunu vurgulamakta; sağlığını ve enerjisini daha fazla feda etmeden görevini sürdüremeyeceğini, dünyanın herhangi bir yerinde çalışabileceğini bildirerek dört

---

⁹²⁹ **Hippokrates Külliyyatı**, Çev. Nur Nirven, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2018, s. 166-168.

* Asıl adı Michael Lattas olup Osmanlı’da Macar (Frenk) Ömer Paşa (1806-1871) olarak da adlandırılmıştır. 1827’de Avusturya’da Harp Okulu öğrencisiyken Osmanlı Devleti’ne sığınmış, Kırım Savaşı’nın başlangıcında Tuna Cephesinde görev yapmış ve ardından Kırım’daki kuvvetlerin başına geçmiş, Sivastopol’ün alınmasının ardından Kars’ı kurtarmak için Kafkas Cephesine gelmiştir. Ömer Paşa’nın Batum’a çıkarak Kutais üzerinden Tiflis’e ulaşma ve böylece Rusların ana üsleriyle olan bağlantılarını kesme planı gerçekleşmemiştir. Abdullah Saydam, “Ömer Lütfi Paşa (1806-1871)” **DİA**, Cilt 34, İstanbul, TDV, 2007, s. 74-76.

⁹³⁰ David Marshall Lang, **A Modern History of Soviet Georgia**, New York, Grove Press, Inc., 1962, s. 92-93.

⁹³¹ Şemseddin Sami, **Kamûs’ul Âlâm, II**, İstanbul, Mihran Matbaası, 1306/1880, s. 1199.

⁹³² **BOA**, İ.MVL, 529/23759, (22 Nisan 1865); **BOA**, MVL, 696/5, (18 Aralık 1864); **BOA**, MVL, 702/44, (24 Nisan 1865).

⁹³³ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 101-104.

⁹³⁴ Demetrius R. Peacock, Rusya doğumlu, yaşamının büyük bölümünü Rusya’da geçirmiş bir İngiliz vatandaşı idi. İlk dönemlerde Batum, pek tercih edilmese de yakın çevresinde bulunan Poti, Sohum gibi şehirlere göre daha tercih edilebilir bir merkezdi. Oliver Wardrop, **The Kingdom of Georgia: Notes of Travel in a Land of Women, Wine and Song**, London, S. Low, Marston, Searle & Rivington, 1888, s. 1-3.

yıldır görev yaptığı Batum'dan başka bir yere gönderilmesini talep etmekteydi.⁹³⁵ 1894 yılında, Konsolos Peacock gibi, Osmanlı'nın Batum Başşehbenderi Suphi Bey de Batum'un ağır ve rutubetli havası sebebiyle üç aydan beri sağlık durumunun iyi olmadığı ve doktorların hava değişimini tavsiye ettiklerini, resmî makamlardan hava değişimi için izin istemesine rağmen henüz bir cevap alamadığını ifade ederek İstanbul'a gitmek için tekrar izin istemekteydi.⁹³⁶ Tedavi için Viyana'ya gitmesine izin verilen Subhi Bey, sağlığına kavuştuktan sonra Batum'a dönmesinin hastalığının yeniden nüksetmesine neden olacağını ileri sürdüğü halde başka bir şehbenderliğe gönderilmesini talep etmiştir.⁹³⁷ Fakat, Subhi Bey'in talebinin kabul edilmediği, sonraki yıllarda da Batum'daki görevini sürdürdüğü görülmektedir.

Batum'da çıkan *Çernomorskiy Vestnik* adlı gazetede, sadece gelen Türk memurların değil, Kafkasya doğumluların da iklim nedeniyle Türkiye'ye dönmek istedikleri belirtilmektedir.⁹³⁸ İlerleyen yıllarda Batum'da göreve başlayan İngiliz Konsolosu Stevens'a göre iklim nedeniyle konsolosluğun önünde duran bayrak direği dahi çürümeye başlamıştı.⁹³⁹ Batum'un ticarî merkez olmasının yanında yaşanabilir bir yer haline gelmesi, *Kavkaz Gazetesi*'nde yer alan haberde yazıldığı gibi "*Batum'un kirli bir Türk şehriden düzenli bir Avrupa şehrine dönüşümü hemen olmayacak*" idi. Fakat gelişmiş bir Avrupa şehrine dönüşümü için düzenli yolların, çevre düzenlemesinin ve bölgedeki bataklıkları kurutacak kanalların yapılması şart koşulmaktaydı.⁹⁴⁰

Batum'da Osmanlı döneminde bazı imar faaliyetleri ve altyapı hizmetleri yapılmış olmasına rağmen Rus idaresine girdiğinde şehir merkezinde birçok yer bataklıkla, çeltik tarlalarıyla ve mezarlıklarla kaplıydı. Bölgedeki şartların iyileştirilmesi mezarlığın şehir dışına taşınması, bataklıkların kurutulması, şehirde pirinç yetiştirmenin yasaklanmasından geçmekteydi. Şehre elektrik verilmesi, limanın geliştirilmesi, yol ve kaldırım yapılması, sağlık ve eğitim kurumlarının inşa edilmesi için ihtiyaç duyulan maddi kaynak, Batum Limanı'ndan geçen mallardan alınan *popudnoy sbor* adlı vergiyle karşılanmaktaydı. Şehre maddi kaynak sağlayan

⁹³⁵ **Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)**, s. 86-88.

⁹³⁶ **BOA**, Y.A.HUS, 309/81, (28 Eylül 1894); **BOA**, Y.PRK.BŞK, 38/36, (30 Ekim 1894).

⁹³⁷ **BOA**, BEO, 514/38502, (30 Ekim 1894).

⁹³⁸ **Çernomorskiy Vestnik**, No: 18, (23 Ocak 1899), s. 1.

⁹³⁹ **TNA**, FO 65/1633, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (1 Ocak 1901).

⁹⁴⁰ A.Ş. "Korrespondentsiy 'Kavkaza' ", **Kavkaz**, No: 190, (24 Ağustos 1884), s. 2.

bu vergi, Batum'un gelişmesinde çok önemli bir rol oynadı. Limandan geçen mal miktarı arttıkça, şehre kalan para miktarı da artmaktaydı. Bu vergi, ilk başlarda 9 Mayıs 1889'da Çar'ın onayıyla Batum Limanı'ndan geçen mallardan on yıllık geçici bir süre için alınması kararlaştırılıp uygulamaya kondu, 10 Aralık 1889'da başlayan uygulamanın süresi 10 Aralık 1899'da doldu. Bu tarihte Maliye Bakanlığının yaptığı çalışmalar neticesinde alınan verginin devam etmesinin şehir için yararlı olacağı sonucuna varıldı. Mayıs 1900 tarihi itibarıyla limandan geçen mallardan vergi alınmasının devamına ve elde edilen gelirin liman ve şehrin alt yapı hizmetlerinin yapımına sarf edilmesine karar verildi.⁹⁴¹ Haziran 1901 tarihinde onaylanan yeni kanunla ise alınan verginin beşte ikisinin devlet hazinesine, beşte üçünün ise Batum şehrine sarf edilmesi kararlaştırıldı.⁹⁴²

Tablo-38 Limandan Geçen Mallar Üzerinden Batum Şehrine Sarf Edilen Gelir (Ruble)			
Yıllar	Alınan	Yıllar	Alınan
1889	5.038.52	1896	147.870.23
1890	125.570.51	1897	186.538.13
1891	143.801.8	1898	198.247.53
1892	150.123.32	1899	199.242.91
1893	166.182.70	1900	130.508.62
1894	158.833.60	1901	233.303.81
1895	165.113.62	-	-
Toplam	2.010.424.58		
Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii, Sobranie Tretie, Tom XXXIII, 1913, Petrograd, Gosudarstvennaya Tipografya, 1916, s. 1380.			

Batum'un yağmurlu ikliminin ve dağlardan eriyip gelen suların neden olduğu bataklıklardan hastalıklar yayılmakta, özellikle temmuz, ağustos ve eylül aylarında şehirde yaşamak imkânsız hale gelmekteydi.⁹⁴³ Osmanlı döneminde de idareciler bu sorunu çözmeye çalışmış, bataklıkların kurutulması amacıyla bölgedeki suyu denize taşıyan ilk kanal 1807'de açılmıştı.⁹⁴⁴ 1864 yılında, Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa döneminde, bölgedeki bataklıkların kurutulması amacıyla Tiflis Şehbenderi Pertev Efendi tarafından Çürüksu'dan Atina'ya kadar olan bölgeye dikilmesi için 25 bin adet dut fidanı gönderilmişti. Bataklık kurutulduktan sonra Batum'da, Burunbaşı

⁹⁴¹ **Kavkaz**, No:186, (16 Temmuz 1900), s. 3.

⁹⁴² **Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii, Sobranie Tretie, Tom XXXIII, 1913, Petrograd, Gosudarstvennaya Tipografya, 1916, s. 1380.**

⁹⁴³ A.N. Molčanov, **Po Rossii**, Sankt Peterburg 1884, s. 423-424.

⁹⁴⁴ "Administrativnaya i Statistiçeskaya Dannıya", **İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo**, Tom 8, s. 45-46.

mevkiide Aziziye Kasabası kurulmuştur.⁹⁴⁵ Fakat belirli bir alanda uygulanan bu önlemler yetersiz kalmıştır

Bataklıklardan çıkan kokunun düzlüklerde ve yüksekliklerde hava aracılığıyla yayılması, bu kokuya alışkın olmayan insanlarda baş dönmesi ve mide bulantısına neden olmaktadır. Gün batımından birkaç saat önce bir insanın sahil kesiminde bulunmasının sıtmaya yakalanması için yeterli olma, kokunun etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sınır muhafızlarının, Batum'a yakın demiryolu istasyonlarında çalışan postaların ve sahil kesiminde çalışanların neredeyse tamamı sıtmadan hasta olmaktadır.⁹⁴⁶ Şehirdeki mezarlığın şehir dışına taşınması, bataklıkların kurutulması ve şehirde pirinç yetiştirilmesinin yasaklanması yoluyla hastalıkların önlenmesi planlanmaktaydı. Batum'daki koşullarının iyileşmesi yerel halk, askeri birlikler ve serbest liman olması nedeniyle Rus ve yabancı tüccarlar açısından yararlı olacağı öngörülmekteydi. Askerî Vali Komarov'un emriyle 1879'da bataklıkların oluşumuna neden olduğu gerekçesiyle pirinç tarımının Batum şehrinden en az yedi verst uzakta yapılmasına karar verildi. Komarov'un emrine rağmen Mahincauri, Orta Batum, Agar gibi yerlerde ekim devam etmekteydi. Batum Okrugu yöneticisi Knez Gurieli'nin raporuna göre bu durumun en önemli sebebi, bölge halkının ekmek yapımı için başka bir ürün ekimine henüz hazır olmamasıydı. Bu nedenle bu süre 1880'e kadar ertelendi. Tamamına yakını bataklıkla kaplı olan Batum ve Kahaber Vadisi'nin acilen kurutulmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Gün geçtikçe şehirdeki gelişen sanayi tesislerinde çalışan işçiler de çok sık sıtmaya yakalanmaktaydı. Bu nedenle Kafkas Naibi Knez Mihail Nikolayeviç, 1879'un sonunda, Batum çevresindeki bataklıkların kurutulmasına dair bir proje yapılması için General Jilinskiy'e emir verdi. Çalışmalara göre bataklıkların ana sebebi denize çıkış yolu bulamayan birikmiş yağmur sularıydı.⁹⁴⁷

⁹⁴⁵ Murat Kasap, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018, s. 22.

⁹⁴⁶ İ.A. Veru, **Batum i Yego Okrestnosti v Opisanii: Putevoditel po Batumu: Spravoçniy otdel. Adresa i obyavleniya.**, I. Otdel, Batum, M. Nikoladze, 1910, s. 24-29.

⁹⁴⁷ V.I. Jiliskiy, "Mediko-Topografiçeski Oçerk Batuma", **Sbornik Svidini o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Perviy, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda", Kutais Gubernskaya Tipo-Litografiya 1885, s. 86-88; Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo Hazayinstva", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 535-540.

Hesaplamaya göre 500 desyatinlik bir alan kaplayan bataklıkların sınırları, güneyden Kahaber Tepeleri, kuzeyden şehir ve deniz kenarı, doğudan Bartshan Nehri ve batıdan Mecinasu idi. General Jilinskiy tarafından 1882 ve 1884 yılları arasında Batum ve çevresindeki bataklık ve çukur alanlardaki suların tahliyesi için kanal açıldı. Bu kanallar nedeniyle Batum koyununun tıkanmasını önlemeye ve suyun Bartshan Nehri üzerinden denize atılmasına yönelik çalışmalar yapıldı. 8.000 rubleye mal olan çalışmalar sonucu, kurutulan bataklık alanlar sebze, meyve tarımının yapıldığı bahçeler haline geldi. Fakat diğer bölgelerde süren çalışmalar, 1894'ten itibaren durakladı ve 15 yıl boyunca, sadece mevcut kanalların bakımı için az miktarda tahsis edildi. 1895'te Şehir yönetici Asatiani'nin şehrin etrafından güney ve batı yönüne doğru bataklıkların kurutulması konusunu gündeme getirmesi üzerine, 1897'de Kutais Askerî Valisi Şalikov'un emriyle Batum ve çevresindeki bataklıkların kurutulması için proje hazırlandı. Şehir, özel mülk ve hazine arazileri için 153.567 ruble 82 kopek ve askeri bölgeler için 176.000 ruble olmak üzere toplam 329.567 ruble 82 kopek maliyete ulaşan projeye, 1900 yılında başlandı. Bu amaçla 1883'te yapılmış olan kanalların genişletilmesi ve derinleştirilmesi; petrol fabrikalarının yakınındaki Pavlovskiy ve Jilinskiy adlı kanalların arasına Andreyevskiy kanalının, Pavlovskiy kanalının sağ tarafında İvanovskiy kanallarının yapılması; şehrin batı sınırı ve Nurigeli Gölü arasındaki alçak alanın doldurulması; Jilinskiy kanalına köprü yapılması; şehrin kurutulan kısmı ile Pavloskiy kanalı arasına 10 adet beton boru bağı kurulması; Mecinasu ve Artvin yolu arasındaki Jilinskiy kanalının yamaçlarının beton kaplanması 146.499 ruble 70 kopeke mal oldu.⁹⁴⁸ Kurutulan bu alanla birlikte 1883-1892 yılları arasında sıtmadan etkilenenlerin sayısı, önceki yıllara göre yüzde otuz azaldı.⁹⁴⁹

---

⁹⁴⁸ V.I. Jilinskiy, "Mediko-Topografiçeski Oçerk Batuma", **Sbornik Svidini o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Perviy, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda", Kutais Gubernskaya Tipo-Litografiya 1885,s. 86-88; Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo Hazayinstva", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 535-540.

⁹⁴⁹ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 537.

Resim-5: Bataklıkların Kurutulması İçin Açılmış Olan Jilinskiy Kanalı

Kaynak: Acara Devlet Sanat Müzesi

İngiliz konsolosluk raporuna göre bataklıkların kurutulması için 1882 yılında hazırlanan proje şehrin gelişimi için bir fırsat olarak görülmüş, bazı bataklık yerler geleceğin petrol endüstrisi için depo ve rafine yapılması amacıyla tüccarlar tarafından satın alınmıştı.⁹⁵⁰ Bu gelişmelere karşın 1887 yılında şehri ziyaret eden Oliver Wardrop'a göre şehir çevresindeki bataklıkların yavaş yavaş kurutulmasına rağmen hâlâ sıtmanın görüldüğü Batum, Avrupalılar için içme suyu çok kötü olan tehlikeli bir yer olma durumunu devam ettirmekteydi.⁹⁵¹

Bataklık kurutma çalışmaları Batum çevresinden kuzeye doğru uzanan alanlarda da sürdürülmekteydi. Kafkasya'nın birçok şehrinde pedagog olarak çalışmış A. Stoyanov, 1880'li yılların başında Batum'dan Kobuleti'ye doğru olan kıyı kesiminde yapılan çalışmalardan söz etmektedir. Stoyanov'a göre Batum'un artan nüfusu nedeniyle ortaya çıkan arazi ihtiyacı, bataklıklar kurutulmuş karşılanmaktaydı. Bu amaçla kıyı kesiminde Çakvi Köprüsü'nden Tsihisdziri Tepeleri'ne kadar olan alan temizlenerek kanallar yapılmış ve meyve ağaçları dikilmişti.⁹⁵² Bataklıkların kurutulmasında ve kanal açılmasında bizzat görev alan Stoyanov, hem zor hem de maliyetli olan bataklık kurutma çalışmalarında görev alan farklı milletlerden işçiler bulunmasına rağmen özellikle Trabzon'dan gelen Türk

⁹⁵⁰ *Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)*, s. 92-95.

⁹⁵¹ Wardrop, *The Kingdom of Georgia: Notes...*, s. 1-3.

⁹⁵² *Vestnik Yevropi: Jurnal İstori-Politiki-Literaturı*, Sto-Tridtsat-Divyaty Tom, Dvadsat-Çetvertiy God, Tom V, Sankt Peterburg 1889, s. 700-702.

işçilerden “*Burada, sonbaharda Trabzon tarafından bize çalışmaya gelip, ilkbaharda ayrılan Türk işçilerin dayanıklılığı ve dürüstlüğüne tecrübeyle kanaat getirdim*” sözleriyle övgüyle bahseder. Her türlü bataklıkta ve kanalda çalışan Türk işçilerde de hastalanma vakalarına rastlandığını “*Bunların çoğu sıtmadan şiddetli hasta oldu ve tamamen çalışamayacak hale geldiler. Bazılarını memleketlerine göndermek zorunda kaldım*” ifadeleriyle belirtir. Bu işlerde çalışan Türk işçilere, günlük 60-80 kopek veya götürü usulü metre küp başına ücretlendirmeye karşılık 1 ruble 80 kopek-2 ruble 50 kopek ödenmekteydi. Stoyanov, beş yıllık çalışma süresince, Türk işçilerle hiçbir sorun yaşamadığını, Guryalıların ve Megreyalıların ise daha az işe daha fazla ücret talep ettiğini belirtir. Türk işçilerin becerikliliğinden övgüyle bahseden Stoyanov; neredeyse her Türk işçinin ne yapması gerektiği anlatıldığı sürece bu işlerin altından kalkabileceğini ifade eder. Fakat Guryalıların ve Megreyalıların ise sadece ilkel usullerle çift sürmeyi ve mısır ekmeyi bildiklerini ifade eder.⁹⁵³

2) Temizlik ve Sağlık Hizmetleri

Rusya’da reform döneminde Avrupa’dan örnek alınarak tıp uzmanlarınca Halk Sağlığını Koruma Cemiyeti (*The Society for the Protection of Public Health*) kurulmuştur. Şehirlerde temizlik ve hijyeni sağlamak cemiyetin faaliyet alanlarındandı. Kirli göl ve nehirlerden temin edilen içme suyu, kışın yollardaki kirli su birikintileri, meydanlarda uzun süre toplanmadan kalan çöpler, kasap ve mezbahaların atıkları Rus şehirlerdeki başlıca şikâyet konularını oluşturmaktaydı.⁹⁵⁴ 1878’e kadar sağlık koşullarının oldukça kötü olduğundan bahsedilen Batum’da, bataklıklardan birçok hastalık yayılmakta ve pirinç tarlalarındaki durgun suda çoğalan sivrisineklerden insanlara bulaşan⁹⁵⁵ sıtma salgınları nedeniyle binlerce insan ölmekteydi.⁹⁵⁶ Bu salgınlara Batum’daki askerî taburda da çok sık rastlanmaktaydı. Taburdaki sağlık ve yaşam şartları oldukça iyi olmasına rağmen yaz

⁹⁵³ Vestnik Yevropi: Jurnal İstori-Politiki..., s. 705-706.

⁹⁵⁴ Daniel R. Brower, *The Russian City Between Tradition and Modernity 1850-1900*, Berkeley, University of California Press, 1990, s.128-129.

⁹⁵⁵ Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata*, s. 194

⁹⁵⁶ Ven. Pavloviç-Novelli, *Starıy Batumi*, Batumi, Gasizdat Acari, 1936, s. 26.

ve kış aylarında hastalık vakaları sıklıkla meydana gelmekteydi.⁹⁵⁷ 1879 yılında taburdaki 682 asker arasında meydana gelen 5.199 hastalık vakası meydana gelmiş ve bu vakalar 57 askerin ölümüyle sonuçlanmıştı.⁹⁵⁸ 1881 yılında bölgeye yerleştirilen 4.335 askerden 3.552'si ve Batum yakınındaki barakalara yerleştirilen 170 askerden 165'i hasta olmuştu.⁹⁵⁹ Bu vakalardan görüldüğü üzere salgın hastalıklar Rusya'nın bölgedeki askerî varlığının önündeki en önemli zorluklardandı.

Şehirdeki sağlık ve altyapı şartlarının iyileşmesinin etkisiyle hastalık sonucu ölüm oranı da azalmaktaydı. 1882'de askerler arasında görülen 4.099 hastalıktan 2.233'ü sıtma nöbetiydi ve bunların 33'ü ölümle sonuçlanmıştı. Hastalıkların askerler arasında yaygın görülmesinin bir sebebi de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında, birliklerin daha kuzeyde bulunan Sohum ve İngur'daki bataklık bölgelerde kalmalarıydı. Bu nedenle savaştan sonra askerler arasında hastalıklara çok sık rastlanmaktaydı.⁹⁶⁰ Doktor T.P. Triantafillidis, Rus askerlerinin bölge şartlarına uyumu ve sıtma vakaları konusunda uzun yıllardır gözleme dayalı araştırmalarda bulunmuştur. Triantafillidis'in incelediği askerlerden I. V. adlı subay, 1880 yılında Batum'a gelinceye kadar hiçbir sağlık sorunu bulunmamasına rağmen şehre gelir gelmez sıtma kaynaklı astıma yakalanmış, iki yıl boyunca da aralıklarla hastalığı tekrarlanmıştı. Yakından takip edilen hastanın şikâyetleri Batum'dan ayrılır ayrılmaz azalmakta, Batum'a dönünce yeniden ortaya çıkmaktaydı. Bu tür vakalarda hastaların şikâyetleri genellikle Tiflis, Berlin ya da Rusya'nın diğer bölgelerine gönderildiklerinde kaybolmakta Batum'a dönünce yeniden ortaya çıkmaktaydı.⁹⁶¹

Yapılan araştırmalara göre sıtma genel olarak, en fazla yaz aylarında pirinç tarlalarının olduğu Çürüksu, Dağva Köyü, Bobokvati ve Graf'ta görülmekle birlikte, hastalığa Makrial, Gönye, Thirnal, Maho ve Simonet köyleri, denize yakın bölgeler ve Çoruh Nehri ağzında da sıklıkla rastlanmaktaydı. Sıtmadan 1881'de okrugda 35

---

⁹⁵⁷ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No:192, (1 Eylül 1881), s. 1-2.

⁹⁵⁸ V.I. Jiliskiy, "Mediko-Topografiçeskii Oçerk Batuma", **Sbornik Svidini o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Perviy, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda", Kutais, Gubernskaya Tipo-Litografiya, 1885, s. 88-96.

⁹⁵⁹ **Adjara and the Russian Empire, (1878–1917), British Archives on the Caucasus: Georgia**, Ed. H. Greenhalgh, Robert L. Jarman, London, Archival Publications, 2003, s. 92-95.

⁹⁶⁰ Jiliskiy, "Mediko-Topografiçeskii Oçerk Batuma...", s. 88-96.

⁹⁶¹ T.P. Triantafillidis, **Maskirovannaya Malariya na Kavkaze: Malarinaya Astma**, Odessa, Tip. İsakoviça, 1894, s. 4-10.

erkek, 15 kadın ve 40 çocuk ölmüştü. Batum Kazası'nda sıtmadan 20 erkek, 10 kadın ve 35 çocuk ölmüştü. Sıtmanın dışında ölüme yol açan hastalıklar da vardı. 1882'de Kintrişi Kazası'nda, çiçek hastalığından 5 erkek, 2 kadın ve 5 çocuk ölümü yaşanmıştı. Tifo salgını ise Rum göçmenler arasında 42 erkek, 36 kadın ve 54 çocuğun ölümüne neden olmuştu. Batum Kazası'nda sıtmadan 20 erkek, 10 kadın ve 35 çocuk ölmüştü. Gönnye Kazası'nda ortaya çıkan difteriden ise 70 çocuk ölmüştü.⁹⁶² Batum Oblastı genelinde yoğun olarak görülen salgın hastalıklar nedeniyle yerel gazetelerde hastalıkların türleri ve görüldükleri yerler hakkında halk düzenli olarak bilgilendirilmekteydi.⁹⁶³

Bölgede görülen hastalıklardan biri de guatrı. Dimitri Bakradaze'ye göre Aşağı Acara'dan Yukarı Acara'ya kadar olan bölgede guatr oldukça yaygın görülmekte, Şavşat bölgesinde ve diğer kazalarda hastalığa rastlanmamaktaydı. Hastalık Acara'da özellikle Hulo, Çonçhalo ve Merisi vadilerinde görülmekteydi. Sudaki iyot eksikliğinden kaynaklanan hastalık, bazı erkeklerde tamamen küre biçiminde, bazen de iri bir şekilde ortaya çıkmaktaydı.⁹⁶⁴

Batum'daki mezarlıklar da salgın hastalıkların kaynağı olarak görülmekteydi. 1877 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Batum merkezde “*bir islam kabristanı*” bulunduğu görülmektedir.⁹⁶⁵ Rusça kaynağa göre de Batum'da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tifo ve malaryadan ölen 30.000 askerin gömülü olduğu ve şehirde insanların yaşam alanlarının yakınında bulunan büyük mezarlık, şehirdeki hastalıkların önlenmesi için şehir dışına taşınmalıydı.⁹⁶⁶ 1878'de şehri ziyaret eden Frenkel ise “*Bu kadar pislikten sonra dört büyük mezarlığın Batum'a yetmemesine şaşırılmamalı...*” yorumuyla şehirde dört mezarlığın bulunduğunu belirtir.⁹⁶⁷ Henüz 1879'da Batum şehir yöneticisi şehrin gelişmesi ve refahı için şehir dışında Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler için üç mezarlık projesi hazırlamıştı. Bu proje, o

⁹⁶² **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 320-328.

⁹⁶³ “Otdel Mestniy”, **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 7, (25 Oktyabr 1912), s. 2.

⁹⁶⁴ **İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo**, Tom VI, No 2, 1880, s. 155-156.

⁹⁶⁵ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, s. 205.

⁹⁶⁶ **Mihailovskii Krepostnoy Pehotniy Batalion na Kavkaze 1819-1906**, Yubileyniy vıpusk, Sostavil T.T. Stefanov, Batum, Tip. Poruçika Mihailovskago krepostnago pehotnogo bataliona, 1906, s. 400-402.

⁹⁶⁷ Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 55-56

dönemde karşılık bulamasa da 1881 yılında tekrardan gündeme geldi. Batum Askerî Valisi'nin teklifi üzerine Batum Şehri Liman Yöneticisi D.J. Juruli'den Arazi Komisyonu Başkanı'nın talebiyle şehir mimarı, şehir temsilcileri, Müslüman, Ortodoks, Katolik, Ermeni-Gregoryen, Protestan, Yahudi din adamlarının katıldığı bir toplantı gerçekleşti. Komisyon tarafından şehrin yeni mezarlık yeri olarak Soğuksu bölgesi belirlendi.⁹⁶⁸

Hastalıklara karşı şehrin temizliğinin sağlanması, şehir idaresinin en önemli öncelikleri arasında gelmekteydi. Bu amaçla polis yönetimi tarafından 1884-1886 yılları arasında, biri şehir yönetimi binası yanı, biri Nuriye Meydanı, diğeri de Artvin Meydanı'nda olmak üzere üç adet umumi tuvalet inşa edildi. Evlerin ve ticari işletmelerin fosseptikleri, çimentolamayla atıkları dışarıya geçirmeyecek şekilde yeniden yapıldı. Şehirdeki Türk Mezarlığı tifo salgınına karşı dezenfekte edildi. Atık ve çöplerin şehir dışına taşınması amacıyla atlı çöp arabaları tahsis edildi.⁹⁶⁹ Şehirde toplanan çöpler, nehir tarafında depolanmakta ya da denize atılmaktaydı. Fakat bu geçici çözüm, fırtınalı havalarda çöplerin kıyıya vurmasıyla sonuçlanmaktaydı. Şehir duması tarafından alınan karar gereği, şehir ayda 24 kere temizlenip süpürülmekteydi. 24 bin rubleye mal olan bu hizmetin 20 bin rublesi, şehirdeki ev sahipleri tarafından karşılanmaktaydı.⁹⁷⁰ Ayrıca dönem dönem bulaşıcı hastalıkların önlenmesine yönelik Batum şehrinde at, küçükbaş hayvan ve köpekler üzerinde sağlık taraması yapılmakta, hastalıklara karşı sokak köpekleri itlaf edilmekteydi.⁹⁷¹

Batum'daki yerel şartların yol açtığı hastalıklar dışında bölgeye dışarıya gelen hastalıklara rastlanılmaktaydı. Batum'a uğrayan gemi sayısının artışıyla Osmanlı kıyılarına uğrayan gemi sayısında da artışlar yaşanmış, bu da imkânların artışı Kafkasya'da görülen salgın hastalıkların Osmanlı topraklarına kolaylıkla ulaşabilmesini sağlamıştır. Bu nedenle Osmanlı idaresi karantina önlemlerini artırmak zorunda kalmıştı. 1893 yılında Osmanlı idaresi Kafkasya'daki kolera salgını nedeniyle Batum'a haftalık seferler yapan Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası, Mesajeri Maritim, Paquet Kumpanyası, Lloyd ve Pan-Hellenik Şirketi gibi farklı şirketlere Anadolu kıyılarında, Batum tarafından dönüşlerinde sıkı karantina

⁹⁶⁸ Jiliskiy, "Mediko-Topografiçeskii Oçerk Batuma...", s. 78.

⁹⁶⁹ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 540-544.

⁹⁷⁰ Jiliskiy, "Mediko-Topografiçeskii Oçerk Batuma...", s. 78.

⁹⁷¹ "Otdel Mestniy", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 5, (11 Ekim 1912), s. 2.

önlemleri almaya başladı. Yolculuklarda vakit kaybettiren bu karantina uygulaması nedeniyle, şirketlerin seferlerinde İstanbul'u son durak yapmaları ve gemilerin İstanbul'a uğradıktan sonra Karadeniz'e devam etmeden Akdeniz'e geri dönmelerine yönelik bir eğilim ortaya çıktı.⁹⁷² Muhtemelen Rus idaresi tarafından da uygulanmaya konulan bu tür kısıtlamalar ve kolera salgınlarına karşı alınan sert önlemler; Konsolos Stevens'a göre yerel halkta Rus idaresine karşı tepki oluşmasına neden olmuştu.⁹⁷³

Bölgenin gelişmesi ve geçiş güzergâhı haline gelmesi farklı bölgelerden gelen işçiler, hacılar ve göçmenler aracılığıyla salgın hastalıkların bölgeye ulaşmasını kolaylaştırmaktaydı. 1912 yılında İçişleri Bakanlığının Sağlık Birimi tarafından yapılan çalışmalar neticesinde, Karadeniz'in Kafkasya kıyılarında görülen tifonun kaynağının kuzeyden güneye gelen işçiler olduğu tesbit edilmişti. Buna göre soğuk havaların başlamasıyla birlikte Azak Denizi limanlarında çalışan mevsimlik işçiler toplu olarak Novorossisk'ten güneye, Poti ve Batum'a doğru toplu olarak göç etmekteydiler. Küçük gruplar halinde kıyı kesiminde yavaş yavaş ilerlemekte ve iş bulabildikleri yerlerde gündelik işlerde birkaç gün çalışmakta, diğer durumlarda ise işsizlik, açlık ve sarhoşluk nedeniyle yollarda sorunlara neden olmaktaydılar. Yerel halkın *baklan* (karabatak) olarak adlandırdığı bu işçiler, barınma için kullandıkları kahvehanelerde birbirlerine parazit bulaştırmakta ve bu mekânlar, tifonun yayılma merkezleri haline gelmekteydi. Hastalığın önlenmesi ve işçilerin dolaşımının düzenli hale getirilmesi amacıyla Tuaps, Lazarevka, Soçi, Adler ve Sohum'da işçiler için geceleyebilecekleri ve temizlik ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri banyolu odalar yapıldı.⁹⁷⁴

Rusya'da XIX. ve XX. yüzyıl başlarında yıllık ortalama sekiz ile on iki bin arasında Müslüman hacca gitmekteydi. Hacıların yolculuk güzergâhları dönemsel olarak ulaşım şartlarının gelişmesinden etkilenmekteydi. Önceleri İran, Afganistan ve Hindistan'daki kervan yolları üzerinden gerçekleştirilen ziyaretler, Doğu bölgelerine demiryolu inşa edilmesiyle birlikte Krasnovodsk*, Bakü ve Batum

⁹⁷² Foreign Office. 1894. Annual Series, No. 1371. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1893 on the Trade of Batoum, London 1894, s. 4.

⁹⁷³ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (22 Mart 1905).

⁹⁷⁴ "Borba s Tifom na Kavkaze", Batum Oblastınyaya Vedomosti, No: 68, (19 Ekim 1913), s. 3.

* Günümüzde Türkmenistan'ın Türkmenbaşı şehri.

hattına; ardından 1905'te Taşkent demiryolunun açılmasıyla Türkistan, İdil boyu, Orenburg, Samara, Odessa hattına kaymıştır.⁹⁷⁵ İstanbul'a uğrayarak hacca giden Rus hacılar, seyahatlerini genel olarak Moskova, Sivastopol, Odessa ve Batum üzerinden yapmaktaydılar. Kafkas Müslümanları tarafından tercih edilen Batum hattından hareket eden hacı adayları, iyi havalarda yedi-sekiz, kötü havalarda 10-12 günde İstanbul'a varabilmekteydi.⁹⁷⁶ Rus hacıların limanlarda beklerken sağlık, gıda ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaları için ihtiyaç duydukları Odessa ve Feodosia'da hacihaneler kurulması planlanmasına rağmen bu planın dışında bırakılan Batum ve Sivastopol'de sadece sağlık hizmetleri artırılmış ve salgınlara karşı önlem alınmıştır.⁹⁷⁷

Özellikle 1905 yılına gelindiğinde Sivastopol'den hac ziyaretine gidenlerin sayısında artış yaşandı. Bu gelişmenin önünü İmparator Aleksandr Mihailoviç'in onayıyla, İçişleri Bakanlığının Sağlık Birimi ve demiryolu temsilcileriyle görüşmesi açmıştı. 1905 yılında, Aralık ayının 5-15 ve 25'inden geç olmamak üzere *Kornilov*, *Tsaritsa* ve *Odessa* adlı üç vapur hacıları taşımak için görevlendirilmiş; Batum'da *Yunonu* adlı vapurun hacılar için tahsis edilmesi planlanmıştı. Bu amaçla Sivastopol'de bulunan vapur kumpanyası temsilcisi A.I. Milinariç, hacıların bulunduğu bölgelerde vapur seferlerinin tarihleri hakkında bilgilendirmede bulunmuş, beş bin hacının adresine Hicaz'a olan seferler hakkında bilgilendirme yapılmış ve seferler basılı ilanlarla da duyurulmuştu. Gemilerde yolculuk süresince hacılara soğuk ve sıcak su ücretsiz olarak verilmekteydi. Ayrıca, dinî mekânları ziyaret esnasında kalacakları yerlere ücret ödemek istemeyen hacılar geceyi gemide geçirebilmekteydiler.⁹⁷⁸ 1911 yılı itibariyle tahmini hesaplara göre Kafkasya demiryoluyla Mekke ve Medine'ye toplam 184.320 hacı gitmiş ve bunlardan 177.498'i aynı yolla geriye dönmüştü.⁹⁷⁹ Karadeniz'deki Rus ticaret vapurlarıyla 1912 yılı boyunca ise 11.000 hacı taşınmıştı.⁹⁸⁰

⁹⁷⁵ Alfina Sibgatuulina, **Kontaktı Turok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperii na Rubeje XIX-XX. vv.**, Moskova, İV RAN, 2010, s. 19.

⁹⁷⁶ Sibgatuulina, **Kontaktı Turok-Musulman Rossiyskoy...**, s. 24-25.

⁹⁷⁷ Sibgatuulina, **Kontaktı Turok-Musulman Rossiyskoy...**, s. s. 48, 53.

⁹⁷⁸ Nikolay Adamoviç Rjevuskiy, **Doklad Çlena Pravleniya Russkago Obşestva Parohodstva i Torgovli K.A. Rjevuskago o Poyezdke v Çernoje i Azovskoe Morya i Odessu, dlya Oznakomleniya s Deyatelnostyu Obşestva**, Sankt Peterburg, Tip. E. Arngolda, 1905, s. 82-84.

⁹⁷⁹ "Müslüman Hacıları", **Batum Eyalet Ceridesi**, No: 5, (2 Şubat 1913), s. 1.

⁹⁸⁰ "Hac Meselesinin Hal-i İntizama Vazı", **Batum Eyalet Ceridesi**, No: 27, (18 Mayıs 1913), s. 1.

Kafkasya Naipliği tarafından bölgede meydana gelebilecek salgınlara karşı önceden bilgilendirme çalışmaları yapılmaktaydı. Başhekimlik Müfettiş İdaresinden (*Upravleniya Glavnago Vračebnago İnspektora*) alınan bilgiye göre Mısır'da ortaya çıkan kolera nedeniyle Müslüman hacıların geri dönecekleri duyurulmuş, bu amaçla İmparatorun onayıyla 30 Haziran 1912'de alınan karar gereği, imparatorluğun sınırlarına veba ve koleranın sirayet etmemesi için önlemler alınması kararlaştırılmıştı.⁹⁸¹ 31 Ağustos 1912 tarihiyle Batum Oblast Valisi'ne gönderilen telgrafa göre Müslüman hacıların geçiş güzergâhında şiddetini artırmakta olan koleraya karşı, Osmanlı idaresi Tebük'te karantina önlemi almaktaydı. Bu nedenle Rus idaresince de hacılar üzerinden bölgeye gelecek kolera salgınına karşı önlem alınması istenilmekteydi. Müslüman din adamları ve Rus hacılarının hacca gidiş gelişlerinde, Cidde ve Yamba yolunda, Odessa ve Sivastopol'e çalışan Rus vapurlarını kullanmaları önerilmekteydi.⁹⁸²

1910 yılına gelindiğinde Batum ve çevresindeki bataklıkların kurutulması ve sazlıklardan temizlenmesiyle Batum'un çehresi değişmiş, yaşam iyileşmiş ve şehirde hastalık vakaları oldukça azalmıştı.⁹⁸³ Ortadan kalkma aşamasına gelen salgın hastalıklara Batum çevresindeki dağlık alanlarda nadiren rastlansa da, birçok bölgede hastalık tamamen ortadan kalkmıştı. Hastalıkların yaygın olduğu diğer şehirlere kıyasla Batum, Rusya'daki en sağlıklı şehir olarak kabul edilmekteydi. Şehirdeki genel ölüm oranı Rusya'daki genel oranın neredeyse yarısına eşitti.⁹⁸⁴ Bu durumu destekler nitelikte, Etienne Forestier-Peyrat'ın çalışmasına göre Batum, 1917 Devrimi öncesinde, Rusya'daki en temiz ve düzenli şehirlerden biri olarak kabul edilmekteydi. Fakat bu düzen ve temizlik, çevredeki işçi bölgeleri söz konusu olduğunda geçerli değildi.⁹⁸⁵ Şehir merkezinin dışındaki yetersiz sağlık hizmetlerine, General Dr. Yakov Kefeli de dikkat çekmiştir. 1916-1919 yılları arasındaki anılarının yer aldığı eserinde, ailesiyle birlikte Batum'un dış taraflarında bir bölgede konakladığını, burada görülen şiddetli sıtma nedeniyle o dönemde altı yaşında olan oğlunun sıtmaya yakalandığını belirtmektedir. Batum'dan sonra Trabzon, Odessa,

⁹⁸¹ "Çast Ofitsalnaya", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 5, (11 Ekim 1912), s. 1.

⁹⁸² "Çast Ofitsalnaya", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 1, (12 Eylül 1912), s. 1.

⁹⁸³ Veru, **Batum i Yego Okrestnosti v Opisanii...**, s. 24-29.

⁹⁸⁴ Veru, **Batum i Yego Okrestnosti v Opisanii...**, s. 36.

⁹⁸⁵ Etienne Forestier-Peyrat, "The Ottoman Occupation of Batumi, 1918: A View From Below", **Caucasus Survey**, Vol 4, No:2, 2016, s. 14.

İstanbul ve Paris gibi şehirlerde yaşamalarına ve hastalığın üzerinden 26 yıl geçmesine rağmen hâlâ oğlunun bu hastalıktan muzdarip olmasından yakınmıştır.⁹⁸⁶ Batum'daki sağlık koşulları I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kötüleşmiş, bölgede hastalıklar ortaya çıkmıştır. Esir alınan Osmanlı askerlerinden ve yetersiz beslenen Batum ve Kars oblastlarındaki halktan dolayı salgın hastalıklar yeniden artış göstermiştir.⁹⁸⁷

3) Su ve Elektrik Hizmetleri

Osmanlı idaresi altında bulunduğu dönemde, Batum bölgesi sahip olduğu iklim koşulları nedeniyle bol yağış almasına rağmen halk, temiz içme suyu ihtiyacını bir saatlik mesafede bulunan kaynaklardan sağlamaktaydı. Bu ihtiyacı gidermek için 1860 yılında Osmanlı idaresince bir buçuk saat mesafede bulunan Soğuksu (Kahaber) adı verilen mevkiden bölgeye temiz içme suyu sağlanmıştır.⁹⁸⁸ Batum'dan Ahıska'ya nakledilen eşyalar için kervanbaşının kiracılardan aldığı ücretin yaklaşık % 40'ının bu suyolları için kullanılması kararlaştırılmıştır.⁹⁸⁹ Batum'da askerî birimler ve Aziziye Camii'nin su ihtiyacı da Soğuksu'dan getirilen bu sudan karşılanmıştır.⁹⁹⁰

Osmanlı döneminde yapılan çalışmalara rağmen 1875 yılında bölgeyi ziyaret eden Kazbegi, Batum'u taze içme suyu bulunmayan bir bölge olarak tasvir etmektedir.⁹⁹¹ Birkaç yıl sonra, bölgenin Rus yönetimine girmesinin ardından şehirdeki 800 hane hâlâ Osmanlı döneminde yapılmış olan su sistemini kullanmakta ve şehrin temiz suya olan ihtiyacı devam etmekteydi. Şehre içme suyu, Kahaber Tepeleri'nden başlayıp denizden yarım mil uzaktan geçirilen kil borularla taşınmakta; özellikle bölgede yaygın olan bataklıklardan salınan zehirli gaz, eskimiş kil borularda suyla temas ederek insan sağlığına zararlı hale gelmekteydi. Birçok noktada kırılmış ve zarar görmüş su borularına dolan bitkiler ve diğer maddeler

⁹⁸⁶ General Yakov Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, Çev. Erdoğan Altınkaynak, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 89.

⁹⁸⁷ **RGIA**, Fond 1276, op. 11, delo 1040, list 17.

⁹⁸⁸ **BOA**, MVL, 601/65, (26 Ağustos 1860).

⁹⁸⁹ **BOA**, A.MKT.NZD, 425/55, (17 Haziran 1862).

⁹⁹⁰ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s. 190.

⁹⁹¹ Bacelidze, **Osnovnie Voprosi Ekonomiki Acari...**, s. 28-29.

suları kirletmekteydi. Şehrin eskimiş su şebekesi, sağlığa zarar verdiği gibi kapasitesiyle de şehre yeterli miktarda su sağlayamıyordu.⁹⁹²

Rusya’da yerleşim yerlerine temiz su sağlama, ileriye dönük çok büyük sağlık harcamalarının önüne geçilebilmesi için atılması gerekli en önemli adımlardan biri olarak görülmekteydi. Altyapı hizmetlerinin olmadığı yerlerde sağlık harcamaları ve ölüm oranları daha yüksekti. Örneğin; suların filtrelenererek verildiği Moskova ve Petersburg gibi şehirlerde ölüm oranları düşüktü.⁹⁹³ Bu tecrübelerden hareketle Batum’a yeterli su sağlamak için 1881 yılında, bir milden daha uzaktaki bir dağ kaynağından, demir döküm borularla şehre içme suyu getirme projesi hazırlandı. Projeye göre kaynağın şehre göre daha yüksekte olması nedeniyle su, basınçlı bir şekilde şehre ulaşacaktı. Projede kullanılması için İngiltere’den getirilen demir döküm su boruları, 1883 yılında suyun kaynağı olan Rakhber Tepeleri’nden limana doğru döşendi. Boru hattında su, kendi basıncıyla 70 fit yükseklikten 20 fit deniz yüksekliğine inmekteydi. Yeni sistemin günlük 67.000 galon su sağlaması planlanıyordu.⁹⁹⁴ Bu sistemin geçici bir çözüm olduğu kısa sürede ortaya çıkmış olacak ki *Kavkaz Gazetesi*’nin 1884 yılı haberine göre şehirdeki kaliteli ve temiz içme suyu artan nüfusa yetmemekteydi.⁹⁹⁵ Batum’daki gözlemlerinde N.N. Şpeşnev de şehirde su şebekesinin olmasına rağmen evlerde su tesisatının olmadığını, bu şebekeden sağlanan suyun şehirdeki iki çeşmeden aktığını ve bunların içmeye pek uygun olmadığını belirtir.⁹⁹⁶

Osmanlı döneminde döşenen su borularının yetersiz görülmesine rağmen 1885 yılında hâlâ kullanımda olduğu görülmektedir. Fakat Batum’da yeni inşa edilen bölgelere, limanın genişletilmesine, demiryolu ile şehrin yeni bölgelere bağlanmasına, bataklıkların ıslahına ve şehrin gelişmesine paralel olarak şehirdeki sivil ve askerî nüfusun daha da artacağı hesap edilmekteydi.⁹⁹⁷ Halk, 1885’teki mevcut boru hattıyla günlük 25.000 kova su almaktaydı. Bütün şehrin su ihtiyacını

---

⁹⁹² Frenkel, **Oçerki Çürük-Su i Batuma**, s. 101-107; Jiliskiy, “Mediko-Topografiçeskii Oçerk Batuma...”, s. 76-77.

⁹⁹³ Brower, **The Russian City Between Tradition and Modernity...**, s. 135.

⁹⁹⁴ **Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)**, s. 103, 110.

⁹⁹⁵ A.Ş. “Korrespondentsiy ‘Kavkaza’ ”, **Kavkaz**, No: 190, (24 Ağustos 1884), s. 2.

⁹⁹⁶ N.N. Şpeşnev, **Batum (Putevey Oçerk), İstoriçeskii Oçerk**, No 11, 1889, s. 385-356.

⁹⁹⁷ Meshi, “Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...”, s. 617-619.

karşılacak miktarı ise 200.000 kova idi.⁹⁹⁸ Zamanla şehrin artan nüfusu da hesaba katıldığında çok daha fazla kapasiteli bir boru hattına ihtiyaç duyulmaktaydı. 1882’de Batum’un nüfusu 8.671 iken, dört yıl sonra 14.803’e, 1890’da 18.123’, 1897’de ise 28.512’ye ulaşarak oldukça hızlı bir artış göstermiş; şehre sağlanan su, sürekli artan nüfusla birlikte tamamen yetersiz hale gelmişti.⁹⁹⁹ Batum’un nüfusu şehrin kenar mahalleleri olan Bartshan ve Holodna Sloboda ile 1897’de 31.512 kişiye ulaşmıştı. Boru hattı tamamlandığında nüfusun 35.000’den aşağı olmayacağı tahmin edilmekteydi.¹⁰⁰⁰ Batum şehir yönetiminin şehre temiz su sağlama sorununun sadece Batum ile alakalı olmadığı, Rusya genelinde bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Brower’in çalışmasına göre 1890’ların başında, Rusya’da sadece 60 şehrin su şebekesi içilebilir su sağlayabilmekteydi.¹⁰⁰¹

Batum Şehir Meclisi, 1889’da şehrin içme suyu ihtiyacını karşılamak amacıyla Leça Nehri’nden su getirmek için bir proje yarışması düzenledi.¹⁰⁰² İlerleyen yıllarda, Ocak 1899’da Şehir Meclisi ile Mühendis Mihailova arasında Korolistshali Nehri’nin suyunun kullanılması gerekliliği konusunda anlaşma yapılması üzerine, vali tarafından projeye 70.000 ruble ayrılması onaylandı. Günlük 600.000 kova su sağlayabilecek boru hattı yapımında sanayiciler de yer aldı.¹⁰⁰³

Şehre su sağlama amacıyla hazırlanan projede, ileriye dönük şehir nüfusu da göz önünde bulundurulmaktaydı. Buna göre 1903 yılında hizmete girmesi planlanan şebekenin, on yıl sonra, 1913’te nüfusu 97.500 olacağı öngörülen şehrin ihtiyaçlarını da karşılayabilmesi planlanmaktaydı. Proje tamamlandığında, Batum halkına Rusya’nın gelişmiş şehirleri olan Petersburg, Odessa gibi şehirlerde kişi başına düşen miktardan daha fazla su sağlanabilecekti. Şehrin yanında, liman ve fabrikalar için de ihtiyaç duyulan su, mümkün olduğu kadar ucuz fiyatla sağlanmalıydı. Batum, hali hazırda gelişmiş bir yer olsa da, ileride daha da gelişmiş bir yer haline geleceği öngörüsü, projenin önemini artırmaktaydı. Suyun sanayi tesislerinde kullanımının dışında, şehrin sokaklarının temizliğinde ve kurak dönemlerde sulama amaçlı

⁹⁹⁸ Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava...*, s.190.

⁹⁹⁹ *Proekt Batumskogo Gorodskogo Vodaprovoda na 600.000 Veder v Sutki*, Sostavlen Gornım İnjenorom A.D. Mihailovım, Kutais, (y.y.), 1900, s. 4-5.

¹⁰⁰⁰ *Proekt Batumskogo Gorodskogo Vodaprovoda...*, s. 59.

¹⁰⁰¹ Brower, *The Russian City Between Tradition and Modernity...*, s. 135.

¹⁰⁰² *Proekt Batumskogo Gorodskogo Vodaprovoda...*, s. 3-5.

¹⁰⁰³ Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava...*, s. 190.

kullanımı da planlanmaktaydı. Refah seviyesindeki artışla Batum'da evlere de su tesisatı döşenmesinin yaygınlık kazanacağı düşünülmekteydi. Bu nedenle hâlihazırda kişi başına düşen günlük 6 kova su abartılı bir miktar olarak görülmesine rağmen şehir için uzun vadede normal bir miktar olacağı kabul edilmekteydi.¹⁰⁰⁴

Şehirdeki su şebekesinin, aynı zamanda şehir için tehlike arz eden petrol bölgelerinde çıkması muhtemel bir yangında da kullanılması planlanmaktaydı. Yangına karşı etkili müdahale için petrol bölgesine iki ayrı su hattı döşendi. Şehirdeki olası yangılara karşı 45-55 sajen aralıklarla yangın muslukları yerleştirilecekti. Petrol Kasabası'nda ise yangına karşı daha etkili bir müdahale amacıyla, ilk yangın muslukları 30 sajen aralıkta döşenirken liman tarafındaki tesislerde bu mesafe 20 sajene indirildi.¹⁰⁰⁵

Su şebekesinde üzerinde durulan en önemli kriterlerden biri de şehre mümkün olduğu kadar ucuz maliyetle su ulaştırılmasıydı. Projedeki maliyetin büyük kısmı su borularına gitmekteydi. Şehirdeki su şebekesinin döşenmesiyle birlikte ikinci adım ise suyun evlere daha ucuz maliyetle ulaştırılmasıydı.¹⁰⁰⁶ Suyun maliyeti dönemin şartları içinde yıl boyunca aylara göre hatta haftanın günlerine göre bile değişmekteydi. Bazı Alman şehirlerinin verilerine göre en fazla maliyet toplam yıllık masrafın % 9,7'siyle haziran ayında gerçekleşmekteydi. Tiflis'te ise aylık en yüksek maliyet ağustos ayında olmaktaydı. Bu durumun sebebi, bu ayda yazlıkçıların gelmesiyle Tiflis nüfusunun artması ve bu dönemde Tiflis'in oldukça sıcak ve kurak olmasıydı. Bu açıdan Batum'un diğer bölgelerle kıyasla üç avantajı vardı. İlk olarak, Batum'da uzun süreli ve şiddetli kuraklık yaşanmamaktaydı. İkincisi, suyun önemli bir miktarı özel yerler için tahsis edilmişti. Gemilerin ikmali ve fabrikaların kullanımı için ayrılan miktar yıl boyunca sabitti. Son olarak ise halkın bir kısmının yazları Batum'dan ayrılması nedeniyle şehir için su sıkıntısının sorun olarak görülmemesi idi.¹⁰⁰⁷

Su şebekesinin yapımında 1907 yılında bir hayli ilerleme kaydedildi, atık su için şehir merkezinde bütün caddelere kanalizasyon sistemi döşendi. Batum'dan 7

¹⁰⁰⁴ Proekt Batumskogo Gorodskogo Vodaprovoda..., s. 4-5.

¹⁰⁰⁵ Proekt Batumskogo Gorodskogo Vodaprovoda..., s. 6, 26.

¹⁰⁰⁶ Proekt Batumskogo Gorodskogo Vodaprovoda..., s. 54-60.

¹⁰⁰⁷ Proekt Batumskogo Gorodskogo Vodaprovoda..., s. 6.

mil uzaklıktaki suyun kaynağındaki rezervuar ve filtreler tamamlandı.¹⁰⁰⁸ Batum Belediyesi tarafından Leça Nehri'nden şehre içme suyu getirilmesi için yapılan çalışmalar 1908 yılında tamamlandı.¹⁰⁰⁹ Dağdan getirilen su, şehre 12 ana boru ile dağıtıldı.¹⁰¹⁰ 800.000 rubleye mal olan sistem, günde 600.000 kova su verebiliyordu. Şehir merkezindeki su sisteminin iyileştirilmesine rağmen merkezin dışında kalan nüfus yine sağlığa zararlı kuyulardan sularını karşılamaya devam etmekteydi.¹⁰¹¹

Şehrin Osmanlı dönemindeki altyapı hizmetleri, Rus idaresi ve Sovyet tarihçiler tarafından eleştirilse de, Osmanlı idaresince 1860'larda yapılan kil su borularının 1908 yılına kadarki süre içinde kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰¹²

Altyapı hizmetleri içinde yer alan şehrin ve limanın aydınlatılması 1900 yılına kadar gazyağıyla yapılmaktaydı. Hesaplamalara göre şehrin gazyağıyla aydınlatılmasının maliyeti 1899'da 11.106 ruble idi ve kullanılan toplam 779 fenerin herbirinin bakımına ve yıllık aydınlatma masrafına yaklaşık 13 ruble harcanmıştı. Bu gider diğer altyapı hizmetlerinde olduğu üzere limandan geçen mallardan alınan, *popudny sbor* adı verilen vergiden karşılanmaktaydı. 1892'de Şehir Yönetimi, Askerî Vali'ye ileride belediye binalarının, limanın ve limana giden yolların elektrikle aydınlatılması teklifinde bulundu. 1897'de Şehir Başkanı L.N. Asatiani'nin Petersburg'taki temasları sonucu, bütün ticari limanların ve liman yollarının aynı şekilde elektrikle aydınlatılması yönünde alınan karar, Vali'ye sunuldu. Projenin 130.000 rubleye kadar olan giderleri şehrin *popudny sbor*'dan karşılanacaktı. Ayrıca elektrik enerjisi liman ve caddelerin dışında, kamu binalarının ve özel binaların aydınlatılmasında da kullanılabilirdi.¹⁰¹³ Bu hizmetlerin yanında 1895'te Batum, Tiflis'ten sonra telefonun kullanıldığı ikinci şehir oldu. Dönemin şartlarına göre büyük bir lüks olan telefonda Batum'da 134 adet bulunmakta ve ödeme yıllık olarak yapılmaktaydı. 1911'de şehir idaresinde, hastanede, polis merkezinde, polis şefinin evinde, hapisanede ve diğer birçok kurumda telefon bulunmaktaydı.

¹⁰⁰⁸ Adjara and the Russian Empire, (1878–1917), s. 550.

¹⁰⁰⁹ Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)..., s. 561; Veru, Batum i Yego Okrestnosti v Opisanii..., s. 15-18.

¹⁰¹⁰ Adjara and the Russian Empire, (1878–1917)..., s. 567.

¹⁰¹¹ Komahidze, Batumi: Planirovka i Zastroyka..., s. 15-17.

¹⁰¹² Margiev, Batum Vo Bremena Osmanskoy İmperii, s.119.

¹⁰¹³ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 629-633.

Şehirdeki telefon hattında beş kadın operatör ve üç danışman hizmet vermekteydi. Batum'dan Tiflis, Kutais, Sohum, Poti ve Özurgeti ile telefonla haberleşilebilmekteydi. 1912 yılı itibariyle şehirde birer postahane ve telgraf istasyonu bulunmaktaydı.¹⁰¹⁴

C) ŞEHİR, MAHALLE VE MEKÂNLAR

1) Şehrin Fiziki Yapısı

a) Artvin

Batum şehri ve limanı, Rusya açısından ana odak noktası olmasına rağmen Artvin de yeraltı kaynakları ve doğasıyla Rusların dikkatini çekmekteydi. Artvin'e yaptığı gezisinde Şavrov, Artvinlilerin "*Rusya'da Artvin gibi başka bir şehir yok*" sözlerini aktarmış, bölgenin iklim ve coğrafyasını gördükten sonra bu konuda yerel halka hak vermiştir.¹⁰¹⁵ Maçavariani ise Artvin'e üç günlük bir dinlenme için gelen Büyük Knez Georgiy Aleksandroviç'in* (1871-1899) bu ziyarette bir okulda konakladığını, Çoruh'tan Artvin'e kadar olan yolun da bu vesileyle yapıldığını belirtmektedir. Büyük Knez'in Artvin'de Skeba'da** kaldığı dönemde bölgenin doğası, suyu ve havasından övgüyle bahsettiği aktarılmaktadır. Artvin, doğal güzelliklerine rağmen sokakları düzgün olmayan, dar yollu, kötü planlanmış, sulama kanallarının sorunlara neden olduğu bir yer olarak tasvir edilmekteydi.¹⁰¹⁶ 1880'de Artvin'i ziyaret eden Petra Yurçenko da Artvin'in havasından övgüyle bahseder. Yurçenko'ya göre kısa süre öncesine kadar şehir merkezinde bulunan mezarlıkta hala 1860'lardan kalma kalıntılar vardı. Şehre oldukça yakın olan mezarlık için daha sonra, şehirden uzak bir bölge tahsis edilmişti. Salgın hastalıkların görülmediği şehirde, Rus idaresinde geçen ilk bir buçuk yılda sadece 200 kişi ölmüştü.¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴ Nana Kvachadze, "Batumi on the Telephone Line", **A Trip to Old Batumi**, Batum, Batumelebi, 2014, s. 50.

¹⁰¹⁵ N.N. Şavrov, "Poyezdka v Artvin", **Estestvoznanie i Geografiya za 1909 g.**, No: 3'ten Ayıbasım, Moskva 1909, s. 3.

* Çar III. Aleksandr ve Maria Fyodorovna'nın üçüncü oğulları.

** İskebe

¹⁰¹⁶ Maçavariani, **Oçerki i Razskazi...**, s. 138, 153.

¹⁰¹⁷ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuru v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No:231, (21 Ekim 1881), s. 1-2.

1877 yılı Trabzon Vilayeti Salnamesi'ne göre Artvin merkez, yedi mahalleden oluşmaktaydı. Bunlar Çarşı Mahallesi, Usta Mahallesi, Haşariza Mahallesi, Korzul Mahallesi, Mamazimda Mahallesi, Rabat ve Haypet Katolik Mahallesi, Ermeni Milleti Mahallesi idi. Sadece gayrimüslimlerin yaşadığı Rabat ve Haypet Katolik Mahallesi'nde 314 Katolik hane, Ermeni Milleti Mahallesi'nde ise 13 Ermeni hane bulunmaktaydı.¹⁰¹⁸ Solmuşkin'e göre Rus idaresindeki Artvin şehri; Korzul, Orta Mahalle, Sasablo, Çarşı Mahalle (Pazar), Kolorta, Haypet, Dere Mahallesi, İskeba ve Kamsakur olmak üzere dokuz mahalleye ayrılmıştı. Çoruh Nehri'nin en aşağısı, Katolik Kilisesi'nin de bulunduğu bölge, Korzul Mahallesi olarak adlandırılmaktaydı. Daha yukarıdaki Orta-Meyle (Orta Mahalle) olarak adlandırılan bölgede, I. Kuban Plastun Tabur Karargâhı, Çoruh'un yukarı tarafında, düşmanların köprüden geçip Artvin'e gelmelerini engelleyen, artık sadece kalıntıları duran eski kale bulunmaktaydı. Orta Mahalle'nin yukarısında Sasablo, ardından Çarşı-Mahallesi (Pazar) ve Kolorta Mahallesi uzanmaktaydı. Burada bulunan dönemeç Artvinlilerin oturmayı sevdikleri, manzarasıyla ünlü küçük bir meydana sahipti. Okrug idaresi, şehir okulu, köy hastanesi ve sınır güvenlik postu Kolorta'nın üst tarafında bulunmaktaydı. Kolorta'dan yukarıda, şehrin güney tarafında çoğunlukla yoksul kesimin yaşadığı Haypet Mahallesi uzanmaktaydı. Mahallenin üst tarafında güzel manzarasıyla bütün Artvin'i gören Katolik Mezarlığı bulunmaktaydı. Mezarlığın ardında bulunan büyük vadide, nüfusunun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Dere Mahallesi bulunmaktaydı. Buradaki deri fabrikalarında keçi ve koyun derilerinden çizme (safyan) yapımında; büyükbaş hayvanların derilerinden ise kalın olması nedeniyle taban imalatında yararlanılmaktaydı. Bu mahalleden sonra İskeba/İskebe Mahallesi ve ardından Artvin'in en yüksek noktasında bulunan Kamkasur Mahallesi gelmekteydi. Artvin'e göre daha serin olması nedeniyle yazlık evlerin yer aldığı bu mahallede, meyve ve tütün yetiştirilmekteydi.¹⁰¹⁹

Rusya'ya katılana kadar çok sayıda Türk'ün yaşadığı Artvin'de, göçlerle birlikte azalan Türk nüfusunun yerini Ermeniler almıştır. Maçavariani'ye göre bölgeye yeni gelenler Türkiye'ye göç eden Türklerin taşınır ve taşınmaz mallarını

¹⁰¹⁸ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877, Cilt 9, s. 295.

¹⁰¹⁹ Solmuşkin, Artvin i Artvinski Okrug..., s. 2-4.

ucuz fiyatlardan satın almışlardı.¹⁰²⁰ Şehirdeki azalan Müslüman nüfusa rağmen Artvin’de ezan okunmasına devam edildiği anlaşılmaktadır. Yurçenko, bu durumun şehre “tamamen İslami bir karakter” (*çisto magometanskiy karakter*) verdiğini belirtir.¹⁰²¹

b) Batum

Batum* bölgesinde çok eskilere dayanan yerleşim yeri bulunmasına rağmen yeni kurulan mevcut şehrin temeli, Kırım Savaşı sonrasına dayanmaktadır. Bu tarihte şehir, güneye doğru Burunbaşı tarafında, yani Batum Türk Pazarı’ndaki Ahmet Paşa Camii çevresine kurulmuştur. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Batum’da vali yardımcısı bir mütesellim bulunmaktaydı. Mütesellim, Acaralı Ahmed Paşa Hamşioğullarından gelen Ahıska Paşası Sefer Beyin emri altındaydı. Sefer Bey’in sancağı idare ettiği konağı, yeni şehrin kuzeybatısında, şehre 30 dakika mesafedeki Tamara bölgesi olarak adlandırılan yerde bulunmaktaydı. Buradaki çevre şartları ve artan balıkçı kulüpleri nedeniyle yerleşim yeri, Sefer Bey tarafından daha güneye taşınarak, yeni yerinde Ahmed Paşa adına Ahmed Paşa Camii inşa edilmiş ve XIX. yüzyılın ortalarından itibaren cami etrafındaki nüfus artmaya başlamıştır. Şehir nüfusunun artmasında bölgeye Kafkasya’dan yapılan göçler etkili olmuştur. Göç eden Abhazlar, 1866’dan itibaren o dönemde Nuriye Mahallesi’nde bulunan köye yerleştirilmişlerdir. Batum’un alınmasıyla şehrin nüfus yapısında daha büyük değişimler yaşanmıştır. Batum’daki Abhazlar Osmanlı’ya göç ederken, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren de Anadolu’nun kıyı kesimlerinden gelen Rumlar¹⁰²² ve Ermeniler Batum’a yerleşmiştir.¹⁰²³

¹⁰²⁰ Maçavariani, **Oçerki i Razskazi...**, s. 139-141.

¹⁰²¹ Petra Yurçenko, “Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuru v Batumskoy Oblasti”, **Kavkaz**, No:231, (21 Ekim 1881), s. 1-2.

* Batum adı, ilk defa Romalı yazar Plinius’ta (M.Ö. 23-79) *Bathys* olarak geçmektedir. Günümüzde kullanılan Batum adı Türkler tarafından uyarlanmıştır. 1461’de Trabzon’un alınışına kadar Batum, *Bathys* veya *Bathy* adı verilen bir köy durumundaydı. Gürcü idaresi altında *Bata* adı verilen bu köye *Patom*, *Batoni* denilmekteydi. Gürcüce olan *Patom*’dan Türkler *Patum* adını türetmişlerdir. Bathys Nehri, adını bölgede bulunan, eskiçağlarda derinliğiyle ünlü, derin liman anlamına gelen *Bathys limen*’den almaktadır.

¹⁰²² “Administrativnaya i Statistiçeskaya Dannıya”, **İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo**, Tom 8, No:1, s. 39-46.

¹⁰²³ Mihail Minasyan, “Pereselenie Amşinskih Armyan na Çernomorskoe Pobereje Kavkaza i Pervie Şagi ih Hozaistvennoy Deyatelnosti (Poslednaya çetvert XIX v.)”, **Vestnik Obşestvennih Nauk AN Armyanskoy SSR**, No: 1, Erevan 1977, s. 64-65.

Rusça kaynaklarda Batum alındığında yaklaşık üç bin nüfuslu, düzgün sokakları olmayan, her türlü planlı yerleşimden uzak bir köy olarak tasvir edilmektedir. Bölgede bulunan en iyi evler kiremit çatılı, düzensiz ve kötü inşa edilmiş ahşap yapılarıdır. Yollar bakımsız ve yetersizdi, sadece kıyı tarafındaki kahvehane ve lokantaların bulunduğu kesimde hayat canlıydı. Göç nedeniyle dükkânlar kapanmış, evler kırık dökük şekilde arkada bırakılmıştı. Ticari hayatın bu denli aksaması şehirde yiyecek sıkıntısını¹⁰²⁴ ve artan asker nüfusunun barınma ihtiyacını ortaya çıkarmıştı.¹⁰²⁵

2) Mahalleler

1877 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'ne göre Batum merkezde Aziziye, Ahmet Paşa, Müftü, Gareddin, Nuriye, İcadiye, Enamiye, Şükriye, Atiye, Feriye, Küşadiye ve Lütfiye mahalleleri bulunmaktaydı. Nuriye, İcadiye, Enamiye, Şükriye, Atiye, Feriye, Küşadiye ve Lütfiye mahallelerinde Çerkez muhacirler iskân edilmişti. Salnamede Aziziye, Ahmet Paşa ve Müftü mahallelerinden alınan vergi miktarları gösterilmekteyken diğer mahallelere dair bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰²⁶ Bu durumun nedeni bu mahallelerdeki muhacirlerin 20 yıl boyunca vergiden muaf tutulmalarıdır.¹⁰²⁷ 1877 yılı salnamesine göre Aziziye Mahallesi'nde 4 Katolik, 11 Ermeni, 39 Rum ve 80 Müslüman hane bulunmaktaydı. Ahmet Paşa Mahallesi'nde 99 Müslüman ve 3 Ermeni hane, Müftü Mahallesi'nde tamamı Müslüman olmak üzere 91 hane bulunmaktaydı.¹⁰²⁸

1890 yılı sayımına göre Batum şehri, yerleşime açık Aziziye, Ahmediye (Ahmed Paşa), Nuriye ve Müftü olmak üzere *politseyskiy uçastok* adı verilen dört mahalleye ayrılmıştı. Bu mahalleler kapladıkları alan bakımından sırasıyla Müftü Mahallesi (237.875 kv. sajen), Nuriye Mahallesi (140.000 kv. sajen), Aziziye

¹⁰²⁴ Stefanov, "İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih...", s. 100-108; Ven. Pavloviç-Novelli, **Stary Batumi**, Gazizdat Acari Batumi 1936, s. 25-26.

¹⁰²⁵ A.S. Krasovskago, "Neskolka Slov o Batume Kak Yujnoy Klimatiçeskoj Stantsii", **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Vtoroy, Kutais, Gubernskaya Tipo-Litografiya, 1885, s. 188-190.

¹⁰²⁶ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, s. 289.

¹⁰²⁷ D. Bakradze, "Ot Batuma do Artvina", **Kavkaz**, Sayı:7, (11 Yanvarya 1879), s. 1; **İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo**, Tom VI, No 2, 1880, s. 158-162.

¹⁰²⁸ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, s. 289.

Mahallesi (61.250 kv. sajen) ve Ahmediye Mahallesi (34.375 kv. sajen) idi.¹⁰²⁹ Genel olarak mahalleler limanın çevresinde toplanmış ve bütün yollar deniz tarafından Batum'un iç tarafına uzanacak şekilde planlanmıştı.

Batum'daki dört polis bölgesinden ilk ikisi adını Sultan Abdülaziz adına burada yaptırılan Aziziye Camii'den alan, büyük bir ticaret merkezi olan Aziziye Mahallesi ve Ahmediye Mahallesi'ydi. Şehrin en canlı bölümünü oluşturan bu bölgelerde deniz feneri, 1889'da hizmete giren can kurtarma istasyonu, hamamlar, tahıl ambarları, depolar, karantina, liman, ana gümrük, tren istasyonu, kiliseler, acenteler, misafirhaneler, kahvehaneler, Türk Pazarı ve dükkânlar bulunmaktaydı. Rus Gemicilik ve Ticaret Şirketi'nin acentesinin de yer aldığı bölgede, şehrin ileri gelen meslek erbabının toplandığı kahvehaneler de vardı.¹⁰³⁰

İsmi bölgenin tanınmış eski yöneticisi Nuri Beyden alan Nuriye Mahallesi şehrin üçüncü mahallesini oluşturmaktaydı. Aziziye'nin güneyinde bulunan Nuriye Mahallesi, daha Avrupaî bir kimliğe sahip olup şehrin aristokratik kesimi burada yaşamaktaydı. Bu mahallede yapılan çevre düzenlemesi ve inşaa faaliyetleriyle bütün evler Avrupaî tarzda tekrardan inşaa edildi. Okullar ve diğer eğitim kurumlarının bulunduğu bu mahallede, geniş caddeler ve ağaçlandırma çalışmaları yapıldı. Kıyı kesimi boyunca uzanan bulvara hızlı büyüyen ağaçlar dikildi. Şehrin görüntüsünü baştanbaşa değiştiren bulvar, özellikle yaz aylarında halkın vakit geçirdiği önemli bir sosyalleşme mekânı haline geldi. Nuriye Mahallesi'nin merkezinde, Pazar Meydanı ve hemen yakınındaki Petersburg Caddesi'nde Transkafkasya Demiryolu İstasyonu bulunmaktaydı. Marinskiy Ana Caddesi'nin sonunda Aleksandrovskiy Bahçesi (*Aleksandrovskiy Obşestvennyy Sad*) inşaa edildi. 25 Ağustos 1888'de Batum'a gelişlerinde, İmparator III. Aleksandr, Danimarka Kralı'nın kızı İmparatoriçe Maria Fyodrovna, veliaht Nikola Aleksandreviç ve Büyük Knez Georgi Aleksandrovviç bizzat bahçeyle ilgilenmiş ve ağaç dikmişlerdir.¹⁰³¹

Şehrin dördüncü polis bölgesi olan Müftü Mahallesi'nin sınırları mahkeme, Liman Meele (Etserlik) ve Bartshan Nehri idi. En yoksul halk, petrol tesislerinin yer aldığı bu bölgede yaşamaktaydı. "Derviş Paşa Yolu" adı verilen yola kadar bölgenin

¹⁰²⁹ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 100.

¹⁰³⁰ Dakişeviç, **Batum**, s. 2-4.

¹⁰³¹ Dakişeviç, **Batum**, s. 2-4.

bu kısmında dükkânlar, kereste depoları ve konutlar bulunmaktaydı. Ayrıca deniz kıyısında, Bartshan Nehri'ne kadar Transkafkasya demiryolu istasyonu, petrol fabrikaları, rezervuarlar ve atölyeler bulunmaktaydı.¹⁰³²

Şehrin kenar mahallelerinden olan Feriye Mahallesi “*Periye Maglasi*” küçük bir tepede kurulmuştu. Bölgedeki yaşlı Laz ve Abhazlara göre Müslüman Mezarlığı'nın eskiden bulunduğu bölge, güzel doğası ve manzarasıyla bütün Batum'u ve koyu görmekteydi. Eteklerinden Soğuksu adı verilen su kaynağı geçen bölge, BNİTO tarafından hükümetten kiralanarak petrol fabrikası işçileri için ilk Rus yerleşim yeri olarak 1890'larda kuruldu.¹⁰³³ Feriye Mahallesi'nden ayrılan Soğuksu bölgesi birkaç yüz desyatin bölgeyi kaplamaktaydı. Buradaki araziler yerel Laz ve Abhazlardan satın alınmış; çay yetiştiriciliğinin de yapıldığı bölgede Yuri İvanoviç Dadyuş tarafından çay fabrikası kurulmuştu.¹⁰³⁴

Hem askeri olarak tahkim edilmiş olması hem de petrol tesislerinin bulunması nedeniyle Batum şehrindeki yapıların iki kattan yüksek olmamasına özen gösterilmiştir. Bu önlemin sebebi, muhtemel bir deniz saldırısında çok katlı evlerin kolay hedef olması ve deniz tarafından yapılacak bir saldırıda rafinerilerden şehre ve denize dökülecek petrolün yangına ve dumana neden olması ihtimaliydi.¹⁰³⁵

Hijyen ve temizlik açısından Batum'daki Ahmet Paşa ve Müftü mahalleleri en kötü mahalleler kabul edilmekteydi. Türk tarafının kil toprak zeminli olması nedeniyle yerler çamurla kaplıydı. Diğer mahallelere göre daha yeni inşa edilmiş olan Aziziye ve Nuriye mahalleleri ise hijyen açısından daha iyi durumdaydı.¹⁰³⁶ Temel olarak Aziziye, Ahmediye, Müftü ve Nuriye olmak üzere dört mahalleye ayrılmış olan Batum şehir merkezinin yanında, işçi sayısının artmasıyla, şehrin kenar bölgelerinde işçi mahalleleri* ortaya çıkmış ve mahallelerin dağılımı değişmiştir. Örneğin; 1906 tarihli kaynakta; 1) Aziziye, 2) Ahmed Paşa, 3) Müftü-Nuriye veya

¹⁰³² Dakışeviç, **Batum**, s. 2-4.

¹⁰³³ “Periye Maglasi”, **Batum Oblastnıya Vedomosti**, No: 40, (24 Mayıs 1914), s. 3.

¹⁰³⁴ “Mestnost Souk-Su”, **Batum Oblastnıya Vedomosti**, No: 41, (29 Mayıs 1914), s. 3.

¹⁰³⁵ **BOA**, Y.A.HUS, 324/67 lef 3 (15 Nisan 1895).

¹⁰³⁶ A.S. Krasovskago, “Neskolka Slov o Batume Kak Yujnoy Klimatiçeskoj Stantsii”, **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Vtoroy, Kutais, Gubernskaya Tipo-Litografiya, 1885, s.185-187.

* Köyünden şehre çalışmak için gelip giden *othodniki* olarak adlandırılan mevsimlik işçiler önemli sayıdaydı. Bunlar daha sonra köylerine geri dönmekteydi. Gelen işçiler *artel* adı verilen insanların toplu yaşadığı yerlerde yaşamaktaydılar. Bu sistem Çarlık Rusya'dan sonra Sovyetler Birliği döneminde 1950'lere kadar devam etmiştir.

Abhazskaya Sloboda* olarak ayrılmıştı. 4) Polis bölgesi ise fabrikaların olduğu Sarısu bölgesiydi.¹⁰³⁷ İşçiler genellikle şehir merkezinin dışında Bartshan ve Gorodka bölgelerinde yerleşmişti. İşçi sayısının artmasıyla yerleşim yerlerinin şehre doğru genişletilmesi gündeme geldi. “Çaoba” adı verilen bataklık bölgeler sajeni bir kopek olmak üzere işçilere satıldı. Belediyenin çalışmalarıyla kurutulan bataklık alanlar, işçilerin iskânına açıldı. Böylece işçilerin yerleştiği Gorodok, Bartshan ve Çaoba olmak üzere üç yerleşim yeri ortaya çıktı. Bu yerleşim yerlerinin çevresinde ise Osmanlı döneminden kalan Mahmudiye, Feriye, Feziye, Salibauri, Ankis ve Kahaber köyleri bulunmaktaydı. Bu bölgelerde yaşayan işçiler ve köylüler arasında, sahip oldukları ortak yaşam alanları ve şartları nedeniyle etkileşim yaşanmıştır.¹⁰³⁸

Oblastın en canlı iş merkezi olan Batum’da işçilerin yanında diğer birçok meslek grubu bulunmaktaydı. 1913 tarihli kaynakta halkın meslekî dağılımı şöyle verilmiştir;

*“Gürcüler çoğunlukla satıcı, tavernacı, aşçı, hizmetçi, barmen, arabacı; Ermeniler tüccar, esnaf, hamal, arabacı; Rumlar fırıncı, ayakkabıcı, yorgancı, tüccar; İranlılar bahçevan, sebze ve meyve üreticisi, lokantacı ve çay ocakçı; Türkler balıkçı, filikacı, liman işçisi, kahveci; Yahudiler tüccar; Acaralılar göçmen köylü, çiftçi ve korucu...”*¹⁰³⁹

Batum’da artan işçi nüfusu, Rusya genelinde sanayileşme ile birlikte köylerden şehirlere olan işçi akınının bir sonucuydu. Bu süreçte Moskova adeta köylü şehrine dönüşmüştü. Şehirlerdeki bu hızlı büyüme mesken sorununu ortaya çıkarmış ve taverna adı verilen mekânların hızlı yayılmasına neden olmuştur. Ekonomist A.P. Chuprov’a göre de “Moskova’daki taverna ticaretinin büyük ölçüde büyümesinin sebebi çok sayıdaki ailesiz işçiye barınak olması ve kalacak ve içecek yer sağlamasıydı”.¹⁰⁴⁰ Batum’da da çok sayıda bulunan ve *traktir* adı verilen bu tavernalar, işçiler için önemli toplanma yerleriydi. Şehir nüfusunun çoğunluğunu, çalışma yaşlarında olan işçiler oluşturmaktaydı. 1890 yılı nüfus sayımına göre sadece 20-35 yaş aralığındaki erkek nüfus, 7.702 idi. Bu sayı yaklaşık olarak şehirdeki

---

* Slavcada özgürlük anlamına gelen *Sloboda*, halkın vergiden muaf olduğu bölgeler için kullanılmaktadır.

¹⁰³⁷ Meshi, “Oçer Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...”, s. 462-463.

¹⁰³⁸ **Batumskaya Demonstratsiya 1902 Goda**, Moskva, Partizdat, 1937, s. 150-151.

¹⁰³⁹ Grigoriy Moskovıç, **İllustrirovannyi Praktičeskiy Putevoditel po Kavkazu**, S-Peterburg, “Putevoditeley”, 1913, s. 433-434.

¹⁰⁴⁰ Joseph Bradley, “Moscow: From Big Village to Metropolis”, **The City in Late Imperial Russia**, Ed. Michael F.Hamm, Bloomington, Indiana University Press, 1986, s. 14-15.

toplam erkek nüfusun yarısına denkti.¹⁰⁴¹ Şehirdeki bekâr ve ailelerinden uzak erkek işçi sayısının artışı genelevlerin hızla artmasında etkili olmuştur. Bu işle uğraşan kadınlar terk edilmiş, zorla çalıştırılan ve köylü göçmen kadınlardan oluşmaktaydı. Resmî görevlilere göre gizlice yapılan fuhuş, resmîyete yansyanlardan çok daha fazla idi. İş hayatındaki bir kadın ticarî yönden iflasa sürüklendiğinde yoksulluktan kaçınmak için fahişeliğe başlayabilmekteydi. Bu nedenle gayrimeşru çocuk sayısı da hızla artmaktaydı.¹⁰⁴² Rus birlikleri Batum’u aldığında “*dom terpimosti*” adı verilen genelevlerin bulunmadığı şehirde, 1880’li yıllardan itibaren sayı hızla artmaya başlamıştır. Burada çalışanlar çoğunlukla alt kültürden gelen Gürcü ve Ruslar idi.¹⁰⁴³

Batum’da 1882 yılında 6 genelev bulunmaktaydı. Bu evlerin işletmecilerinin 4’ü Gürcü, 1’i İmeretili ve 1’i Yahudi idi. Buralarda çalışan kadınların 15’i Gürcü, 14’ü Rus, 7’si İmeretili ve 6’sı diğer milletlerden olmak üzere sayıları toplam 42 idi.¹⁰⁴⁴ Bu tarihten 8 yıl sonra, 1890’da Batum’daki ev sayısı 7’ye ve çalışan hayat kadını sayısı 93’e yükselmişti. Bu evlerden biri Nuriye Mahallesi’nde, diğer altısı Müftü Mahallesi’nde bulunmaktaydı. Şehirdeki bu evlerde 78 hayat kadını, özel dairesinde 15 hayat kadını bulunmaktaydı.¹⁰⁴⁵ Batum polisinin aldığı bilgiye göre Batum’daki evlere satılmak üzere Odessa Limanı’ndan da kadın getirilmekteydi.¹⁰⁴⁶ Batum’daki eğlence hayatı ve bu mekânların artışı, çevre bölgelerdeki erkekleri de bölgeye çekmekteydi. Çevre bölgelerdeki erkeklerin Batum’daki eğlence hayatına olan ilgisini yansıtması bakımından Nikolay Marr, Osmanlı sınırı yakınında filikada rastladığı Hopalı bir polis memurundan söz ederek “*Ne zaman bir sohbet başlasa, Hopalı polis memuru lafı Batum’un tavernalardaki güzel kızlara getiriyordu*” sözlerini aktarmaktadır.¹⁰⁴⁷

Batum’un bir Rus şehrine dönüşümünün en belirgin işaretlerinden birisi Rus idaresince şehirdeki Osmanlı’dan gelen cadde ve sokak adlarının şehrin kimliğinden

¹⁰⁴¹ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890 g.**, Batum, İzdanie Batumskoy Gorodskoy Upravı, 1891, s. 25-31.

¹⁰⁴² Brower, **The Russian City Between Tradition and Modernity...**, s.146-7.

¹⁰⁴³ Jiliskiy, “Mediko-Topografiçeskii Oçerk Batuma...”, s. 73.

¹⁰⁴⁴ “Gorod Batum Po Odnodnevnoy Perepisi, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda”, **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Perviy, Kutais, Gubernskaya Tipo-Litografiya, 1885, s. 174-178.

¹⁰⁴⁵ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 73-78.

¹⁰⁴⁶ **Odesskiy Listok**, (8 Kasım 1911).

¹⁰⁴⁷ Nikolay Marr, **Lazistan’a Yolculuk**, Çev. Yulva Muhurcişi, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 53-55.

silinmesidir. Cadde ve sokaklara Rusça isimler verilmiştir. Osmanlı döneminde kıyıda ki “Ali Kisi” adlı caddenin adı Naberjnaya Ulitsa (Cadde), Aziziye Sokağı’nın adı Svyatopolk-Mirskiy Ulitsa, iskeleye giden yol olan Burunbaşı Sokağı’nın adı Mihailovskaya Ulitsa, Telgraf Sokağı’nın adı Mihailovskaya Ulitsa, Rum Sokağı’nın adı Greçeskaya Ulitsa olarak değiştirildi. Bu tür isim değiştirmelere Müslümanların oturduğu bölgelerde az başvurulduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde kullanılan Nuriye Sokağı, Camiarası Sokağı, Çıkmaz Sokağı, Hamam Sokağı, Acara Sokağı, Mezarlıkbaşı Sokağı adları kullanılmaya devam edilmiştir.¹⁰⁴⁸

Tablo-39 1918’de Batumdaki Cadde/Sokak Adları

Eski Ad (Rusça)		Yeni Ad (Türkçe)
1	Bulvarnaya Ulitsa	Bulvarnaya Ulitsa
2	Smekalovskaya Ulitsa	Ulitsa Pobedi
3	Marinskiy Prospekt	Prospekt Sultan Selim III
4	Asationovskaya	Asationovskaya
5	Vladikavkaskaya	Kavkazskaya
6	Olginskaya	Tifliskaya
7	Petrogradskaya	Konstantinapolskaya
8	Odesskaya	Puşkinskaya
9	Karsskaya	Karsskaya
10	Griboedevskaya	Artvinskaya
11	Lermantovskaya	Acarskaya
12	Puşkinskaya	Ardaganskaya
13	Ostrovskaya	Trapezundskaya
14	Turgenevskaya	Gazi Muhtar Paşa
15	Voznesenskaya	Çürük-Su
16	Morskaya	Morskaya
17	Şepelevskaya	Ömer Paşa
18	Şeremetevskaya	Derviş Paşa
19	Komarovskaya	Osman Paşa
20	Tifliskaya	37. Diviziy
21	Dondukova-Korsakovskaya	37. Armiy
22	Eristovskaya	I. Osman
23	Mihailovskaya	Reşidiye
24	Bakinskaya	Bakinskaya
25	Kutaiskaya	Aziziye

Zaur Margiev, **Batum Vo Vremena Osmanskoy İmperii: Kratkiy Administrativniy, Statistiçeskiy, İstoriçeskiy Obzor g. Batum i Regiona v Sostave Osmanskoy İmperii**, İzdatelstvo Alioni, Batumi 2008, s. 217-8; G. V., Kaçapuridze, **Borba za Popedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii, Dokumentu i Materialu (1917-1921 gg.)**, Tbilisi 1958, s. 322.

¹⁰⁴⁸ Meshi, “Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...”, s. 463.

Batum'daki birçok cadde ve sokağa Vladikavkaskaya, Petrogradskaya, Karsskaya, Lermontovskaya, Puşkinskaya, Turgenevskaya, Komarovskaya, Tifliskaya gibi ünlü Rus asker, yazar ve şehirlerinin adları verildi. Şehirdeki cadde ve sokak adlarının Ruslaştırılmasının ardından, 1918'de bölgenin bir süreliğine yeniden Osmanlı idaresine girmesiyle birlikte cadde ve sokak isimleri yeniden Osmanlı padişahı, komutanları ve şehirleriyle değiştirilmiştir. Petrokraskya Ulitsa, İstanbul Caddesine; Lermontavskaya Ulitsa, Acara Caddesine; Eristovskaya I., Osman Paşa Caddesine; Turgenevskaya Ulitsa, Gazi Muhtar Paşa Caddesine; Şeremeteskaya Ulitsa, Derviş Paşa Caddesine; Kutiskaya Ulitsa, Aziziye Caddesi'ne çevrilmiştir.¹⁰⁴⁹

Bölgedeki Ruslaştırma politikasının izlerine kırsal kesimde de rastlanmaktaydı. Batum Okruğu'na bağlı Kintrişi Kazası'ndaki Çürüksu köylülerinin istekleri üzerine köylerinin adının eski Genel Vali Komarov'un anısına "Komarovskoe" olarak değiştirilmesi valilik tarafından kabul edilmiştir.¹⁰⁵⁰ Artvin Okruğu'nun Çingathevi yöresi halkı bölgenin Rusya'ya katılmasının anısına, bir dilekçe vererek yörelerinin adının İmparator II. Aleksandr adına "Aleksandrovskiy" olmasını talep etmişler ve 9 Ekim 1913 tarihinde bu talepleri kabul edilmiştir.¹⁰⁵¹ Gönye Kazası'ndaki Kızıl-Toprak Köyü'nün adı "Aleksovskoe" olarak değiştirilmiş ve köy, Rus köyü haline getirilmiştir.¹⁰⁵²

3) Mekânlar

a) Dinî Mekânlar

1877 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Batum Kasabası'nda "*1 meşid, 8 cevami*" olduğu görülmektedir.¹⁰⁵³ Batum'u ziyaret etmiş olan N.N. Şpeşnev'in 1889'da yayımlanan gezi notlarına göre Batum'da biri Burun Tabya yakınındaki şehrin ana camisi (Aziziye Camii) olmakla birlikte, toplam iki cami

¹⁰⁴⁹ N. Nijaradze, N. Cibuti, **Acariya**, Batumi, Sabçota Acara, 1978, s. 73.

¹⁰⁵⁰ "Ot Kantseleri Voennago Gubernatora Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 37, (29 Haziran 1913), s. 1.

¹⁰⁵¹ "Ot Kantselyari Voennago Gubernatora Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 67, (17 Ekim 1913), s. 1.

¹⁰⁵² "Prikazı Voennago Gubernatora Batumskoy Oblasti", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 60, (7 Ağustos 1914), s. 3.

¹⁰⁵³ **Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877**, Cilt 9, s. 203.

bulunmaktaydı.¹⁰⁵⁴ 1890 yılı için hazırlanan Rusça salnameye göre Batum merkezde yer alan Aziziye Meydanı'nda Aziziye Camii, Petersburg Caddesi'nde Müftü Mahallesi Camii ve bu iki caminin ortasında bulunması nedeniyle adını buradan alan, Türk Pazarı adı verilen bölgede yer alan Orta Ahmet Paşa Cami olmak üzere üç cami vardı.¹⁰⁵⁵ 1870-1873'lerde yapılmış¹⁰⁵⁶ ahşap bir cami olan Müftü Camii'nin yangın sonucu zarar görmüş olması muhtemeldir. Yaklaşık 20 yıl sonra, 1910'da şehirdeki cami sayısı Ahmet Paşa Camii ve Aziziye Camii olmak üzere ikiye inmiştir.¹⁰⁵⁷

Batum'daki camilerin din görevlisi ve hizmetli kadroları yerel Müslüman halktan oluşmaktaydı. 1910 yılında Batum'da bulunan camilerdeki din görevlilerinin unvan ve adları şöyleydi: Ahmet Paşa (Orta) Camii'nde Müderris İbrahim Efendi Mumi Efendi Zade; İmamlar Mehmet Efendi Hulisli Zade, Hafız Yusuf Efendi Surmanidze; Kürsü Şeyhi¹⁰⁵⁸ Hüseyin Efendi Devadze; Büyük/Yaşlı Müezzin İsmail Efendi Karabehiroğlu; Küçük/Genç Müezzin: İsmail Efendi Karabehiroğlu. Aziziye Camii'nde İmam Hacı Abdullah Efendi, Kürsi Şeyhi Yaşlı Müezzin Ali Efendi Kopaladze, Genç Müezzin İdris Efendi İremadze, Yaşlı Kayyum Hüseyin Efendi Hulisli Zade, Genç Kayyum Mahmud Kazin Efendi Tavdgeridze idi.¹⁰⁵⁹

Batum'un simgesi haline gelmesi nedeniyle halk arasında "Batum Camii" olarak da adlandırılan Aziziye Camii, Sultan Abdülaziz adına Osmanlı coğrafyasında yaptırılan Aziziye adlı camilerden biriydi.¹⁰⁶⁰ Sultan Abdülaziz'in annesi tarafından Batum Limanı'nın ucunda, Burunbaşı adı verilen mevkide Batum Aziziye Camii inşa ettirilmiştir.¹⁰⁶¹ Batum'daki Türk varlığının simgesi olan Aziziye Camii¹⁰⁶² Rus

¹⁰⁵⁴ N.N. Şpeşnev, "Batum (Putevey oçerk)", *İstoriçeskiy Oçerk*, No 11, 1889, s. 381.

¹⁰⁵⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1890 God**, Otdel I, İzdanniy Glavhım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago 1889, s. 337.

¹⁰⁵⁶ Nana Kvachadze "Mosques in Batumi", **A Trip to Old Batumi**, s. 70.

¹⁰⁵⁷ Veru, **Batum i Yego Okrennosti...**, (I. Otdel), s. 46-47.

¹⁰⁵⁸ Kürsü Şeyhi; Cuma günleri büyük camilerde vaaz ve nasihatte bulunan kişidir. Kürsi şeyhlerine halk arasında Cuma vaizi de denirdi. Kürsi şeyhliği halkı irşad için tesis olunmuş bir tarik-i ilm ve marifetti. En son mertebesi Ayasofya Kürsi şeyhliği idi. En evvel Eyüp camiinde başlayan Kürsi şeyhliği sonradan yediye çıkarılmıştı. Bunlar; Eyüp, Sultan Selim, Fatih, Beyezit, Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Ayasofya Kürsi şeyhliği idi. Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma Yay., İstanbul 2011, s. 425.

¹⁰⁵⁹ Veru, **Batum i Yego Okrennosti...**, (I. Otdel), s. 46-47.

¹⁰⁶⁰ Aziziye Cami adında, İstanbul Maçka, Konya, Kuzey Romanya'da Dobruca'nın Tulça Kasabasında camiler yer almaktadır. Semavi Eyice, "Aziziye Cami", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt IV, İstanbul 1991, s. 347.

¹⁰⁶¹ **BOA**, İ.MVL, 529/23759, (22 Nisan 1865); **BOA**, MVL, 696/5, (18 Aralık 1864); **BOA**, MVL, 702/44, (24 Nisan 1865).

¹⁰⁶² Stefanov, "İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk...", s. 106.

idaresinde ilgisizliğe terk edilmişti. Batum Başşehbenderliği aracılığıyla cami imamı Abdullah Efendi'ye maaş verilmesi talep edilmiştir. Caminin giderleri için tahsis edilmiş vakıflar bulunmasına rağmen caminin giderleri Müslüman ahalinin yardımlarıyla karşılanmaktaydı.¹⁰⁶³ Camideki görevli maaşları ve genel giderler için tahsis edilmiş olan 400 parça vakıf arazisi, Batum Belediyesi tarafından her biri 12'şer manat bedelle kiraya verilmişti. Tamamı caminin giderleri için sarf edilmesi gereken vakıf gelirlerinden sadece camideki hademelere 50'şer manat verilmekte, diğer gelirin tamamı Batum Belediyesine kalmaktaydı. Belediyede bu vakıf gelirlerinden toplam 150.000 manat birikmesine rağmen 1876-1877'den beri onarımı yapılmamış olan caminin acil tamir masrafları için gereken 250 lira belediyeden alınamadığından cami tamir ettirilememiştir. Bu durum üzerine, Aziziye Camii müderrisi, imamı, Batum esnafı ve vatandaşlarının girişimiyle Petersburg Büyükelçiliği üzerinden Rus makamları nezdinde girişimlerde bulunulması, sonuç alınamadığı takdirde Batum'da vakıf konularında uzman olan Nikolaki Yordan Efendi'ye vekâletname verilerek yetkililer aleyhine dava açılması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁶⁴ Fakat ilerleyen süreçte Rus senatosunun aldığı karar gereğince, 1908'de Batum Belediyesi tarafından Aziziye Camii için vakfedilmiş miri arazinin vakfa ait olduğu kararı verilmiştir.¹⁰⁶⁵

Rus idaresindeki şehrin Müslüman kimliğinin sembolü olması nedeniyle Aziziye Camii, önemli dini merasimlere ev sahipliği yapmaktaydı. 1912 yılında Petersburg'da ölen Batum Oblastı'nın ilk Genel Valisi General Aleksey Nikolayeviç Komarov için Müslümanlar tarafından dua edilmişti. Duaya Rus idarecilerden Oblast Valisi Yardımcısı Liçinov, Batum Okrug İdarecisi Stov, Polis Şefi Puçinyan ve Müslüman eşraf katılmıştı. Dua başlamadan evvel, Müderris Mahmud Efendi duaya gelenlere şu konuşmayı yapmıştır;

“Ey cemaati müslimin! Bizim bugün hususi olarak burada tecemmü etmemiz bu günlerde büyük bir zatın almış olduğumuz vefatı haberi münasabetiyle onun istirahat rûhiçün idecek olduğumuz duadan ibarettir. O zat-ı müteveffa bundan otuz dört senei müteceviz yani Batum Oblastını Rusya devleti mühimiyesi taht-ı tasarrufuna aldığı zaman Batum'da ilk defa olarak gubernatörlüğe tayin

¹⁰⁶³ BOA, BEO, 2258/169282, (2 Ocak 1904).

¹⁰⁶⁴ Selma Saltoğlu, “Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 78.

¹⁰⁶⁵ BOA, BEO, 3344/250770, (28 Haziran 1908).

olunan Ceneral Komarofdur. Komarof hazretleri malumunuzdur Müslümanlara birçok nasihat ve iyiliklerde bulundu. Yine tabi olan millet-i İslamiyenin çalışub rahat rahat geçinmelerini ve yaşamalarını tavsiye, terakki ve temeddün etmelerini arzu eyledi. Ahalinin o zamanki halinde ve terakki edecek olduğu vakitte adil Rusya devlet fehimesinin büyük ve küçük memurları taraflarından sair teba-i sadıkası gibi bila-tefrik cins ve mezheb ve himaye ve her hususda muavenet olunacağı vaad ve müjde ettikleri için biz bu ana kadar rahat yaşamaktayız ve de yaşayacak olduğumuzu hâlâ ümid ediyoruz. O zamandan bugüne kadar bütün gubernatörlerimizden memnunuz ve şimdiden sonra da inşallah memnun kalırız. Cenab-ı hak imparator uzmamız Nikolay Aleksandroviç'e ve İmparatoriçe hazretına veliahd saltanatına ve dahi aile-i kiramlarına tavli ömürler ihsan edüb her türlü saadetle mesmûd eylesun ve kederli ailesine sabır başsağlığı amin”.

Duanın ardından bir teşekkür konuşması yapan Vali, bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da Müslüman halkın hükümete sadakatle hizmet edecek olduğundan emin olduklarını söylemiş ve bazı Müslümanlar tarafından Komarov'un ailesine taziye telgrafi çekilmiştir.¹⁰⁶⁶

Batum'daki önemli camilerden biri de Kutais Ulitsa'da bulunan *Orta Camii*, *Ahmet Paşa Camii* ve *Orta Ahmet Paşa Camii* adlarıyla bilinen yapıydı. Rus idaresinde, Osmanlı döneminden kalan camiye kullanılmak üzere el polis idaresince konulmuştu. Bu duruma son verilmesi amacıyla caminin iki vasisi tarafından Batum Şehir Duması'na, 1899'da ilk şehir yönetimine ve en sonunda Kutais ve Batum Geçici Genel Valisi Knez Orbeliani'ye caminin iade edilmesi için başvurulmuştu. 37.7 kv sajen alan kaplayan cami, şehrin polis idaresinde olduğu ilk dönemlerde polis idaresine geçmişti. Şehirde belediye özyönetimi başlayınca, iade edileceği söylenmesine rağmen cami şehrin idaresine geçmemişti. Camiye ait belgelerin olmaması nedeniyle de başvurulardan sonuç alınamamıştı. Caminin arazisinde yapılan dükkân, şehre 500-600 ruble gelir getirmekteydi. Bu nedenle cami vasisi, Batum Şehir Duması'nın kiliselerin ihtiyaçlarını karşılamasına rağmen kendilerinin ihtiyaçlarını görmezden geldiğini belirtmekteydi. Batumlu Müslümanlar da camiye tahsis edilmiş vakıf arazilerinin sadece cami için kullanılmasını talep etmekteydiler.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁶ **Batum Eyalet Ceridesi**, No: 20, (9 Kanun-i Sani 1912), s. 1.

¹⁰⁶⁷ **BOA**, YB(21), 10/5, lef 1, 3, 5, (31 Aralık 1907).

Şehir Duması'nın 14 Şubat 1900'deki toplantısında bu mülklerin artık şehir idaresine girdiğini ve başvuran din adamlarının ellerinde bu arsanın onlara ait olduğuna dair herhangi bir belge olmadığı belirtilmişti. Hâlihazırda bu arsada 1895 yılında bir dükkân yapılmıştı ve kayıtlara göre camiye ait biri 35, diğeri 80 kv. sajen iki arazi üzerine kurulu, camiye yıllık 2.000 ruble gelir getiren 12 taş dükkân bulunmaktaydı. 1907 yılında alınan karar neticesinde ise Kutais Ulitsa'da bulunan arsa ve üzerindeki mülklerin Orta Camii'nin kullanımına verilmesi kabul edildi.¹⁰⁶⁸ Bu izin verilmesinde, 1905 olaylarında Batum'daki Müslümanların girişimleri önemli rol oynamıştır.

Petersburg Caddesinde bulunan Müftü Mahallesi Camii¹⁰⁶⁹ 1910 yılındaki kayıtlarda görülmemektedir.

Resim-6: Batum Müftü Camii

Kaynak: (NPLG)

¹⁰⁶⁸ BOA, YB(21), 10/5, lef 1, 3, 5, (31 Aralık 1907).

¹⁰⁶⁹ Kavkazskiy Kalendar na 1890 God, Otdel I, İzdanniy Glavhım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1889, s. 337.

1 Ocak 1889 tarihi itibarıyla Kutais Askeri Valiliği'nin Batum ve Artvin okruklarındaki toplam cami sayısı 335 olarak görülmektedir. “Sünni Mezhebe Ait Muhammedi Camilerin Sayısını” gösteren tablo şöyledir:

Tablo-40 Batum Oblastı'ndaki Cami ve Görevli Sayıları						
Guberniya ve Uezd	Geliri Olan camiler	Olmayan Geliri camiler	Camilerdeki Hizmetli Sayısı			
			Geliri Olanlar		Geliri Olmayanlar	
			Molla veya daha yüksek ünvana sahip din adamları	Camilerdeki hizmetliler: Amele, Müezzin gibi	Molla veya daha yüksek ünvana sahip din adamları	Camilerdeki hizmetliler: Amele, Müezzin gibi
Batum Okrugı						
Kazalar: Kintrişi	26	2	26	26 imam 26 moutov	3 imam	
Gönye	50	11	50	25 imam	1 imam	
Aşağı Acara	65		65	65 imam 65 müezzin		
Yukarı Acara	33		33	35 imam	1 imam	
Toplam	174	13	174	151 imam 26 moutov 65 müezzin	5 imam	
Artvin Okrugı						
Kazalar: Ardanuç	48		49	3		
Artvin	41	9	41	43		
Şavşat-İmerhev	44	1	50	55		
M. Artvin	5		7	3		
Toplam	138	10	147	104		
Toplam	312	23	321	346	5	
Gela Guniava, <i>İslamskaya Obşına Kavkaza po Dokumentam Gruzinskih Arhivov 1800-1917 gg.</i> , Kum 2013, s. 584.						

Batum'da bulunan dinî gruplardan biri de Yahudilerdi. 1878'den itibaren artan nüfusla beraber Yahudi cemaatinin dinî mekân ihtiyacı da ortaya çıkmıştı. Batum'da genel anlamda iki farklı Yahudi cemaati bulunmaktaydı. İbadethane adlarına göre bu Yahudiler, “Batumlu Gürcü Yahudiler” ve Kafkasya'ya sonradan yerleşen Aşkenaz Yahudiler olarak ayrılmıştı. Kendilerini “Gürcü Yahudileri” olarak tanımlayan grup, Gürcistan'da farklı bölgelerde yaşayan Gürcüleşmiş Yahudilerden oluşmakta ve en eski Yahudi diasporalarından sayılmaktadırlar.¹⁰⁷⁰ Gürcü Yahudileri, kendilerini *Ebraeli*, *İsraeli*, *Kartuli Ebraeli* olarak tanımlamakta ve

¹⁰⁷⁰ Gabriel Nantalaşvili, *Progulki po Pethainu: 26 vekov v Gruzii Vremya i Sudbu*, Tbilisi, “Petiti”, 2014, s. 12.

Gruzinik ya da *Kivruli* adı verilen Yahudi Gürcücesi konuşmaktaydılar.¹⁰⁷¹ 1880 yılında Batum’da Gürcü Yahudilerine ait bir sinagog inşa edilmesine rağmen Aşkenaz Yahudiler’in sayısının az olduğu ileri sürülerek sinagog inşasına idare tarafından izin verilmemiştir. Aşkenazların yardım için Kutais hahamına ve Poti’deki yardımcısına yaptıkları başvurular da sonuçsuz kalmıştır. Bu nedenle ibadetlerini kiralanmış bir evde gizli olarak devam ettirmişlerdir.¹⁰⁷² Zamanla Yahudi nüfusunun da artışıyla, 1900 yılında Aşkenaz Yahudiler’in ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeni bir sinagogun yapımına izin verilmiş ve yapımı 1904 yılında tamamlanmıştır.¹⁰⁷³ 1910 yılı itibariyle Batum’da “Batum Yahudileri Dua Evi” (*Molitvenny Dom Batumskih Yevrey*) ve Türk Pazarı adı verilen bölgede “Batum Gürcü Yahudileri Dua Evi” (*Molitvenny Dom Batumskih Yevrey*) olmak üzere iki adet sinagog bulunmaktaydı.¹⁰⁷⁴

Rus idaresiyle birlikte şehir merkezinde artan Hıristiyan nüfusun ve buna paralel Rus propagandasının etkisiyle şehirdeki kilise sayısında büyük artış yaşanmıştır. Osmanlı döneminde şehirde Ermeni ve Rum kilisesi olmak üzere iki kilise bulunmaktaydı. 1910 yılı itibariyle şehirde Aziz Aleksandr Nevskiy Katedrali başta olmak üzere Ortodoks, Katolik, Ermeni-Gregoryen, Ermeni-Katolik, Evangelist-Luteryenlere ait 10’den fazla dinî mekân bulunmaktaydı.¹⁰⁷⁵ Bu kiliselerin yanında Rus idaresince bölgedeki eski kiliselerin de tamirine önem verildiği görülmektedir. *Batum Oblastıya Vedomosti* Gazetesi’nin haberine göre 19 Mayıs/1 Haziran’da Artvin’de bulunan askerî mabedin açılışının yapılması planlanmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda nüfusun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu sınır bölgesinde alınan ilk Ortodoks mabet olan yapı,

¹⁰⁷¹ Rauf Guseynov, “İudaizm na Kavkaze”, **Kavkaz&Globalizatsiya**, Tom 2, Vıpusk 2008, s.194-195; Dimitriy Vayman, **Yevrey Permi: İstoriya i Kultura**, Sankt Peterburg, Mamatov, 2016, s. 9.

¹⁰⁷² **Yevreyskaya Entsiklopediya: Pod Znanie o Yevreystvı i Yego Kulturu v Proşlom i Nastoyaşem**, Tom Tretiy, Pod Obşey Redaktsiyey. L. Katsenelson i Baron D.G. Gibtsburg, Sankt Peterburg 1909, s. 891.

¹⁰⁷³ Yaygın bir görüşe göre sinagogun yapım izni için Yahudiler’in uzun süredir tahta veliaht olarak bırakacağı oğlu olmayan Çar II. Nikolay’a bir mektuplarında, yeni sinagoglarında bir oğlu olması için dua edeceklerini belirtmeleri üzerine, sinagogun yapımına iznin verilmiştir. Aleksey Muhranov, **Progulki po Gruzii**, Moskva, AST, 2018, s. 115.

¹⁰⁷⁴ Veru, **Batum i Yego Okrestnosti...**, (II. Otdel), s. 43-48

¹⁰⁷⁵ Veru, **Batum i Yego Okrestnosti...**, (II. Otdel), s. 46-47.

Artvin'deki I. Kuban plastun taburu askerlerine yetersiz gelmesi nedeniyle onarılmıştır.¹⁰⁷⁶

b) Çarşı, Mezbaha

Batum Şehir Duması, belediyenin şehirdeki farklı faaliyetleri için daimi ya da geçici komisyonlar tayin etmekteydi. Yönetimin faaliyet alanı belediyenin sınırlarıyla sınırlarını kapsıyordu ve yetki alanında pazarların düzenlenmesi de yer almakta idi.¹⁰⁷⁷ Batum şehir merkezinde pazarlar, gerek Osmanlı gerekse Rus dönemlerinde şehir hayatının en canlı olduğu merkezlerdi. Buralarda hem şehir hem de kırsal kesim halkı bir araya gelmekteydi. Şehirdeki pazarlara dair Rusça kaynaklarda *Nuriye Pazarı*, *Artvin Pazarı*, *Türk Pazarı*, *Batum Pazarı* adları geçmektedir.¹⁰⁷⁸ Bu pazarlardan Türk Pazarı, Ahmediye ve Aziziye mahallelerinden geçen Mihailovskaya Ulitsa (günümüzde Zviad Gamsakhurdia Caddesi) üzerinde; Nuriye Pazarı, Nuriye Mahallesi'nde ve Artvin Pazarı ise Ahmediye Mahallesi'nin Müftü Mahallesi ile sınır bölgesi ve limana giden yol üzerindeki Tifliskaya ve Petersburgskaya caddelerinin kesişme noktasında bulunmaktaydı.¹⁰⁷⁹ Osmanlı tüccarların da faaliyette bulunduğu bu pazarlarda, özellikle Türk Pazarında çoğunlukla Türk, Rum ve İranlı tüccarların dükkânları bulunmaktaydı.¹⁰⁸⁰ Karadeniz ve hatta Bitlis Vilayeti'nden dahi gelip Batum'daki bu pazarlarda tüccarlık yapan ve buradaki ticaretle zenginleşmiş birçok Osmanlı vatandaşı vardı.¹⁰⁸¹ Bu pazarların denetlenmesi, Osmanlıdaki muhtesibe* benzer, *bazarniy smotritel* adı verilen görevli tarafından yapılmaktaydı. Bu görevlerde 1910'da Nuriye Pazarı'nda E.G.

¹⁰⁷⁶ "Artvin", **Batum Oblastıya Vedomosti**, No: 26, (11 Mayıs 1913), s. 3.

¹⁰⁷⁷ Merab Vaçnadze, Vahtang Guruli, Mihail Aleksandroviç Bahtadze; **İstoriya Gruzii (s drevneyşix vremen do naşih dney)** Çast vtoroy, Glava XXII: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/28.php 2 (1993). s. 152.

¹⁰⁷⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1890 God**, Otdel I, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1889, s. 337; Veru, **Batum i Yego Okrestnosti...**, (II. Otdel), s. 48-54.

¹⁰⁷⁹ Bu bilgiler şu kaynakta yer alan haritaya dayanılarak verilmiştir; N.P. Gurskaya, **Putevoditel i Spravoçnaya Knijka po g. Batumi i Okrestnostyam**, Batum, N.P. Gurskaya, 1901, s. 81.

¹⁰⁸⁰ Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında**, Yay.Haz. Yunus Zeyrek, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 18.

¹⁰⁸¹ Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı işçi Göçü (1830-1921)", **OTAM**, Sayı: 41, Bahar 2017, s. 38-40.

* Muhtesib, ihtisab ağası; esnafı denetleyen, ticari hayatın düzenini sağlayan görevli; Kemal Kaya, "Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 26 Sayı: 41, s. 102.

Haburdzaniya, Artvin Pazarı'nda A.İ. Bejanişvili¹⁰⁸² ve 1902 yılında Türk Pazarı'nda S.K. Honelia adlı kişiler bulunmaktaydı. Bir çeşit zabıta (*targovaya politsiya*) vazifesi gören bu kişilerin görevleri arasında pazarlardaki düzen ve temizliği sağlamak, köylü üreticileri destekleyerek pazarda ticaret yapacakları yerleri göstermek, satıcılara öneri ve uyarılarda bulunmak, satıcıların tüccarlar tarafından dolandırılmasını engellemek, ağırlık ve ölçülerde hile yapılmasını önlemek, sağlık görevlileri tarafından kontrol edilmeden ürünlerin satılmasına, şehir mezbahasının dışında hayvan kesilmesine ve hekim damgası olmayan etlerin satışına izin vermemek, meyve ve yiyecek ürünlerinin tazeliğine dikkat etmek yer almaktaydı.¹⁰⁸³ Ayrıca çevre bölgede yaşayanlar şehirde bulunan petrol tesislerinden, haneleri için gerekli gazyağını, tek seferde 20 funttan* fazla olmamak şartıyla tüketim vergisi ödemedi buradan temin edebiliyorlardı.¹⁰⁸⁴

Şehirdeki gıda sağlığının korunması amacıyla Batum Askerî Valisi Romanovskiy'nin 5/18 Ekim 1912 tarihli emriyle serinletici meyve suyu, kvas ve limonata üreten işletmeler, şehir yönetimi tarafından kontrol edilmekteydi. Satılan içeceklere renklendirici katılması yasaktı. İçecekler kutulandıktan sonra kapatılmakta ve üzerlerine üretim yerine dair etiket yapıştırılmaktaydı. Ürünler restoran, dükkân, büfe gibi yerlerde satılmaktaydı. Dondurma üretimi yapacaklar doktor kontrolünden geçtikten ve gerekli şartları yerine getirdikten sonra faaliyete başlayabilmekteydi.¹⁰⁸⁵

Batum polis idaresi tarafından et pazarında ve hayvan kesim noktalarında veteriner kontrolü yapılmaktaydı. Nisan 1890 tarihinde Batum şehir tüzüğünün (*polojenie*) yayınlanmasıyla birlikte bu uygulamaya bir şehir hekimi de dâhil oldu. Angisa bölgesinden Skurkubay Nehri tarafına taşınan şehir mezbahasında haftanın belirli günleri gelen veteriner tarafından hayvanların muayeneleri yapılmaktaydı. Artan nüfus ve et tüketimi nedeniyle şehirdeki et üreticileri, sığır etinden alınan yüksek vergilerden şikâyet etmekteydiler. Elllerinde çok az hayvan kaldığını ve bu fiyatlardan yeni alım yapamayacaklarını belirterek Kasım 1899'da greve gittiler. Bu

¹⁰⁸² Veru, **Batum i Yego Okrestnosti...**, (II. Otdel), s. 15-18.

¹⁰⁸³ **Vsyebşiy AdresYejegodnik Goroda Batuma na 1902 god**, Batum, Tipografiya Kiladze i K, 1902, s. 61.

* Funt: Yaklaşık 410 grama denk gelen Rus ağırlık birimi.

¹⁰⁸⁴ A.A. Devier, V.R. Bredov, **Svod Postanovleniy o Gornopromışlennosti**, Tom IV, Sankt Peterburg, Tip. M.M. Stasyuleviça, 1904, s. 112.

¹⁰⁸⁵ "Otdel Mestny", **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 12, (24 Noyabr 1912), s. 1-2.

sorunun çözümü amacıyla şehir yönetimince bir komisyon kuruldu ve şehre et sağlama işini düzene sokmak amacıyla Veteriner Turkin görevlendirildi. 1900 yılında Nuriye Pazarı'nda belediyeye ait kasap dükkânı açıldı. Genel olarak Batum'daki dükkânlar büyükbaş etini kış aylarında Kuban'dan, yaz aylarında ise Kars'tan temin etmekteydiler.¹⁰⁸⁶ Ayrıca araziden kaynaklı olarak Artvin'deki yetersiz saman üretimi nedeniyle hayvancılık yapan köylüler, kış mevsimlerinde gerektiğinde hayvanlarını Artvin ve Batum'da kesime vermekteydiler.¹⁰⁸⁷

Batum şehri polis idaresi altında iken ahşaptan yapılmış yetersiz bir yapı olan şehir mezbahası Angısa Nehri yakınında bulunmakta ve batı rüzgârları buradaki mikropları şehre taşımaktaydı. Bu tesis, halk sağlığına zararı nedeniyle kaldırılarak tam tersi yönde doğu tarafına Skurkubay Nehri tarafına taşındı; nehrin hemen kenarında büyükbaş hayvanlar, nehirden biraz uzakta da domuz kesimi için iki ayrı yer inşa edildi. Sürekli taşan nehir nedeniyle su baskınlarına maruz kalan mezbaha, 1892'de çıkan bir yangında zarar gördü. Bu olaydan sonra Mecina-su Nehri'nin denize döküldüğü yerde geçici bir mezbaha kurulmasına rağmen 29 Ekim 1895'te Çoruh Nehri'nin taşmasıyla bu yapı da ortadan kalktı. Aynı yıl mezbaha yeniden Mecina-su Nehri'nin sağ tarafında inşa edildi. Fakat bu yapının da fırtınada zarar görmesi üzerine, mezbahanın nehir ve deniz kıyısından uzak bir noktaya yapılmasına karar verildi ve 1899'da Mecina-su Nehri ve Jilinskiy kanalının arasındaki yarımada taşındı.

Tablo-41 Yıllara Göre Şehir Mezbahasında Kesilen Hayvan Sayısı				
Yıl	Büyükbaş	Küçükbaş	Toplam	Pazara Başka Şehirlerden Getirilen
1898	11.706	12.464	24.170	1.946
1899	12.252	14.250	26.502	4.297
1900	12.646	15.050	27.696	5.437
1901	13.004	17.009	30.013	5.378
1902	12.720	17.968	30.688	4.034
1903	13.798	20.142	33.940	3.652

İ.S. Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo Hazayinstva", **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 578-584.

¹⁰⁸⁶ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 578-584.

¹⁰⁸⁷ Solnışkin, **Artvin i Artvinski Okrug...**, s. 13-16.

1888'den itibaren şehir yönetimi idaresine geçen şehir mezbahasında, hayvan kesimlerinden şehir için gelir elde edilmekteydi. Mezbahada büyük baş kesimi için 40 kopek, küçükbaş için de 5 kopek alınmaktaydı. 10 Şubat 1890 tarihinden sonra bu tarife artırılarak büyükbaş için 60 kopeke, küçükbaş için ise 20 kopeke kadar ücret alınmaya başlandı. 1896 yılında yeni yapılan mezbahanın ihtiyaçları ve yakın bütün liman şehirlerindeki kesim ücretlerinin daha yüksek olduğu belirtilerek şehir yönetimince kesim ücretlerinin artırılması talep edildi. Bu dönemde Novorossiysk'te büyükbaş hayvan kesimlerinden 1 ruble 50 kopek, Sivastopol'de 4 ruble, Kerç'te 2 ruble alınmaktaydı. Kutais Guberniyası idaresince talebin kabul edilmesiyle 1899'da İçişleri Bakanlığının talebi ve Maliye Bakanlığının kabulüyle yeni fiyat tarifesi boğa ve öküz için 1 ruble 50 kopek, inek için 1 ruble, domuz için 50 kopek, koyun ve buzağı için 30 kopek, keçi için 20 kopek olarak düzenlendi. Bu faaliyetlerinden şehir mezbahası yıllık 25 bin ruble gelir etmekteydi. Şehirde, 1898 yılından itibaren domuz ve diğer hayvan etlerinin analizlerinin, şap hastalığı teşhisi için bakteri, şarbon, tüberküloz araştırmalarının, süt inekleri ve ürünleri üzerinde inceleme işlemlerinin yapıldığı, daimi bir sağlık memurunun bulunduğu, şehir hekimi idaresinde bir merkez kuruldu.¹⁰⁸⁸

c) Park ve Bahçeler

Batum, Rus idaresiyle birlikte düzenlenerek mazgal planlı bir şehir tarzında yeniden inşa edildi. Şehirdeki meydanlar eski Osmanlı ve yeni Rus kimliğini temsil eden Aziziye Meydanı (Ploşad Aziziye), Petersburg Meydanı (Ploşad Peterburgskaya), Artvin Meydanı (Ploşad Artvinskaya), Acara Meydanı (Ploşad Adjarskaya) ve Pazar Meydanı (Ploşad Bazarnaya Vesovaya) adlarıyla sürdürüldü.¹⁰⁸⁹ Meydanların yanında, yeni planda halkın vakit geçirebileceği park ve bahçeler şehrin en önemli simgeleri olarak tasarlandı. Bu amaçla ilk olarak 1881'de Nurigeli Gölü'nün kenarında *Aleksandrskiy Sad* adlı Şehir Bahçesi'nin kurulması için çalışmalara başlandı.¹⁰⁹⁰ 1881'de bahçenin yapımı için Poti'de başarılı

¹⁰⁸⁸ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 584-587.

¹⁰⁸⁹ Bu bilgi; Hariton Ahvlediani Acara Devlet Müzesi'nde bulunan "Plan Proektirovannago Raspolojenie Portovago Goroda Batuma Batumskoy Oblasti (1898-1899)" adlı haritaya dayanılarak verilmiştir.

¹⁰⁹⁰ Ven. Pavloviç Novelli, *Starıy Batumi*, Gasizdat Acari Batumi 1936, s. 34-37.

çalışmalar yapmış, alanında uzman bir bahçıvan olan Resler ile anlaşıldı. İlerleyen aşamada Resler ve idare arasında sorunlar yaşandı; Resler'in ölmesiyle bahçe ve sahil tarafında 1884'te başladığı bulvar projesi yarım kaldı.¹⁰⁹¹ 4 Haziran 1885'te beş yıllığına bahçeyle ilgilenmesi için bahçe uzmanı Michael D'Alfons işe başladı. D'Alfons'un gelmesinden kısa süre önce, dönemin Polis Şefi Voznesenskiy tarafından deniz tarafında gezinti yapılacak bir bulvar yapılması istenmişti. Resler ve Reyner'in projesi olan bulvara *Bulvara Tsareviça Nikolaya* (Veliaht Prens Nikolay Bulvarı) adı verildi. Veliahtın tahta geçmesiyle, bulvarın adı İmparator II. Nikolay Bulvarı olarak değiştirildi. Bulvarın genişletilmesi ve 1895'ten itibaren *alleya* adı verilen ikinci ve üçüncü ağaçlandırılmış park yollarının yapılmasıyla birlikte denize paralel olarak uzanan bulvar tamamlandı. Bulvarın genişliği, kıyı boyunca Burun Tabya tahkimatından başlayarak Turemniy Sokağı'na kadar farklı genişlikteydi. 1888'de Batum'a gelen III. Aleksandr ve ailesinin ziyaret edip ağaç diktikleri Şehir Parkı, sonraki dönemlerde de önemli Rus devlet adamlarının ziyaret ettikleri bir mekân haline geldi. Kutais Askerî Valisi, 1888'de imparatorun Kafkasya'ya gelişi öncesinde Şehir Parkı'nın ve bulvardaki işlerin takibi için Tümamiral Greve, Batum Sulh Mahkemesi hâkimi Gusson, Fransız Konsolos de-Laşom ve Batum şehri okul müfettişi Bogdanov'dan oluşan bir komisyon kurdu. Komisyonun aldığı kararla d'Alfons'a tanınan süre 1 Ocak 1891'e kadar uzatıldı. Fakat yönetimle yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle d'Alfons görevinden uzaklaştırıldı ve mevcut işlerle 1895'e kadar Resler ve N. Tkebuçava ilgilendi. 1898 Şubat ayından 1902'ye kadar A. Hoştar, 1902 Nisan ayından itibaren ise I.D. Lionidze göreve geldi. Şehir parkı ve bulvarın sulanmasında Osmanlı döneminde inşa edilen su şebekesinden ve bazı bölgelerdeki kuyu ve havuzlardan yararlanılmaktaydı.¹⁰⁹² Bölgenin iklim özellikleri nedeniyle Avusturalya, Yeni Zelanda, Hindistan, Çin, Japonya, Güney Afrika, Meksika, Güney Amerika, Ekvator gibi subtropikal ve yarımküredeki ılıman ülkelerden bölgede yetişebilen bitkiler getirildi.¹⁰⁹³ Batum kıyısındaki bahçeden

---

¹⁰⁹¹ **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Cilt: XV, No:1, Tiflis 1902, s. 1-2.

¹⁰⁹² Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 637-646.

¹⁰⁹³ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 11.

başlanarak sahil şeridine¹⁰⁹⁴ ve Şehir Bahçesi'ne birçok egzotik ağaç, funda ve çiçek dikildi. Ayrıca bahçede endüstriyel amaçla kullanılabilecek bitki yetiştirme denemeleri yapılmaktaydı.¹⁰⁹⁵ Bulvarda restoran, büfeler, müzikal binası, günlük gazete ve dergilerin bulunduğu okuma salonu yer almaktaydı.¹⁰⁹⁶

Bölgedeki mülkiyet sorunu Şehir Bahçesi'nin yapımında da ortaya çıkmıştı. 1890 yılında Osmanlı makamlarına yapılan başvuruya göre Nuriye Mahallesi'nde, Gölbaşı mevkiinde bulunan arazi, Trabzon ahalisinden Hacı Mahmud oğlu Mustafa Lütfi ve ortaklarına ait olmasına rağmen Batum Belediye Meclisi tarafından araziye bahçe yapılmıştı ve sahiplerine iadesi konusunda yetkililerden yardım istenmekteydi. Başvuruya göre Batum Gölbaşı mevkiinde 150 dönüm arazi üzerine Batum Belediye Meclisi tarafından, imparator adına (*Aleksandrovskiy Park*) bahçe inşasına karar verildiğini belirtmekte, bu durum karşısında haklarının korunmasını talep etmekteydiler.¹⁰⁹⁷ Arazi sahiplerinin girişimlerine rağmen başvurulardan bir sonuç alınamamıştır.

Batum'un önemli simgelerinden biri de Batum şehir merkezinin dışında, Batum'a 9 kilometre mesafede, Yeşil Burun (Gürcüce *Mtsvane Kontsi*, İngilizce *Green Cape*, Rusça *Zeleny Mts*) adı verilen bölgede Rus Botanikçi ve Coğrafyacı A.N. Krasnov tarafından kurulan Batum Botanik Bahçesi'dir. Krasnov Ortadoğu, Seylan, Hindistan, Java, Çin, Japonya, Meksika, Havaii Adaları, Akdeniz ülkeleri ve diğer birçok bölgeye geziler düzenleyerek ılıman iklimde yetiştirilebilecek bitkiler üzerine araştırmalar yapmaktaydı.¹⁰⁹⁸ Uzun süren çalışmalar sonucu bahçe 1912 yılında açıldı.¹⁰⁹⁹ 113 hektarlık bir alan üzerine kurulu parkta yetiştirilen, dünyanın birçok farklı bölgesine özgü bitki ve ağaçlar bilimsel araştırmalarda kullanılmaktaydı.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁴ Novelli, *Stariy Batumi*, s. 37-41; *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*, Cilt: XV, No:1, Tiflis 1902, s. 1-2.

¹⁰⁹⁵ **Foreign Office. 1891. Annual Series, No. 871. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1890 on the Trade of Batoum**, London 1891, s. 10.

¹⁰⁹⁶ Moskoviç, *İllustrirovanniy Praktiçeskiy Putevoditel po Kavkazu*, s. 435.

¹⁰⁹⁷ **BOA**, DH.MKT, 1686-114, (31 Ocak 1890); **BOA**, DH.MKT, 1762-96, (19 Eylül 1890);

BOA, HR.TH, 109-20, (16 Mayıs 1891).

¹⁰⁹⁸ Krasnov'un Batum Oblastı'nın iklim özelliklerine dair ayrıntılı çalışması için bknz; A.N. Krasnov, **K Flore Basseya Reki Çakvi: Kratkij Otçet ob Ekskursiy v Batumskoy Oblasti**, Harkov, Tip. Zilberberga, 1895.

¹⁰⁹⁹ P.İ. Lanin, **Botaniçeskie Sadı SSSR**, Moskva, Kolos, 1984, s. 142-143.

¹¹⁰⁰ **Botaniçeskiy Sad: Putevoditel**, Tbilisi, 1984, s. 4-7.

Park ve bahçeleriyle modern bir kimliğe kavuşan Batum'da, kamusal alanın düzenlenmesine yönelik çalışmalar yapılmaktaydı. Şehrin gelişimi ve nüfusun artışı dilencilik de hızla yayılmasına neden olmuştu. Şehirde genel olarak dilenciler rastgele ve profesyonel olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Sayıları az olmakla birlikte "rastgele" dilenciler genellikle şehirdeki işsiz ve aç kalan ırgatlardı. Çoğunluğu oluşturan profesyonel dilenciler ise çocuklar ve kadınlardan oluşmaktaydı. Dilenciler vapur, kilise, dükkân ve mağaza gibi kalabalık yerlerde dilenmekte ve çalışanlara göre daha büyük paralar kazanmaktaydılar. Çözüm olarak idare tarafından Batum'daki dilencilerin şehir dışına gönderilmesi düşünülmüşse de bu girişimin aynı sorunla karşılaşılana Petersburg'da sonuç getirmemiş olması nedeniyle bu fikirden vazgeçilmiştir.¹¹⁰¹

Batum Askerî Valisi Romanovskiy'nin 14/27 Kasım 1912 tarihli emriyle kamusal alanda, park ve bahçelerde yatıp uzanmak, köpek gezdirmek, ağaçları kesmek, çiçekleri koparmak, reklam ve afiş yapıştırmak yasaklandı.¹¹⁰² Ayrıca, deniz kıyısındaki şehirde halkın denize girmesine yönelik düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. 1880'lerin başında kıyı kesiminde Burun Tabya yakınında denize girişlerde kadın ve erkekler için farklı saatler tahsis edildi. 1885'ten itibaren ise kadınlar için özel soyunma odaları inşa edildi.¹¹⁰³ Batum koyundaki gemilerin ve petrol tesislerinin atıklarının belli bir alandaki denizi kirletmesi nedeniyle Batum sahilinde denize girilebilmesi için düzenli olarak deniz suyunun temizliği ölçülmekteydi.¹¹⁰⁴ Şehir Duması'nın hazırladığı ve Vali Yardımcısı Laçinov'un 27 Mayıs 1913'te imzaladığı kararla şehirde kadınlar için iki, erkekler için iki ayrı denize girilecek yer tahsis edildi. Şehir Bulvarı'nın önündeki sahilde ve devamındaki hapishane ile Mihailovskiy Kalesi'nin topçu kamp alanı arasında izin verilen noktalarda mayoyla denize girilebilmekteydi.¹¹⁰⁵ Dönemin yerel gazete haberlerinde sık sık boğulma haberleri yer almaktadır. Bu tür bir boğulma vakasında Batum

¹¹⁰¹ "Batumskie Nişie", *Çernomorskiy Vestnik*, No: 4, (6 Ocak 1899), s. 2.

¹¹⁰² "Otdel Mestny", *Batum Oblastniya Vedomosti*, No: 12, (24 Kasım 1912), s. 2.

¹¹⁰³ A.S. Krasnovskiy, *Morskiya Kupanya v Batume: Zametki Dlya Bolnih*, Batum, Tip. Lobko i K., 1886, s. 11.

¹¹⁰⁴ Krasnovskiy, *Morskiya Kupanya...*, s. 6-7.

¹¹⁰⁵ "Otdel Mestny", *Batum Oblastniya Vedomosti*, No: 31, (8 Haziran 1913), s. 2-3.

ahalisinden boğulanları kurtaran, Batum halkından Nuri Mustafaoğlu adlı kişi, 1895 yılında İmparator II. Nikolay tarafından “Türk madalyası”yla ödüllendirilmişti.¹¹⁰⁶

4) Batum’un Dönüşümü

XIX. yüzyılda Rusya’nın Kafkasya’da artan hâkimiyeti sürecinde, önce özel yönetim şekilleriyle Rus yönetimine karşı olan isyanların bastırılması, ardından ise yollar, telefon ve telgraf hatları ile bölgenin altyapı çalışmaları iyileştirilerek Rusya’nın merkez bölgeleri ile bağlantısı sağlanmıştı. Rus idarî sisteminin kurulmasıyla merkezinde caminin yer aldığı Batum, kilisenin ön plana çıkarıldığı bir şehir haline gelmiş; padişah ve ailesi için yapılan törenler yerini çar ve ailesine yapılan geçitler, kutlamalar ve top atışları almıştır.¹¹⁰⁷

Gerek bölgenin gelişmesi gerekse Kafkasya’nın Rus edebiyatındaki gizemli ve otantik imajı nedeniyle Rusça bilimsel ve popüler yayınlarda bölge üzerine ayrıntılı yazılar yayınlanmıştır. A.S. Puşkin, Aleksandr Bestuzhev, M.Y. Lermantov, Tolstoy ve İvan Ayvazovski gibi ünlü kişilerin Kafkasya’ya dair eserleri bölgeye olan ilgiyi artırmıştır. Ayrıca bölgeye gelen asker, devlet memuru ve sürgünlerin bölgeye dair yazmış oldukları anıları da insanlarda bölgeyi gezip görme isteği uyandırmıştır. Rusya’nın Kafkasya’yı saran demiryolu ağı ve birçok Karadeniz limanı arasında faaliyet gösteren vapur şirketleri, insanların “gizemli ve otantik” olarak görülen Kafkasya’ya ulaşım imkânını kolaylaştırmıştır. Bu ilgi bölgedeki turizm potansiyeline, özellikle de sağlık turizmine olumlu etki yapmıştır. Nitekim ilk başlardan itibaren, Batum bölgesinin iklimi, doğal zenginlikleri ve turizm potansiyeli uzmanların dikkatini çekmiştir. Bu konuda ayrıntılı araştırmalar yapılmış, bölgedeki gazete ve dergilerde yapılması gerekenler hakkında birçok yazı kaleme alınmıştır. Ağustos 1884 tarihinde *Kavkaz Gazetesi*’nde yayınlanan bu yazılardan biri şöyledir;

“...sadece Güney Fransa ve İtalya’da bulabileceğiniz limonu, yıl boyunca çiçek açan kamelyaları, çay ağacını, mümkün olan bütün meyve ve ağaçları Rusya’da nerede yetiştirebilirsiniz. Batum’un çevresini düzenli olarak kurutun, 3-4 mil mesafedeki dağ kaynaklarından su getirin, lüks otel ve saraylar yapamıyorsanız, yazlık rahatlığında yerler yapın, Rusya’nın her

¹¹⁰⁶ **Kavkaz**, No: 231, (1 Eylül 1895), s. 1.

¹¹⁰⁷ “Dua ve Resmi Geçid”, **Batum Eyalet Ceridesi**, No: 38, (17 Mayıs 1914), s. 1.

*yerinden insanların-yazları yüzmeye, kışları ise dinlenmeye ve zindelik kazanmaya- akın edeceği bereketli bir köşe elde edeceksiniz...”*¹¹⁰⁸

Yıllar süren altyapı ve çevre düzenlemeleri sonucu, yukarıda ifade edilenlerin neredeyse tamamı neredeyse tamamı 1900'lerin başına gelindiğinde Batum'da gerçekleşmişti. Sahip olduğu doğal güzellikleri ve iklim özellikleriyle Fransa kıyılarını ve Akdeniz kıyısındaki turistik İtalyan şehirlerine benzetilen bölgeyi, 1904 yılında İ. Marr, “*Acara-Karadeniz'in rivierası, Acara-bahş edilmiş doğal sanatoryum*” dizeleriyle tasvir etmekteydi.¹¹⁰⁹

Bölge ikliminin sağlık turizmi açısından değerlendirilebilmesi için bölge üzerine araştırma yapan doktor grupları görevlendirildi. Ziyaretçilerin ihtiyaçları için oteller, restoranlar, kaplıcalar, madensuyu tesisleri, sanatoryumlar kuruldu. Deniz turizmi için Karadeniz'deki en avantajlı bölgelerin başında gelen Batum'da sekiz ay boyunca denize girilebilmekteyken deniz turizminin yaygın olduğu Kırım'da bile bu süre sadece beş aydı. Bu turizmin geliştirilmesine de önem verilmekte, düzenli olarak deniz suyunun temizliğine yönelik ölçümler yapılmaktaydı.¹¹¹⁰ Rus idaresi Kafkasya kıyılarının her türlü kullanıma açılmasına yönelik bir politika izlemekteydi. Bir bölge ticarî alanda potansiyel ortaya koyamıyorsa hemen tatil ve turizm bölgesi haline getirilmekteydi. Örneğin; Novorossiysk'in ticarî kapasitesi nedeniyle gelişemeyen Anapa, limana çalışan gemiler sayesinde deniz turizminin önem kazandığı bir turizm merkezi haline geldi.¹¹¹¹

Batum'un sayfiye yeri ve turizm merkezi olarak Kobuleti taraflarında halkın denize girebilmesi için plajlar, Yeşil Burun'da* bulunan Mahincauri'de yazlık yapıldı. 1907'de Doktorlar Cemiyeti, Batum ve çevresinin iklim istasyonu olarak kullanılmasına yönelik çalışmalara başladı. Bölgenin koşullarını iyi bilen T.P. Triantafillidis ve Doktorlar Cemiyeti, Batum'da bir sanatoryum ve farklı tedavi yerleri yapılması için çalışmaktaydılar. Şehir meclisi, özel bir komisyon oluşturarak Batum'un bir sayfiye bölgesi olarak geliştirilmesine yönelik çalışmalarda bulundu. Seçilen komisyonun aldığı kararlar arasında tiyatro salonu olan termal bir otelin,

¹¹⁰⁸ A.Ş. “Korrespondentsiy ‘Kavkaza’ ”, **Kavkaz**, No: 190, (24 Ağustos 1884), s. 2.

¹¹⁰⁹ N. Nijaradze, N. Cibuti, **Acariya**, Batumi, Sabçota Acara, 1978, s. 148.

¹¹¹⁰ Krasnovskiy, **Morskiya Kupanya...**, s. 7-8.

¹¹¹¹ “Razvitie Anapı”, **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 14, (3 Aralık 1912), s. 2.

* Rusçası *Zeleniy Mıs*, Gürcücesi *Mtsvane Kontsi*.

hidroelektro terapi tesislerinin ve denizde özel yüzme yerlerinin yapımı da vardı. Tüm bu çalışmalardaki ortak amaç, sağlık turizmi için Batum'u bir merkez haline getirmektir.¹¹¹² Bu amaçla Batum Doktorlar Kulübü, Rusya'daki diğer sağlık kuruluşlarıyla ortak çalışmalar yürütmekteydi. 1911'de Moskova Fizik-Terapi Cemiyeti tarafından organize edilen bilimsel gezi kapsamında doktorlar Batum'u ziyaret etmişler; bölgedeki bitkilere, Batum doktorlarının tüberküloz gibi hastalıklara yönelik çalışmalarına ve sayfiye yeri olarak yapılmış çalışmalara dair incelemelerde bulunmuşlardır.¹¹¹³ Batum, bu önemi nedeniyle Rusya'da çocuk ölümlerinin engellenmesi amacıyla geliştirilen çalışma merkezlerden biri olmuştur. 1911'den itibaren öğrencilerin tedavisi için Rusya'da kurulan üç iklim sanatoryumundan biri Batum'a bağlı olan Kobuleti'de kurulmuştur.¹¹¹⁴

Sağlık ve turizm faaliyetleri için önemli bir merkez haline gelen Batum, aynı zamanda her yıl sağlık turizmi nedeniyle Avrupa'daki merkezlere ödenen Rus altınlarının da ülke içinde kalmasını sağlayacaktı. Bu merkezlerden Rus ordu mensupları da yararlanabilecekti. Bu açıdan Batum, hem Kafkasya için önemli bir merkez, hem de birçok özelliğiyle Rusya'da bir eşi daha olmayan bir bölgeydi. İklim olarak çevresindeki Yalta, Soçi, Gagra ve Sohum'dan farklılıklar taşımaktaydı. Ayrıca Batum, insan yaşamı ve çocukların yetişmesi için oldukça ideal bir bölge olarak görülmekte, Rusya ile kurulan deniz ve demiryolu bağlantısı da şehrin önemini artırmaktaydı.¹¹¹⁵ Bu tür tesisler için Batum yakınlarındaki en ideal bölge, Osmanlı döneminde de halkın sıtmadan korunmak için geldiği, denize yakın olan Mahincauri ve Yeşil Burun (*Zeleny Mys*) olarak görülmekteydi. Bu nedenle, buralarda misafirhaneler, villalar ve parklar yapılmıştır.¹¹¹⁶

Bölgedeki sağlık turizminin geliştirilmesi, bölgeye gelen ziyaretçilerin rahat ulaşımı için ana hattaki Mihhailovo İstasyonu'ndan yazlık bölgelerin ve mineral suyu

---

¹¹¹² Veru, **Batum i Yego Okrestnosti...**, (I. Otdel), s. 32-37.

¹¹¹³ F.V. "Nauçnaya Ekskursiya Vraçey v Batume", **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No:5, İzd. God 4-y May 1911 god, s. 224-230.

¹¹¹⁴ Diğer sanatoryumlar Evpatorya ve Jurmala'da idi. **Kalendar Dlya Vraçey Vseh Vedomstv na 1916 god.**, Çast I, Sankt Peterburg, K.L. Rikker, 1916, s. 179.

¹¹¹⁵ Veru, **Batum i Yego Okrestnosti...**, (I. Otdel), s. 37-40; **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Cilt: XIII, No:2, Tiflis 1896, s. 194-195.

¹¹¹⁶ A.S. Krasovskago, "Neskolka Slov o Batume Kak Yujnoy Klimatiçeskoy Stantsii", **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Vtoroy, Kutais, Gubernskaya Tipografıya, 1885, s.179-180.

kaynaklarının bulunduğu Borjomi'ye turistik bir demiryolu döşendi.¹¹¹⁷ Sağlığa yararlı sodyum bikarbonatlı maden suyu bulunan bölgede, otel ve hasta tedavi merkezleri inşa edildi.¹¹¹⁸ 1901'de Borjomi'den kış sporlarının yapıldığı Bakuriani'ye, 1915'te ise ünlü şarap üretim merkezi olan Kaheti'ye bir hat inşa edildi.¹¹¹⁹ Çar ve ailesinin, Yunanistan Kraliçesi'nin de ziyaretlerde bulunduğu bölge, yabancı birçok devlet adamı ve hanedanın turistik ziyaretlerinde uğrak yer haline geldi.¹¹²⁰

1911'de kaleme aldığı yazısında N. Korsak, genel olarak oblasttaki bu gelişmeler nedeniyle sınırın diğer tarafında yer alan Türkiye Lazistanı adı verilen bölgede de Rusya'ya katılmaya dair güçlü bir eğilim oluştuğunu iddia etmektedir. Bu nedenle de Türk sınırına yakın olan Sarp, Liman, Makrial* gibi bölgelerin turizme açılarak nüfusun artırılması planlanmaktaydı. Diğer taraftan da Rus idaresinde olmasına rağmen henüz hiç Rus görmemiş olan bu bölgedeki halkın ve Rusların birbirlerini tanınması da amaçlanmaktaydı.¹¹²¹

Sonuç olarak, 1878'den 1914'e gelindiğinde Rusya'nın Batum ve çevresinde gerçekleştirdiği altyapı hizmetleri ile bölge bir değişim geçirmiştir. Rus yazarların "*kirli bir Asya şehri*" ve "*kirli bir Türk şehri*"¹¹²² olarak tasvir ettikleri Osmanlı Batum'u¹¹²³ Rus idaresinde yerini gelişmiş bir Avrupa şehrine bırakmıştır. Rev. Harold Buxton'a göre şehrin görünümü "*Caddeleri, parkları ve sosyal hayatı ile burası bir Asya mı Avrupa şehri mi...*" diye ziyaretçilerin şaşkınlıklarını belirten sorularına bırakıyordu.¹¹²⁴ 1911'de Batum'a gelen A.V. Williams Jackson ise şehir hakkında şunları söylemekteydi:

---

¹¹¹⁷ **Foreign Office. 1894. Annual Series, No. 1371. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1893 on the Trade of Batoum**, London, Harrison and Sons, 1894, s. 25.

¹¹¹⁸ Ayyıldız, **Güney Kafkasya Cumhuriyetler...**, s. 20.

¹¹¹⁹ Teimuraz Gorshkov; George Bagaturia, "Developments at Georgian Railway," **Japan Railway and Transport Review**, July 2000, s. 42-43.

¹¹²⁰ **TFO**, FO 65/1631, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (9 Eylül 1901).

* Kemalpaşa.

¹¹²¹ N. Korsak, "Na Turetskoy Granitse: Poyezdka na Sarpı i na Liman", **Batumskiy Selskiy Hozayin**, No:5, İzd. God 4-y May 1911 god, s. 213-219.

¹¹²² A.Ş. "Korrespondentsiy 'Kavkaza' ", **Kavkaz**, No: 190, (24 Ağustos 1884), s. 2.

¹¹²³ N.F. Petrovskiy, "Po Zakavkaziyu i Novo-Pokorenım Oblastyam", **Drevnaya i Novaya Rossiya**, No 3, 1879, s. 181.

¹¹²⁴ Rev. Harold Buxton, **Trans-Caucasia**, London, The Faith Press, 1926, s. 36.

“...şehirdeki ana mabed, mimarisindeki Doğu renkleriyle Muhammedi camilerle harmoni oluşturan Aleksandro-Nevskiy Katedrali’dir. İş bölgesinde, Avrupa bankalarının yapıları, ticaret evleri, ticari mal depoları, şarap dükkânları, kafeler, yerel tezgâhlar ve pazarlar Şark hayatı içinde Batılı bir hava yaratıyor.”¹¹²⁵

Batum, görüldüğü üzere artık Osmanlı devrinde şehrin tek simgesi olan Aziziye Camii’nin değil, daha çok kilisenin olduğu Avrupaî bir Rus şehri haline gelmişti. Şehirdeki bu bayındırlık hizmetleri Rusya’nın bölgeyi tamamen sahiplendiğinin de göstergesiydi. Rusya açısından Batum artık bir Rus şehrine dönüşmüştü. Bu açıdan Batum, Rus idareciler için Kars ve daha sonra alınan Trabzon’dan daha fazla anlam ifade ediyordu. Bu durumu 1916’da Trabzon’da Rus işgal komutanı olarak görev yapan S.P. Minstlov anılarında şu sözleriyle belirtmektedir: “...Ne Kars, ne de Trabzon hiçbir zaman Rus şehri olmayacaktır. Biz burada misafîrîz ve çok cömert bir şekilde Ermeni ya da bir başkasının vatani olacak bu araziye para harcıyorduk”.¹¹²⁶

1918’de yabancı gazetecilerden oluşan bir heyete başkanlık eden Ahmet Refik*, Batum’u ziyaretinde şehir hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

“Batum, emsalsiz, zarif, temiz, sevimli ve cazip bir belde. Rus irfanı beldeyi bütün kuvvet ve nüfuzuyla başka bir şekle koymuş. Gogollerin, Lermantofların, Puşkinlerin, Tolstoyların, Dostoyevskilerin Rus ruhunda yaşattıkları tesirler, Batum’da da kendini gösteriyor. Binalar, kiliseler, caddeler, evler, kıyafetler, ticari mallar, mağazalar hep Rus. İslâmlardan bile Rus irfanına yaklaşanlar fikren, hissên yükselmişler; hayatı daha hakikî bir surette anlamışlar. Kıyafetlerini düzeltmişler. Hatta milliyet muhabbetini bu irfan ve bu nüfuz sayesinde daha güzel anlamışlar...”¹¹²⁷

¹¹²⁵ A.V. Williams Jackson, **From Constantinople to the Home of Omar Khayyam**, New York, The Macmillan Company, 1911, s. 20.

¹¹²⁶ Enver Uzun, **Rus İşgal Komutanı S.P. Mintslov’un Trabzon Günlüğü**, Trabzon, Eser Ofset Matbaacılık, 2008, s. 39.

* Ahmet Refik, I. Dünya Savaşı sonlarında Ermeni olaylarıyla ilgili olarak Alman ve Avusturyalı yazarlardan müteşekkil bir heyetin başkanı sıfatıyla, 17 Nisan-20 Mayıs tarihleri arasında, savaş esnasında tekrar yurda katılan Doğu Anadolu’ya gönderilmiş; Batum, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kars, Ardahan ve Artvin Bölgelerini dolaşarak Ermeni mezalimi hakkında incelemeler yapmıştır. Ayrıca kendisinin bu gezi esnasında tuttuğu notlar, Osmanlı Devleti tarafından telgraflarla Avrupa’ya duyurulmuştur. Bu gezileri sonucu “İki Komite İki Kıtal” ve “Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler” adlarıyla izlenimlerini kitaplaştıran Ahmet Refik, savaş sonunda da ikinci kez emekli olmuştur. Oğuz Aydoğan, “Ahmet Refik Altınay, Hayatı ve Sanat Tarihi Çalışmaları”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 7.

¹¹²⁷ Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında**, Haz. Yunus Zeyrek, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 20.

Batum hakkında en derli toplu ve en yakın rakibi olan Osmanlı şehri Trabzon ile karşılaştırılarak yapılan yorum, 1918’de Batum’a gelmiş olan Yüzbaşı Selahattin Yurtoğlu’na aittir. Yurtoğlu duygularını şu cümlelerle belirtir:

“Şehir çok güzeldi. Bizim şimdiye kadar gördüğümüz kentlere benzemiyordu. Hele Çarın sarayı hayatımda görmediğim ve düşünemediğim ölçüleri kapsıyordu. Her gün çalışıyordum. Bir yandan da cennetteymişçesine geziyordum. Batum ormanları bir masal gibiydi. Ruslar bu ormanları ne kadar düzenlemişlerdi. Hele bize Ruslardan alınmış bir otomobil vermişlerdi ki, şıklığı tarif edilemez. Şoförü de tatlı bir Rustu. Şehirde ve ormanlarda gezinirken yarım bir Türkçe ile konuşuyor, beni memnun etmeye çalışıyordu. Orman yolları tümüyle asfalttı. Şehrin tüm sokakları denizçakılıyla döşenmişti. Kent, binalarıyla, özetle bütün varlığıyla bir Avrupa kentiydi. Trabzon Batum’un yanında bir köydü...”*¹¹²⁸

D) TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL HAYAT

1) Rus İdaresinde Müslüman Halk

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası bölgeden yapılan göçlerdeki en önemli etkenlerin başında Hıristiyan bir idare altında yaşamak istemeyen Müslüman halkın Osmanlı topraklarına göç etme isteği gelmekteydi. Bu açıdan Osmanlı toprakları, Kafkaya’daki diğer bölgelerden de göç edenler için etnik yapıları fark etmeksizin ortak din nedeniyle göç edebilecekleri bir coğrafyaydı. Göç etmeyip kalanların Rus idaresinden rahatsızlıkları ise ilk dönemlerden itibaren kendini göstermekteydi. Konsolos Stevens’a göre bölge halkı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra, dönemin Batum’daki İngiliz Konsolosu Mr. Peacock’tan bölgeye müdahale edilmesi için yardım istemişti. Bununla yetinmeyen bir temsilci ise İngiltere’ye giderek bu konuda görüşmeler yapmış; Gladstone ise bu temsilciye, henüz böyle bir müdahale için uygun zemin olmadığını, müdahalenin gelecekte daha uygun bir dönemde yapılabileceğini ifade etmişti.¹¹²⁹ Diğer taraftan ise bölgedeki bir grup temsilci ve din adamı, Kasım 1878 tarihinde Tiflis’e gelerek yeni idareye bağlılıklarını bildirmişlerdi.¹¹³⁰ Görüldüğü üzere bölgenin birçok ileri geleni Rus idaresiyle yakın ilişkiye girerken bir kısmı da Rus idaresine mesafeli kalmıştır.

* Orijinal metne sadık kalınarak bitişik yazılmıştır.

¹¹²⁸ İlhan Selçuk, **Yüzbaşı Selahattin’in Romani (1)**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2004, s. 358.

¹¹²⁹ **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens’ten Petersburg Elçiliğine, (2 Aralık 1905).

¹¹³⁰ Bu din adamları Müslüman halkı temsilen Müftü Hasan Efendi Saliv Efendi Zade, Batum’dan Rum Rahip Petro Haralambov, Ermeni Katolik Rahip Ter-Grikov Puçinian idi. Batum’dan gelen

İlk zamanlardan itibaren Rus idaresine karşı olan tepki, Trabzon Viskonsolosu Biliotti'nin 11 Şubat 1879 tarihli raporunda da görülmektedir. Rapora göre bölgedeki Lazlar arasında Rus idaresinden ayrılmaya yönelik istek, özellikle Rus idaresince Acara Baş Mollası'nın Sibirya'ya sürülmesinden sonra artmıştı. İlkbahara doğru Acara ve Maçahel halkları Rus idaresinin boyunduruğundan kurtulmaya çalışacaklar ve belirlenen yeni Türk-Rus sınırlarını kabul etmeyeceklerdi. Bölgede süren bu ayaklanma nedeniyle Rus hükümeti Lazların bölgeden göçünü desteklemekteydi.¹¹³¹ Viskonsolos Biliotti'nin aksine, Batum Askerî Valisi Konstantin Komarov ise bölgeden yapılan göçlerin sebeplerini araştırmak amacıyla, Odessa Tarih ve Antikyat Cemiyeti (*İmparatorskago Odesskago Obşestva İstorii i Drevnostey*) üyesi Petra Yurçenko'yu Çoruh ve Murgul vadilerini ziyaret için davet etmişti. Bölgeye gelen Yurçenko, Batum Okrug Valisi ile birlikte, 1880 yılının yazında "Türkiye Gürcistanı" (*Turetskaya Gruziya*) adı verilen bölgenin bir kısmında incelemelerde bulunmuştur.¹¹³² Yurçenko'ya göre 1880 yılında Maçahel Kazası'nda bulunan, 1500-1600 haneli 26 köyden yaklaşık 800 hane Türkiye'ye göç etmişken geri kalan 800 hane de göç etmek için Ramazan ayının bitmesini bekliyordu.¹¹³³ Murgul halkı ise hemen göç etmek için Osmanlı makamlarının göndereceği nakliye gemilerini beklemeden ROPİT'e (*Rus Ticaret ve Denizcilik Şirketi*) iki sefer ücreti olarak 11.000 ruble ödemişlerdi. Bu acilen göç etme isteğinin sebepleri arasında en etkili; Müslüman halkın Rus ordusuna askerlikten muaf olduğuna inanmaması idi. Ayrıca, yolda geçen süre uzadıkça, göçün maliyeti de artmaktaydı. Batum'da Osmanlı

---

temsilciler; Hüseyin Bey Bejanidze, Çakva'dan Hasan Bey Bejanidze ve Hüseyin Bey Sancak Beyzade Abaşidze. Diğer bölgelerden; artık Rus hizmetinde Binbaşı olarak hizmet veren Şavşat'tan Nuri Bey Himşiaşvili*, Maçahel'den V. dereceden Mecidiye nişanı sahibi Maçahel Müdürü Süli Bey Maçahelskiy, Maradidi'den Zabtıye Binbaşı, Kaymakamlık görevlerinde bulunmuş olan Ahmet Efendi, Gönye'den V. dereceden Mecidiye nişanı sahibi Makrial Müdürü Osman Ağa, Ardanuç'tan Efendi Müftü Zade Ardanuçskiy. Artvin Meclisi'nden Petros Puçinian ve Şavşat Meclisi'nden Simion Sagamion katıldı. Frenkel'e göre bu temsilcilerin katılmalarını istedikleri ama Tiflis'e gelmeyi reddeden bölgenin diğer ileri gelenleri Yukarı Acara'dan Raşid Efendi Haznedarzade, Şirin Ağa Osman Bayraktaroğlu; Aşağı Acara'dan Tufan Bey, Abdulla Bey ve Umfan Bey; Çürüksu'dan Dureum Bey Tavdgridze, Racabaga ve Sivadze; Livane'den Taffik Bey Atabekoğlu ve Apriot Efendi Gorgion; Şavşat'tan Peglül Beg Himşiaşvili; İmerhev'den Safer Bey ve Maçahel'den Ali Bey idi. Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 131-132.

¹¹³¹ **Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878): British Archives on the Caucasus: Georgia**, Ed. Hugo Greenhalgh; Robert L. Jarman, London: Archival Publications, 2003, s. 35, 40.

¹¹³² Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No:192, (1 Eylül 1881), s. 1-2.

¹¹³³ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No:194, (3 Eylül 1881), s. 1-2.

idaresinin göndereceği gemiyi beklerken bir muhacirin günlük masrafının 50 kopek olması acilen bölgeden göçü teşvik etmekteydi. Yurçenko'nun makalesinde net olarak açıklanmasa da bölgede yaşanan bazı gergin durumlar göçün nedenleri arasında yer almaktaydı.¹¹³⁴ Rus idareciler, Ramazan ayının sonunda göç etmeyi düşünen halka, Rusya'da milyonlarca Müslümanın huzur içinde yaşadığını söylemiş ve ihtiyatsız davranmamalarını tavsiye etmişler, Osmanlı'ya daha önce göç etmiş olan Abhazların da Kafkasya'ya geri dönmelerini örnek vermişlerdir. Görüşmelerde halk idareden şu isteklerde bulunmuştur: a) Mahkemelere ve soruşturmalara kadınların getirilmemesi, b) Zaptiyeye (yerel polis) yazılmalarına izin verilmemesi, c) Kendi kadınlarının olması, d) Sadece kincal (Kafkas hançeri) ve tabanca taşıma hakkı değil tüfek taşıma hakkı da verilmesi, e) Hopa ve Arhavi'ye serbest geçiş hakkı verilmesi, f) Sadece balık avlama izni değil, haydutları öldürme izni de verilmesi. Ayrıca bölge halkının dilekçesinde yer alan, Türk tarafından kendilerine işçi olarak çalışmaya gelen Arhavi'deki akrabalarının yeniden Murgul köylerine yerleşme ve Rus vatandaşlığına girme istekleri idare tarafından kabul edilmişti. Yine de yapılan göçlerle boşalmış olan Murgul Vadisi'ne, vali tarafından Osetya ve Raça bölgesinden insanların yerleştirilmesi planına rağmen duyumlara göre Şavşat tarafındaki halktan birçok kişi de buraya yerleşmeyi planlamaktaydı.¹¹³⁵

Bölgedeki göç süreci, Batum'daki iş imkânlarının artışıyla azalmış, hatta II. Bölüm'de değinildiği üzere, Anadolu'dan Batum'a ve Rusya'nın farklı bölgelerine işçi göçleri artmıştır. Bölgedeki ekonomik gelişme halk ile devlet arasındaki ilişkilerin bir noktaya kadar düzelmesini sağlamıştı. Fakat 1905 işçi olaylarıyla başlayan ve ilerleyen süreçte, Konsolos Stevens'e göre Rusya ve Kafkasya'daki mevcut kötü durum nedeniyle Gürcü, Ermeni ve hatta Türklerden oluşan halk, artık Rusya'nın bölgede düzeni sağlayabileceğine dair umutlarını kaybetmiş, İngiliz veya İngiliz-Fransız ittifakıyla yapılacak bir işgali destekler hale gelmişlerdi. Bu açıdan son zamanlarda da İngiliz şirketlerinin Bakü ve Kafkasya genelinde meydana gelen olaylar nedeniyle yaşanan maddi kayıpları için büyük ihtimalle Rus hükümetinden tazminat alamayacakları düşünülmekteydi. Bu nedenle Kafkasya'nın işgali için

¹¹³⁴ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No:215, (1 Ekim 1881), s. 1-2.

¹¹³⁵ Petra Yurçenko, "Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti", **Kavkaz**, No: 217, (4 Ekim 1881), s. 1-2.

mevcut durumdan daha uygun bir koşulun asla oluşmayacağı öne sürülmekteydi. Bu teklife İngiliz konsolos, politik bir cevap vererek ne İngiltere'nin ne de başka bir milletin böyle bir şeyi düşünmeyeceğini, yine de bunu hükümetine iletceğini ifade etmişti. Konsolos Stevens'ın bölgeyi ve halkı yakından tanıyan, ismini vermediği birinin ifadesine göre de artık İngiltere Kafkasya'yı işgal etmeliydi; bu tetikleyici hamleyle birlikte bütün Orta Asya ve Trans-Hazar Müslümanları, Rusya'ya karşı tek vücut isyan edebilecekti.¹¹³⁶

Rus idaresinin bölgede olası ihtilal ve yeni fikir hareketlerini önlemeye yönelik çalışmalar yürüttüğü görülmektedir. Bu amaçla Osmanlı'dan bölgeye gelen talebe ve müderrislerin bölge halkıyla bir araya gelmesi engellenmekte, biraraya gelenler tutuklanmaktaydılar. Örneğin; Artvin Kasabası'ndaki İslam ibtidai mektebinde muallimlik yapan Namervan Kazası'nın Orcuk Karyesi'nden Abadoğlu Hızır Efendi'ye hükümet emriyle Fransız ordusunun mağlubiyetinin yüzüncü yılında İmparator Nikolay için camide okutulmak üzere belde müftüsü tarafından bir dua yazması istenilmiştir. Müftü, dua metninde İtalya'yı lanetleyen sözleri nedeniyle tutuklanmış, Batum Başşehbenderi Edhem Beyin uğraşları sonucu bir ay sonra tahliye edilmiş ve memleketine dönmüştür. Ayrıca, yerel Müslümanlar, Osmanlı ile savaşılan ülkelere yönelik tavırlarını bölgede gün geçtikçe daha belirgin bir şekilde ortaya koymaya başlamışlardır. Özellikle Balkan Savaşları döneminde, Hıristiyan halkın İttifak devletlerine olan destekleri ve Salib-i Ahmer'e yardım toplamaları karşısında Batum halkının Hilal-i Ahmer için yardım toplama faaliyetlerine izin verilmemiş ve faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır. Osmanlı'nın savaştaki kötü durumu hakkında gelen haberler, bölgedeki Hıristiyan ahalinin ve çoğunluğunu Osmanlı vatandaşı Rumların oluşturduğu kesim arasında sevinç yaratmıştır. Bu kesimlerin davranışları Batum'daki yerli ve Osmanlı vatandaşı Müslümanları rencide etmekteydi. Batum'daki Osmanlı vatandaşı Rumlar Yunanistan'a büyük miktarda yardım yaparken, Hilal-i Ahmer için çok az bir yardım toplanabilmekteydi. Örneğin; Batum'da tütün fabrikası bulunan Osmanlı vatandaşı Bünyadoğlu Hilal-i Ahmer'e yüz elli ruble, Yunanistan'a ise on bin ruble yardımda bulunmuştu. Yine Keşişoğlu adlı bir manifaturacının Osmanlı'ya yardım etmeyip Yunanistan'a büyük bir

---

¹¹³⁶ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Petersburg Elçiliğine, (2 Aralık 1905).

yardımda bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum nedeniyle Keşişoğlu'nun yerel halk tarafından boykot edildiğini ve Aziziye Camii imamının da cemaate boykotu tavsiye ettiğini iddia etmesi üzerine, imamlar güvenlik güçlerince sorgulanmıştır. Olayın hemen ertesi gecesi, Aziziye Camii'nin camıları Rum çocukları tarafından taşlanarak kırılmıştır. Cami imamı ise bu olayın arkasında Bünyadoğlu ve Keşişoğlu'nun olduğunu belirtmiştir. Mevcut durum nedeniyle bölgedeki Müslüman ve gayrimüslim halk arasında soğukluk ve düşmanlık bulunmakta ve olası bir çatışmanın çıkmasından korkulmaktaydı.¹¹³⁷

Yine Artvin'den Osmanlı'ya göç etmiş olan Hüseyin Efendi adlı şahıs, Batum'a gelerek kaldığı mahallerde *ittihad-ı İslam için* çalıştığını söylemesi üzerine tutuklanmıştır. Muhtemelen bireysel girişimler şeklindeki bu durumlar nedeniyle Rus idaresi caydırıcı önlemler almakta ve bu faaliyetleri yakından takip etmekteydi. Batum ve Acara bölgesinden birçok göçmen Osmanlı'ya göç ederek Ordu'ya yerleşmişlerdi. Bu nedenle göç edenlerle kalanlar arasındaki iletişimin sürdüğü anlaşılmaktadır. Ordu Kasabası'nda inşa edilecek olan bir cami için Yukarı Acara Nahiyesi'ne yardım toplamaya gelen bir kişi tutuklanmış, Batum'a nakledilmek üzere tutulduğu kasaba hapisanesinden firar etmiştir. Şahsın firarında parmağı olduğundan şüphelenilen nöbetçi Müslüman zabıt sorgu altında ortadan kaybolmuştur. Rus idaresine göre yardım toplamak amacıyla bölgeye gelmiş ve firar etmiş olan şahıs aslında bir Osmanlı zabıtiydi. Bölge halkını isyana teşvik etmek için gelmişti. Firar etmesinin ardından da yerel halk tarafından saklandığı düşünülmekte, firarının teslim edilmesi için idare tarafından halka baskı yapılmaktaydı. Şahsın yakalanmasıyla birlikte üzerinden çıkan belgeleri vermiş ve imzalamış olan bazı muteberan ve köy imamları tutuklanmış ve sorguya alınmıştı.¹¹³⁸

1905 Devrimi'ne giden yolda Kafkasya'da Müslümanlar arasında idareye karşı kendini iyice gösteren memnuniyetsizlik, Kafkasya Naipliği'nin 9 Mart 1912 tarihli "Panislamizm Fikrinin Kafkasya'da Yayılması" adlı raporunda da görülmektedir. Rapora göre Kafkasya Müslümanlarının oldukça yeni olan siyasi akımlara katılımı 1904 ve 1905 yılları grevleriyle başlamıştı. Bu olaylarda meydana gelen Ermeni-Tatar çatışmaları Güney Kafkasya Müslümanları arasında siyasi parti olarak Bakü'de

¹¹³⁷ BOA, HR.SFR.1, 189/78, (9 Ocak 1912).

¹¹³⁸ BOA, HR.SFR.1, 189/78, (9 Ocak 1912).

“Difai”nin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Partinin Rusça ve Tatarca olarak basılan bir ilanına göre partinin amacı Daşnaksütyun Ermenilerine karşı Müslümanları organize etmek ve korumak olarak ifade edilmekteydi. Aynı dönemde Tiflis’te ise Yarbay İbrahim Bey Verilov’un başkanlığında, diğer bir Müslüman parti olan “Mudafie” ortaya çıktı. Bu partinin faaliyetleri kısa süre sonra, Difai’nin faaliyetleri ise 1909’da sonlandırıldı. Rus Müslümanların Panislamizm çerçevesinde organize olmalarında Bakü’de *Kaspiy* ve Kırım’da *Tercüman* gazeteleri önemli rol oynadı. Böylelikle Müslümanlar partileriyle Ermenilerin partilerine karşı Kafkasya’da mücadele etmekteydiler. Osmanlı’da 1906’dan itibaren merkezi idareye gelen bilgilere göre Jön Türkler milyonlarca Müslümanın yaşadığı Rusya’da Panislamizm faaliyetlerini artırmaktaydı. İddiaya göre bu amaçla, aynı yıl gizli görevlerle birçok kişi, komiser ve hacı görünümünde Rusya’ya gönderilmişti.¹¹³⁹

Rus idaresi hem bölgedeki Müslümanların hem de son yıllarda gizli görevle gelen Türklerin Panislamizm faaliyetlerini takip etmekteydi. Kafkasya krayının yerel idarecilerinden alınan bilgilere göre Karadeniz, Kutais, Tiflis, Erivan ve Bakü guberniyalarında, Sohum ve Zakatal okruglarında Panislamist faaliyetlere rastlanılmamaktaydı. Batum Oblastı Askerî Valisi Albay Romanovskiy’den alınan bilgiye göre de ne dışarıdan gelenler ne de yerel Müslümanlar arasında Panislamizm faaliyetleri görülmekteydi. Fakat son zamanlarda yerel halk arasında Panislamizm ve Pantürkizm olarak anlaşılabilecek bazı emareler mevcuttu. Bu hassasiyet nedeniyle kısa süre önce Batum Türk Konsolosu ve özel olarak Batum’un nüfuzlu Müslümanlarından biri tarafından Türk Hilal-i Ahmeri yararına sinematik oyun yapılması isteği geri çevrilmişti. Dahası, Yukarı Acara’nın bütün Müslüman halkı olmasa da hoca ve mollalarında Ruslara karşı bazı düşmanca eğilimler gözlenmekteydi. Diğer taraftan da Batum mollaları genellikle camilerin ihtiyaçları için ilgisiz olmalarına rağmen son zamanlarda, Aziziye Camii vakıfları için vali başkanlığında kurulan komisyona özel ilgi göstermekteydiler. Alınan bilgilere göre de Aziziye Camii’ine son zamanlarda Türk idaresi tarafından özel bir ilgi gösterilmekteydi. Bu durum yapının Sultan Abdülaziz adına yapılmış ve onun adını taşıyor olması nedeniyle Ruslar tarafından gayet makul görülmekteydi. Fakat

¹¹³⁹ D.Y. Arapov, *İmperatorskaya Rossiya i Musulmanskiy Mir*, Moskva, Natalis, 2006, s. 402-409.

caminin Pantürkizm ve Panislamizm fikirlerinin gizli propaganda merkezi haline geldiği ve cami imamının Hıristiyanlara karşı fanatizmi ve nefreti körüklediği iddia edilmekteydi.¹¹⁴⁰

Rus idaresine göre Osmanlı idaresinden çıkmasına rağmen Batum Oblastı'nın Osmanlı ile bağları devam etmekteydi. Bu bağı, savaştan sonra göç etmiş olan yüz binlerce kişinin geride kalan akrabaları ve tanıdıkları ile sürdürdükleri ilişkiler sağlamaktaydı. Bu açıdan Batum'daki yerel halk, aslen Gürcü olmasına rağmen kendilerini Türk olarak adlandırmaktaydılar. Gürcü halkının kendi milliyetinden feragat etmesinde İslam dini büyük role sahipti. Bu nedenle Batum Oblastı halkı arasında, Panislamizm ve Pantürkizm fikirlerinin dışarıdan herhangi bir desteğe veya gelişmesine ihtiyaç görülüyordu; yerel halk arasında Panislamizm olarak adlandırılabilen bir eğilim bulunmamaktaydı. Fakat 1907'de Rusya ve Türkiye arasında savaş çıkacağı duyumları üzerine Rus vatandaşı Batumlu Müslümanların çekinmeden kendilerini Türk saydıkları ve “*Bekleyin, yakında Batum bizim olacak*” dedikleri aktarılmaktaydı. İlerleyen zamanlarda da süren bu tür ifadeler nedeniyle Rus idaresi için Batum halkı etnik olarak olmasa da “...politik açıdan Türk olarak...” kabul edilmeliydi. Bu durum nedeniyle, bu halkın Rus vatandaşına dönüştürülmesi tamamen sakıncalı bir durumdu. Genel olarak dışarıdan destekli ciddi bir Panislamizm propagandasının bulunmadığı Batum Oblastı'nda, sadece bazı münferit propaganda ve ajitasyona rastlanılmıştı. Bu kişiler idare tarafından da isim isim bilinmekteydi. Batum'da Türk gazetelerine makale yazıp gönderen ve Rusya aleyhine çalışan sadece bir kişi vardı. Bölgede bulunan mollalar ise Rusya aleyhine olmamakla birlikte, Hıristiyanlık aleyhine düşmanca vaazlar vermekteydiler. Bu mollalar İstanbul'da eğitim almış ve görev yapmış Batum'daki Mahmud Efendi-Muşti Efendi-Zade Kılıçlıoğlu; Kobuleti'de Hatis-Süleymanoğlu Esed Efendi, Keda Köyü'nde Davud Efendi ve Hulo Köyü'nde Osman Efendi Vatadze adlı kişilerdi.¹¹⁴¹

Batum halkının kendilerini Türk kabul etmesi ve Rus idaresinin de bu halkın etnik olarak olmasa bile, politik olarak Türk kabul edilmesini savunması, bölgedeki mevcut temayülün bir yansımasıydı. Gürcistan'ın diğer bölgeleriyle Acara bölgesindeki Müslümanlar arasında din faktörü, kimlik belirlemede önemli bir

¹¹⁴⁰ Arapov, *İmperatorskaya Rossiya i Musulmanskiy...*, s. 410-420.

¹¹⁴¹ Arapov, *İmperatorskaya Rossiya i Musulmanskiy...*, s. 410-420.

etkendi. Önceki bölümlerde değinildiği üzere Hristiyan Gürcüler, Osmanlı idaresinin Batum ve Acara'daki Gürcüleri zorla Müslümanlaştırdığını ileri sürmekte ve bu Müslümanları kayıp olarak görmekteydiler. Diğer taraftan ise Batum ve Acaralı Müslümanlar belgelerde "Batum Gürcü muhaciri" olarak geçmesine rağmen bu kimliklerini önplana çıkarmadıkları görülmektedir. Bu ifade şüphesiz bir etnik yapıyı suçlama amacı gütmemekte, Osmanlı döneminin karakteristik düşüncesi olan, kişinin Müslüman olmasıyla Türk kabul edilmesinden ileri gelmekteydi.* Batum ve Acara halkı için ise Gürcü ifadesi, Hristiyan-Hristiyanlık anlamı taşımaktaydı. Bu iki halk, toplumun önde gelen aileleri ve tüccarların ilişkileri hariç tutulursa, Rus idaresi altında da pek yakınlaşmamıştır. Bu açıdan Acara halkı özellikle Rus idaresinde kendi kabuğuna çekilmiş izole bir hayat yaşayan, savaşçı özellikleri nedeniyle Rus idaresinin ve diğer halkların çekindiği bir halk olarak görünmektedir.¹¹⁴² Hristiyan Gürcüler ile Müslüman Gürcüler arasındaki gerilimi göstermesi açısından diğer bir örnek ise 1906'da Batum'un geçici Belediye Başkanı A.M. Ivanov'a, Sosyal Demokratlardan bir Gürcü tarafından gündüz vakti dışarıda suikast düzenlenmesi, Valilik ofisine bağlı Hüseyin Bey adlı Müslüman bir memurun saldırıyı önlemek amacıyla saldırgana ateş etmesi, fakat saldırganın kurşunuyla ölmesidir. Konsolos Stevens'a göre olay, Acaralıların geçmişten beri dost olarak görmediği Gürcülerle olan ilişkilerini daha da karmaşık bir hale getirmişti. Rus idaresi ise Kafkasya'da gerçekleşen ırkçı olayları engelleme yönünde adımlar atarak bu iki grup arasında barışı sağlamaya çalışmaktaydı.¹¹⁴³

Batum ve çevresinin askerî olarak tahkim edilmesinin ardından, Batum Başşehbenderliği tarafından dikkat çekilen önemli bir husus da 1908 yılında Batum'da Rus hükümetince devam eden asker toplama faaliyetleriydi. Bu faaliyetler kapsamında Batum'daki fırınlarda gerektiği zaman ne kadar ekmek çıkarılabileceğine, boş bulunan iki gaz yağı fabrikasında ne kadar asker barınabileceğine dair yapılan araştırmalar¹¹⁴⁴ ile fakir ahaliye dağıtılmak

---

* Türkiye'ye göç etmiş Müslüman Gürcüler, Bu ayrımın bir yansıması olarak, kendilerini Gürcü dilinde "bizden" anlamına gelen *Çveneburi* olarak adlandırmaktadırlar. Fahrettin Çiloğlu, **Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi**, İstanbul, Ant Yayınları, 1993, s. 89.

¹¹⁴² **BOA**, Y.A.HUS, 485/64, lef 5, (23 Şubat 1905); **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (25 Şubat 1905).

¹¹⁴³ **TNA**, FO 371/120, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (24 Ocak 1906).

¹¹⁴⁴ **BOA**, HR.TH, 358/17, (4 Şubat 1908); **BOA**, HR.TH, 359/8, (25 Şubat 1908).

bahanesiyle Poti'deki tüccarlardan Rus idaresince mısır ve buğday satın alınması Poti ve Batum şebkenderlerinin dikkatini çekmekteydi.¹¹⁴⁵ Rusya'da Osmanlı ile savaşa gireleceği söylentisi yayılmakta, Osmanlı ve İran sınırına çok sayıda askerî birlik ve erzak sevk edilmekteydi. Bu askerler, sevk öncesinde Bakü'deki okullarda, hastanelerde ve devlete ait yerlerde ikamet etmekteydiler. Kars'tan da hudut üzerine doğru dar bir askerî hat inşasına başlanılmış olduğu haber alınmıştı. Bu durum şüphesiz bölgedeki Müslümanlar üzerinde etki yaratmaktaydı. Bütün askerî hazırlıklara rağmen Rusların olası bir savaşta Müslümanlara güvenmemesi nedeniyle Batum Camii imamı, Rus idaresinden aldığı emir üzerine, Batum ordusunda bulunan Müslüman zaptiyeye Ruslara sadakatten ayrılmayacaklarına dair yemin ettirmişti.¹¹⁴⁶ Rus idaresince de yerel halka, Rusya'ya sadakatten ayrılmayacaklarına dair yemin ettirilmişti.¹¹⁴⁷

Görüldüğü üzere bölgedeki Müslüman halk ile Rus idaresi arasındaki karşılıklı güvensizlik duygusu, belirgin olarak birçok örnekte karşımıza çıkmaktadır. Müslüman halk, Osmanlı'daki gelişmeleri takip etmekte, Batum gazetelerinde de Osmanlı'ya ve Padişah'a dair haberler yayınlanmaktaydı. Müslümanların Rus idaresine karşı rahatsızlıkları Rusya'nın Balkan Savaşları'ndaki rolü nedeniyle belirginleşmişti. Rus idaresi, gazete aracılığıyla Batum Müslümanlarına yönelik özel bir haber yayınlamıştır:

“Son zamanlarda gazetelerde ve ahali arasında Türkiye'nin mufakkiyetsizliğine Rusya sebep olmuş diye bir takım malumat ve mesmuaat zuhur etmiş, güya Rusya hükümeti Balkan hükümetlerini Türkiye'nin üzerine sevk etmiş, yardım ediyormuş ve kendi hududu dahilinde yaşamakta bulunan Müslümanlara da envâ'-i taziyekatta bulunuyormuş. Binaaleyh Kafkasya Müslümanları Rusya'yı mütham sayarak, Rusya hükümetine ve milletine hasım nazarıyla bakıyormuşlar; bundan dolayı Müslümanlar aralarında bir hareketin zuhuru ihtimal imiş. Bunların kâffesi işsiz ve güçsüz adamların fikirleridir. Müslümanların aralarında buna benzer bir şeyi şayi eğer olmuşsa da bu gibi şayet, birkaç bedhâh ve dolandırıcıların kendi din kardeşlerine açıktan açığa mezar olan namussuz pek çirkin hesaplarına müraacat etmiş olduklarından ileri gelmiştir. Türkiyedeki din kardeşlerinin düçar oldukları felakete Müslümanlar ehemmiyet vermeyip muharebe yüzünden görmekte oldukları eziyetlerine gözlerini kapayamazlarsa da, fakat onlar iyi biliyorlar ki bunda kabahat ne Rusya hükümetinin ve ne de Rus ahalisinindir.

¹¹⁴⁵ BOA, Y.A.HUS, 519/117, (31 Mart 1908).

¹¹⁴⁶ BOA, Y.A.HUS, 520/95, (21 Haziran 1908).

¹¹⁴⁷ BOA, DH.EUM.6.Şb, 51/4, lef 3-5-6, (4 Ağustos 1914).

Herkesçe malumdur ki Rusya hükümeti Balkanlarda vuku bulan muharebenin önünü almak için bütün kuvvetle çalıştı ve bütün muharebenin zamanında Balkan hükümetlerine hiçbir askeri imdada bulunmadı. Bilakis Rusya hükümeti Balkanlara gönderdiği gibi İstanbul'a da yaralılara muayene etmek için hekimlerini ve güzel yataklar dahi gönderdi. Başka hükümetlerin göndermiş oldukları hastahanelerden daha iyisi Rusya hükümetinin İstanbul'daki hastahaneleri olduğu geçenlerde daha haber alındı.

Şimdi artık şüphe ok ki Türkiyenin mufakkiyetsizliğine başlıca sebep hükümeti idare etmekte mevcut olan intizamsızlıktır. Şimdiki felakette mütham memalik-i osmaniyede münazaraları meydana çıkaranlar ve orada meskûn bulunan ahali-i muhtelefeye yolsuz muamelelere sebep olanlardır.

Müslümanlar iyi biliyorlar ki Rusya imparatorluğu dahilinde dört yüz seneden beri bir çok milyon İslamlar yaşıyorlar; Rusya hükümeti bunları hukukta Hıristiyanlarla müsavi tutub, bunlar bundan istifade ediyorlar. Müslüman ahaliyi Rusya hükümeti tarafından tazyik olunmuş olsa Rusya'nın şecî* ordusu zabitan heyeti meyanında "Praporşçik militsii"den başlayarak ordu kumandanına varıncaya kadar 4000 müslüman zabitleri hizmet ederler miydi? Yahud azimetlü imparatorun maiyetinde en iyi sabık lehib guvardiya alayında Müslüman generali Hüseyin Han Nahçivanskiy bulunur muydu? Ondan başka Rusya'da binlerce Müslüman memurları, doktorları, mühendisleri, avukatları ve sair memurlar bulunurlar mıydı? Bila mani ilm-ü fen tahsil ettiler ve şimdiyse kendi din kardeşlerinin füyüzatına çalışıyorlar.

Batum Oblastı ahaliyi Rusya'ya tabi olduktan sonra Rusya hükümeti her millete takayyüdle muamele ettiğini çabucak anladı. O hükümet her zaman milletin ihtiyacına kalben muavenette bulundu ve bulunuyor. Bakınız mekteplere, hastanelere, yollara, milletin idaresinde olan dairelere (belediyelere), mahkemelere. Ahalinin felakete mübtela olduğu zaman hükümet tarafından gösterilmekte olan muaveneti hatırıza getirin, mesela hasılsız seneleri ve buna benzer şeyleri? Bütün bunu takdir etmemek mümkün mü? Rusya hükümeti tarafından pederane muamele olduğunu görünce Müslümanlar buna karşı giderlerse "insafli derler diye" bunlar içden söylenebilir mi? Hayır, memleketimizde bulunan Müslüman ahaliyi etmiş olduğu yemine ve memurlara ulul emre itaat etmeyi emr iden şeriate sadık bulunduğu için hiçbir zaman kendini himaye etmekte olan hükümetlere kıyam etmeyi reva görmez, zira hükümet Müslümanlara din-i kanunlarını icra etmede hiçbir tazyikat göstermemiştir. Rusya hükümetine karşı Müslüman aralarında husumet tohumu ekmeye serat eden o yalancıları ihbar etmeye Müslümanlar elbette borçludurlar."¹¹⁴⁸

Batum halkı, diğer taraftan da savaş zamanı olması nedeniyle Osmanlı Devleti'ne yardım toplama faaliyetleri yürütmekteydi. Batum'daki Osmanlı Başşehbenderliği, Osmanlı tebaası ve Rusya'nın farklı bölgelerindeki Müslümanlar

* Cesur

¹¹⁴⁸ Batum Eyalet Ceridesi, No: 18, (22 Aralık 1912), s. 1.

tarafından yardım toplamaktaydı. Batum'da toplanan yardımlar Başşehbender Edhem Bey tarafından gönderilmekteydi.¹¹⁴⁹

Batum ve çevresinde yapılan askerî hazırlıkların ardından, Batum Başşehbenderi Ethem Beyin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği rapora göre 27 Temmuz 1914 tarihinde Batum'da “*idare-i örfi*” ilan edilmiş ve şehrin ordusunu idare eden Batum Kale Kumandanı tarafından Müslüman ahalden sadakat ve seferberlik ilanına karşı gelmemeleri tavsiye edilmişti.¹¹⁵⁰ Batum Oblastı Askerî Valisi Romanovkiy Romanko tarafından 15/28 Temmuz 1914 tarihli emir şöyleydi;

İdare-i imparatori mucibince Mihailovski Krepost “istihkam” ve havzasında işbu temmuzun on üçünden itibaren idare-i örfiye ilan olunduğu istihkam kumandanı tarafından ahaliye tebliğ olunmuştur.

İdare-i örfiye ilan olunduğu yerin ahalişi gerek doğrudan doğruya askerî memurları tarafından ve gerek sair memurun vasıtasıyla verilen emirlere bila itiraz ve tehir itaat itmeğe mecbur olduğundan bu gibi idare-i örfiyenin ilanı yaşayışlarının şeriatini değiştiriyor. Binaenaleyh kendi tarafımdan icbar iderek ahalinin hüsn-ü tedbir ve ihtiyatkaranelerine müracaat ediyorum ki kavanin ve evamire daima riayet ve vazifelerini her zaman hüsn-ü icra etmekte olan ahalinin idare-i örfiyenin kendilerine tahammül ettiği bütün müşkilatı hükümdar-ı imparatorunun irade-i âliyesi neticesi olduğunu anlayarak vazifelerini ifa edeceğine emniyet-i kamilem vardır.

Ahalinin mesailerine ve idare-i örfiye ilanı münasebetiyle kendilerinden alınacak olan levazimat ve herşey için bilmukabele askerî memurları tarafından kıymetleri peşinen verilecek veyahud muvakkat ilm-ü haberler (kvitansiyalar) ita olunacağına dair şehir ve okrug polisi müdirleri ahaliye ilan etmelidirler.

Gerek mülki dairenin ve gerek şehir ve okrug polisi ve köy memurlarına böyle fevkaledede bir zamanda kendilerinden beklenen en son derecedeki gayretlerini ibraz etmelerini teklif ediyorum.

Mezkur memurlar bila-sebeb son tedabire müracaat itmeği lüzum görmeyerek kemal-i ciddiyetle ahaliye kanuni teklifatta bulunmalıdır. İcraya dair memur tarafından idilen teklife itaat edilmediği takdirde kanunen lazım gelen muameleden giru durulmamalıdır.

Memurun teklifine riayet etmeyenler idare-i örfiye-i kanuniyle mücazat olacaktırlar.¹¹⁵¹

Bu emir üzerine Mihailovskiy Kalesi ve çevresinin savaş durumuna geçtiği ilan edildi. Bu bölge kale çevresini, Batum şehri ve çevresini, Batum Okrugunda

¹¹⁴⁹ Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, **Padişahın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı**, Ankara, Türk Kızılay Yayınları, 2013, s. 582-584.

¹¹⁵⁰ BOA, DH.EUM.6.Şb, 51/4, lef 3-5-6, (4 Ağustos 1914).

¹¹⁵¹ **Batum Eyalet Ceridesi**, No: 56, (19 Temmuz 1914), s. 1.

Gönye Kazası'nı, Gönye ve Erge nahiyelerini, Kintrişi Kazası'nı, Ahalşen, Soğuk-su, Koronis-Tshali, Mahincauri, Orta Batum ve Did-Camskoe bölgesini kapsamaktaydı.¹¹⁵² Batum'da savaş durumu ilan edilmesi nedeniyle Vorontsov Daşkov'un emriyle şehirdeki Askerî Vali ve Kale Kumandanı arasındaki iki başlılığı kaldırmak üzere hak ve yükümlülükler belirlendi. Buna göre kale bölgesine giren şehir ve oblastın diğer bölgeleri kale kumandanının yetkisi altındaydı. Askerî-halk mahkemesi ve oblast hapishanesi Batum Askerî Valisi'nin yetkisi altındaydı.¹¹⁵³

30 Temmuz 1914'te ise Osmanlı bayrağı taşıyan bütün motorlar ve *Trabzon* isimli vapur, Ruslar tarafından alıkonuldu, Batum ve Sohum tarafındaki Müslümanların üç gün içinde memleketi terk etmeleri istenildi. Trabzon Valisi Sami Refet Beyin gönderdiği şifreye göre Batum sahil kesiminde yeniden tahkimat çalışmalarına başlanılmış, şehirdeki nakliye araçları alıkonularak cepheye gereken malzemeleri taşıma amacıyla kullanılmış, şehirden gaz ve un ihracatı yasaklanmıştı.¹¹⁵⁴ Ağustos 1914'te Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından genel seferberlik ilan edilmesiyle, Rusya'ya karşı kararlılığını göstermek amacıyla Osmanlı limanlarında bekleyen yağ ve gıda ürünleri dâhil olmak üzere yabancı ülkelere en başta da Rusya'ya ait mallara el konulması emredildi. Bu durum karşısında Rus idaresince de, Rus limanlarında bekleyen Osmanlı tebaasının tutuklanması emri üzerine, sadece Batum'da binden fazla Osmanlı tebaası tutuklandı¹¹⁵⁵ ve Çarlık idaresi tarafından düşman kabul edilen tüm devletlerin vatandaşlarına ait mal ve mülklere el konuldu.¹¹⁵⁶ Rus idaresi bölgedeki Müslüman

---

¹¹⁵² “Prikazı po Mihailovskoy Kreposti”, **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 55, (17 Temmuz 1914), s. 2.

¹¹⁵³ **RGIA**, Fond 1276, op. 19, delo 1021, list 1-3.

¹¹⁵⁴ **BOA**, DH.EUM.6.Şb, 51/4, lef 3-5-6, (4 Ağustos 1914).

¹¹⁵⁵ Mustafa Aksakal, **The Ottoman Road to the War: The Ottoman Empire and the First World War**, Cambridge- New York, Cambridge University Press, 2008 s. 104-109.

¹¹⁵⁶ Ruslar tarafından Batum'da el konulan Osmanlı bayrağı taşıyan kırk sekiz kayık ve iki motorun serbest bırakılması isteği, **BOA**, DH.ŞFR. 442/74, (27 Eylül 1914); **BOA**, DH.ŞFR. 440/101, (14 Eylül 1914); Seferberlik nedeniyle Batum'da mallarını Türkiye'ye götüremeyen ve Rusya tarafından mallarına el koyulan Gezmişoğlu Tufan Zevcesi Hatice'nin yardım isteği, **BOA**, HR.SYS, 2394/6, (15 Ekim 1915); Rize'nin Aron Mağloz karyesinden olup, Batum'da tarla ve bahçesi bulunan ve seferberlik nedeniyle Batum'da bıraktıkları mahsulata Ruslarca el koyulduğu ve zarar verildiğine dair Safoğlu İbrahim ve mahdumu Adem'in Osmanlı makamlarından yardım talebi; **BOA**, HR.SYS, 2394/50, (1 Aralık 1915); Batum'da seferberlik ilan edilmesiyle bölgedeki Osmanlı tebasının mallarına el konuldu. Mallarına el konulan kişilerden biri de Rizeli Karacaoğlu Hasan Efendi ve biraderi Ali Efendi idi. Öteden beri Batum'da toptan ve perakende olarak bakliyat işi yapmaktayken, seferberliğin ilan edilmesiyle Batum'da bulunan mağaza ve arazilerine, buralardaki mallarına el konulmuş, göç etmeye mecbur bırakılmışlardır. Bu nedenle yirmi beş bin manat, Osmanlı parasıyla da

temsilcilerle bir araya gelerek muhtemel bir savaşta sadakat ve yardımlarını beklediklerini bildirdiler. Yine de Müslüman halka olan güvensizlik nedeniyle Batum ve Acara'da bulunan Müslüman ahalinin elindeki silahların toplanması planından, halkın muhtemel tepkisinden çekinilmesi nedeniyle vazgeçilmiştir.¹¹⁵⁷ Rus idaresinin bölgedeki otoritesi, özellikle de Çoruh ve İmerhev vadilerince bölünmüş olan Acara ve Şavşat bölgesinde tam kurulamamıştı. Bu bölgeler Osmanlı (Türk) bölgeleri olarak kalmaya devam etmekteydi. Bu nedenle bu bölgelerin 1915'te yapılması planlanan Batum-Kars demiryoluyla tamamen Rusya'ya bağlanması planı¹¹⁵⁸ imkânsızlıklar nedeniyle projenin iptal edilmesi sonucu gerçekleşmemiştir.

2) Toplumsal Hareketler

a) 1905 Öncesi İşçi Hareketleri

Rusya'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan hızlı endüstrileşmesi, Güney Kafkasya'da Bakü ve Tiflis'i önemli üretim merkezleri haline getirdi. 1883 yılında Tiflis ve Bakü ile bağlanmasıyla Batum da önemli şehirlerden biri haline geldi. Batum'un bu yükselişi çok sayıda işçinin şehre gelmesini sağlamış, küçük ve büyük ölçekli işletmelerde, liman ve demiryollarında çalışan Gürcü, Rus, Ukraynalı, Estonyalı, Ermeni, Polonyalı, Rum, Abhaz, Yahudi, Oset, Alman, Bulgar, Sırp, Türk olmak üzere toplam işçi sayısı 15.000'e ulaşmıştır.¹¹⁵⁹

Demiryolu hatlarının Kafkasya ve Rusya'da ekonomik gelişmeyi sağlaması, 1890'lardan itibaren kırsal kesimde toprağını bırakan çiftçilerin Bakü, Tiflis, Batum gibi merkezlerdeki atölye, fabrika ve rafinerilerde çalışmaya başlamalarını sağlamıştı. Bu süreçte Kafkasya'daki işçilerin yanında, Rus eğitimi almış, Marksizmle tanışmış "üçüncü nesil" (*mesame dasi*) adı verilen Gürcü Marksistler ortaya çıkmıştır. Bu grubun en önemli önceliği, Rusya'da otokrasiyi devirmek ve özgür bir toplumun oluşmasını sağlayarak sosyalizme ulaşmaktır. Bu nedenle, XIX. yüzyılda Tiflis, Batum, Kutais gibi şehirlerdeki işçiler ve Batı Gürcistan'da

---

iki yüz elli bin gurusu zarara uğradıklarını belirterek Osmanlı makamlarından yardım talep etmekteydiler; BOA, HR.SYS, 2394/27, (18 Ekim 1915).

¹¹⁵⁷ Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya...*, s. 88, 90.

¹¹⁵⁸ **Proekt Soorujeniya Batum-Karsskoy Jeleznoy Dorogi: (Batum-Agin-Bugdaşen) 1915**, s. 7.

¹¹⁵⁹ M. Tavadze, *Oçerki İstorii Profsoyuzov Adjarii*, Batumi, Sabçota Acara, 1984, s. 7-8.

ayaklanan çiftçiler için Marksizm siyasi bir strateji haline geldi¹¹⁶⁰ ve bu gruplar aracılığıyla bölgeler arası etkileşim artarak farklı fikirler yayılma imkânı buldu. Bu süreçte Bakü-Tiflis-Batum demiryolu Batum'un Kafkasya'daki önemli merkezleri ve Rusya ile etkileşimini artırdı.

Kafkasya'da gerçekleşen işçi hareketleri, 1905 Devrimi'ne giden yolda önemli bir temel teşkil etmekteydi. Kafkasya'da petrol üretiminin artması, 1898'de ekonomik buhrana yol açtı. Bu şartlar altında işsizliğin artması Bakü'deki işçiler arasında hoşnutsuzluğa neden oldu. Hükümet sorunu çözmek yerine, Ocak 1902'de olay çıkaranlara polisin müdahalesine izin verdi. Bu ortamda devrimci gruplar, işçi grupları arasında örgütlenmekteydi. Ruslar arasında 1903 yılında Bolşevik ve Menşevik olarak ayrılmış olan RSDRP* hâkimdi. Ermeni işçiler ise Sosyal Demokrat Hınçak partilerine ve milliyetçi Taşnaksütyun olarak adlandırılan Ermeni Devrim Federasyonu'na yönelmekteydiler.¹¹⁶¹

1898 yılında Batum'da Rothschild, Mantaşev, Nobel ve diğer şirketlere ait kutu fabrikaları, iki tütün fabrikası, demir döküm fabrikası, mineralli su fabrikası, petrol dolun istasyonları ve çivileme fabrikaları olmak üzere ondan fazla büyük şirket bulunmaktaydı. 1900 yılında tamamlanan Bakü-Batum petrol boru hattında çalışanlarla birlikte toplam işçi sayısı 11.000'i aşmıştı. Şehirde artan ticarî işletmelere ve gelişmeye rağmen kötü çalışma koşullarında, 60 kopek ile 1 ruble arasında değişen günlük ücretlerle işçiler günde on altı-on yedi saate kadar çalıştırılmaktaydılar. Yetişkin işçilerin maruz kaldığı ağır şartların yanında, yedi-sekiz yaşlarında çocuk işçilerin uzun saatler çalıştırılmasına bağlı olarak nemli iklim

---

¹¹⁶⁰ Ronald Grigor Suny, **The Making of the Georgian Nation**, Blomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1994, s. 144-145.

* "*Rossiyskaya Sotsial-Demokratiçeskaya Raboçaya Partiya*", Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi. 1898 yılında kurulan partinin kurucuları arasında fikir ayrılıkları meydana gelmiştir. 1903 yılında partinin ikinci kongresinde Lenin ve taraftarlarıyla, Plekhanov ve taraftarları arasında parti işleyişi ve ideolojik sebeplerden yaşanan tartışmalar mevcuttu. Merkez Komitesi seçimlerinde oyların çoğunluğunu alan Lenin tarafına çoğunlukçular anlamında "Bolşevikler", daha az oy alan Plekhanov taraftarlarına ise azınlıkçılar anlamında "Menşevikler" denildi. Bu kongreden çok önce Stalin, Philip Makaradze, M. Tskhaia ve A. Tsulukidze, Lenin'in iskra grubu çevresinde toplandılar. Bolşevikler kendilerini tek Marksist grup olarak tanımlamaktaydılar. Sandro İberelli, **Gürcü Halkının Tarihi**, İstanbul, Cinius Yayınları, 2014, s. 316.

¹¹⁶¹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 65.

nedeniyle işçiler arasında romatizma ve sıtmaya; kötü beslenme ve içme suyu kaynaklı hastalıklara çok sık rastlanmaktaydı.¹¹⁶²

Bu şartlar altında 1896 yılında Rus sosyal demokratlardan İvan Luzin ve Georgiy Françeskiy'in Marks-Engels'in öğretileri çizgisinde Batum'daki işçileri organize etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve Çarlık polisi tarafından 1898 yılında bu faaliyetleri yürütenler dağıtılmışlardı. Batum'da yasadışı kabul edilen bu grupların şansının olmadığını gören Gürcü Menşeviklerin ilerleyen yıllardaki liderleri İsidor Ramışvili ve Karlo Çheidze, yasal bir zeminde işçiler için Pazar İşçi Okulu'nda eğitim faaliyetlerine başladılar. Bu dönemde RSDRP'nin Tiflis komitesi ise Stalin'in* organizasyonu altındaydı. 22 Nisan 1901'de hem Tiflis sokaklarında hem de Güney Kafkasya'da ilk defa olarak 1 Mayıs'ta gerçekleşen toplu işçi gösterisi, Çarlık polisinin silahlı müdahalesiyle sona erdi. Bu gruplar Tiflis'in etkisiyle Bakü'de de oluşturuldu. Stalin, Tiflis komitesinin RSDRP emriyle kasım ayı sonlarına doğru Batum'a geldi ve işçi önderleriyle irtibata geçerek büyük fabrikalardaki Sosyal Demokrat grupları kısa sürede örgütledi. Gizli toplantılarla faaliyetlerini sürdüren Stalin, 1902 yılında yaşadığı dairede, yasadışı olarak basit bir basımevi kurdu. Stalin'in Batum'daki faaliyetleri, gelecekteki Menşevikler İsidor Ramışvili ve Karlo Çhenidze tarafından hoş karşılanmadı.¹¹⁶³

1902'den itibaren RSDRP'nin Tiflis ve Bakü komitelerine günümüzdeki Ermenistan'ın farklı bölgelerinde kurulan Marksist gruplar ve topluluklar katıldı. Bunlar ilk olarak Rus idaresindeki Alaverdi, Aleksandropol, Erivan, Kars, Sarıkamış, Novo-Bayazet**, Zangezur madenlerinde ve bazı köylerde yayıldılar.¹¹⁶⁴ Bu açıdan XIX. ve XX. yüzyılda sınır boyunca Kars, Oltu veya Karaorgan Vadisi önemli bir silah sevkiyat bölgesiydi. 1903'te Rus idaresinin Ermeni Kilisesi'nin mallarına el

---

¹¹⁶² S.T. Arkomed, **Raboçee Dvijenie i Sotsial-Demokratiua na Kavkaze (S 80-h godov po 1903 g.)**, Moskva-Petrograd, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1923, s. 38-41; **Batumskaya Demonstratsiya 1902 Goda**, Partizdat TSK VKP(B), 1937, s. 7-9.

* 1905 Devrimi'ne giden işçi grevleriyle adını duyurmaya başlayan Stalin, gerçek adıyla Yosif Visaryonoviç Cugaşvili, Batum'un Rusya'ya geçtiği 1878 yılında Gori'de doğmuştur. Stalin'e, işçi eylemlerinden yıllar sonra Gürcü komünistlerce sinsi anlama gelen "Kinto" adı verilmiştir.

¹¹⁶³ **Batumskaya Demonstratsiya 1902...**, s. 7-9.

** Günümüzde Ermenistan sınırlarında bulunan şehir, 1959 yılında "Kamo" adını almıştır.

¹¹⁶⁴ G. Arutyunov, "Revoljucionnoe Dvijenie v Armenii 1905-1907", **İzvestiya Akademii Nauk Armayanskoy SSR**, No. 10'dan ayrı basım, Yerevan 1955, s. 4-5.

koyması da ayrı bir tepki doğurdu ve Ermeni Daşnaksütun, Kars Oblastı'nda güçlenerek faaliyetlerini hücreler halinde yürütmeye başladı.¹¹⁶⁵

Batum, binlerce işçiyi çeken bir merkez haline gelmiş ve işçiler arasında politik ayaklanmalar başlamıştı. 1901 yılından itibaren başlayan olaylar, 1903'te artmış ve 1905'te en güçlü dönemine ulaşmıştı.¹¹⁶⁶ Bu süreçte, Batum'daki ilk büyük işçi grevleri, şehirdeki en büyük iki fabrika olan Mantaşev ve Rothschild fabrikalarında çıktı. Ocak 1902'de Mantaşev'in fabrikasında gerçekleşen grev, işçilerin taleplerinin karşılanmasıyla kısa sürede son buldu. Bu grevin ardından, Şubat 1902'de Rothschild'in fabrikasında en önemli işçi olaylarından biri sayılan grev başladı. Fabrikanın neredeyse bütün işçilerinin katıldığı greve çoğunlukla Türklerin çalıştığı kereste deposu işçileri katılmamıştı.¹¹⁶⁷ Fabrika Müdürü Vanşeydt tarafından iki hafta sonra 382 işçinin işine son verileceği ve işçilerin memleketlerine gönderilecekleri duyuruldu; şirket tarafından işten çıkarmalara sebep olarak, tenekelenmiş gazyağına talebin düşmesi ve işlerin azalması gösterildi. Asıl sebep ise işçilerin grev yapmasıydı; öncelikle artık yaşlanmış, gücünü kaybetmiş işçiler işten çıkarılmıştı. Bu durum karşısında işçiler, yıllardır emek verdikleri, büyümesini sağladıkları fabrikadan bu şekilde çıkarılmayı kabullenememişlerdi.¹¹⁶⁸

Batum'da grevleri bizzat yöneten Stalin, işçilerin işlerine geri alınması için girişimlerde bulundu. Grevlerini sürdüren işçilere karşı askerî valinin bizzat gelerek tehditvari bir dille grevlerin sona erdirilmesi isteğine rağmen Mart 1902 tarihinde, Batum'da Türk Pazarı Meydanı'nda ilk defa altı bin işçinin katılımıyla bir miting düzenlendi. İşçilerin taleplerini bildirdikleri miting, güvenlik güçlerince dağıtıldı ve yüze yakın işçi tutuklandı. Ertesi gün, arkadaşlarının serbest bırakılması için Stalin tarafından bir gösteri daha düzenlendi ve aynı günün gecesi, grevci 32 işçi polis tarafından tutuklandı. Bu arkadaşlarının serbest bırakılması amacıyla düzenlenen gösteride ise 300'den fazla işçi tutuklandı. Kışla önünde toplanan göstericilerle polis

---

¹¹⁶⁵ A.A. Melkonyan, "From the History of the Kars Oblast (1878-1918)", **Fundamental Armenology**, Issue II, 2015, s. 306. (295-308).

¹¹⁶⁶ **1905. Materialı i Dokumentı. Armiya v Pervoy Pevolyutsiy**, Pod Obşey Redaktsiey M.N. Pokrovskago, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1922, s. 356.

¹¹⁶⁷ Arkomed, **Raboçee Dvijenie i Sotsial-Demokratiya...**, s. 113.

¹¹⁶⁸ **Batumskaya Boynya: Obvinitelnyy Akt po Delu Batumskih Raboçih s Predisloviem**, Batum, y.y., 1902, s. 1, 10.

ve asker arasında çıkan tartışmanın çatışmaya dönüşmesi üzerine 15 işçi ölümlerine 54 işçi de yaralandı.¹¹⁶⁹

Birçok işçinin gözaltına alındığı* olaylarda yüzden fazla elebaşı kaçmayı başarmış ve şehirdeki düzenin sağlanması için Kutais'ten Kossak askerleri bölgeye sevk edilmişti. Yaşanan olayların ardından işçilerin şiddete daha fazla yöneldikleri ve işverenleri tehdit ettikleri anlaşılmaktadır. Canetti'nin; “*Devrimler, dönüşüm zamanlarıdır; onca zaman savunmasız olanlar aniden dışlarını göstermeye başlarlar. Kötücul deneyim konusundaki eksiklerini sayılarıyla telafi etmek zorundadırlar*”¹¹⁷⁰ şeklinde kitlesel hareket ile şiddet arasında kurduğu ilişki, bu olaylarda da görülmekteydi. Kitlesel güçlerinin farkına varmış olan işçiler, Rothschild'in fabrika müdürünü (*Hazar Denizi ve Karadeniz Petrol ve Ticaret Şirketi*)** ölümle tehdit ederek Rusya'daki iki milyon işçi ve zanaatkârın arkalarında olduğunu belirtmişler, isteklerinin yerine getirilmesini istemişler ve müdürün evinin önüne tabut bırakmışlardı. Bu olaylarda greve giden işçi sayısı yaklaşık 3000-3500 civarında idi. Bu işçilerin % 65'i Gürcü ve Mingrelli, eşit miktarda Ermeni ve Rum, çok az sayıda Türk bulunmaktaydı.¹¹⁷¹

Mart 1902'de gerçekleşen bu olay Gürcistan ve Güney Kafkasya'da devrimci hareketlerin yayılmasını tetiklemiştir. Olayları organize edenlerden Stalin, 5 Nisan 1902'de, bir toplantı esnasında tutuklanarak Batum'da hapsedildi; 19 Haziran 1903'te Kasım ayına kadar kalacağı Kutais hapisanesine, oradan da üç yıllık hapis cezası için Sibiryaya, İrkutsk Guberniyası'na gönderildi.¹¹⁷² Gösteriler gün geçtikçe işçilerin, devlet memurlarının ve köylülerin katılımıyla geniş bir alana yayılmaya başlamıştı. Kırsal kesimde ise köylüler toprak sorunları ve artan vergi yükü nedeniyle ayaklanmışlardı. 1843'ten 1897'ye kadar hane vergisi Kutais, Tiflis ve Erivan guberniyalarında iki buçuk, Kutais'te (şehir) beş kat artmıştı. Köylüler bu

¹¹⁶⁹ **Batumskaya Demonstratsiya 1902...**, s. 7-11, 154; **Oçerki İstorii Kommunističeskih Organizatsiy Zakavkaziya**, Çast I, (1883-1921 gg.), Tibilisi, İzdatelstvo TsK KP Gruzii, 1967, s. 66-67.

* Bu işlerin yargılanmasında şahit olarak mahkemede Kutais Askeri Vali Yardımcısı Albay Mihail Nikolayeviç Dryagin, Kutais ve Batum'daki idarecilerin yanında Uryadnik Polits. Str. Aslan Bey Aşaşidze de şahitlik yapmıştır. **Batumskaya Boynya: Obvinitelnyy Akt...**, s. 21.

¹¹⁷⁰ Elias Canetti, **Kitle ve İktidar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998, s. 59.

** *Caspian and Black Sea Naptha Industrial and Commercial Society*

¹¹⁷¹ **TNA**, FO 65/1650, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (24 Mart 1902).

¹¹⁷² **Batumskaya Demonstratsiya 1902...**, s. 7-11, 154; **Oçerki İstorii Kommunističeskih Organizatsiy...**, s. 66-67.

vergi yükünden kurtulma yollarını ararken, hükümet gelir artışı amacıyla vergileri daha da artırdı. Bu vergilendirme sisteminde köylüler ve soylular arasında adalet gözetilmemekte; okul, kilise, yerel polis ve köy görevlileri için toplanan yerel vergiler de köylüler üzerinde ayrı bir yük olmaktaydı.¹¹⁷³

En büyük köylü ayaklanmalarının yaşandığı, Kutais Guberniyası'na bağlı Özürgeti Uyezd'inde bütün toprakların dörtte üçünden fazlası toprak sahibi asillere aitti. Tarım için elverişli olan toprakların ise üçte ikisi bu asillerin ve hazinenin elindeydi. Sadece geri kalan üçte birlik kısım köylülere aitti. Çıkan olaylarda köylüler, âdet olduğu üzere rahiplere hane başına üç ruble ile toprak sahiplerine kira, otlak, çayır ve ormanların kullanımı için ödedikleri ücreti vermeyi reddettiler ve ayaklanma kısa sürede bütün Özürgeti'de yayıldı. Köylülerin taleplerini dikkate almayan rahip ve soyluların bölgeye valiyi çağırması üzerine, taraflar arasında çıkan tartışmalar ve olaylar Guria ile Megrel bölgelerine yayıldı.¹¹⁷⁴

Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Batum Başşehbenderliği, düzenli olarak Osmanlı makamlarına bilgi vermekteydi. Başşehbenderlikten alınan bilgiye göre iki binden fazla Gürcü ve Rus işçinin başkaldırması üzerine korku ve dehşetin hüküm sürdüğü Batum'da, bazı mülklerin camları kırılmıştı. Olayların sürdüğü şehirde Sosyalist Komitesi tarafından sokaklarda ilanlar dağıtmakta ve işçiler arasında Rusya'dan gelmiş öğrenciler de yer almaktaydı.¹¹⁷⁵ Batum'da Gürcü ve Rus işçiler, ellerinde silah ve sopalarla gezerek memurları tehdit etmekteydiler. Sosyalizmin simgesi olan ve üzerlerinde "*hükümet-i mutlaka mahvolsun, müstebidler tebah olsun, yaşasın cumhuriyet*" yazılı kırmızı renkli bayraklar açmışlar; Pake Kumpanyası acentehanesi ile mahalli gazete idarehanesi ve zabtiye dairesi karşısında bulunan Amerika Konsolosluğu'nun camları, Batum polis müdürünün gözleri önünde taşlayarak kırmışlardı. Konsolos tarafından hem bu saldırı hem de zaptiye memurlarının umursamaz davranışları, Petersburg'daki Amerika Sefarethanesi'ne bildirilmişti.¹¹⁷⁶ Bu saldırıdan sonra, ilginç bir şekilde 25 Mart 1903 günü sabahı,

¹¹⁷³ Suny, *The Making of the Georgian...*, s. 149.

¹¹⁷⁴ TNA, FO 65/1650, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (10 Ekim 1902); Luigi Villari, *The Fire and Sword in the Caucasus*, London, Allen-Unvin, 1906, s. 84; Arkomed, *Raboçee Dvijenie i Sotsial-Demokratia na Kavkaze*, s. 133-134; *Batumskaya Demonstratsiya 1902...*, s. 23.

¹¹⁷⁵ Rusça kaynağa göre üç binden fazla işçi katılmıştır; Z. Akubjanova, "Obrazovanie Kavkazskago Soyuzu RSDRP", *İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSSR*, No. 9, 1962, s. 11.

¹¹⁷⁶ BOA, Y.A.HUS, 446/61, lef 1-3, (19 Nisan 1903).

Batum Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi tarafından konsolosluğa imzalı bir özür mektubu gönderilerek, konsolosluk camlarının “*Rus hükümet binası sanılarak taşlandığı*” bildirilmiştir.¹¹⁷⁷ Komite tarafından dağıtılan beyannamede işçiler tarafından;

“hükümet-i mutlakanın tebdili, serbesti-i matbuaatla hürriyet-i vicdan ve serbestçe akd-i cemiyet ve içtimaat, eşhas ve mesakinin taaruzdan mâsuniyeti, hükümetin bilâ-tefrîk-i mezheb ve kavmiyet arayı umumiyeye müracat ahvaline tevfikân istimali, imtiyazat-ı içtimayenin lağvı, daimi orduların lağvı, günde sekiz saat çalışma, arazinin köylüler beyninde”

paylaştırılması talep edilmekteydi. Batum’da beyannameyi yayımlayan Rus Amelesi Heyeti “*hükümet-i mutlakanın istibdadına*” karşı mücadelelerinde yerel halkı da kendileriyle birlik olmaya davet etmekteydi.¹¹⁷⁸ Avrupa’daki işçi sınıfının elde ettiği hakların Rusya’daki işçileri harekete geçirici bir etki yarattığı görülmektedir. Henüz 1880’lerde Amerika Birleşik Devletleri’nde günde on saat çalışan bir işçiye yaklaşık 57 ruble, İngiltere’de dokuz saat için 27 ruble ve Rusya’da ise on üç saat için 13 ruble yevmiye ödenmekteydi. Bu yetersiz ücretlerin yanı sıra Rusya’da çalışma yerlerinde işçilere sık sık kesilen cezalar (*ştraf*), işçi ücretlerinde daha da kesintilere yol açmaktaydı.¹¹⁷⁹ Avrupa’daki işçi haklarındaki gelişmelerden haberdar olan Batum’daki Sosyal Demokratlar’ın dağıttıkları ilanda şöyle yazmaktaydı:

“Bizler, bugüne kadar Avrupa’daki işçilerin, sadece barbar Türkiye hariç, yararlandığı haklardan yararlanmıyoruz, bizler vatandaş değiliz, sahiplerimizin sessiz köleleriyiz, sadece çalışmalıyız ve sahiplerimizce maaş olarak dökülen bu acınası kırıntılarla mutlu olmalıyız ve sessizce turnaklarımızın meyvelerinin nasıl çarçur edildiğini, bu abartılı aptallığı izlemeliyiz. Bizler sadece sömürülmüyoruz, aynı zamanda küçümseniyoruz, tarihte olduğu gibi efendilerimizce aşağılanıyoruz”.¹¹⁸⁰

Batum’da Sosyal Demokrat Rus Komitesi tarafından propaganda ve bilgilendirme amacıyla dağıtılan bu Rusça, Ermenice ve Gürcüce beyannamelerin¹¹⁸¹ Türkçe olarak da dağıtıldığı görülmektedir. Yaşanan olaylar nedeniyle ilk zamanlarda Batum’a işçilerin gitmesine izin verilmemesine rağmen ticaret için

¹¹⁷⁷ **Adjara and the Russian Empire (1878-1917)**..., s. 339-341.

¹¹⁷⁸ **BOA**, Y.A.HUS, 446/61, lef 1-3, (19 Nisan 1903).

¹¹⁷⁹ B.B. Grave, M.V. Neçkina, A.M. Pankratova, K.F. Sidorov, **Oçerki İstorii Proetariata SSSR: Proletariat Tsarskoy Rossii**, Moskva, Ogonek, 1931, s. 73.

¹¹⁸⁰ **TNA**, FO 65/1650, Konsolos Stevens’ten Sir Edward Grey’e, (3 Mayıs 1902).

¹¹⁸¹ **BOA**, Y.A.HUS, 507/161, (11 Aralık 1906).

gideceklere daha esnek davranılmaktaydı. Bu yolla Trabzon ve Lazistan iskelelerinden Batum'a son zamanlarda üç yüz altmıştan fazla kişi gitmişti. Rus hükümeti aleyhine hazırlanan “*fesadamiz Türkçe beyannameler*”in Osmanlı vatandaşı işçilere de verilmesi nedeniyle Osmanlı makamlarınca Batum'dan Trabzon'a dönenlerin bu tür kağıtlara karşı aranması istenilmiştir.¹¹⁸²

Osmanlı makamlarınca Osmanlı tebaasının arasında “*fesadamiz Türkçe beyannameler*”in yayılmasını engellemeye yönelik uygulamalar nedeniyle Kafkasya'da çıkan olaylarda, Azeri-Ermeni çatışmalarının dışında, bölgeye gelen Müslüman işçilerin bu tür olaylara katılımı sınırlı kalmıştır. Şubat 1902'de Rothschild'in fabrikasında başlayan greve bütün fabrika işçileri katılırken çoğunlukla Türklerin çalıştığı kereste deposu işçilerinin greve katılmaması önemli bir ayrıntıdır. Tarihçi Suny, İranlı ve Türk işçilerin olaylara fazla karışmamasını, iş bulma amacıyla geçici olarak gelmelerine ve bölgedeki toprakla bağlarının olmamasına bağlamaktadır. Ayrıca Marksist gruplarda konuşulan dilin Rusça olmasının da Müslüman işçilerin olaylardan uzak kalmasını sağladığını ifade etmektedir.¹¹⁸³

Batum'da devam eden işçi ayaklanmasına hükümete ait demiryolu işçileri de katılmıştı. Zahire depolarının, mağazaların, kasapların ve bakkalların kapandığı şehir, hayattan mahrum bir hale gelmişti.¹¹⁸⁴ Batum'daki gibi önemli olayların yaşandığı merkezlerden biri de Hocabey (Odessa) idi. Hocabey Başşehbenderi'nden alınan bilgiye göre uzun süredir tahrik edilen işçiler greve başlamıştı. Bu grevlere Rus Vapur Kumpanyası çalışanları, liman, nakliye, tramvay memurları katılmıştı. Demiryolu ve denizyolu ulaşımı durmuş, ekmek çıkaran dükkânlar kapanmıştı.¹¹⁸⁵ Bu ortamda, Osmanlı tebaası Ermeniler, Batum'da yerli işçilerle birlikte “*harekât-ı iğtişâş*” eylemekteydiler. Birlikte hareket eden Osmanlı ve Rus tebaası Ermeniler, gönderdikleri tehdit mektuplarıyla Batum'daki zengin Ermenilerden servetlerine göre para talep etmekteydiler. Bu kişilerden biri olan Batum'daki Haçaturyan Ticarethanesi müdürü, istenilen bin beş yüz rubleyi vermemesi durumunda öldürüleceğine dair imzasız iki mektup aldığını zaptiyeye haber vermiş; parayı teslim

¹¹⁸² BOA, BEO, 2524/189293, (12 Mart 1905); BOA, DH.TMIK.M, 193-33, (13 Mart 1905); BOA, DH.TMIK.M, 196/32, (20 Nisan 1905).

¹¹⁸³ Suny, *The Making of the Georgian...*, s. 154.

¹¹⁸⁴ BOA, HR.SYS, 1374/40, (20 Temmuz 1903).

¹¹⁸⁵ BOA, HR.SYS, 1374/48, (1 Ağustos 1903).

almak için ticarethaneye gelen şahıs, zabtiye tarafından tutuklanmıştı. Bunun üzerine müdür, aynı günün akşamı Batum'daki evinin önünde iki şahıs tarafından öldürülmüştü. Rus ve Osmanlı tebaasından Tossa Bagdasaroğlu ve Manuk Sirvasoğlu adlı katiller yerel zaptiye tarafından yakalanmıştı.¹¹⁸⁶

Kafkasya'da ise karışıklıklar petrol fabrikalarında çalışan işçilerin iş bırakmalarıyla sürmekteydi. Yerel memurlara saldırılar artmakta ve hırsızlık olayları yaşanmaktaydı. Bu düzensizlikte Batum'a birkaç verstlik mesafede, Artvin'den gelen posta çantasının güvenliğini sağlayan iki Kossak askeri ve postacı, eşkıya tarafından katledilerek, yanlarındaki 12.000 ruble çalınmıştı. Kutais'te ise eşkıya tarafından bankadan gündüz 30.000 ruble, değerli kâğıtlar ve önemli şeyler gasp edilmiş, Elizavetpol'da bir eşkıyanın şimendifer istasyonuna yaptığı saldırıyla iki bekçi öldürülerek 17.000 ruble çalınmıştı. Olaylar yerel düzeyde kalmamış, Rusya'da kısa süre önce Ermeni kiliselerinin mallarına Rus hükümeti tarafından el konulması nedeniyle Kafkasya Ermenileri tarafından Kafkasya Valisi Prens Golitsin, bir saldırı sonucu ağır surette yaralanmıştı.¹¹⁸⁷

Rus idarecilere ve Müslümanlara yönelik Ermeni saldırıları birçok temele dayanmaktaydı. Ermeni-Müslüman çatışmalarının temelinde, gün geçtikçe zenginleşen Ermeniler ile daha kırsal kesimde kalmış ya da şehirde işçi olarak yaşayan Müslüman Tatarlar arasındaki rekabet vardı. Bu açıdan Tatarların neden Ruslar yerine Ermenilere düşman oldukları önemli bir sorudur. 1906 tarihli çalışmasında Luigi Villari, ilk olarak bunu Müslümanların yaşadıkları bölgelerde, diğer milletlere göre Ermenilerin sayıca çokluğuna; ikinci olarak Ermenilerin bu bölgelerdeki kadim halk olmasına, Rusların ise asker, memur ve geçici işçi olarak gelip birkaç yıl sonra ayrılmalarına bağlamaktadır. Ermenilerin nüfus ve zenginliklerinin artışı Tatarlarca tehdit olarak algılanmakta ve Ermeniler sınıfsal olarak toplumda rakip görülmesine neden olmuştur. Bu nedenle idareci ve hakim grup olan Ruslara kıyasla Ermenilerden daha az korkulmaktaydı.¹¹⁸⁸ Diğer taraftan ise Taşnaksütyun'un önderliğinde Osmanlı sınırlarındaki Doğu Anadolu'da bir devlet kurmayı planlayan Ermeniler de Rusya'yı düşman olarak görmüyordu.

¹¹⁸⁶ BOA, HR.SYS, 1374/47, (31 Temmuz 1903).

¹¹⁸⁷ BOA, HR.SYS, 1375/28, (29 Aralık 1903).

¹¹⁸⁸ Luigi Villari, *The Fire and Sword in the Caucasus*, London, Allen-Unvin, 1906, s. 166-167.

1890'lardan itibaren Ermeni milliyetçiliğinden rahatsız olmaya başlayan Rus idaresi, Ermeni okullarını kapatmaya ve Gregorgen Kilisesi'ni Ortodoks Kilisesi'yle birleştirme çalışmalarına başlamıştı. Rusya, Ermenilere karşı Müslümanlara destek politikasını uygulamaya koymuştu. 1896'da Kafkasya Genel Valisi Prens Grigori Golitsin tarafından memuriyet kadrolarında Ermenilere karşı Müslümanlara öncelik verilmeye başlanmış, yerel dil öğrenimi serbest bırakılmıştı. Bu ortamda, 1904'te *Şarki Rus* adlı Azerbaycan gazetesinin çıkmasına izin verilmişti. Müslümanlarla iyi ilişkiler artarken, 1903 yılında Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin mülkleri kamulaştırılmıştı. Ermenilerin Rus idaresine olan tepkilerinin artışı, Ekim 1903'te Ermenilerin Vali Gregory Golitsin'e yönelik suikast girişimini getirmiş ve vali görevinden ayrılmıştı. 1905 olaylarında Ermenilere karşı Müslümanlara silah verilmesi kabul edilmesine rağmen Tiflis'teki Tatarları da kontrol altında tutmak amacıyla Sosyal Demokrat milislere de silah dağıtılmıştır.¹¹⁸⁹ Bu uygulamalardan hareketle Rus idaresi, Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki sorunları kendi politikaları için fırsata çevirebilmiştir. Bu açıdan Ermenilerin çoğunlukla Rusya'dan bir beklentileri bulunmamakta, bütün faaliyetleri Anadolu Türkiye'si'nde bağımsız bir Ermenistan kurma yönündeydi.

Kafkasya'da Ermeniler ve Gürcüler arasında da çatışmaların yaşandığı görülmektedir. Bakü'de Rus ordusunun zaferi için Ermeni-Gürcü kiliselerinde bir ayin icra edilmiş ve kiliseden çıkarken bazı Ermeniler tarafından halk arasına atılan bomba nedeniyle birçok kişi yaralanmış ve ölmüştü. Bölgedeki Gürcü hareketinin merkezi olan Kutais'te¹¹⁹⁰ ise mektep talebesi Gürcüler ve ahali tarafından Rusya aleyhinde gösteri yapılmış, bazı barakalar parçalanmış ve güvenlik güçlerinin gösterilere müdahalesiyle birçok kişi yaralanmıştı.¹¹⁹¹

b) 1905 ve Sonrası İşçi Hareketlerinin Batum'a Yansımaları

1905 Rus-Japon Savaşı'nın düzenin kaybolduğu ülkede yurtseverlik duygularını harekete geçirerek halkın Rus hükümetine desteğini artırması beklenirken Kafkasya'da Gürcüler, Ermeniler, Türkler, Tatarlar, Yahudiler ve farklı

¹¹⁸⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...*, s. 68-71.

¹¹⁹⁰ Villari, *The Fire and Sword...*, s. 84.

¹¹⁹¹ BOA, HR.SYS, 1375/42, (22 Şubat 1904).

dini gruplar Rusya'ya karşı çekimser kalmış, milliyetçi Ruslar ise her fırsatta hükümete olan nefretlerini açıkça dile getirmişlerdir. Japonların Ruslara karşı kazandığı başarılar Tiflis, Bakü ve Batum'da halk arasında heyecan yaratmış, halkın hükümet güçlerine karşı tavrının daha da sertleşmesini sağlamıştır. İngiliz konsolosunun aktardığı bir olaya göre Kutais Guberniyası Valisi General Smagin, ziyaret ettiği bir tiyatrodaki milli marşın söylenmesini istemiş, salondaki Gürcüler ise hep bir ağızdan “Çok Yaşa Japonya!” diye bağırmişti. Ertesi sabah ise Kutais Gimnaziyası'ndaki öğrencilerin idare ve yönetim karşısı kısa bir isyan gerçekleştirmeleri üzerine, okul süresiz olarak kapatılmıştı. Yoğun güvenlik önlemleri alınması nedeniyle 15 Şubat'ta Batum'daki Gürcülerden oluşan kalabalık bir grup Batum caddelerinde üzerinde “Tanrı imparatoru korusun” yazılı bayraklarla dolaşmaya başlamış, Katedral Meydanı'na geldiklerinde bayrakları atarak silahlarını ateşlemiş ve kızıl bayrak açmışlardı.¹¹⁹²

Rus ordularında da olaylar baş göstermeye başlamış, Batum'dan gemilere bindirilmek için iç bölgelerden getirilen yeni kuvvetler arasında sık sık çıkan isyanlara müdahaleler, ordu içinde yaralanma ve ölümlere sebep olmuştur. Şehirdeki emniyet ve asayiş sağlanmaya başlanmış olsa da bizzat güvenliğin sağlanması için getirilmiş olan Kossaklar, sokaklarda insanları tutuklamaya ve üzerlerindeki eşyaları gasp etmeye başlamış, durum karşısında yerel zaptiye etkisiz kalmıştır. Silahlı eşkıyalar her tarafta dolaşarak hırsızlık ve yağmaya başlamış, durum Megrelya ve Gori'nin iç taraflarında Batum'dakinden daha kötü bir hal almıştı.¹¹⁹³

Batum'da bütün kutu fabrikası işçilerinin greve gitmesi fabrikalarda üretimi durdurmuş ve limandaki gemi yükleme işi kesintiye uğramıştı.¹¹⁹⁴ Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi Komitesi üyesi işçiler, gemi yükleme ve boşaltma işlerini, petrol kutu ve sandıklarının üretimini engellemekte, işe sabahları geç başlamakta ve erken iş bırakmaktaydılar. İşçilerin ücretlerinin artırılmasına yönelik isteklerinin karşılanmasına ve ücretlerine % 100 ve daha fazla olmak üzere zam yapılmasına rağmen işçilerin yerine getirilen her isteği, yeni bir isteği doğurmaktaydı. İngiliz

¹¹⁹² TNA, FO 65/1690, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (18 Şubat 1904).

¹¹⁹³ BOA, Y.A.HUS, 483/58, (19 Ocak 1905).

¹¹⁹⁴ BOA, HR.SYS, 1330/87, (3 Ocak 1905).

konsolosu, şehirdeki mevcut durumu endişeli bir biçimde “*çok ciddi olayların eşiğindedir*” sözleriyle ifade etmekteydi.¹¹⁹⁵

RSDRP'nin Moskova Komitesi tarafından Rusya genelinde bir grev ilan edildi. Bu greve 15 Ocak 1905'ten itibaren ilk etapta Batum, Kars, Ardahan, Kağızman'daki posta-telgraf işçileri, demiryolu, deniz, liman, petrol, endüstri işçileri ve eczacılar katıldı. Grev gününde Batum'daki bütün işletmeler, oteller, eğitim kurumları kapandı; ulaşım, limanda yükleme ve indirme işleri durdu, cadde ve sokaklar göstericilerle doldu.¹¹⁹⁶

Sadrazam Mehmet Ferid Paşa'dan alınan bilgiye göre Batum'daki karışıklıklar nedeniyle Osmanlı tebaasından elli beş kişi öldürülmüş, güvenlik güçlerinin müdahale edememesi nedeniyle bir Osmanlı vatandaşı, Batum Başşehbenderliği'nden himaye talep etmişti. Bu durum karşısında Osmanlı makamlarının Petersburg Sefareti aracılığıyla girişimlerde bulunması kararlaştırılmış,¹¹⁹⁷ aynı zamanda da Hariciye Nezareti'nden İstanbul'da bulunan Rus Büyükelçisi Zinoviyev'e Rus makamlarınca önlem alınması talebi iletilmişti.¹¹⁹⁸ Ne var ki bu uyarıların ardından Batum'daki Müslüman ahaliden 12 kişi daha öldürülmüştü.¹¹⁹⁹

Toplumun tüm kesimlerine sirayet eden olaylar nedeniyle taksiciler, arabacılar, matbaa işçileri, büro memurları, ev ve otel hizmetçileri işlerini bırakmışlardı. Kız ve erkek gimnazyumları kapatılmış, birkaç yolcu treni dışında, yük taşıyan trenlerin şehre geliş-gidişi durmuştu. Hayatın durduğu şehirde devriye gezen Kossak ve piyade askerleri güvenliği sağlıyordu.¹²⁰⁰

Kafkasya'da şiddetli olayların yaşandığı merkezlerden biri olan Tiflis'te Vergi Müfettişi Şerbakof gündüz vakti şehir merkezinde, kalabalık arasında revolver ile öldürülmüş, iki kişi olduğu tespit edilen katiller kalabalıktan yararlanarak kaçmıştı.¹²⁰¹ Tiflis Başşehbenderliği'nden alınan bilgiye göre de Güney Kafkasya Demiryolu çalışanları 18 Şubat'ta greve gitmişler ve alınan önlemlere rağmen

¹¹⁹⁵ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (2 Şubat 1905).

¹¹⁹⁶ Tavadze, **Oçerki İstorii Profsoyuzov Adjarii**, s. 15.

¹¹⁹⁷ BOA, Y.A.HUS, 484 6, (6 Şubat 1905).

¹¹⁹⁸ **Krasnyy Arhiv: İstoriceskiy Jurnal**, Tom 9, Moskva 1925, s. 37.

¹¹⁹⁹ BOA, HR.SYS, 1377/10 (15 Şubat 1905).

¹²⁰⁰ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (8 Şubat 1905).

¹²⁰¹ BOA, Y.A.HUS, 483/105, lef 3, (20 Aralık 1904); BOA, HR.SYS, 1330/87, (3 Ocak 1905).

olayların önüne geçilememiştir. Sükûnetin sağlanması adına Tiflis Valisi tarafından sokak ve meydanlara “*Tatil-i eşgal etmiş olan amele Kânûn-i Sâninin on dokuzuncu günü daire-i hükümete gelerek talebelerini dermeyeran etmeleri kendilerine söylendiği halde istifa etmediklerinden taleplerine hiçbir netice verilmeyecektir. Her nevi içtima-i amele memnudur*” yazılı yaftalar astırılmıştı.¹²⁰²

Batum’daki Müslüman ahalinin durumu hakkında Batum Başşehbenderliği’nden alınan bilgiye göre bütün ahalinin hayatı İhtilal Komitesi’nin elindeydi ve her gün Müslüman tebaaya ait iki ya da üç dükkân eşkıyalar tarafından yağma edilmekteydi. Müslümanlarla Ermeniler arasında çıkan olayda yedi yüz kişinin öldüğü ve üç bin kişinin de yaralandığı, Bakü’den Batum’a gelen haberler arasındaydı. Olayların yansıdığı bir diğer bölge olan Livane’de (Artvin) Ermeni ve Müslümanlar arasında çıkan kavgada birçok kişi yaralanmış ve ölmüştü.¹²⁰³

Bölgedeki Ermeni-Müslüman çatışmasının altında yatan sebeplerin başında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda bölgede Rus ordusunda görevli Gürcü kökenli Hıristiyan subayların yanında, Kars Kalesi’ni alan Loris-Melikov, Hovannes (Ivan) Lazarev, Arshak Ter-ghukasov, Behbut Shelkovnikov ve Hakob Alkhazov gibi birçok Ermeni kökenli askerin savaşta önemli görevlerde bulunmuş olmaları geliyordu.¹²⁰⁴ Emekli Büyükelçi Bilâl N. Şimşir’in İngiliz arşiv belgelerine göre hazırlamış olduğu kitaba göre Berlin Antlaşması sonucu Ani şehrinin de Rus sınırlarına katılmasıyla, Rusların şehri yeniden inşa ederek Ermenistan’ın başkenti yapmayı planları ve bu amaçla Rus ajanlarının bölgeye Ermeni göçlerini teşvik etmeleri sonucu, 10.000 Ermeninin bölgede toplanması beklenmekteydi. Bu gelişmeler Ermenilerin kendi devletlerini kurma idealini güçlendirmişti.¹²⁰⁵ Bu açıdan hem bölgenin eski Osmanlı toprakları olması, hem de Ermenilerin idealleri çatışma doğurmaktaydı. Diğer bir ifadeyle Ermenilerin kadim Ermeni toprakları olarak gördükleri bölgede Müslümanları işgalci kabul etmesi, Müslümanların ise

¹²⁰² BOA, Y.A.HUS, 485/64, lef 3, (22 Şubat 1905).

¹²⁰³ BOA, Y.A.HUS, 485/64, lef 5, (23 Şubat 1905); TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens’ten Marquess of Lansdowne’ye, (25 Şubat 1905).

¹²⁰⁴ A.A. Melkonyan, “From the History of the Kars Oblast (1878-1918)”, **Fundamental Armenology**, Issue II, 2015, s. 295.

¹²⁰⁵ Bilâl N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume I (1856-1880), 2. Edition, Ankara, TTK Printing Office, 1989, s. 196.

Ermenileri Ruslarla ittifak yaparak Osmanlı topraklarının işgal edilmesine önyak olmakla suçlamaları, bölgedeki Müslüman ve Ermenileri karşı karşıya getirmişti.

Acara bölgesinde ise Acaralı 30.000 Müslüman ve Osmanlı sınırına yakın dağlık bölgelerdeki halk, Rus idarî yöntemlerine karşı isyan etmişti. Müslüman halk, hükümet tarafından köylerine atanan köy memurlarının (*mayors or elders*) kaldırılmasını, vergi vermemeyi ya da gazyağı için verilen özel tüketim vergisini vermemeyi, köylerinin çevresindeki ormanlardan yerel ihtiyaçlar için kereste temininin ücretsiz olmasını talep etmekteydiler. Konsolos Stevens, Acara halkının bu talebini “...*bu bölgelerin halkı Osmanlı döneminde varolan düzene geri dönmek istiyorlar...*” şeklinde yorumlamaktaydı.¹²⁰⁶

Rus yanlısı *Batumskiy Listok* adlı gazetenin haberine göre Rus idaresi, Gurya bölgesi, Batum Oblastı, Kutais Guberniyası’ndaki isyanları bastırmak amacıyla sert önlemler almıştı. İki yıl önce köylüler arasında başlayan tarımsal sorunlar, son zamanlarda provokatörler nedeniyle siyasî bir hareket halini almıştı. Köylülerin vergi ve kiralari ödememe isteklerine dayanan olayların, dağlık bölgelerdeki Müslümanları da kapsamasi üzerine düzeni sağlama adına sert önlemler alınarak Alihanov kumandasındaki 12.000 asker, altı makineli tüfenk, birkaç top ve yeterli kumanyayla bölgeye müdahale edilmişti.¹²⁰⁷ Acara’ya ise 100 Plastun Kossak askeri sevk edilmişti.¹²⁰⁸ Gönderilen asker sayilarına bakıldığında, Kutais’e göre Acara bölgesine daha az asker gönderilmesinde, Rus idaresinin buraya direkt müdahaleden çekindiği sonucuna ulaşılabilir. Çünkü Rus idaresi açısından şehirdeki işçi hareketi bir yönden bilindik bir hareketti, fakat Acara Müslümanları ve diğer köylerden Batum’a gelenler “...*fitrat-ı ceng-cüyâneye malik olduğundan...*” olaylara katılmaları durumunda bir facia yaşanmasından korkulmaktaydı. Bu ortamda Osmanlı Başşehbenderliği’nin önünde ateş edilmesi üzerine, Batum Askerî Valisi Tuğgeneral Dryagin Mihail Nikolayeviç tarafından başşehbenderliğin korunması amacıyla bir miktar Kossak asker verilmesi teklifi, Osmanlı vatandaşlarının endişelenmesine neden olacağı düşüncesiyle başşehbender tarafından kabul edilmemiştir.¹²⁰⁹ Vali Dryagin’in

¹²⁰⁶ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens’ten Marquess of Lansdowne’ye, (25 Şubat 1905).

¹²⁰⁷ “K Gruiskim Delam”, *Batumskiy Listok*, No: 12, (6/18 Kasım 1905), s. 3.

¹²⁰⁸ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens’ten Marquess of Lansdowne’ye, (10 Mart 1905).

¹²⁰⁹ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens’ten Marquess of Lansdowne’ye, (25 Şubat 1905).
BOA, Y.A.HUS. 485/64, lef 5, (23 Şubat 1905).

emriyle Batum'daki Osmanlı tebaasının sokaklarda ve yasak olan mahallerde dolaşmalarının güvenli olmadığı bildirilmişti. Çoğunluğunu işsizlerin oluşturduğu bu kimselerin günlük yiyeceklerini bile tedarikten yoksun oldukları, geri dönmeleri için gerekli olan harcırah ve pasaport ücretlerini bile ödemeyecekleri bildirilmişti. Bu kişilerin geri dönebilmeleri için Batum ile Trabzon arasında çalışacak iki vapur kaptanı ile görüşüleceği haber verilmişti. Batum Valisi'nin Osmanlı tebaasına yönelik uyarıları yersiz değildi. Şehirde Osmanlı tebaasına karşı saldırılar sürmekte, bunlardan tehdit ile para alındığına dair bir takım mektuplar alınmaktaydı. Amele İhtilal Komitesi tarafından Fransa, İtalya, İngiltere, İyonya ve İsveç konsoloslarına hükümetlerine ait ticaret gemilerini Batum'a getirmemeleri takdirde katl ve itlaf olacaklarına dair mektuplar gönderilmekteydi. İki asker ve bir zabitanın öldürülmesi üzerine, askerler tarafından işçilerin yaşadığı Bartshan Mahallesi'ndeki evlerde aramalar yapılmıştı.¹²¹⁰

Osmanlı vatandaşlarına yönelik tehditlerin artması üzerine bu kişilerden önde gelen kırk kişinin imzasıyla başşehbenderlikten yardım talep edilmiştir. Başşehbenderlikten Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda korku ve endişe içinde bulunan halkın gönderilecek savaş gemileriyle tahliyesi istenmiştir.¹²¹¹

Olayların arttığı şehirde, 11 Şubat'ta Batum'daki gemilerdeki malların indirilmesi durdurulmuş ve birçok gemi yüklerini indirmeden geri dönmüştür. Ticaretin durduğu şehirde, geceleyin silahlı çeteler merkezdeki mağazaları soymaktaydılar. Şehirdeki erzak ve zahire de tükenmeye başlamıştı. Aynı gün Bakü'de ise Ermeni-Müslüman çatışmaları yatışmaya başlamıştı. Bu olayların nasıl başladığına dair birçok farklı söylenti bulunmaktaydı. Batum Başşehbenderliği'ne göre çatışmaları ateşleyen ilk kıvılcım, hapishanedeki bir Müslümanın Ermeni askerler tarafından öldürülmesi idi. Kişisel sebeplerden dolayı bir Müslümanın bir Ermeni tarafından yaralanmasıyla, Ermeniler ve Müslümanlar arasında zaten var olan kin ve husumet büyümüşü.¹²¹² İngiliz konsolosuna göre ise olayların sebebi 19 Şubat tarihinde, zengin bir Tatar'ın bir Ermeni asker tarafından öldürülmesiydi.

¹²¹⁰ BOA, HR.SYS, 1377/22, (27 Şubat 1905); BOA, YPK.EŞA, 50/20, (27 Şubat 1905); BOA, HR.SYS, 1377/40, (16 Mart 1905). BOA, HR.SYS, 1377/11, (16 Şubat 1905).

¹²¹¹ BOA, Y.A.HUS, 484/103, lef 1-3, (27 Şubat 1905).

¹²¹² BOA, Y.A.HUS, 485/64, lef 7, (27 Şubat 1905); TFO, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (25 Şubat 1905).

Diğer bir anlatımda ise sebep, bir Tatar'ın Ermeni askerlere ateş etmesi nedeniyle Ermeni askerlerce öldürülmesiydi. Tatarlar ise olaylar nedeniyle Vali ve polisi suçlamaktaydılar.¹²¹³

7 Şubat'ta Müslüman, Ermeni ve diğer milletlerden yaralı ve ölü sayısı 35'e ulaşmış, 8 Şubat'ta artık çığrından çıkan olaylar sonucu sokaklarda savaş çıkmış, yaralı ve ölü sayısı yüzü bulmuştu. Dükkânların yağmalanması üzerine başlayan silahlı çatışmalarla ortam daha da gerginleşmişti. Bunun üzerine olayları yatıştırmak amacıyla Vali, akşama kadar halkı sakinleştirmeye çalışmıştı. Mevcut dört tabur ve beş Kossak bölüğü yetersiz kaldığından, beş tabur piyade, bir müfreze topçu ve iki bölük daha Kossak askeri gönderilmişti. 9 Şubat'ta devam eden olaylarda zenginlere ait mekânlar tahrip edilerek yakılmıştı. Önde gelen Ortodoks, Ermeni ve Müslüman din adamlarının Vali'nin refakatinde şehrin bütün mahallelerini gezerek halka sükûneti muhafaza etme tavsiyeleri olayları yatıştırmıştı. 12 Şubat'ta ortamın yatışmasının ardından Vali tarafından yayımlanan beyannameyle, halkın evlerinden çıkması geçici olarak yasaklanmış, aksi takdirde beş yüz ruble para veya üç ay hapis cezasına çarptırılacakları duyurulmuştur.¹²¹⁴ Bu sırada olayların Yukarı Acara'da yayıldığı rivayet edilmekteydi. Batum şehrinde Müslüman-Ermeni çatışmaları nedeniyle, Müslümanların camilerde ibadet ettikleri sırada caminin havaya uçurulacağı mezhepdaşlar tarafından ihbar edilmiş, Ermeniler tarafından ise kendilerinin asla böyle bir fikir ve niyette bulunmayacaklarını bildirmek üzere Batum Başşehbenderliği'ne ve İran temsilciliğine temsilciler gönderilmiştir. Bakü halkını sakinleştirmek için 13 Şubat günü Tiflis'ten Bakü'ye gelen Kafkasya Şeyhülislamı, halka vaaz ve nasihatte bulunmuş, Ermeni kilisesini ziyaret etmiş, Ermeni Piskoposu da cami ziyaretinde bulunmuştur. Gazetelerin dağıtılmaya başlandığı şehirde, "*Nouvelle du Bakü*" Gazetesi'nin tahminine göre olaylarda ölenlerin sayısı 500'e ulaşmıştı. Şehirdeki durum nedeniyle Vali başkanlığında mağdurlara yardım amacıyla bir yardım cemiyeti kurulmuştu.¹²¹⁵

¹²¹³ **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (1 Mart 1905).

¹²¹⁴ **BOA**, Y.A.HUS, 485/64, lef 7, (27 Şubat 1905); **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (25 Şubat 1905); **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (8 Mart 1905).

¹²¹⁵ **BOA**, Y.A.HUS, 485/64, lef 7, (27 Şubat 1905); **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (25 Şubat 1905).

Bakü'deki Müslümanlarla Ermeniler arasında yaşanan olayların zirveye tırmanmasıyla asayişin kaybolduğu Batum'da, Batum Belediyesi aracılığıyla şehir vapurlarına ilanlar astırılmıştır. Ermenilerin yaşadığı evlerin kimliği belirsiz bir kişi tarafından boyanması şehirde tedirginliğe neden olmuştur.¹²¹⁶ Olayların başlangıcından beri, Trabzon Valisi Kadri Beyin talimatı ile Osmanlı vatandaşı olup Osmanlı sınırlarına girmesi yasaklanmış Ermenilerin Trabzon'dan Batum'a, Batum ve civarından Amerika'ya gitmekte olduklarından vilayet iskelelerine çıkmamaları için gerekli önlemler alınmaktaydı.¹²¹⁷ Batum'daki gazyağı fabrikasında işçi olarak çalışan ve çoğunluğunu Van ve Muş ahalisinden Ermenilerin oluşturduğu grup, Rus memurlar tarafından Mamo Geçidi'nde sınırı kaçak geçeceklerken reisleri Kirkor adlı şahısla birlikte tutuklanmışlardı. Yakalananlarla birlikte silah, bayrak ve Anadolu haritası ele geçirilmişti. Osmanlı makamları Rus memurlarına bu girişimleri nedeniyle memnuniyetlerini bildirmişlerdir.¹²¹⁸ Ermenilerin Trabzon'a gelmesi yasaklanmasına rağmen Osmanlı tebaasından olan Rumların kabul edilmesi ilgili yerlere iletilmiştir.¹²¹⁹ Ermenilere dair bu yaptırımlar ilerleyen yıllarda da sürmüş, Batum'da ekmekçilik ve diğer zanaatlarda çalışan ve Anadolu'ya gelmek için izin isteyen 96 Ermeni'nin talepleri de reddedilmiştir.¹²²⁰

İngiltere'nin Batum Konsolosu Stevens'e göre Rusya genelinde ve Kafkasya özelinde hâsıl olan mevcut kötü durum nedeniyle Gürcü, Ermeni ve hatta Türkler, artık Rusya'nın düzeni sağlayabileceğine dair umutlarını kaybetmişler; İngiltere veya İngiltere-Fransa ittifakıyla yapılacak bir işgali savunmaya başlamışlardı. Hatta 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da dönemin Batum Konsolosu Mr. Peacock'a bu yönde yaklaşmış, bu taleple İngiltere'ye giderek görüşme yapan bir temsilciye Gladstone, henüz böyle bir müdahale için uygun zemin olmadığını, müdahalenin gelecekte daha uygun bir dönemde yapılabileceğini ifade etmişti. Bu açıdan son zamanlardaki olaylar nedeniyle Bakü ve Kafkasya'daki İngiliz şirketlerinin maddi kayıplarının Rusya hükümetince karşılanmayacağı düşünülmekteydi. Bu nedenle

---

¹²¹⁶ **BOA**, HR.SYS, 1377/26, (3 Mart 1905); **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (10 Mart 1905).

¹²¹⁷ **BOA**, DH.ŞFR, 300/21, (7 Ocak 1903).

¹²¹⁸ **BOA**, BEO, 2214/166046, (5 Kasım 1903).

¹²¹⁹ **BOA**, Y.A.HUS, 497/94, (28 Aralık 1905); **BOA**, Y.EE, 50/93, (6 Ocak 1906); **BOA**, Y.A.HUS, 498/25, (7 Ocak 1906).

¹²²⁰ **BOA**, MV, 118/19, (23 Şubat 1908).

Kafkasya'nın işgali için mevcut durumdan daha uygun bir ortamın asla oluşmayacağı öngörülmekteydi. Bu duruma rağmen İngiliz konsolosu politik üslubunu elden bırakmayarak ne İngiltere'nin ne de başka bir milletin böyle bir şeyi düşünmeyeceğini, yine de bu talebi hükümetine bildirilmesi için Petersburg'a iletceğini ifade etmiştir. Ayrıca Konsolos Stevens, raporda isim vermeden bölgeyi ve bölge insanını iyi tanıyan birinin düşüncelerine yer vermiştir. Buna göre İngiltere'nin Kafkasya'yı işgali artık gerekli hale gelmişti; bu sürecin başlamasıyla sadece Kafkasya değil, bütün Orta Asya ve Trans-Hazar bölgesinin Müslümanları Rusya'ya karşı ayaklanabilecekti.¹²²¹

15 Mart'ta General Malama* tarafından Kutais Guberniyası'ndaki Kutais, Senaki, Ozürgeti, Poti bölgelerinde ve Batum Oblastı sınırlarındaki Batum ve Kintriş'i de sıkıyönetim ilan edilerek, bu bölgeler General Malama'nın emriyle Cambakurian Orbeliani'nin idaresi altına verildi.¹²²² Gürcistan'da kırsal kesimde başlayan bu ayaklanmalar bütün Güney Kafkasya'ya yayılmaya başladı.¹²²³ Grev, 23 Nisan günü öğleden sonra sona erdi. General Malama tarafından görevlendirilen komisyonun ve işçiler arasından seçilecek temsilcilerin aktif çalışmalarıyla işçilerin çalışma şartlarının iyileştirileceği sözü verildi. Demiryolu işçilerine, normal maaşlarının dışında, 133.000 Rs. (13.300 £) para dağıtıldı. Ayrıca mevcut grevlerde yer alanların tutuklanmayacağı; tutukluların serbest bırakılacağı; komisyonun işçilerin diğer sorunlarıyla ilgilenmeye devam edeceği; Elizavetpol, Bakü, Samtredi ve Aleksandropol hattında çalışanların da komisyona temsilci göndereceği sözü verildi. Bu şartlar altında Tiflis hattı çalışanları ve hattaki diğer bütün çalışanlar işlerine döndüler. Fakat demiryolu işçilerinin grevi sonlandırmaması halinde, grev yapan işçilerin Mançurya'ya ceza olarak gönderilmesi ve yerlerine de Orta Asya'dan Kafkas demiryollarında çalışmaları için demiryolu taburu getirilmesi planı hazırlanmış;¹²²⁴ muhtemel bir greve karşı Trans Hazar bölgesinden demiryolu taburu Kafkasya'ya getirilmişti.¹²²⁵

¹²²¹ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Petersburg Elçiliğine, (2 Aralık 1905).

* Acting General Guvornor General of Caucasus

¹²²² TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (18 Mart 1905); TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (25 Mart 1905).

¹²²³ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (30 Mart 1905).

¹²²⁴ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (25 Nisan 1905).

¹²²⁵ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (6 Mayıs 1905).

Güney Kafkasya genelinde alınan önlemler ve sıkıyönetim uygulamasıyla olaylar sakinleşmeye başlamış, Kutais Guberniyası'nda bulunan İmeretia, Megrelya, Guria, Kaheti, Kars Oblastı, Erivan Guberniyası, Elizavetpol Guberniyası ve diğer bölgelerde işçi ve köylü ayaklanmaları yatışmaya başlamış; fakat hırsızlıklar, banka ve postahanelere saldırılar şeklinde cereyan eden şiddet olayları tam olarak önlenememişti. Tutuklamalar nedeniyle hapishaneler tamamen dolmuş, kalelerdeki kazamatlar bile geçici olarak hapishaneye çevrilmişti.¹²²⁶ Bu ortamda halk, mayıs ayında Kafkasya Valiliği görevine yeniden Vorontsof Daşkov'un getirilmesi üzerine yeni idareye büyük umut bağlamıştı.¹²²⁷ Fakat kısa süre sonra, 31 Mayıs 1905'te Bakü Valisi'nin bombalı saldırı sonucu öldürülmesiyle devlet adamlarının bile saldırılar karşısında savunmasız kaldığı apaçık ortaya çıkmıştı.¹²²⁸

Bu süreçte olaylara etkili müdahale amacıyla Kutais Guberniyası ve Batum Askerî Valisi olarak görevde bulunan General Prens Cambakurian-Orbeliani'nin makamı, mayıs ayı sonlarına doğru Kutais'ten Batum'a taşındı.¹²²⁹ Batum Başşehbenderliği'nden alınan bilgiye göre Kafkasya'nın içinde bulunduğu durum, Petersburg'taki olayların bölgeye yansımaysdı ve on günden beri birçok hırsızlık ve öldürme olayı gerçekleşmişti. Yerel memurların çaresiz kaldığı olaylarda, şehir tamamen işçilerin eline geçmişti. Dört gün içinde Osmanlı tebaasından sekiz kişi katledilmiş ve "...üç yüz kişi maruz buldukları tehlikeye karşı hükümet-i seniyyenin himayesini talep üzere şehbenderhaneye toplanmıştı...". Osmanlı tebaasından işçilere yönelik saldırı ve cinayetler çoğunlukla Ermeniler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu saldırılar nedeniyle Batum Valisi'nden yardım talep edilmiş, zarar ve ziyan hakkındaki resmî dilekçe valiliğe sunulmuştu. Bu olaylar, sadece Batum'la sınırlı kalmayıp Kafkasya geneline yayılmış, Samtredi'de meydana gelen karışıklıklarda, ihtilalciler kırmızı bayraklar açarak demiryollarını tahrip etmişler, bu ortamda şehirdeki bütün dükkânlar kapatılmıştı.¹²³⁰

İşçiler, elde ettikleri güçle çalışmadıkları günlerin ücretlerini de talep etmeye başlamışlardı. Bu tür çok fazla örnek olmakla beraber işçiler "Mesajeri Martime"

¹²²⁶ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (15 Nisan 1905).

¹²²⁷ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (22 Mayıs 1905).

¹²²⁸ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (31 Mayıs 1905).

¹²²⁹ TNA, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (2 Haziran 1905).

¹²³⁰ BOA, HR.SYS, 1377/28, (9 Mart 1905); BOA, HR.SYS, 1377/32, (11 Mart 1905).

adlı kumpanyadan, gümrük idaresince kendilerine hiçbir iş gördürülmediği dönem için bile ücret ödenmesini talep etmişlerdi. Bu isteklerinin karşılanmadığı durumlarda ise işçiler hemen şiddete başvuruyordu. Bu durum, Başşehbenderlik raporunda “*amele-i mezkûreye itiraz etmek veya onlarla müzakereye girişmeye çalışmak beyhudedir. Kendilerine velev hafif bir mertebede olsun mukavemet edilir ise bıçak ve revolverlerini teşhir etmektedirler. Tecavüzat ve taarruzât bu dereceye varmıştır*” ifadeleriyle aktarılmaktadır. Şehirde süren karışıklıkların yanında, yabancı gemilerin de Batum’a gelmelerinin faydalı olmayacağı ve bunları işçilerin saldırılarından koruyacak tedbirlerin olmadığı belirtilmekteydi.¹²³¹ Bu ortamda olayların yatışması beklenirken şehirde yaklaşık üç bin işsiz işçi sokakları doldurmuş; şiddet gün geçtikçe artış göstermiş; ahali evlerinden dışarı çıkamaz hale gelmiş; Sohum, Ozürgeti, Kutais ve çevre bölgelerde cinayetler işlenmişti. Artan şiddet olayları nedeniyle şehbenderhanenin de güvenliğinin sağlanabilmesi amacıyla Müslüman ahaliden 25 kopek maaşla iki muhafız tutulmuştu.¹²³²

Batum’da Nobel ticaretgâhı hizmetkârı saldırıya uğrayarak dokuz yüz rublesi gasp edilmişti. İşverenlere karşı başlayan saldırılar, Osmanlı tebaasına karşı da yapılmaktaydı. Hemen her gün Osmanlı tebaasının evlerine giren silahlı kişilerce hırsızlıklar yapılmakta ve yerel memurlar bu konuda etkisiz kalmaktaydı. Şehirdeki siyasi olaylara mektep hocalarına varıncaya kadar herkes katılmaktaydı. Batum Başşehbenderi Feyzi Bey, Rus Çarı’nın protesto edildiği bir olayı şöyle nakletmektedir:

*“Dün en büyüğü sekiz yaşında bulunan Batum eytamhanesi etfali tarafından ‘Mahv olsun Çar’ nidalarıyla bir temsil icra edildiğini bir haber olarak zikr eylerim. Bu zavallı masumların bunda suçları olmadığı derkâr ise de bu hususiyeti velinimetlerine karşı âsiyane teşvik edenler hakkında diyecek tabir bulamamaktaydım”.*¹²³³

Olayların yayılması geniş bir alanda gerçekleşmekteydi. Örneğin; Sohum’da tütün mahsülü yakılan Osmanlı tebaası, tahminen otuz bin ruble zarara uğramıştı. Acara’da hükümet memurlarına karşı isyanlar çıkmış, Özürgeti’deki Çiatura madenleri bölgesinde yaşayan Osmanlı tebaası zarar gördüğünden Batum

¹²³¹ BOA, HR.SYS, 1377/28, (9 Mart 1905).

¹²³² BOA, HR.SYS, 1377/58 (16 Nisan 1905).

¹²³³ BOA, HR.SYS, 1377/52, (30 Mart 1905).

Başşehbenderliği'nden yardım ve himaye istemişler, olaylar nedeniyle deniz yoluyla 1.721, karayoluyla ise 1.500 Osmanlı tebaası şehirden ayrılmıştı. Bölgedeki *muharrik-i fesâd* birçok kişi tutuklanmış ve bölgeden uzaklaştırılmıştı. 1 Nisan'dan itibaren ise suçluların Divanı Harp'te yargılanmasına başlanması kararlaştırılmıştı. Şehbenderin aldığı gizli bilgiye göre de sıkıyönetim ilan edilmesi sadece memleketin sakinleştirilmesi için değil, özellikle sardırganların uzaklaştırılması ve Kafkasya askerinin seferber hale getirilerek düzenin sağlanması amacıyla yapılmıştı.¹²³⁴

Batum'daki Osmanlı tebaasından tehdit ile para alındığı ve birçok tebaanın da öldürüldüğüne dair bazı mektuplar alınmaktaydı. 18 Nisan 1905 tarihli tahrirata göre Batum'da Osmanlı tebaası Ermeniler tarafından, Osmanlı tebaası Müslümanlardan para almak amacıyla bir "*cemiyet-i fesâdiye*" kurulmuştu. Cemiyet tarafından öldürüleceklerine dair Müslümanlara imzasız tehdit mektupları gönderilmekte ve para talebinde bulunulmaktaydı. Şikâyet üzerine, bu tür mektup gönderen Kitapçı Yusuf, Kel Hüseyin, Niyazi Saniel bin Kadir adlı kişiler, yerel memurlar ve şehbenderlik nezdinde yürütülen çalışmalarda, arandıklarını haber almaları üzerine bölgeden firar etmişlerse de şahıslardan biri Batum'da, biri Poti'de ve diğer ikisi ise Aleksandropol'de yakalanmıştı. Bu kişilerin ifadesine göre aşçı esnafından Kadir Çavuş'a, altmış kopek vermediği takdirde öldürüleceğine dair imzasız mektup gönderilmiş ve Kadir Çavuş, üç gün sonra Niyazi Saniel bin Kadir tarafından katledilmişti.¹²³⁵

İhtilal komiteleri Müslüman halkı kendi yanlarına çekme amacına yönelik çalışmalar yürütmekte¹²³⁶ ve Osmanlı Batum Başşehbenderliği'ne karşı eylemlerde bulunmaktaydılar. İhtilal komitesi Batum Başşehbenderliği'ne girerek hem şehbenderi tehdit etmişler hem de yerli halktan burada çalışanlara karşı "*hizmetlerini terk etmeyecek olurlarsa köpekler gibi telef edilecekleri...*" ifadesinde bulunmuşlardır. Şahısların şehbender tarafından şahısların tutuklatılmasına rağmen bu komite üyeleri karşısında Batum Valisi bile korkudan çaresiz kalmıştır. İdarecilerin dahi çaresiz kaldıkları şehirde Müslüman ahaliye yönelik şiddet gün geçtikçe artış göstermekteydi. Bu olaydan birkaç gün sonra Müslüman ahalinin önde

¹²³⁴ BOA, HR.SYS, 1377/52, (30 Mart 1905).

¹²³⁵ BOA, HR.SYS, 1377/59, (18 Nisan 1905); BOA, HR.SYS, 1377/22, (27 Şubat 1905).

¹²³⁶ BOA, HR.SYS, 1377/77, (5 Haziran 1905).

gelenlerinden Kurdzade Ömer Efendi, şehirdeki en işlek kahvehanede kendi halinde oturmakta iken uğradığı saldırı sonucu yaralanmıştı.¹²³⁷

Batum ve Kafkasya genelinde yaşanan olaylar nedeniyle Batum Vilayeti, Borçalı ve Dağıstan vekillerinden dokuz kişilik bir temsilci grubu tarafından Kafkasya Müslümanları adına Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov'a isteklerini belirten bir dilekçe sunuldu. Rus idaresindeki Müslüman halkın uzun yıllardır yaşadığı sorunları göstermesi açısından önem taşıyan bu dilekçede şu istekler yer almaktaydı: Müslüman çocukların mekteplere kabulünün kolaylaştırılması; mektep açılması; anadilde gazete ve kitap basımının kolaylaştırılması; Müslümanların dava vekâletine, muallimlik mesleklerine ve kayıtsız şartsız Kafkasya belediye hizmetlerine alınması; mevcut arazinin hükümetin yardımıyla köylüler arasında dağıtılması ve bazı mahallerde hala süren köylünün "...*esîr gibi arâziye tâbi'iyyeti usulünün...*" kaldırılması; arazisi olmayan ya da az arazisi olan Müslüman ahaliye Çar hazretlerine ait araziden verilmesi, talep edilmiştir. Ayrıca Kafkasya'da yapılan kolonileştirme faaliyetlerinden duyulan rahatsızlığın göstergesi olarak Kafkasya'ya göçün engellenmesi ve Müslüman ahaliye yaylak, kışlak verilmesi; ormanların kullandırılması ve avlanma hakkının verilmesi; kişi ve nahiyelere ait bütün arazinin devlet malı sayılmasının ve ağır vergilere tabi olunmasının kaldırılması; Batum ve Kars vilayetlerinde Müslüman ahalinin tasarruf haklarının düzenlenmesi talep edilmekteydi. Ayrıca, Batum'daki Aziziye Camii'ne ve Yukarı Acara'da bulunan Hulo Karyesi'ndeki camiye ait olmasına rağmen kanundışı olarak el konulmuş olan akarların iade edilmesi de talep edilmekteydi. Vergilerin hafifletilmesi ve kişilerin servetlerine göre vergi alınması, vergilerin hesaplanması ve harcanmasında Müslüman ahalden vekillerin bulundurulması istenilmekteydi. Seçim kurallarına göre köylülerin umuma ve köylere ait vazife ve hizmetlerinin düzenlenmesi; Kafkasya'daki "*Zistov*" Meclisi ile jüri heyetinin kurulması ve Müslüman ahalinin nüfusa oranla buralara iştiraki; köy milislerinin ve bunlara ait vergilerin kaldırılması; baytarlar tarafından Müslüman ahaliye çıkarılan zorlukların ve göçebe çobanlar nedeniyle yaşanan mevcut sorunların çözülmesi; soylu ve avama mahsus ziraat bankalarından Müslüman ahaliye de yararlanma hakkının verilmesi; han, bey gibi

¹²³⁷ BOA, HR.SYS, 1377/81, (17 Haziran 1905).

Müslümanların önde gelenlerinin hukûk-ı asaletlerinin onaylanması ve zadedgânlık usulünün Rusya vilayetlerinde ve uzun süredir Tiflis ve Kutais vilayetlerinde olduğu gibi düzenlenmesi; bu kişilerin zadedgânlık usulünün uygulanmaya başlayacağı tarihe kadar, Gori ve Megrelyalı soyluların Kutais Eyaleti'nde toplandıkları gibi toplanmalarına geçici olarak müsaade edilmesi talep edilmiştir.¹²³⁸ Görüldüğü üzere dilekçede çözümü istenilen birçok sorun bölgenin Rus idaresine girdiği ilk dönemden beri karşılaşılan sorunlardı. Aradan 25 yıldan fazla süre geçmesine rağmen yerel Müslüman halkın sorunlarının fazla bir çözüme kavuşmadığı anlaşılmaktadır.

1905-1907 Devrimi sırasında yaşanan önemli gelişmelerden biri de Gürcü din adamlarının Rus kilisesinden bağımsız olma yönünde yürüttüğü faaliyetlerdi. M.S. 451 yılındaki Kalkedeon Konsili'nde (Kadıköy Konsili) bağımsız olan Gürcistan Ortodoks Kilisesi, Gürcistan'ın Rus idaresine girmesinden on yıl sonra, 1811'de, Rus Ortodoks Kilisesi Başpiskoposluğu'na bağlanmıştı. Bu duruma karşı XIX. yüzyıl boyunca mücadele veren din adamları, 1905-1907 Devrimi sırasında Gürcü aydınlarıyla birlikte mücadeleye girişmişlerdir.¹²³⁹

Kafkasya'da iç karışıklıklar sürerken, 17/29 Haziran'da Simferol, Herson, Yekaterinoslav, Rostov-na-Donu, Novorossiysk, Batum, Kerç, Tiflis ve Novoçerkassk şehirlerinin vali ve belediye başkanlarına gönderilen şifreli telgrafta Knez Potemkin Zırhlısı'nın Karadeniz'de dolaşmakta olduğu ve kıyıdaki bölgeleri bombalamakla tehdit ettiği bildirilmekteydi.¹²⁴⁰ İsyancıların kontrolünde Karadeniz'de dolaşan zırhlının, 20 Haziran/3 Temmuz'da Batum'a yönelmesi Rus idaresini alarma geçirmiş, Petersburg'tan Kafkasya Naibliği'ne ve Odessa Askeri Dairesi'ne bütün Karadeniz kıyılarının güvenliğinin sıkı bir şekilde artırılmasına dair emir verilmiştir.¹²⁴¹ Batum'a ilerleyen zırhlıdaki isyancılar, buradaki sosyalist Ermenilerle birleşerek faaliyetlerini yürütmeyi, Batum'u Potemkin için bir üs yapmayı ve hatta ardı ardına şehirleri alarak Petersburg'a ulaşmayı

¹²³⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1575-1918), Cilt II, Ankara 1993, s. 155-157.

¹²³⁹ Sandro İberelli, **Gürcü Halkının Tarihi**, İstanbul, Cinius Yayınları, 2014, s. 355-356.

¹²⁴⁰ V.V. Şigin, **Myatej Bronenostsa Knyaz Potemkin-Tavriçeskiy: Pravda i Vımsel**, Moskva, Veçe, 2014, s. 277.

¹²⁴¹ S.F. Naida, **Revoljutsionnoe Dvijenie v Çernomorskom Flote v Godı Pervoy Russkoy Revoljutsiy (1905-1907 gg.)**, Simferopol, Krmizdat, 1950, s. 44.

planlamaktaydılar. Fakat yolculuk için gemide yeterli kömür ve erzak olmaması isyancıları bu plandan vazgeçirmiştir.¹²⁴² İlk başlarda Potemkin Zırhlısı'nın Batum'a doğru gelmekte olduğu ve şehri topa tutacağı haberlerinin yayılması üzerine, Batum istihkamatlarındaki erler firar etmeye başlamış, istihkâmdaki mevcut büyük topların anahtarları aceleden kaybedilmişti.¹²⁴³ Batum Başşehbenderliği'nden alınan bilgiye göre Batum'da kaybolan askerî düzen nedeniyle Potemkin tarafından şehre bir saldırı düzenlenmesi durumunda, şehir tamamen savunmasız ve ateşe karşılık veremeyecek bir halde kalacaktı.¹²⁴⁴

Artık erzakın tamamen tükendiği¹²⁴⁵ ve biraz sükûnetin sağlanmaya başladığı şehirde, vali tarafından tüccarlara dükkânlarını açmaları tavsiye edilse de esnaf dükkânlarını açmaya yanaşmıyordu.¹²⁴⁶ Kafkasya'daki olaylardan bölgedeki ticaret ve sanayi kötü şekilde etkilenmiş, sadece “...Batum şehri faaliyet-i kadime-i ticariyesinde yüzde seksen nisbetinde kayb etmiş...”ti.¹²⁴⁷ Bakü'de ise 9 Eylül 1905 tarihi itibarıyla zarar ise üç yüz milyon rubleyi geçmiş ve bütün petrol kuyuları harap olmuştu.¹²⁴⁸

Kutais Guberniyası'nda sıkıyönetimin sona ermesiyle Prens Cambakurian Orbeliani'nin Kutais Guberniyası ve Batum Askerî Valiliği görevi sona erdi. Batum Oblastı'na Askeri Vali General von Parkau getirildi. Fakat düzeni sağlaması için bölgeye gönderilen General Alihanov'un uygulamalarından ve Batum Oblastı'ndaki sıkıyönetimden dolayı, Batum ve Artvin halkının süren hoşnutsuzlukları Parkau döneminde de devam etmekteydi.¹²⁴⁹ Bu hoşnutsuzluğun bir sebebi de Mayıs 1905 tarihinde, Batum Müftüsü Hacı Ahmed İsmail Efendi'nin öldürülmesiydi. İngiliz konsolosunun şehirde “...sessizce konuşulan şeyler var...” dediği olay, özellikle de Müslümanlar arasında kargaşa yaratmış, intikam amacıyla şehirde her an katliamların yaşanması beklenir olmuştu.¹²⁵⁰ Olay üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen Rus makamları tarafından katillerin bulunamaması ve süren iç karışıklıklar,

¹²⁴² Vladimir Şigin, **Ljegeroy Russkogo Flota**, Moskva, Veçe, 2010, s. 186-187.

¹²⁴³ **BOA**, HR.SYS, 1378/5, (22 Temmuz 1905).

¹²⁴⁴ **BOA**, Y.A.HUS, 491/106, (22 Temmuz 1905).

¹²⁴⁵ **BOA**, Y.A.HUS, 489/50, (10 Temmuz 1905).

¹²⁴⁶ **BOA**, Y.A.HUS, 491/106, lef 3, (22 Temmuz 1905).

¹²⁴⁷ **BOA**, HR.SYS, 1377/52, (30 Mart 1905).

¹²⁴⁸ **BOA**, HR.SYS, 1378/20, (9 Eylül 1905).

¹²⁴⁹ **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (18 Ağustos 1905).

¹²⁵⁰ **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (31 Mayıs 1905).

Müslüman ahali arasında memnuniyetsizlik yaratmaktaydı. Aynı şekilde Novorossiysk Şehbenderi Hüdai Beyin de öldürülmesi ve katilin serbestçe Rusya’da gezmesinin neden olduğu güvensizlik ortamı, binlerce Müslümanın göç etmek için sınırlara akın etmesine neden olmuştu. Müslüman halk arasında büyük korku ve memnuniyetsizliğe neden olan bu olayın ardından, Batum Müftüsü’nün katilleri olan iki Ermeni yakalanmış, sıkıyönetim dönemi olması nedeniyle katiller divanı harb tarafından idama mahkûm edilmiş ve katillerin Çar hazretlerinden af dilemelerine de izin verilmeyeceği kararın gereği olarak eklenmişti. Bu karar yerel Müslüman ahali tarafından memnuniyetle karşılanmış, fakat daha sonra katillerin cezaları kürek cezasına çevrilmiştir.¹²⁵¹

Batum’a çıkarılan sekiz bin askerin olayların yaşandığı Kutais’e gönderilmesine rağmen¹²⁵² Osmanlı tebaasına karşı artan saldırılar Kutais Vilayeti’nde sürmekte ve olaylar karşısında “*memurini-i hükümet takrir-i huzur ve asayişten aciz bulunuyorlar*” idi. Zugdidi’de Osmanlı vatandaşı Yazıcıoğlu Mehmed Efendi katledilerek, yedi bin rublesi gasp edilmişti.¹²⁵³ Bölgedeki Müslüman-Ermeni çatışmalarının yanında, Gürcülerle Kossaklar arasında çatışmalar da meydana gelmekteydi. Bu olaylardan biri şöyle meydana gelmişti;

“Batum’a iki buçuk verst mesafede kâin Özurgeti’de Kossaklarla, kendilerini ‘Kutais[i]li Gürcüler’ olarak tanıtan Gürcüler beyninde bir mücadele ve daha doğrusu muntazam bir muharebe vukubulmuş ve işbu mücadele on iki saat sürmüş yüz yirmi Kossaktan yalnız on beşi kurtulabilmiş ve Gürcülerden bir kesan telef olmuş...” idi.

Sıkıyönetimin sürdüğü Batum’da “*tatil-i eşgal*” iki gün sonra yeniden başlamış, Batum’dan Poti’ye kadar olan hat üzerindeki istasyon sermemurların tamamına yakını katledilmişti. Karışıklıkların sürdüğü şehirde limana gelmeye çalışan yabancı gemilere limandan mal ihraç edilememekteydi. “*Gürcü ahali sokakları Fransız Marşı terennüm ederek ve ‘Yıkılsın Çar ve Yıkılsın*

¹²⁵¹ BOA, BEO, 2612/195887, (1 Temmuz 1905); BOA, HR.SYS, 1378/33, (13 Ekim 1905); BOA, HR.SYS, 1378/32, (13 Ekim 1905); BOA, Y.A.HUS, 495/84, lef 2-4, (13 Ekim 1905).

¹²⁵² BOA, Y..A..HUS, 494/63, (21 Eylül 1905).

¹²⁵³ BOA, HR.SYS, 1378/38, (23 Ekim 1905).

*Guvarnör'...*¹²⁵⁴ ve “*Dünya’da tek bir Çar var: Onun adı açlık!...*” sloganları atarak gezmekteydiler.¹²⁵⁵

16 Ekim 1905 tarihli telgrafnamede, şehirde devam eden kargaşa ve isyan nedeniyle beş zırlı erzak bulamadığından tekrar geri dönmüş, şehirde kapalı olan mağaza, dükkân ve eczanelerin yanında rüsumat, posta ve telgraf ve maliye dairesi olmak üzere hükümet daireleri kapanmıştı. Arabaların işlemediği şehirde ahali ve asker arasında çatışmalar yaşanmakta ve ölümler meydana gelmekteydi.¹²⁵⁶ “*Erbâb-ı isyân*” kendilerine karşı gelenlere saldırılarda bulunmaktaydı. Hükümet dairelerinin kapalı olduğu bu ortamda birçok mağaza yağmalanmıştı.¹²⁵⁷ Fabrikaların çalışmayı durduğu, erzak bulunamayan şehre, 29 Ekim 1905 sabahı 12 gemiden oluşan Rus filosu varmış ve çevre bölgelerle bağlantı da kesilmişti.¹²⁵⁸

Tam yatışmadan yeniden başlayan olaylar karşısında idare, tutumunu yumuşatarak halka yaklaşmaya başlamıştı. *Batumskiy Listok* adlı gazetede yayınlanan “Batım Halkına” başlıklı yazıda, Kafkasya Valiliğinden alınan telgrafa göre sıkıyönetimin Novorrossiysk’te kaldırıldığı, Tiflis’tekinin ise kaldırılacağı bildirilmekteydi. Batım’da ise henüz böyle bir durumun söz konusu olmadığı, şehirde en son gerçekleşen iki mitingin barış içinde geçtiği, yine de idarenin izniyle miting yapılması tavsiye edilmekteydi.¹²⁵⁹ İdare ve halk arasındaki ilişkilerin karşılıklı yumuşaması üzerine Batım halkı dilekçeyle idareye başvurarak Batım Oblastı Askeri Valisi Fon Parkay tarafından verilmiş olan, Batım’daki devrimcilerin Astrahan Guberniyası’ndaki hapisanelere gönderilmesi emrinin iptal edilmesini talep ettiler.¹²⁶⁰

Görece ılımlı hale gelen idare-halk ilişkisine rağmen bölgedeki saldırıların önüne geçilememekteydi. Can güvenliğinin kalmadığı şehirde Genel Vali’den yardım isteyen Yahudiler, valiye pasaport için başvuruda bulunmuş ve bir kısmı da yurtdışına gitmeye başlamışlardı. Bölgenin tüccar ve önde gelenleri, ailelerini

¹²⁵⁴ BOA, HR.SYS, 1378/44, (26 Ekim 1905).

¹²⁵⁵ “Po Povadu krovago Stolknoveniya Sredi Raboçih”, *Batumskiy Golos*, No: 17, (13 Nisan 1907), s. 2.

¹²⁵⁶ BOA, HR.SYS, 1378/47, (31 Ekim 1905).

¹²⁵⁷ BOA, HR.SYS, 1378/51, (3 Kasım 1905).

¹²⁵⁸ BOA, Y.A.HUS, 495/17, (30 Ekim 1905); BOA, HR.SYS, 1378/55, (11 Kasım 1905).

¹²⁵⁹ “K Grajdanam Batuma”, *Batumskiy Listok*, No: 9, (3/15 Kasım 1905), s. 3.

¹²⁶⁰ “Mestniy Otdel”, *Batumskiy Listok*, No: 15, (10/22 Kasım 1905), s. 3.

güvenli olarak gördükleri Trabzon'a göndermekteydi. Şehirde, Sivastopol'den holiganların geleceğine ve halkı öldüreceğine dair yayılan asılsız söylenti üzerine şehir halkı, evlerini bırakarak şehrin çevresindeki Holodnaya Sloboda, Çakva ve Mahuncauri'ye çekilmişti.¹²⁶¹ Şehir halkının endişelerini giderme amacıyla Batum Oblastı Valisi'nin emriyle Batum Polis Şefi Tsıboviç, bu tür duyumlara ve idarece izin verilmeyen şehirdeki sokak gösterilerine itimat edilmemesini duyurdu.¹²⁶²

Osmanlı vatandaşlarına yönelik saldırılara karşı Batum Valisi Peter Emmanuel Friedrich Parkay'a yapılan başvurulara rağmen saldırılar devam etmiş, dört Osmanlı vatandaşının mağazası yağmalanarak sahipleri katledilmiş, camiden çıkan Osmanlı vatandaşları Kossaklar tarafından soyulmuştu.¹²⁶³ Şehirde ikinci bölgede bulunan Naberjnaya Caddesi'nde bakkal işleten Osmanlı vatandaşı İbrahim Kovacıoğlu adlı şahıs dükkânında ölü bulunmuştu. Boğularak öldürüldüğü söylenen şahsın cesedi, ölüm sebebinin araştırılması için şehir hastanesine gönderilmişti. Olaylar nedeniyle ticaretin durduğu şehirde, ikinci bölgedeki Türk Pazarı'ndaki meyve satıcıları kira ücretlerini ödeyemediklerini ve ödemede kolaylık beklediklerini idareye iletmişlerdir.¹²⁶⁴ Soyulanlardan biri de ikinci caminin, muhtemelen Orta Cami'nin, yanındaki dükkânda yaşayan ve tenekecilikle uğraşan Osmanlı vatandaşı Ali Odabaşoğlu adlı kişiydi. Şahsın dilekçesine göre 16 Kasım gecesi, asker üniformalı ve silahsız üç kişi gelerek, silahını ve parasını istemişlerdi. Rusça bilmeyen Ali Odabaşoğlu'nun sadece *niet* (hayır) demesi üzerine, her yeri arayan soyguncular kol saatini ve seksen rublesini almışlardı. Hırsızların bağırışlarını, yan taraftadaki tenekeçiler Vasım, Memed ve Marangoz Ali Usta Kırhbiroğlu da duymuştu. Rusça konuşan bu üniformalı askerlerin ardından, başka askerler de gelerek dükkânın kapısını kırmaya çalışmışlarsa da başaramayıp uzaklaşmışlardı. Yine 16 Kasım gecesi, ikinci bölgedeki Naberejnaya Ulitsa'da, Türk tebaasından Hüseyin Navrusoğlu'nun dükkânına giren hırsız, 150 ruble çalmış ve dükkân sahibini silahla vurarak yaralamıştı. Bu saldırılar gayrimüslim Osmanlılara yönelik de gerçekleştirilmekteydi. Rum Dimitri Pavlioğlu, Pavla Antonoğlu ve Yuriki Pavlidi

¹²⁶¹ "Mestny Otdel", **Batumskiy Listok**, No: 10, (4/16 Kasım 1905), s. 4.

¹²⁶² "Obyavlenie", **Batumskiy Listok**, No: 11, (5/17 Kasım 1905), s. 1.

¹²⁶³ **BOA**, HR.SYS, 1378/60, (18 Kasım 1905); **BOA**, Y.A.HUS, 495/120, lef 1-2 (23 Kasım 1905).

¹²⁶⁴ "Mestny Otdel", **Batumskiy Listok**, No: 12, (6/18 Kasım 1905), s. 4.

adlı şahıslar, Alambari Köyü yolu üstünde silahlı üç kişi tarafından soyulmuşlardı.¹²⁶⁵

28 Ekim'de devrimci topluluklar tarafından Kafkasya genelinde genel grev çağrısı üzerine, aynı gün Batum'da iş bırakmalar başlamıştı. İngiliz konsolosun raporuna göre,

“Aynı gün, öğleden önce, bütün mağazacılar ve otelciler, marketçiler, tedarikçiler ve bayileri, dükkânlarını, tesislerini ve tezgâhlarını kapatmıştı. Zanaatkârlar, liman ve diğer işçiler, at arabacılar, kayıkçılar, şoförler, su taşıyıcılar, elektrik istasyonu çalışanları, belediye çalışanları ve akla gelen bütün mesleklerde çalışma durdu ve caddeler tam bir karanlığa ve sessizliğe terk edildi.”

Grevlerin başlamasıyla Mihailova istasyonu yakınlarında demiryolu rayları sökülmüş, kablolar kesilmiş, birçok yerde telefon direkleri yakılmıştı. Bu nedenle Kafkasya ve Rusya'nın iç kesimleriyle posta ve telgraf haberleşmesi kesilmiş, sadece Trabzon ve İstanbul'a giden telgraf hattı kötü de olsa çalışmaktaydı.¹²⁶⁶

30 Ekim'de Rus İmparatoru tarafından zoraki bazı imtiyazlar verilmesinin ardından İmparatorun bu kararını tartışmak üzere Batum'da birkaç büyük toplantı gerçekleştirildi. Batum halkı tarafından yetkilendirilen komite tarafından bir görüşme düzenlenmesi kararlaştırıldı. Görüşmede işçiler, geçmişteki isteklerini tekrarladılar. Üzerinde durulan başlıca konular; Batum ve Kafkasya'daki sıkıyönetimin sona erdirilmesi, Kafkasya'ya gönderilen birliklerin geri çekilmesi, Guria'daki baskıcı önlemlerin sona erdirilmesi, siyasî suçluların hemen serbest bırakılması ve haklarında yürütülen hukuki işlemlerin durdurulması, özgürlüklerinin garanti altına alınması, Rusya'ya dair her malumatın hemen halka bildirilmesi idi. Fakat bu isteklerin yerine getirilmemesi üzerine yeniden grevler başladı, ulaşım ve haberleşme kesildi.¹²⁶⁷

1905'te Aleksandropol-Kars-Erivan-Culfa demiryolu sosyal demokratların kontrolüne geçti. Güney Kafkasya demiryollarında devam eden grevlere dair Kafkasya Naibliğinden 29 Aralık 1905 tarihinde alınan telgrafa göre grev bürosu Tiflis'te, komiteler ise Batum, Poti, Samtredi, Rion, Mihayilova, Aleksandropol,

¹²⁶⁵ “Mestny Otdel”, **Batumskiy Listok**, No: 11, (5/17 Kasım 1905), s. 4.

¹²⁶⁶ **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (30 Ekim 1905).

¹²⁶⁷ “Batum”, **Batumskiy Listok**, No: 7, (1/13 Kasım 1905), s. 1.

Elizavetpol ve Bakü istasyonlarında bulunmaktaydı. 15 Aralık'ta savaş durumuna geçilmesiyle Erivan, Kars, Tiflis, Bakü bölgesi demiryolu hattı askeri koruma altına alınmış; Tiflis, Batum, Poti ise devrimcilerin yönetiminde kalmıştır. Düzenin sağlanması amacıyla askerî birlikleri taşıyan teçhiz edilmiş trenin Mihayilova'ya ulaşmasıyla ilk aşamada 82 kişi tutuklanmıştı.¹²⁶⁸

Batum'da askerler arasında da memnuniyetsizlik görülmekteydi. Askerler, temsilcileri aracılığıyla Mihailovskiy Kalesi kumandanına şu isteklerini iletmışti: Bütün redif askerlerinin ve üç yılı dolduranların terhis edilmesi, askerlik hizmet süresinin iki yıla indirilmesi, askerin askerlik hizmetini anavatanında yapması, ödemelerin askerler tarafından belirlenebilmesi, yiyecek miktarının artırılması, erlerin istediği kamufraj ve botun alınması, üniforma için verilen ödeneğin artırılması, bütün elbise dağıtımının erler tarafından seçilen temsilcilerce yapılması ve bu dağıtımda bir düzensizlik olması halinde erlerin dağıtımını iptal edebilmesi, askerlerin seçtikleri temsilcilerin askerlerin ihtiyaçlarıyla ve yerel görevlerle ilgilenmesi, subay ve astsubayların askerlere uyguladığı baskıya son vermesi, seçilen temsilcilerin askerlerin isteklerini yerine getirmesi, subaylar için er hizmetçi verilmesinin engellenmesi, subay muhafızlarının ve diğer bütün kişisel hizmetlerin sadece kağıt üzerinde değil, uygulamada da terk edilmesi, askerlerin polislik görevlerinin azaltılması, askerlerin işçi grevlerinde görevlendirilmemesi, vazifesinde başarılı olan askerlerin ertesi gün izinli sayılması ve bu esnada üstlerine sormadan buldukları mevkiden ayrılabilmeleri, askerlerin siyasî görüşlerinden dolayı tutuklanmaması, savunma haklarının iyileştirilmesi, askerlerin, arkadaşlarıyla konuşulup karar verilmesinin ardından tutuklanması, cezalandırılması ve askerler arasındaki ispiyonculuğun önlenmesi.¹²⁶⁹ Askerlerin şikâyetleri nedeniyle Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi, askerler arasında da örgütlenmeye giderek Batum'da 1906-1908 yılları arasında aralıklarla askerlerin sorunlarına ve gündeme dair *Drug Soldata* (Askerin Dostu) adında, çoğunlukla Mihailovskiy Kalesi'ndeki topçu ve mayın birliklerine dair haberlerin olduğu bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Gazetedeki

¹²⁶⁸ G. Arutyunov, "Revolutsionnoe Dvijenie v Armenii 1905-1907", *İzvestiya Akademii Nauk Armayanskoy SSR*, No. 10'dan ayrı basım, Yerevan 1955, s. 7, 16.

¹²⁶⁹ **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (28 Kasım 1905); **TNA**, FO 65/1714, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (10 Temmuz 1905).

yazılar, yazar ismi verilmeden, askerin ordudaki görevi esas alınarak birim adlarına göre topçu (*artillerist*), mayıncı (*minner*) gibi genel isimlerle yayımlanmaktaydı.¹²⁷⁰

Muhtemelen Batum'daki güvenlik ortamının kaybolması ve iletişimin sağlanamaması nedeniyle Batum Başşehbenderi tarafından mevcut durum hakkında bilgi verilen 10 Aralık 1905 tarihli telgraf, Rize'den Sefarete çekilmişti.* Telgrafa göre Sohum'da bulunan Osmanlı vatandaşlarının himaye edilmeleri amacıyla Batum Şehbenderliği'ne başvurmuşlar ve başlarına bir şey gelmesi durumunda da şehbenderliği sorumlu tutacaklarını bildirmişlerdir. Başşehbender Feyzi Bey ise Sohum'un Poti'ye tabî olmasından ve kendi sorumluluk alanlarına girmemesinden dolayı şehbendervekilinin yerel Rus makamlarına başvuruda bulunduğunu belirterek bu konuda hiçbir sorumluluğu da alamayacağını, artık hırsızlık ve cinayetlerin günlük vukuatlar haline geldiğini ve mevcut durumu sefarete bildirmenin mümkün olmadığını belirtmiştir.¹²⁷¹ Feyzi Beyin telgrafından birkaç gün sonra 15 Aralık 1905'te Batum Başşehbenderi tarafından Rize'den çekilen bir diğer telgrafta, Batum'da ihtilalin başladığı, asker tarafından bütün sokaklarda istihkâmların kurulduğu, toplar konulduğu ve ateşe başlandığı, Poti ve Kutais'te ise bazı Osmanlı vatandaşlarının öldürüldüğü bildirilmekteydi. Osmanlı tebaasının bu ortamdan taşınması için İdâre-i Mahsûsa'dan vapur talep edilmişti. Durum Tiflis'te de ciddi bir boyuta ulaşmıştı. Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar yaşanmaktaydı. Müslüman ahali tarafından Tiflis Şehbenderliği'nden himaye talep edilmekteydi.¹²⁷² Osmanlı vatandaşlarının getirilmesi için vapur gönderilmesi ve gerekirse İngiliz vatandaşlarını almak için limanda bulundurulmuş vapura alınmaları yönünde girişimlerde bulunulmaktaydı.¹²⁷³ Osmanlı vatandaşı olarak Batum ve çevresinde ortalama on bin işçinin, Rusya'da ise sadece Trabzon Vilayeti'nden, yıllık 40-50 bin

¹²⁷⁰ **Drug Soldata: Organ Batumskoy Voennoy Organizatsiy**, No: 13, (17/29 Ekim 1906), s. 1-5.

* Batum Başşehbenderliği, normal zamanlarda Petersburg Sefareti üzerinden yazışmalarını sürdürmesine rağmen sınır bölgesinde bulunması nedeniyle bazen doğrudan Hariciye Nezareti ve Trabzon Valiliği ile yazışabiliyordu.

¹²⁷¹ **BOA**, HR.SYS, 1378-71, (10 Aralık 1905); **BOA**, HR.SYS, 1378-70, (12 Aralık 1905); **BOA**, Y.A.HUS, 496-85, (12 Aralık 1905); **BOA**, Y.A.HUS, 497-8, (15 Aralık 1905).

¹²⁷² **BOA**, HR.SYS, 1378-78, (15 Aralık 1905); **BOA**, Y.A.HUS, 497-8, (15 Aralık 1905); **BOA**, HR.SYS, 1378-80, (16 Aralık 1905); **BOA**, BEO, 2721-204019, (16 Aralık 1905).

¹²⁷³ **BOA**, HR.TH, 328/6, (15 Aralık 1905); **BOA**, Y.A.HUS, 497-8, (15 Aralık 1905).

işçinin gidip geldiği¹²⁷⁴ göz önünde bulundurulduğunda, bu ortamda Osmanlı makamlarının taşıdığı sorumluluğun önemi anlaşılmaktadır.

Batum'dan alınan bilgilere göre Osmanlı vatandaşı yedi yüz kişi, ecnebi vapurları ve küçük gemilerle taşınmaktaydı. Henüz vapurların işlemediği Poti ve Sohum'dan da seferlerin başlamasıyla Batum'a binlerce kişinin gelmesi beklenmekteydi.¹²⁷⁵ Süren olaylar nedeniyle bazı devletler Batum tarafına vapur göndererek kendi vatandaşlarını taşımaktaydılar. Poti, Sohum ve Batum gibi yerlerdeki Osmanlı vatandaşlarının korunması için vapur gönderilmesi talep edilmiş, bu kişilerin çoğunlukla Trabzon, Erzurum ve Canik ahalisinden olmaları nedeniyle Trabzon ve Samsun iskelelerine taşınmaları kararlaştırılmıştı.¹²⁷⁶ Trabzon Valisi Reşad Beyden alınan bilgiye göre Rum ve Müslümanlardan oluşan dört yüz Osmanlı vatandaşı Batum'dan getirilerek Rize'deki kahvehanelere yerleştirilmişti. Bu kişiler arasında gizlice gelmeye çalışan Ermenilere karşı ise tedbir alınması istenmişti.¹²⁷⁷

İngiliz Konsolosu Stevens'a göre bölgede Rus idaresinin sadece adı kalmıştı, olaylar karşısında güvenlik güçleri artık aciz bir durumdaydı. İşçiler, idareyi 1 Ocak tarihine kadar istekleri kabul edilmediği takdirde grev yapmakla tehdit etmekteydi. Kafkasya genelinde köy ve kasabalardaki asker ve polis arasında da huzursuzluk fark edilmekte; bu güvenlik güçlerinin de halkı destekledikleri yönünde işaretler görülmekteydi. Birkaç gün önce de Ermeni-Tatar olaylarının yaşandığı Tiflis'te, Kafkasya Valisi askerî birliklere güveni kalmadığından artık düzeni sağlayamayacağını açıklamıştı. Bu açıklamadan sonra Sosyal Demokrat organizasyonları kendilerine silah verilmesi halinde, kuracakları milis polis gücüyle şehirde düzeni ve barışı sağlamayı teklif etmişler, bunun üzerine birliğin kurulması için vali tarafından 500 tüfek ve Sosyal Demokratların emrine iki tabur verilmişti. Batum'daki sivil halk ve Kossaklar arasında süren çatışmalarda ölüm ve yaralanma olayları devam etmekteydi. Bu nedenle Kossakların Batum'dan gönderilmesi amacıyla yapılan görüşme neticesinde Belediye Başkanı Prens Andronikov, halkın çoğunluğunun isteğini Tiflis'e iletmek üzere görevlendirildi.¹²⁷⁸

¹²⁷⁴ BOA, BEO, 3171/237791, (21 Ekim 1907).

¹²⁷⁵ BOA, HR.SYS, 1378/84, (18 Aralık 1905).

¹²⁷⁶ BOA, BEO, 2717/203766, (12 Aralık 1905).

¹²⁷⁷ BOA, DH.SFR, 358/11, (15 Aralık 1905).

¹²⁷⁸ TNA, FO 371/119, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (12 Aralık 1905).

Batum İngiltere Konsolosu Stevens'in raporuna göre 13 Aralık 1905 tarihinde şehir yeniden karışmıştı. Konsolos olayı şöyle aktarmaktaydı,

"...ellerinde silahlarla sokaklara çıkan çok sayıdaki Batum halkı, sokakları kontrolü altına aldı. Hiçbir uyarı yapılmadan sabah 9.30'da başlayan ateşle, sokaklarda gösteri yapan silahlı grup hemen ağaçları, telgraf direklerini, telgraf hatlarını, telefon kablolarını ve tellerini keserek ve boş kutuları, çimento varillerini, tuğlaları ve diğer benzer malzemeleri kullanarak sokaklara barikatlar yaptılar..."

Konsolos Stevens, olayların gerçekleşme nedenine dair net bir cevap alamamasına rağmen muhtemelen, Kossak birliklerinin yaptığı zorbalıklara karşı halkın bir tepkisi olduğunu düşünmekteydi. On kişinin öldüğü olayda, Vali tarafından barikatlar hemen kaldırılmıştı. Stevens'a göre halkın elinde bulunan çok sayıda ateşli silah Kossak birlikleri tarafından ele geçirilmiş olsa da, halkın elinde hâlâ çok sayıda silah bulunmaktaydı.¹²⁷⁹

Rusya ve Kafkasya'daki olayları yakından takip eden İngiliz Konsolosu Stevens, Trans-Hazar ve Orta Asya'da da yaşanan grev ve olayların Rus hükümeti için yüz kızartıcı olduğunu, müdahale edememesinin Rusya'nın güçsüzlüğünü gösterdiğini belirtmektedir. Özellikle son olaylarda hızlı bir şekilde silahlanan Müslümanların, ileride Rusya'nın boyunduruğundan kurtulmak için ayaklanarak Rusları ülkelerinden atacakları yorumunda bulunmaktaydı.¹²⁸⁰

Bütün iletişimin kesildiği şehirde Kafkasya'nın iç bölgelerinde meydana gelen olaylara dair bilgi alınamıyordu. Transkafkasya Demiryolları'nda yeniden grev ilan edilmesi üzerine ulaşım durmuştu. Sadece seferine başlamış olan trenler gideceği yere gitmekte ve terhis olmuş askerleri taşıyan trenlerin gitmesine izin verilmekteydi. Tiflis'teki Ermeni-Tatar çatışmaları durmuş, fakat şehir çevresindeki köylerde, Karabağ steplerindeki köylerde ve Elizavetpol'da olaylar devam etmekte; Kaheti ve Gurya'da tamamen anarşi hüküm sürmekteydi. Batum'da sıkıyönetim ilan edilmesi ve en sert şekilde uygulanması devrimcileri yatıştırmış, liderleri kaçmış, birçoğu da Kobuleti'ye sığınmıştı. (Batum) Mihailovski Kalesi sınırları içinde bulunan

¹²⁷⁹ TNA, FO 371/119, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (14 Aralık 1905).

¹²⁸⁰ TNA, FO 371/119, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (9 Aralık 1905).

Kobuleti'ye, General Pojidayev tarafından bir askerî birlik gönderilmişti.¹²⁸¹ Daha kuzeye yayılan kargaşa nedeniyle Novorossiysk'te de olaylar sürmekteydi.¹²⁸²

2 Ocak 1906 tarihli telgrafa göre Tiflis'te Müslüman köyleri yakılmış, halk Ermeniler tarafından katledilmişti. Osmanlı vatandaşlarından 80 Rum ve 40 Müslüman Tiflis'ten gelen trenle Batum'a ulaşmıştı. Bu ortamda Osmanlı vatandaşının işlerini yürüten Batum Başşehbenderi Refet Bey ise hayatının tehlikede olduğunu bildirmiş,¹²⁸³ Batum Oblastı Valisi General von Parkau'nun ailesi ve diğer milletlerden birçok kişi İngiliz konsoloslughuna sığınmışlardı.¹²⁸⁴ Osmanlı tebaasını almak üzere *İzmir* ve *Hudeyde* adlı vapurlar görevlendirilmiş, bu vapurların buradan Poti, Sohum, Novorossisk ve Kerç hattına gitmesi kararlaştırılmıştı. Olaylar nedeniyle Batum şehbenderliğine toplanan Rum ve Müslümanların dini liderleri tarafından Sultan II. Abdulhamid adına dualar okunmuştu.¹²⁸⁵

Batum'daki sıkıyönetimle olaylar geç de olsa yatışmış, devrimci gruplar Karadeniz kıyısındaki, askerî garnizonların olmadığı Poti, Novorossiysk gibi şehirlere çekilmişti. Posta vapurlarının uğramadığı bu şehirlerin dış dünyayla bağlantısı kopmuş, şehirler tamamen isyancıların eline geçmişti. Batum'a gitmek üzere *Russian Transport Company* adlı şirkete ait gemiyle şehri terk etmek isteyen 60 kişilik bir Kossak müfrezesi, mürettebatın bu isteği reddetmesi üzerine, sadece Poti'de bulunan Sosyal Demokrat organizasyonundan, devrimciler komitesinin kızıl mührünü taşıyan izin alınması sonucu, birliklerini ve atlarını gemiye sokabilmiştir.¹²⁸⁶

Novorossiysk'teki olaylar ocak ayınının sonuna doğru kontrol altına alınmasına rağmen, bu kez de daha kuzeyde, Soçi'de başlamış, hâlâ tamamen isyancıların elinde bulunan Poti ve Megrelya'ya ise askerî idare tarafından müdahale için hazırlıklar yapılmıştır. Askerî birlikler tarafından Zipa, Molita, Kvirili, Samtredi, Supsa, Notanebi ve Kobuleti'de özel mülkiyetlere zarar verilmiş, silah ve mühimmat saklanan istasyon binaları bile yerle bir edilmişti. Saldırlara karşı Batum Oblastı ve

¹²⁸¹ TNA, FO 371/119, Konsolos Stevens'ten Marquess of Lansdowne'ye, (24 Aralık 1905).

¹²⁸² Krasnyy Arhiv: İstoriçeskiy Jurnal, Tom Çetvertiy-Pyatıy (odinnatsaty-dvenadtsaty) 1925, Moskva 1926, s. 176-177.

¹²⁸³ BOA, HR.SYS, 1379/01, (3 Ocak 1906).

¹²⁸⁴ TNA, FO 371/119, Konsolos Stevens'ten Petersburg Elçiliğine, (6 Ocak 1906).

¹²⁸⁵ BOA, HR.SYS, 1379/8, (9 Ocak 1906); BOA, BEO 2736/205199, (9 Ocak 1906).

¹²⁸⁶ TNA, FO 371/120, belge no: 1, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (12 Ocak 1906).

Mihaliovskiy Kalesi kumandanlığına yeni atanan Askerî Vali Korgeneral (*lieutenant general*) Vasiliev, sert önlemler almıştı. Askeri idare nedeniyle bütün Sosyal Demokrat gruplar, bir daha dönme hakkı olmaksızın şehirden sürülmüştü. Huzurun sağlanmaya çalışıldığı şehirde, Batum'un geçici Belediye Başkanı A.M. Ivanov, Sosyal Demokratların terörist bölümünden bir Gürcü tarafından, 20 Ocak tarihinde gündüz vakti işlek bir caddede suikaste uğramıştı. Valilikte görevli Hüseyin Bey adlı Müslüman bir memur, saldırıyı önlemek amacıyla saldırganı ateş etmiş, fakat saldırganın kurşunuyla ölmüştür. Konsolos Stevens'a göre olay, Acaralıların geçmişten beri dost olarak görmediği Gürcülerle olan ilişkilerini daha da karmaşık hale getirmişti. İdareciler ise Kafkasya'da gerçekleşen ırkçı olayları engellemeye, çalışarak, bu iki grup arasında barışı sağlamaya çalışmaktaydı. İç huzuru sağlamaya yönelik çalışmalar yapılırken dışarıdan gelecek silah yardımlarına karşı da kıyılarda önlemler alınmaktaydı. Olası bir kıyıya silah indirmeyi engellemek amacıyla Batum ve Novorossiysk arasında savaş gemileri görevlendirilmişti. Poti, Anaklia, Pitsunda, Redutkale ve kıyıdaki diğer bir-iki noktada devrimciler bilinmeyen gemilerden yüklü miktarda silah ve cephane almaktaydılar. Bu silahların bir kısmı askerî idare tarafından ele geçirilmesine rağmen çoğunluğu hâlâ devrimcilerin elinde bulunmaktaydı. Konsolosa göre üç yıl önce çok az kişinin cüret edip başlattığı bu akım, 1904 yılı ortasına doğru zirveye ulaşmış, bu tarihten sonra aralıksız sürmüş, anarşi ve terör bütün halkı yormuş ve genel ekonomiyi olumsuz etkilemişti. Halkın % 90'ı bu olayların bitmesini sevinçle karşılayacaktı.¹²⁸⁷

Konsolos Stevens'ın Sir Edward Grey'e, 2 Şubat tarihiyle verdiği bilgiye göre askerî birlikler Güney Kafkasya'da isyanları bastırmış ve devrimcilerin çoğu kaçmış, öldürülmüş ya da hapsedilmişti. Çatışmaların yatıştığı ortamda Ermeni-Tatar olayları da durmasına rağmen, hükümet tarafından bölgede bu iki grup arasında asla kalıcı bir barış sağlanamamasından endişe edilmekteydi.¹²⁸⁸ Bu amaçla Batum'un ileri gelenleri şehirdeki sıkıyönetimin kaldırılmasına yönelik birçok kez girişimde bulunmuşlardı. 5 Eylül tarihinde Batum'daki bürokratlar ve zenginler toplu olarak sıkıyönetimin sonlandırılmasını talep ettiler.¹²⁸⁹

¹²⁸⁷ TNA, FO 371/120, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (24 Ocak 1906).

¹²⁸⁸ TNA, FO 371/120, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (2 Şubat 1906).

¹²⁸⁹ "Batum 23 Avgusta", Çernomorskiy Golos, No: 6, (23 Ağustos/5 Eylül 1906), s. 1.

Batum'da yeniden başlayan olaylar nedeniyle tüccarlık yapanların ve işçi olarak çalışanların şehre geri dönme istekleri, bölgedeki sanayi kuruluşlarının çalışmaması nedeniyle idare tarafından geri çevrilmekteydi.¹²⁹⁰ Olayları bastırmaya yönelik orantısız askerî müdahaleler ve devrimcilerin önceki müdahaleleri kırsal kesim halkı ve işçiler arasında hoşnutsuzluklara neden olmaktaydı. Alınan sert önlemler ve halkın gördüğü zarar nedeniyle yönetime karşı saldırı ihtimali artmaktaydı.¹²⁹¹

Batum'daki fabrikalar, Mart 1906'da kısmen de olsa çalışmaya başlamıştı. Mart ayının ilk gününden itibaren Mantaşev, Batum'da bulunan iki fabrikasından birini ayda on gün, Sideridis-Arvanitidis fabrikasını ise ayda on beş gün yani gün aşırı çalıştırmak üzere faaliyetlerine başladı. Fakat soygun ve cinayetler hala sürüyordu. Birkaç gün önce posta çantalarını postahanedeki istasyona nakleden araba, sokak ortasında Gürcüler tarafından soyularak yedi bin sekiz yüz ruble çalınmış ve görevli polis öldürülmüştü.¹²⁹² Yeniden başlayan olaylar nedeniyle Batum Askeri Valisi tarafından, Osmanlı vatandaşlarının gelmesinin önceden olduğu gibi, mümkün olduğu kadar engellenmesi yetkili makamlardan istenilmiş ve civar şehirlerden gelen işçilerin gönderilmesine başlanılmıştı.¹²⁹³ Hükümete karşı memnuniyetsizlik Tiflis, Elizavetpol, Erivan, Kutais, Soçi, Batum ve diğer bölgelerde yaygındı. Novorossisysk ve Poti'de liman çalışanlarının ve Çiatura'da 20.000 maden işçisinin grevleri devam ediyordu.¹²⁹⁴ Olaylar nedeniyle Osmanlı şebkenderliklerinden yardım talep edilmekteydi. Tiflis Başşebkenderliği'nden alınan bilgiye göre Müslüman ve Ortodoks Osmanlı tebaasından kırk beş kişi Nahçıvan'dan gelerek şebkenderhaneye sığınmışlardı.¹²⁹⁵

Mevcut durum hakkında Kafkasya Genel Valisi'nin İmparatora gönderdiği ve *Novoe Vremya*'da yayımlanan telgrafa göre Kafkasya'nın her tarafında ihtilal hareketleri ortaya çıkmış, ihtilalciler tren hatlarını ellerine geçirmişler, sadece kendilerinin istedikleri katarların geçmesine müsaade etmekteydiler. Tiflis'te tüccarların greviyle başlayan sürecin devlet dairelerine de sıçramasından korkulması

¹²⁹⁰ BOA, HR.SYS, 1379/37, (7 Şubat 1906).

¹²⁹¹ TNA, FO 371/120, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (23 Mart 1906).

¹²⁹² BOA, HR.SYS, 1379/54, (9 Mart 1906).

¹²⁹³ BOA, BEO, 2516-188693, (5 Mart 1905); BOA, HR.SYS, 1379/62, (27 Mart 1906).

¹²⁹⁴ TNA, FO 371/120, Konsolos Stevens'ten Sir Edward Grey'e, (30 Haziran 1906).

¹²⁹⁵ BOA, BEO, 2739/205400, lef 4, (22 Ocak 1906).

nedeniyle sıkıyönetim ilan edilmiş; Gori'den gelen General Alihanov, kumandanlık ve valilik görevine getirilmişti. Kafkasya Demiryolu hattı idare-i örfiye altına alınarak seferler başlamıştı. İhtilalci ve grevciler tutuklanmış; Gori ve Kars ahalisi arasında yeniden olaylar çıkması üzerine idare-i örfiye ilan edilmişti.¹²⁹⁶ Tümgeneral Malama'nın emriyle, ılımlı biri olan Nikolay Aleksandroviç Sultan Kırım Giray, Gurya bölgesindeki köylülerin sorunlarının sebeplerini öğrenmek için bölgeye gönderilmişti.¹²⁹⁷

21 Mayıs 1906'da şebenderlikten alınan bilgiye göre Amerika'nın Batum Viskonsolosu William H. Stuart kimliği belirsiz iki kişi tarafından öldürülmüştü.¹²⁹⁸ Stuart, bölgedeki otoritesi nedeniyle olaylar esnasında Ermenilerle Tatarlar arasında arabulucuk görevi de üstlenmişti. Batum'un en büyük gemi acentlerinden birinin sahibi ve ihracatçısı olan Stuart, sonbahardaki işçi olayları sırasında liman işçileri tarafından defalarca tehdit edilmişti.¹²⁹⁹ Batum Askeri Valisi tarafından ihtilal komitesinin Batum'daki konsoloslara suikast kararının haber verilmesinden sonra Batum Başşebenderi mümkün olduğu kadar ihtiyatlı davranmış ve zorunlu olmadığı sürece şebenderhaneden dışarı çıkmamıştır. 4 Ekim 1906 tarihinde ise Batum İsveç Konsolos Vekili ihtilalciler tarafından öldürülmüştü.¹³⁰⁰

Şehrin kaybolan düzeninde bazı askerler halka saldırılarda bulunabilmekteydi. Haziran ayı başında, Batum'a iki verst mesafede bulunan bir köyde, erkeklerin bir cenaze alayında hazır buldukları sırada bir grup askerin Müslüman hanelerine girmesi üzerine, kadın ve çocukların yardım çılgınlıklarına gelen erkeklerle askerler arasında yaşanan arbedede bir asker ölmüş, iki asker yaralanmış, kadın ve çocuklardan altı kişi ölmüş, on dört kişi ise yaralanmıştı. On beş hane yakılmıştı. Bu kişiler şebenderhaneden himaye talep etmişler; olay Askeri Vali ve yerel kumandanlık nezdinde protesto edilmişti. Askerlerin sivil halka saldırısından kısa süre sonra yine Batum'a üç verst mesafede askerlerle Kossaklar arasındaki mücadelede birçok ölü ve yaralı tespit edilmişti. Bu ortamda Müslüman vatandaşların can ve mal güvenliği için Rusya Hariciye Nezareti nezdinde girişimde

¹²⁹⁶ BOA, Y.MTV, 283/30, lef 2, (31 Ocak 1906).

¹²⁹⁷“N.A. Sultan Kırım Girey”, **Kavkaz**, No: 81, (27 Marta 1905), s. 3-4.

¹²⁹⁸ BOA, HR.SYS, 50/55, (21 Mayıs 1906).

¹²⁹⁹ **New York Times**, (22 May, 1906).

¹³⁰⁰ BOA, Y.A.HUS, 506/129, (4 Ekim 1906).

bulunulmuştu.¹³⁰¹ Bu girişimlere rağmen 20 Ağustos'ta Aşağı Acara Kazası'nın Akriya Köyü ve Gogaur Nehri yakınında Aglık Köyü'nden Süleyman Loşan-Çauloğlu'nun cesedine ulaşılmış; 25 Ağustos'ta ise aynı kazanın Uçhiny Köyü'nde, adının Osman olduğu belirlenebilen Osmanlı vatandaşı bir şahıs kafatası kırılmış hâlde bulunmuştur.¹³⁰²

Osmanlı tebaasından halka ve yabancı temsilcilere yapılan saldırıların dışında, Eski Van Valisi Ali Paşa da Batum'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen suikast sonucu öldürülmüştür. Valinin, Van'daki Ermenilere karşı yürüttüğü tedbirler nedeniyle şehirde oldukça faal olan Ermeniler tarafından takip edildiği ortaya çıkmıştır.¹³⁰³ İstanbul'a gitmek üzere Batum'a gelen Ali Paşa, konakladığı otelin önünde kimliği meçhul Ermeniler tarafından öldürülmüştür.¹³⁰⁴ Eski Van Valisi Ali Paşa, İngiltere'nin Batum Konsolosu Patrick Stevens'in raporuna göre Kafkasya'dan İstanbul'a gitmek üzere geldiği Batum'da, karantina nedeniyle bekletilmişti. Bu sırada Batum Başşehbenderliği'ni ziyaret eden Ali Paşa, kaldığı otele giderken Oglobjinskaya Ulitsa'yı kapatan kişilerce aracına ateş edilmiş, Paşa vücuduna isabet eden on kurşunla hayatını kaybetmişti. Saldırıyı yapanların, Rus sınırını geçtikten sonra Ali Bey'i takip eden Ermeni devrimciler olduğundan şüphelenilmekteydi.¹³⁰⁵ Ali Paşa'nın naaşının, Trabzon veya İstanbul'a götürülmesi uygun görülmemiş, Sinop'a nakledilerek defnedilmesine karar verilmiştir.¹³⁰⁶

Batum'da saldırılar ve soygunlar yerel kurumlara da yapılmaktaydı. Bir üniversite öğrenci tarafından Batum Postahanesi'nin emanet gişesine bırakılan paket, kısa süre sonra patlamış, memur yaralanmış, postahane ise zarar görmüştür.¹³⁰⁷ Batum Başşehbenderliği vekâletinden alınan bilgiye göre ileri gelen Osmanlı tüccarlarından birinin sahip olduğu "Sideridis" adlı gazyağı şirketine bankadan para geleceğini haber alan Batum İhtilal Komitesine mensup dört silahlı Gürcü tarafından, martini silahlı iki bekçinin koruması eşliğinde bankadan para ile yüklü şekilde

¹³⁰¹ BOA, BEO, 2843/213194, (2 Ağustos 1906).

¹³⁰² "Denevnik", **Çernomorskiy Golos**, No: 2, (18/31 Ağustos 1906), s. 2.

¹³⁰³ Hasan Oktay, "Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", **Yeni Türkiye**, C. XXXVIII, Ankara, Semih Ofset, 2001, s. 832-838.

¹³⁰⁴ BOA, Y.A.HUS, 515/71, (24 Eylül 1907).

¹³⁰⁵ **Adjara and the Russian Empire, (1878-1917)...**, s. 458-459.

¹³⁰⁶ BOA, Y.A.HUS, 515/71, (24 Eylül 1907).

¹³⁰⁷ BOA, Y.A.HUS, 513/56, (22 Haziran 1907).

gelmekte olan faytona, Batum'un en meşhur ve kalabalık caddelerinden olan "Mihailovski Ulitsa"da bulunan dört yol ağzında saldırılmış, bekçilerden biri yaralanmış ve parayı alan şahıslar kaçmışlardı. Olayın haber alınmasından sonra yetkililerin takibi ve bazı Osmanlı Rum gençlerinin yardımı sonucu şahıslardan biri, bir Gürcü hanesinin bodrumunda paralarla birlikte yakalanmış ve bu şahsın kurşuna dizilerek idam edileceği haber alınmıştır. Bahse konu şirketin kasasının bir hafta önce soyulmasının da yine ihtilalcilerin işi olduğu düşünülmekteydi. Asayiş ve emniyetin kalmadığı şehirde, Batum Askeri Valisi'nin birinci hususi muhafızı, Mantaşev gaz fabrikasının önünden geçmekte iken iki Ermeni anarşistin saldırısına uğramış; etrafta bulunan bazı askerler yetişerek saldırganları yakalamışlar ve "*Gaddarane bir surette ellerini darb ile ölüm haline getirdikten sonra yerlerde sürükleyerek karakolhaneye teslim etmişlerdir*".¹³⁰⁸

1905 yılı sonu itibariyle Batum, işçilerin terk ettiği bir şehir haline gelmiş, Rothschild ve Mantaşev fabrikaları tamamen kapanmıştı. 1903'te 3.300 işçinin çalıştığı bu fabrikalarda, 1910'da sadece 290 işçi kalmıştı. 1905'te Batum'un en büyük on üç işletmesinde çalışan işçi sayısı 4.916 iken, 1910 yılına gelindiğinde en büyük on dört şirkette bu sayı 1.085'e kadar düşmüştü. Rothschild ve Mantaşev yeniden fabrikalarını açmalarına rağmen bir daha eski canlılığı yakalayamadılar. Başbakan Stolpin'in enerjik yönetimi altındaki Kafkasya, olağanüstü hâli andıran bir idareyle yönetildi. Bu idarede memurlar, üç aya kadar şüphelileri hapsedebilmekte, halk toplantılarını yasaklayabilmekte, şüphelileri sürgüne gönderebilmekte, kanunları ihlal eden şüphelileri askerî mahkemelerde yargılayabilmekteydiler. Fabrikalardaki muhtemel olayların önüne geçmek için Guryalı işçilerin Batum'daki yağ fabrikalarında toplu çalışmalarını yasaklandı.* Bu sıkı denetim nedeniyle Sosyal Demokrat gruplar polis denetiminin daha az olduğu Kutais bölgesine yöneldiler.¹³⁰⁹

1905 Devrimi'nin öncesi ve sonrasında, özellikle Kafkasya genelinde meydana gelen, demiryollarının çalışmasının durması, petrol tesislerine zarar verilmesi, boru hatlarının çalışmaz hale gelmesi, tahıl depolarının zarar görmesi gibi

¹³⁰⁸ BOA, Y.A.HUS, 522/75, (1 Haziran 1908).

* Bu karar, Guryalıların yanlarından ayırmadıkları *kinca* adı verilen hançerleri nedeniyle olası bir ayaklanmada yaratabilecekleri tehlikenin önüne geçmek amacıyla alınmıştır. **Batumskaya Boynya: Obvinitelny Akt...**, s. 2.

¹³⁰⁹ Stephen F. Jones, **Socialism in Georgian Colors: The European Road to Social Democracy, 1883-1917**, Cambridge, Harvard University Press, 2005, s. 210-211.

olaylar, bölgede hayatı felç etmiş ve Rus idaresini tamamen çaresiz bırakmıştır. Özellikle Rusya'nın Batum ve çevresinde askerî-örfî idareyle sıkı bir yönetim şekli uyguladığı bölgelerde, Rus idaresi neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır.

3) Kültürel Hayat

a) Eğitim

Osmanlı döneminde Batum ve çevresindeki başlıca eğitim kurumlarını medreseler oluşturmaktaydı. 1860'larda Abaza muhacirlerinin bölgeye yerleştirilmesiyle Batum'da okul ihtiyacı artmış, bunun üzerine beş sıbyan mektebinin açılması, beş hoca ve çocuklara elif ba cüzü ile ilmihal gönderilmesi istenmiştir. Mektep inşaatları tamamlanincaya kadar çocukların hükümet konağında açılacak mektepte okutulması kararlaştırılmış ve İstanbul'dan Zincirlikuyu Kaba Halil Efendi ve Bekir Ağa Dârü'l-hadis medreselerinden hocalar gönderilmiştir.¹³¹⁰ 1861'de Batum'da bir Rum Okulu da hizmete girmiştir.¹³¹¹ Eğitim kurumlarına artan ihtiyacı karşılamak için, modern eğitim kurumu olarak 1869'da bir de rüşdiye açılmıştır.¹³¹² Batum ve çevresindekiler yüksek eğitim için ise İstanbul'a ve diğer vilayetlere gitmeyi sürdürmüşlerdir.¹³¹³ Osmanlı döneminde Rusya'nın Batum Konsolosu Ciduci'nin arsa alarak burada okul yapılması girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1877 yılına geldiğinde Batum Kasabası'nda ve köylerinde beş medrese, iki mekteb-i islam, iki rüşdiye bulunmaktaydı.¹³¹⁴

Batum Okrugu'nda sıbyan mektepleri camilerin yanlarında bulunurdu ve camilerin gelirleriyle faaliyetlerini sürdürürdü; bu türden mekteplerin toplam sayısı 76 idi. Buralarda 1881 yılında eğitim gören 750 erkek, 92 kız öğrenci mevcutken, 1882'de erkek öğrenci sayısı 890'a, kız öğrenci sayısı 109'a yükselmiştir. Mekteplerde Kur'an ve Türkçe okuma yazma öğretilmekteydi. Bölgede "*Narodnaya škola*" adı verilen halk okullarının sayısı 1882'de 87 idi ve 1726 erkek ile 61 kız

¹³¹⁰ BOA, İ.MVL, 526/23617, (5 Şubat 1865).

¹³¹¹ Frenkel, *Oçerki Çürüksu i Batuma*, s. 85.

¹³¹² BOA, İ.DH, 599/41771, (4 Ekim 1869).

¹³¹³ Ayrıntılı bilgi için bnz: Abdullah Bay, Orhan Eker, "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Âlimleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:7, 2018.

¹³¹⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877*, Cilt 9, s. 247.

öğrenci bu okullarda eğitim görmekteydi.¹³¹⁵ Çarlık idaresinde Müslüman çocukları medreselerde eğitim görseler de aynı anda Rus okullarına devam edebilmekteydiler.¹³¹⁶

Sanayi tesislerinin arttığı şehirde ihtiyaç duyulan teknik elemanların yetiştirilmesi amacıyla, 1888 yılında Batum Zanaat Okulu açıldı.¹³¹⁷ Dört sınıflı okulda marangoz, tornacı, demirci, dökümcü ve dokumacı yetiştirilmekteydi. Öğrencilerin okulda ürettikleri ürünler her yıl sergilenmekte ve satılmaktaydı.¹³¹⁸ Okula, 12 yaş üstü, 15 yaş ve altı öğrenciler alınmaktaydı.¹³¹⁹ 1 Ocak 1911 tarihi itibarıyla okuldaki öğrenci sayısı 103'tü. Öğrencilerin milletlere göre dağılımında 42 Rus, 48 Gürcü, 4 Leh, 5 Ermeni ve 4 Türk olmak üzere, çoğunluğu Rus ve Gürcülerden oluşmaktaydı. 1910 yılında öğrencilerin inançlarına göre dağılımı şöyleydi: 88 Ortodoks, 4 Katolik, 5 Ermeni-Gregoryen, 4 Müslüman ve 2 tane diğer Hıristiyan mezhepler.¹³²⁰

Batum'da artan şehir nüfusu, eğitim kurumlarına olan ihtiyacı her geçen yıl artırmaktaydı. 1893'te Batum'da ortaöğretim kurumu olmaması nedeniyle bir erkek gimnaziyası açılması gündeme geldi. Batumlu aileler gimnaziya için çocuklarını Kutais, Tiflis, Bakü, Odessa gibi şehirlere göndermekteydiler. Şehrin nüfusu artık bir gimnaziya için yeterli öğrenci kapasitesine ulaşmıştı. Okulun açılması durumunda Batum ve Artvin okruglarından, Zugdidi ve Senaki uyezdlerinden, Poti ve Sohum gibi şehirlerden öğrenciler de Batum'da eğitim alabilmesi planlanmaktaydı.¹³²¹

Haziran 1897 tarihinde Batum'u ziyaret eden Fahrettin Erdoğan, eski Sancak Beylerinden Hüseyin Bey ve oğlu Arslan Bey Abaşidze ile görüşmüştür. Erdoğan'ın İstanbul'da mektepte okuyan Arslan Beyin kaçarak Batum'a geldiğini aktarmasından¹³²² yola çıkılarak Rus idaresi döneminde de İstanbul, bölgedeki halkın ya da önde gelen ailelerin çocuklarının eğitim amacıyla gittikleri merkezlerden biri

¹³¹⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 God**, Otdeleniye Pervoy, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tiflis, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878, s. 320-328.

¹³¹⁶ Haşimoğlu, **Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi**, s. 16-17.

¹³¹⁷ A.V. Suvorov, **Opisanie Goroda Batuma s Planami i Vidami Batuma**, Batum, İzd. A.V. Suvarova, 1895 g., s. 18.

¹³¹⁸ Gurskaya, **Putevoditel i Spravochnaya Knijka po g. Batumi...**, s. 25.

¹³¹⁹ "Batumskoe Remeslennoe Uçilişe", **Çernomorskiy Golos**, No: 1, (17/29 Ağustos 1906), s. 1.

¹³²⁰ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God**, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 82-84.

¹³²¹ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 596-603.

¹³²² Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, TC Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s. 12.

olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu örnekle bağlantısının olması muhtemel bir gelişme de yaklaşık aynı tarihlerde, eski Osmanlı Sancak Beylerinden Ziya Bey Sancak Bey Abaşidze'nin 12 Mayıs 1897'de okul yapılması koşuluyla 3.000 sajen arazisini şehre bağışlamasıdır. Arazi üzerinde inşa edilen okul, ilk başta Mihailovskaya Gimnaziyası, daha sonra Büyük Knez Mihail Nikolayeviç Gimnaziyası adını almıştır.¹³²³

Uzun süren bürokratik süreçlerin ardından 1903 yılında eğitime başlayan okulun giderlerinin tamamına yakını şehir tarafından karşılanmaktaydı. 1904 yılında okulun ödeneği 78.985 ruble ve eğitim ücreti yıllık 60 ruble idi. 1903 yılında okulun öğrenci sayısı 461, 1904-1905'te 452 idi. Okulun ilk mezunları olan 26 öğrenciden 7'si Rus, 13'ü Gürcü, 2'si Ermeni, 1'i Yahudi, 2'si Polonyalı ve 1'i Rum'du.¹³²⁴

1910 yılında aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, Batum ve Artvin'deki Rus okullarında 1.511 erkek, 806 kız olmak üzere toplam 2.317 öğrenci eğitim görmekteydi. Bu okullardaki öğrencilerin milletlerine göre dağılımında, öğrenci sayısı en fazla olanlar sırasıyla Ermeni, Türk, Gürcü, Ruslar idi.

Tablo-42 1910'da Batum'da Milletlere Göre Kız-Erkek Öğrenci Sayısı			
	Erkek	Kız	Toplam
Ermeni	339	348	687
Türk	428	20	448
Gürcü	218	183	401
Rus	202	181	383
Leh	16	15	31
Alman	5	4	9
Yahudi	6	13	19
Diğer Milletler	297	42	339
Toplam	1511	806	2317

Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 82-84.

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere bölgedeki Türk olarak gösterilen ailelerde kız çocuklarının okula gönderilmesine az rastlanılmaktaydı. Bu nedenle bölgedeki kız öğrencilerin eğitimi ayrı bir sorun oluşturmaktaydı. Şehirdeki ilk kız mektebi 1886 yılında açıldı ve uzun yıllar binası olmadan eğitime devam etti. Kazan şehri mekatib komisyonunca, Rus-Tatar mekteplerinde Müslüman muallimelere

¹³²³ Zaur Margiyev, **Batumskiy Bulvar: İstoriya v Dokumentah, Fotografyah, Vospominaniyah**, Batumi, (y.y.), 2012, s. 221-225.

¹³²⁴ Meshi, "Oçerk Razvitiya Batumskogo Gorodskogo...", s. 596-606.

ihtiyaç duyulduğundan kız mekteplerinde Müslüman kızlar için ücretsiz özel derslere başlanmasına karar verildi.¹³²⁵

Tablo-43 1910 Yılı İtibariyle Batum ve Artvin Okruglarındaki Okullar							
Sıra no	Okul Adı	Okulun Yeri	Kuruluş Yılı	Öğrenci sayısı			1910 yılı Gideri
				Erkek	Kız	Toplam	
I. Hazine Okulu, 2 Sınıflı							
1	Artvin	Artvin m.	1883	108	-	108	2561
2	Holodno-Sloboda	Batum Okruğu	1895	80	59	139	2929
3	Çürük-Su Erkek	Batum O.	1896	128	-	128	2338
II. Şehir Okulu, 2 Sınıflı İlkokul							
4	Batum 1 sınıflı Rum Okulu	Batum Şehri	1866	99	-	99	4200
5	I. Batum Puşkin ...	Aynı	1899	78	82	160	3860
6	II. Batum ...		1903	34	47	81	4288
7	III. Batum ...		1896	29	27	56	2192
8	IV. Batum Gogolev		1903	51	40	91	2269
9	V. Batum...		1908	56	-	56	1518
10	IV. Batum...		1908	35	41	76	2269
11	Batum Jeleznodorojnoj Normalnoe		1907	41	44	85	4713
2 Sınıflı Köy Tipi Normal Okul							
12	Keda	Batum O.	1903	60	5	65	1700
13	Murgul	Artvin O.	1909	54	16	70	1588
14	Hulo	Batum O.	1897	32	13	45	1645
1 Sınıflı Köy Tipi Normal Okul							
15	Bartshan	Batum O.	1909	62	46	108	1101
16	Borçka	Batum O.	1909	13	12	15	776
17	Kvirike	Batum O.	1904	41	24	65	511
18	Maradidi	Batum O.	1909	70	2	72	603
19	Orta Batum	Batum O.	1907	78	2	80	1748
20	Satlel-Rabat	Artvin O.	1898	16	2	18	883
21	Samtskar	Batum O.	1909	16	-	16	983
22	Hertvisi	Batum O.	1903	35	2	37	824
23	Çürük-Su Kız	Aynı	1901	-	35	35	1774
24	Ergo-Çakvin		1909	39	11	50	1100
25	Dağva		1910	20	-	20	130
III Katolik Okulları							
26	Batum Ermeni	Batum Şehri	1892	44	33	77	750
27	I. Artvin Ermeni	Artvin m.	1856	96	174	270	1800
28	II. Artvin Ermeni	Artvin m.	1906	20	30	50	500
29	Ardanuç Ermeni	Artvin O.	1894	76	69	145	1800
Toplam				1511	806	2317	53363

Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912 g., s. 82-84.

¹³²⁵ **Batum Eyalet Ceridesi**, No: 19, (31 Kanun-i Evvel 1912), s. 1.

Resim-7: Batum Okulu'nda Eğitim Gören İlkokul Öğrencileri (1900'ler)

Kaynak: Nikoloz Sagaradze Koleksiyonu, Gürcistan Milli Arşivleri

1890 yılı nüfus sayımına göre Batum şehrindeki farklı dinlere mensup halkın kendi anadillerinde en yüksek okur-yazarlık oranı % 100 ile Anglikan ve Uniatlara aitti. Bu oran Protestanlarda % 80; Roma-Katolik erkeklerde % 75, kadınlarda % 66; Ortodoks erkeklerde % 67, kadınlarda % 40; Musevi erkeklerde % 63, kadınlarda % 40; Katolik Ermeni erkeklerde % 58, kadınlarda % 37; Raskolnikov erkeklerde % 56, kadınlarda % 26; Gregoryen-Ermeni erkeklerde % 45, kadınlarda % 37 olarak hesaplanmıştı. Şehirdeki Müslümanlar ise hesaplamada Şii ve Sünni olarak iki gruba ayrılmıştı. Şii erkeklerde oran % 23, kadınlarda % 20 iken, Sünni erkeklerde % 22, kadınlarda % 11 idi. Okuryazarlığın şehirdeki Rus, Gürcü, Ermeni, Rum, Türk ve Tatarlar arasındaki dağılımında en yüksek okuma yazma oranı Gürcü, Rum, Rus, Yahudi ve Ermenilere aitti. Sıralamada Ermenilerin ardından Türkler ve Tatarlar gelmekteydi. Bütün milletlerde kadınların okuma-yazma oranı erkelere göre daha düşüktü.

Tablo-44 Batum Şehrinde Milletlere Göre Okur-Yazar Oranı					
Millet	Erkek %	Kadın %	Millet	Erkek %	Kadın %
Rus	62.72	43.99	Türk	22.42	13.33
Gürcü	67.65	43.37	Tatar	28.21	-
Ermeni	48.73	36.74	Pers	21.76	17.39
Rum	65.32	29.59	Yahudi	61.98	41.07

Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890 g., Batum, İzdaniye Batumskoy Gorodskoy Upravı, 1891, s. 85-95.

Türkçe ve Gürcüce dillerinin konuşulduğu Batum, Acara ve Artvin bölgelerinde, Rus idaresinin Müslüman halkla iletişimi çoğunlukla Hıristiyan Gürcüler ve Ermeniler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Rus birliklerince 93 Harbi esnasında da, yerel halkı kendi taraflarına çekmek için Acara ve Kobuleti’de Türkçe ve Gürcüce bildiriler dağıtılmış,¹³²⁶ Çürüksu bölgesi teslim alındığında Rus idaresi ve yasaları Gürcüce olarak halka tanıtılmıştı.¹³²⁷ Bu nedenle halkla iletişimin sağlanabilmesi için bölgeye Hıristiyan Gürcülerden ve Ermenilerden de idareciler atanmıştır. Örneğin; Batum Okrugu komutanlığına, soyu eski Kobuleti prenslerine dayanan ve Kobuleti halkı üzerinde büyük saygınlığı bulunan Prens Gurieli görevlendirilmişti.¹³²⁸ Rus idaresinin ilk dönemlerinde, yerel halk arasında Rusça bilindiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Fakat 1874 yılında “*Türkiye Gürcistanı*”^{*} adı verilen bölgeyi gezen G. Kazbegi, Yukarı Acara’da Sancak Beyi Şerif Paşa’yı (Himşiaşvili) ziyaret etmiştir. Kazbegi’ye göre Şerif Beyin çocukları Farsça bilmekte, hâlihazırda da Rusça ve Gürcüce öğrenmekteydiler. Çocuklar, Rusça öğrenmeye iki ay önce başlamışlardı.¹³²⁹ Bölgenin ileri gelen bir ailesinin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan birkaç yıl öncesinde çocuklarına Rusça eğitimi aldırması dikkate değerdir. Şerif Paşa, Rus idaresinde Osmanlıya göç etmeyip bölgede kalmıştır. Bu idarede belirli yerlere yerel halkın dilini bilen Hıristiyan Gürcüler, Ermeniler, hatta düşük mevkilere Müslüman yöneticiler tayin edilmekteydi. Bu açıdan bölgede dil bilmek avantaj sağlamaktaydı. 1890 yılı sayımına göre Batum şehrindeki yerel halktan Rusça bilenlerin oranı Almanlarda % 87.78, Yahudilerde % 79.78, Gürcülerde % 54.25, Ermenilerde % 43.88, Rumlarda % 25.33, Türklerde % 19.74 idi.¹³³⁰ Bu oranların Batum şehriyle sınırlı olduğu ve şehir halkının çoğunluğunun sonradan şehre yerleşenlerden oluştuğu unutulmamalıdır. Bölgede Rusça eğitimin verildiği önemli merkezlerden biri de kiliselerdi. Artvin’i ziyaret eden Maçavariani, bölgedeki İstanbul’da eğitim almış

¹³²⁶ Kasap, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri**, s. 86-87.

¹³²⁷ Abaşidze, **Adjariya: İstoriya, Diplomatiya...**, s. 111.

¹³²⁸ Stefanov, “İstoriçeski Oçerk Vstupleniya Russkih...”, s. 92-97; Frenkel, **Oçerki Çürüksu i Batuma**, s. 24-26.

* Artvin, Ardahan ve kısmen Erzurum’u kapsayan bölge.

¹³²⁹ G. Kazbegi, **Tri Mesiats v Turetskoi Gruzii**, Tiflis 1875, s. 18.

¹³³⁰ **Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890...**, s. 95-100.

rahiplerin idaresi altında bulunan Ermeni Katolik Kilisesi'ndeki çalışmaları incelemiş ve kilisedeki Rusça eğitimin başarısını övmüştür.¹³³¹

Bölgedeki Hıristiyan Gürcüler, Acara bölgesinde Osmanlı idaresinin işgalci olduğuna, Acara'daki soydaşlarının zorla Müslüman yapıldığına, Osmanlı idaresinden kurtulmaları hâlinde yeniden eski dinlerine döneceklerine inanmakta ve Acara bölgesinin eninde sonunda Gürcistan'ın diğer topraklarıyla birleşerek yüzyıllardır ayrı kaldıkları kardeşlerine kavuşacaklarını umut etmekteydiler. Bu amaçla, bir noktadan sonra Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesi, Gürcü devlet adamlarının işbirliği ile gerçekleşmiştir. Gürcüler Rusya'yı kendi birliklerini sağlayacak bir güç olarak gördüler.¹³³² Esasen Acara'nın Osmanlı egemenliğinden kurtarılması, 1860'lı yıllardan itibaren Gürcü elitler arasında önemli bir tartışma konusu haline gelmişti. İlya Çavçavadze'nin başını çektiği milliyetçi grup, Acara'nın yeniden anavatana katılmasını düşlüyordu. Müslüman Gürcülerin yaşadığı Acara ile Hıristiyan Gürcülerin yaşadığı diğer bölgelerin birleşme zamanının geldiğini, din faktörünün buna engel olmaması gerektiğini vurguluyorlardı.¹³³³ Batum'un Gürcüler ve Kafkasya için taşıdığı önemi ünlü Gürcü Şair Akaki Tsereteli, 1872'de yazmış olduğu *Poti* adlı şiirinde, “*Nasıl bir fil hortumsuz olamazsa, Kafkasya da Batum'suz olamaz*” dizeleriyle¹³³⁴; Ahmet İzzet Paşa ise “...üç vilâyetin en değerlisi olan Batum, bütün Kafkasya'nın, özellikle Gürcistan'ın ruhu mesabesindeydi...” sözleriyle anlatmaktadır.¹³³⁵ Gürcü milliyetçiliğinin önde gelen ismi İlya Çavçavadze, 1879 yılında *İveriya* Gazetesi'ndeki yazısında, Acara'daki Müslüman Gürcüleri kastederek, Berlin Antlaşması ile büyük bir iyilik yapılarak onların kan kardeşleriyle kavuşturulduğunu ve anavatana katılmalarının sağlandığını belirtmekteydi.¹³³⁶

Artvin Okrugu'nda 10 yaşından 14-15 yaşına kadar mektepteki hocadan Kur'an'ı okuma ve yazma dersleri alan Müslüman çocuklar, eğitimlerine devam

¹³³¹ Maçavariani, **Oçerki i Razskazi...**, s. 154.

¹³³² Resul Turan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum ve Acara'daki Müslümanların Toplumsal Hayatı Üzerine Araştırmacılar İzlenimleri”, **Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu**, İstanbul 2017, s. 316.

¹³³³ N. Nijaradze, N. Cibuti, **Acariya**, Batum, Sabçota Acara, 1978, s. 59-61.

¹³³⁴ Akaki Tsereteli, **Tkhzulebata Sruli Krebuli Tvrameti Tomad, (1856-1879)**, Cilt I, Tbilisi 1991, s. 145.

¹³³⁵ Ahmet İzzet Paşa, **İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım**, Haz. Süheyl İzzet Furgaç - Yüksel Kanar, Cilt I, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 305.

¹³³⁶ Nijaradze, Cibuti, **Acariya**, s. 59-61.

etmek isterlerse medreseye geçmekteydiler. Bölgedeki beş Rus okulunda henüz çok sayıda Müslümanın eğitim görmediği anlaşılmaktadır.¹³³⁷ Batum şehrinde artan eğitim faaliyetlerine rağmen Acara halkının eğitimi adına girişimler yetersiz kalmış, 1879'da Kafkasya Naipliği yetkisi altında kurulan "Gürcü Halkı Arasında Okur-Yazarlığı Yayma Cemiyeti"nin Acara'da okul açma çabalarından da sonuç alınamamıştır. Bu girişimlerle Kafkasya Eğitim Dairesi (*Kavkazskiy Uçebnyy Okrug*) tarafından Acara'da anadil yardımı olmaksızın sadece Rusça eğitim veren iki-üç tane bakanlık okulu açıldı. Bölgede Gürcüce eğitim veren okulların da açılması Rus idareciler arasında tartışılmaktaydı. Kafkasya Eğitim Dairesi'nin eski idarecilerinden K.P. Yanovskiy, Acaralı çocukları Türk olarak kabul etmekte ve Gürcüce eğitim görmelerine karşı çıkmaktaydı. Bu nedenle Acara'da açılan okullarda Gürcüce, eğitim dili olarak kabul edilmemiştir. Diğer taraftan da bölgedeki Rus eğitim faaliyetlerinde Acaralıların dilini, kültürünü ve yaşam tarzını bilmeyen kişilerin öğretmen olarak görevlendirilmesi, girişimlerin sonuçsuz kalmasına neden olmuş; açılan birkaç okul da yetersiz kalmıştır. Rus idaresinin eğitim alanında bölgedeki zayıflığına rağmen Türkiye'nin Acara'daki nüfusu her zaman sürmekteydi. Türkiye'de eğitim alıp bölgeye gelen din adamları vasıtasıyla Acaralılar arasında İslam ve Türk gelenekleri güçlenmekteydi. Bu duruma karşı Gürcüler'in önde gelenleri, Acara'da Gürcü kültürünü geliştirmenin yolunu Gürcü okullarının açılmasında görmekteydiler. Bölge üzerine araştırmalarda bulunmuş olan Kafkasya Uzmanı ve Gizli Danışman Veydenbaum'a göre Acara'nın Rusya'ya katılmasıyla birlikte, Acaralıların eğitilmesi ve Gürcü dilinin halk arasında yayılması sonucu Gürcüceden Rusçaya geçiş daha kolay olacaktı. Diğer bir ifadeyle, bu halkın Ruslaşması için öncelikle Osmanlı kültüründen uzaklaştırılıp Gürcü diline geçiş yapılması, böylelikle Rus diline geçişin kolaylaşacağı düşünülmekteydi. Bu düşüncenin temelinde Rusça ve Gürcücenin Hıristiyanlığın dilleri olarak kabul edilmesi yatmakta, Gürcü dilinden Rus diline geçiş aynı dinde kalmak gibi kolay bir süreç olarak görülmekteydi. Bu nedenle, ilk aşamada Türkçeden Rusçaya geçiş, halkın gözünde dinî bir değişim olarak algılanacaktı, çünkü bölgede konuşulan

---

¹³³⁷ "Artvinskiy Okrug", **Batum Oblastnıya Vedomosti**, No: 1, (9 Ocak 1913), s. 5-6.

Türkçe, Müslümanlığı temsil etmekteydi.¹³³⁸ Diğer bir ifadeyle Osmanlı idaresindeki halk arasında “...*Türkçe demek Müslümanlık, Gürcüce demek Hıristiyanlık...*” anlamına gelmekteydi; bölgede konuşulan dil, dinî bir temsile sahipti.¹³³⁹ İslam dini ve Türkçe bölge halkının en başından beri Türkiye ile kurduğu sağlam bağın sebepleriydi.¹³⁴⁰

Batum Oblastı'nın büyük bir kısmında, özellikle Kobuleti, Acara ve Şavşat'ta Gürcüce konuşulmaktaydı. Bölgenin Osmanlı idaresinde doğrudan değil de yerel beyler aracılığıyla yönetilmesi nedeniyle yerel dil olarak Gürcüce halk arasında hâlâ konuşulmaktaydı. Kötü bir Gürcücenin konuşulduğu Çoruh Vadisi'nde ise çoğunluğun konuştuğu dil olan Türkçe, halk arasında yayılmaya devam etmekteydi. Halk arasında Rusça bilenlerin sayısının az olması nedeniyle Rus yöneticiler halkla Gürcüce veya Türkçe dillerinde iletişim kurmaktaydı.¹³⁴¹ Türkçe ve Gürcücenin konuşulduğu Maçahel'de, Gürcüce konuşan kadınlar neredeyse hiç Türkçe bilmemekte, erkek çocuklar ise 12 yaşına kadar Türkçe konuşmazlardı. Erkek çocuklar, bu yaştan sonra çalışmak için aileden ayrılmaları ve topluma karışmaları nedeniyle Türkçe ile tanışmaktaydılar. Bu nedenle hem Gürcüce'yi hem de Türkçe'yi kötü konuşmaktaydılar.¹³⁴²

Bölgede Gürcücenin sadece konuşma dilinde kullanıldığı, bu dilde okuma ve yazma bilenlerin sayısının çok az olduğu anlaşılmaktadır. 1888'de Abdul Mikeladze, Acara'da okuma yazmanın yavaş yavaş yayıldığını, gençlerin yeni yeni okumaya başladıklarını aktarır.¹³⁴³ Hariton Ahvilediani de Acara'daki öğrencilerin Gürcüceyi Türkçe (Osmanlıca) harflerle yazdıklarını, Maradidi'den bir kayıkçıya sorulan Gürcüce okuma yazma biliyor musunuz, sorusuna kayıkçının “*bizim Gürcü dilinde ama Türkçe harflerle yazılmış kitaplarımız var*” cevabını verdiğini belirtir.¹³⁴⁴

¹³³⁸ Broli., “Delo Narodnago Obrazovanie v Adjari”, **Bratskoe Slovo**, Tbilisi 1915, s. 4.

¹³³⁹ “Gruzini-Musulmane”, **Bratskoe Slovo**, Tbilisi 1915, s. 1.

¹³⁴⁰ “Nedagogičeskie Voprosı IV”, **Kavkaz**, No: 7, (11 Ocak 1878), s. 2.

¹³⁴¹ “Nedagogičeskie Voprosı IV”, **Kavkaz**, No: 7, (11 Ocak 1878), s. 2; “Gruzini-Musulmane”, **Bratskoe Slovo**, Tbilisi 1915, s. 1.

¹³⁴² Petra Yurçenko, “Zametki o Poyezdke po Uşelyam Rek Çoroh-su do Artvina i Murgul-su do Nijney Kuri v Batumskoy Oblasti”, **Kavkaz**, No:194, (3 Eylül 1881), s. 1-2.

¹³⁴³ Abdul Mikaledze, **Acara Mektupları**, Çev. Fahreddin Çiloğlu, İstanbul, Sinatle Yayınları, 2002, s. 22-24.

¹³⁴⁴ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s.198.

Bölgenin Ruslaşması amacıyla Veydenbaum'un zaman kaybedilmeden Acara, Kobuleti ve Şavşat'ta halka Gürcüce öğreten ve eğitim veren ilkokulların açılması önerisi gerçekleşmemiştir.¹³⁴⁵ Bölgede Gürcüceyi yayma girişimlerinin ve Gürcü milliyetçisi İberieli'nin dikkat çektiği üzere, bölge halkını Ruslaştırmak amacıyla Şavşat'ın Satleli ve Balıklı köylerinde, Rusça eğitim veren okullar halkın ilgi göstermemesi nedeniyle bir yıl sonra kapanmıştır.¹³⁴⁶

b) Basın-Yayın

Osmanlı Anadolu'sunda ilk matbaa, 1865-1866 yıllarında Batum Sancağı'nın da bağlı olduğu Trabzon Vilayeti'nde, "*Matbaa-i Vilâyet-i Trabzon*" adıyla kurulmuştur.¹³⁴⁷ Bu tarihlerde Trabzon Vilayeti merkezinin dışında, henüz gelişmemiş bir yer olan Batum ve çevresinde basın yayın faaliyetlerine rastlanılmamıştır. Rus idaresiyle birlikte Batum'da ve Kafkasya'da, bölgeye dair yayın yapan gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır. Osmanlı arşiv belgelerinde, Osmanlı makamlarının Rusya'ya dair haber kaynaklarının çoğunlukla *Kavkaz, Novoe Vremya, Tifliskiy Listok, Çernomorskiy Vestnik, Sen Petersburg, Batumskiy Listok* adlı gazeteler ve Kafkasya üzerine araştırma-inceleme yazılarının yer aldığı salnameler, dergiler olduğu görülmektedir. Bu gazete ve dergiler zaman zaman bölgedeki temsilcilikler aracılığıyla İstanbul'daki gerekli görülen kurumlara gönderilmekteydi. Örneğin; Hariciye Nezareti tarafından, 1890 yılında Batum Başşehbenderliği'nden Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kafkas şubesinde (*Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiskago Obşestva*) yayımlanan coğrafya kitaplarının gönderilmesi talep edilmiştir.¹³⁴⁸

XIX. yüzyılda Moskova ve Petersburg'ta Gürcü dilinde çok az yayın vardı. Gürcistan'da Gürcüce baskı Gürcü prenslerinden Georgi Eristavi'nin idaresinde 1850'lerde başladı. Kitap basımı ise Kutais'te 1880'de ve Batum'da 1890'da başladı.¹³⁴⁹ Şehirde kitap dağıtımını yapan Vissarion ve Gerontiy Kalandadze'nin

¹³⁴⁵ Broli., "Delo Narodnago Obrazovanie v Adjari", **Bratskoe Slovo**, Tbilisi 1915, s. 4.

¹³⁴⁶ İberieli, **Gürcü Halkının Tarihi**, s. 302.

¹³⁴⁷ Hüseyin Albayrak, "Doğu Karadeniz Bölgesinde İlk Matbaa, İlk Gazete ve İlk Sâlnâme", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 4, (Kış 2005), s. 39-40.

¹³⁴⁸ **BOA**, HR.SFR.1, 80/5, (8 Nisan 1890).

¹³⁴⁹ Donald Rayfield, **The Literature of Georgia: A History**, New York, Routledge, 2000, s. 118-119.

ardından bu işi devam ettiren Kotsiya Tavartkiladze, Batum'da ilk Gürcüce basımevini kurarak kitap satışına başladı.¹³⁵⁰ 1899 yılı itibariyle Batum'da 1 kütüphane, 6 kitapçı, 4 fotoğrafçı ve 7 matbaa bulunmaktaydı. Kutais şehrinde ise 5 matbaa vardı.¹³⁵¹ Önemli bir nüfusa sahip olmasına rağmen Artvin Okruğu'nda basın yayın faaliyetlerine dair bilgiye rastlanılmamıştır.

Rus idaresi altında birçok gazete ve derginin yayımlandığı Batum'da 1880'li yılların başında şehrin ilk gazetesi olan "*Batumski Listok*" çıkmaya başladı.¹³⁵² 1905 işçi olaylarından bölgedeki basın da kötü yönde etkilenmiş, olaylar nedeniyle *Çernomorskiy Vestnik* adlı gazetenin basımı durmuştur.¹³⁵³

Batum'daki gazetelerden bir diğeri olan *Batum Oblastniya Vedomosti*, 1912 yılında Batum Askerî Valisi'nin emri üzerine yayımlanmaya başlamıştır. Gazetenin bir kısmı *Batum Eyaleti Ceridesi* adıyla Türkçe olarak 1912 yılı Eylül ayı başı itibariyle yayımlanmaya başlanmıştır.¹³⁵⁴ Haftada iki kez Rusça ve bir kısmı Türkçe olarak çıkan gazete, resmî ve gayri resmî haberlerin yer aldığı iki bölümden oluşmaktaydı. Gazetede duyurulara, dünyada meydana gelen önemli olaylara, Batum genelinde görülen hastalıklara, pazarlardaki fiyatlara dair haberler verilmekteydi. Rusça gazetede ilanlar Türkçe olarak da basılmaktaydı.¹³⁵⁵ Gazetenin *Batum Eyalet Ceridesi* adıyla Müslüman halk için Osmanlıca olarak çıkan bölümünde hayvancılık ve tarım faaliyetleri için öğretici bilgiler verilirken; tartışmalı konular Rusça gazetede yayınlanmaktaydı. Yayımlandığı dönem itibariyle *Batum Eyalet Ceridesi*'nde sık sık Müslüman halka yönelik kanunlara, yönetmeliklere, Osmanlı Devleti ve Balkan Savaşları'na dair haberler verilmekteydi.¹³⁵⁶

¹³⁵⁰ Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava...*, s. 202

¹³⁵¹ **Obzor Kuttaiskoy Gubernii za 1899 god**, Kutais, Tipografiya İ. Kiladze i I. Heladze, 1900, s. 71.

¹³⁵² Ahvilediani, *Progressivniye Posledstvia Georgievskava...*, s. 202

¹³⁵³ "Mestniy Otdel", **Batumskiy Listok**, No: 9, (3/15 Kasım 1905), s. 3.

¹³⁵⁴ **Batum Eyalet Ceridesi**, Numro: 1, (12 Eylül 1912), s. 1.

¹³⁵⁵ **Batum Oblastniya Vedomosti**, No: 13, (28 Noyabr 1912), s. 1-3.

¹³⁵⁶ "Az Kıymetli Yemleri Hazırlamak Usulü", **Batum Eyalet Ceridesi**, Numro: 1, (25 Teşrin-i Evvel 1912), s. 1.

Tablo-45 Çarlık Rusya İdaresinde Batum'da Yayınlanmış Dergi ve Gazeteler	
Dergiler (sayı)	
1901	Çernomorskiy Vestnik-9301
1902-1904	Volna-1485
1904-1913	Protokolı O-va Vraçey v g. Batume-6551
1908-1911	Batumskiy Selskiy Hozayin-257
1910	Batumets-247
1912-1916	Russkie Subtropiki-6884
Gazeteler	
1901-1905	Batumskiy Listok Obyavleniy-244
1901-1908	Çernomorskiy Vestnik-9300
1905	Batumskiy Listok Telegramm i Obyavleniy-256
1905-1906	Batum-245
	Batumskiy Listok-255
1906	Guriya-2055
	Zarya-2071
	Strela-8060
	Çernomor-9291
	Çernomorskie Novosti-9297
	Çernomorskiy Golos-9303
	Çernomorskoe Eho-9315
1907-1909	Batumskiy Golos-253
1909	Batumskie İzvestiya
	Batumskie Novosti-252
	Çernomorskiy Obzor-9308a
1911-1912	Batumskaya Pravda-249
1912-1913	Çernomorets-9292
1912-1916	Batum-246
1913	Batumskaya Gazeta -248
1913-1916	Batumskiy Den-254
Bu tablo şu kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır: Kavkazskiy Kalendar na 1915 god., Otdel Statiçeskiy, Tiflis 1914, s. 365; Bibliografiya Periodiçeskih İzdaniy Rossii, 1901-1916, Leningrad 1961, s. 108.	

Savaş döneminde, 1915 yılında Gürcü Müslümanlara yardım amacıyla tek sayı olarak Tiflis'te çıkan *Bratskoe Slovo*¹³⁵⁷ Gazetesi'nde genel olarak Gürcülerin Osmanlı ve Rus idaresindeki durumlarına değinilmektedir. Rus idaresinin geçmişteki hatalarına değinilmekle birlikte ileride sorunların çözüleceğine dair işaretler verilerek Rus taraftarı bir yayın politikası izlenmekteydi. Rusça'nın yanı sıra Gürcüce yayınlanmış *Droeba, İveria* gazeteleri de Batum ve çevresine dair önemli bilgiler içermektedir.

¹³⁵⁷ **Bratskoe Slovo,** Almanah: V Polzu Gruzin-Musulman Batumskoy Oblasti, Postradaşih ot Voennih Deystviy, Tbilisi 1915.

c) Sosyal Kulüpler, Cemiyetler ve Faaliyetleri

Ticaret ve şehircilik açısından gelişen Batum, farklı bölgelerden nüfus çeken bir bölge haline gelmiş ve bölgedeki yardıma muhtaç halka yardım amacıyla birçok hayır cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetlerden biri olan Batum Hayır Cemiyeti*, 1898 tarihi itibarıyla 21 onur ve 150 fiilî üyeye sahipti. Genel olarak üyeleri Ruslardan oluşan cemiyet, öğrencilerin eğitimine, hastalara, öksüz ve yetimlere yardım etmekte, ihtiyaç sahiplerine yiyecek ve giyecek yardımlarında bulunmaktaydı. Cemiyet, Kutais Valisi'nin talimatı gereğince Türkiye'den gelen Ermeni ailelere yiyecek ve giyecek yardımında bulunmaktaydı. Batum'da Ermenilere yardım eden Ermeni Hayır Cemiyeti'nin** de bir şubesi olmasına rağmen günden güne artan ihtiyaçları karşılamada cemiyet yetersiz kalmaktaydı. Cemiyet, salgınlardan dolayı hasta olanlara da yardım etmekte, beslenme ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Petrol kriziyle beraber maaşlarında kesinti yapılan, zor durumdaki işçilere de yardım etmeye başlaması, evsizlere barınak yapması gibi faaliyetleri cemiyetin giderlerini artırmıştır. Bu barınaklarda aynı zamanda işçilere ucuz barınma imkânı da sunulmakta¹³⁵⁸ ve tüm kalanlara yarım libre ekmek ve çay verilmekteydi. Cemiyet, 1897 yılında ilaç, giyecek, yiyecek ve barınma yardımında bulunmuş, yıl boyunca barınakta 4.145'i ücretli, 12.585'i ücretsiz olmak üzere toplam 16.730 kişi konaklamıştır. Kalanların % 95'inden fazlasını Ruslar, geri kalanını ise yerli halk oluşturmaktaydı.¹³⁵⁹ Cemiyetin gelirleri arasında şehirde faaliyet gösteren şirketler ve gemi kumpanyalarının bağışları önemli yer tutmaktaydı. 1897 yılında cemiyet, en fazla Hazar-Karadeniz Petrol ve Ticaret Şirketi, Nobel, Mantaşev, Vakstaf ve Bley adlı şirketlerden bağış almıştır. Bu bağışların yanında konser, gösteri gibi farklı organizasyonlardan da cemiyet gelir elde etmekteydi.¹³⁶⁰

Bu cemiyetlerin dışında Batum'da Ermeni-Katolik Eğitim Cemiyeti, Rus Hayır Cemiyeti ve İran Hayır Cemiyeti bulunmaktaydı. 1907'de kurulan Ermeni-Katolik Eğitim Cemiyeti, Katolik Ermeniler arasında okuryazarlığı yayma ve okul

---

* Batumskago Blagatvoritel'nago Obşestva.

** Armanskago Blagotvoritenago Obşestva na Kavkaze.

¹³⁵⁸ **Otčet Pravleniya Batumskago Blagatvoritel'nago Obşestva, za 1897 goda**, Batum, Tipografiya N.P. Gurskoy, 1898 g., s. 1-8.

¹³⁵⁹ **Otčet Pravleniya Batumskago Blagatvoritel'nago Obşestva, za 1897...**, s. 16-18.

¹³⁶⁰ **Otčet Pravleniya Batumskago Blagatvoritel'nago Obşestva, za 1897...**, s. 25-28.

açma faaliyetleri yürütmekteydi. Bölgede 1909'da Gürcüler Arasında Okur-yazarlığı Yayma Cemiyeti'nin ve 1910'da Ermenice Yayın Cemiyeti'nin şubesi açıldı. Artvin'de ise Ermeni Hayır Cemiyeti ve Artvin Ermeni-Katolik Hayır Cemiyeti'nin birer şubesi bulunmaktaydı. Bu cemiyetlerin yanında, bölgenin doğal zenginliklerini tanıtan ve insanları bu zenginliklerle buluşturan kulüpler açılmıştı. 1901'de Batum Yat Kulübü, 1910 yılında bölgede yaşayan insanları bölge ve Kafkasya doğasıyla bir araya getirmek amacıyla Batum Dağcılık Kulübü, Batum Bisiklet Topluluğu ve Batum Avcılık Topluluğu kuruldu.¹³⁶¹ Şehirdeki sosyal kulüp ve yardım cemiyetlerinin faaliyetlerinin dışında, askerî kurumlar için de yardım toplanmaktaydı. Batum Eyalet Ceridesi'nde yer alan habere göre;

*“Tayyarecinin Batum'a geleceği münasebetiyle Rusya'nın hava donanması menfaatine olarak iane cemi olunacaktır. Ümit ederiz ki Batum ahalisi daima olduğu gibi bu hususta da yani hava filosu için toplanacak olan ianede de sehavetini gösterir”.*¹³⁶²

Şehirdeki en önemli sorunlardan biri barınma ihtiyacını karşılayacak ucuz ve düzenli mekânların yetersizliği idi.¹³⁶³ Şehrin gelişmeye başlamasıyla kıyı kesiminde *Oriental, Belvyu*, iskele yakınında *İmperiyal* ve *Fransa* adlı şehrin ünlü otelleri hizmete girdi. Bu mekânların yanında birçok ikinci sınıf otel ve kiralık oda bulunmaktaydı.¹³⁶⁴

Batum'da ilk 1879'da kurulan tiyatrodaki sahnelenen gösteri ve konserlerde hem Gürcü hem de Rus aktörler sahne almaktaydı. İlerleyen zamanda tiyatroya olan ilgi artış gösterdi. 26 Haziran 1882'de Batum'da San Susi Bahçesi'nde Tenör G. Patilya ve piyanist Kesnera tarafından ve 13 Temmuz'da Rum Okulu yararına bir konser verildi.¹³⁶⁵ *Kavkaz Gazetesi*'nin 26 Şubat 1881 tarihli haberine göre, 4 Şubat'ta Antonov'un “*Muj Piyati Jen*” (Beş Karılı Adam) adlı komedi tarzındaki Rus-Gürcü oyunu Gürcüce olarak ve Soloev'in “*Şto İmeyem ni Hranim, Poteryavşi Plaçem*” adlı Rus komedisi hayır amaçlı olarak sahnelenmiştir.¹³⁶⁶

¹³⁶¹ **Obzor Batumskoy Oblasti za 1910...**, s. 95-98.

¹³⁶² **Batum Eyalet Ceridesi**, No: 43, (5 Haziran 1914), s. 1.

¹³⁶³ A.S. Krasovskago, “Neskolka Slov o Batume Kak Yujnoy Klimatiçeskoj Stantsii”, **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Vtoroy, Kutais, Gubernskaya Tipo-Litografiya, 1885, s. 188-190.

¹³⁶⁴ Moskoviç, **İllustrirovanniy Praktiçeskiy Putevoditel po Kavkazu**, s. 432.

¹³⁶⁵ Ahvilediani, **Progressivniye Posledstvia Georgievskava...**, s. 202-203.

¹³⁶⁶ **Kavkaz**, Sayı: 44, (26 Fevralya 1881), s. 3.

29 Aralık 1898’de Demir Tiyatrosu’nda (*Jeleznoy Teatr*) Batum Hayır Cemiyeti’nin barınaklarında yaşayanlar ve tedaviye ihtiyaç duyanlar için oyun sahnelenmiş ve bilet satışından 328 ruble 85 kopek gelir elde edilmişti.¹³⁶⁷ Sahnelenen oyunlar Batum merkezle sınırlı kalmamış, Artvin’de de sahnelenmiştir. Tiflis merkezli *Novoe Obozrenie* Gazetesi’nin haberine göre 11 Şubat 1895 tarihinde Artvin’deki okulda Ardanuç Katolik Okulu yararına “*Dalal Gago*” adlı Ermeni oyunu sahnelenmiş, halkın ilgi gösterdiği oyundan 17 ruble gelir elde edilmişti.¹³⁶⁸

Rus idaresindeki Batum’da Osmanlı’dan gelen tiyatrocular da oyunlar sergilemekte ve tiyatrolar arası karşılıklı ilişkiler sürdürülmekteydi. Batum Başşehbenderi’nden alınan bilgiye göre 1893 yılında Ermenilerden oluşan bir heyet tarafından Batum’daki tiyatrodaki Türkçe oyun oynanması planlanmıştır. Başşehbender’e göre oyun, Ermenilerin yararına düzenlenecekti. Şehbendervekili Necib Beyin himayesinde oynanmasına karar verilen oyunun ertelenmesine ve satılan bilet paralarının da iade edilmesine karar verilmişti.¹³⁶⁹ Türkçe Osmanlı Tiyatro Kumpanyası aktörlerinden Ohannes Efendi Papazoğlu ile Batum’daki kadim kumpanyanın birlikte Türkçe icra edecek oldukları üç perdelik Fransızcadan tercüme dramının oynanmasına izin verilmişti.¹³⁷⁰ İlerleyen yıllarda da tiyatro alanında karşılıklı ilişkiler devam etmiştir. 1913 yılında Batum tiyatrosunda, Türkçe olarak dördüncü kez oynanan dört perdelik “*Karanlıkta Işıklar yahud İslamiye Odası*” adlı piyes halkın yoğun katılımıyla dördüncü kez sahnelenmişti. Bu tür oyunların devamının gelmesinin ümit edildiği habere göre halk, piyesin ağır dilini anlamakta zorlanmıştı. Bu nedenle ileride sahnelenecek oyunların, Osmanlı yazarlarının tercüme ettikleri herkesçe anlaşılabilir eserlerden seçilmesi temenni edilmiştir.¹³⁷¹

¹³⁶⁷ “Otçet”, *Çernomorskiy Vestnik*, No: 1, (1 Ocak 1899), s. 4.

¹³⁶⁸ “İz Artvinskago Okrugı”, *Novoe Obozrenie*, No: 3836, (23 Şubat 1895), s. 3.

¹³⁶⁹ *BOA*, Y.PRK.EŞA, 18/33, (16 Temmuz 1893).

¹³⁷⁰ *BOA*, Y.PRK.M, 47/2, (3 Temmuz 1894).

¹³⁷¹ “Son Haberler”, *Batum Eyalet Ceridesi*, No: 5, (2 Şubat 1913), s. 1.

SONUÇ

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve sonrasında Balkanlar ve Kafkasya'dan yapılan göçler Türk milletinin hafızasında derin izler bırakmıştır. Bu süreçte özellikle Rus idaresine giren Batum ve Artvin bölgelerinden de büyük göç hareketleri gerçekleşmiştir. Rus idaresi, bu bölgelerdeki yerel halkı *medenileştirilmesi gereken halklar* olarak görmüş ve kendi sivil kanunları yerine askerî bir idare kurmayı tercih etmiştir. Fakat Rus idarecilerin yıllar sonra itiraf ettiği gibi, Rus idaresi altında yaşamalarına rağmen Batum ve Acara halkı Osmanlı idaresinde olduğu gibi yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu nedenle Rus idaresi özellikle dağlık alanlar olan Acara, Şavşat ve Maçahel gibi bölgelerde sınırlı kalmıştır. Bölgedeki halkın Osmanlı döneminden gelen yaşam ve üretim tarzları, yeni sınırların belirlenmesine rağmen değişmemiştir. Osmanlı-Rus sınırının belirlenmesiyle araziler ve köyler bölünmüş, hayvanların otlatıldığı yaylalar farklı taraflarda kalmış, fakat bölge halkı gerek resmî girişimlerle gerekse de gayriresmî yollarla Osmanlı döneminden gelen düzenini devam ettirmeye çalışmıştır. Diğer taraftan ise özellikle sınır bölgelerinde yaşayan halk arasında mevcut durumu iyileştirmek amacıyla çifte vatandaşlık sahibi kişiler ortaya çıkmıştır. Bu sistemle her iki devletin de avantajlarını kullanabilen, iki devlet arasında sürekli gidip gelen ve her iki bölgeye de hâkim bir halk ortaya çıkmıştır.

Bir ticaret merkezi olarak Batum ve çevresinin gelişmesindeki en önemli dönüm noktalarının başında Hazar Denizi ile Karadeniz'i birbirine bağlayan demiryolu gelmektedir. İlk olarak 1872'de Tiflis'i Poti ile bağlayan demiryolu bölge ticaretini canlandırmış, özellikle Poti'yi bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Fakat birkaç yıl içinde artan ticarî faaliyetler karşısında, Poti ve limanın yetersiz kaldığı ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, henüz Osmanlı idaresi altında bulunan Batum, Rusların dikkatini çekmiştir. Uzmanlarca Batum'un Osmanlı Devleti'nden ziyade Rusya için daha büyük önem taşıdığı savunulmuştur. Bu nedenle gerekirse Batum'un Osmanlı'dan satın alınması önerilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan birkaç yıl önce gerçekleşen bu tartışmalar, Berlin Kongresi'nde alınan kararlar Batum'un yanında Kars ve Ardahan'ın da savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu gelişmeyle birlikte vakit kaybedilmeden Batum'un Kafkasya'daki Rus demiryolu ağına katılmasına yönelik çalışmalar başlamıştır. 1883 yılında hattın

tamamlanmasıyla Bakü petrolleri Batum üzerine daha avantajlı şekilde dünya pazarlarına ulaşım imkânına kavuşmuştur.

Rus idaresi için Batum ve çevresi askeri idareyle yönetilmesi gereken, Kafkasya'daki sıradan bir bölge iken kısa sürede Bakü petrollerinin dünyaya pazarlandığı bir kapı haline gelmesiyle dünyanın sayılı petrol limanlarından biri olmuştur. Bakü petrolünün Kafkasya'daki demiryolu ve boru hattıyla Batum'a ulaştırılması ve dünya pazarlarına ihraç edilmesi, dünya petrol pazarında Rusya'yı Amerika'nın rakibi haline getirmiştir. Rus-Amerikan rekabetinin başlangıcı sayılabilecek olan bu çekişme, diğer Avrupalı şirketlerin de Kafkasya'daki petrol üretimine girmesiyle petrol pazarında çok uluslu şirketlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Petrolün yanında önemli bir yeraltı kaynağı olan bakırın, Rus idaresinde özellikle Artvin'de üretimine yönelik büyük çaplı yatırımlar yapılmıştır. Artvin'deki bu bakır üretimi Almanya, İngiltere, Fransa gibi ülkeler başta olmak üzere, Avrupa devletlerinin dikkatlerini Kafkasya'dan Doğu Karadeniz'e yönleltmelerine neden olmuştur. Bu nedenle Çarlık Rusyası'nın Kırım Savaşı sonrasında Kafkasya'da gerçekleştirmiş olduğu ulaşım, haberleşme ve sanayileşme faaliyetleri bölgeyi Avrupalı devletler için âdeta bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Bölge, zengin petrol ve maden kaynakları nedeniyle I. Dünya Savaşı'nda birçok devletin sahip olmak için yarıştığı merkez olmuştur.

Rus idaresi altında Batum şehrinin nüfus yapısının Hıristiyan ağırlıklı olarak değişmiş, 1888'den itibaren de şehirde belediye idaresinin uygulanmaya başlamasıyla şehir, yöneticilerin seçimle geldiği sivil bir idareye kavuşmuştur. Böylelikle Müslümanların azınlık haline geldiği bir Batum şehri ortaya çıkmıştır. Bu durumun tam aksi olarak ise tamamına yakını Müslüman nüfusun oluşturduğu çevre bölgeler askerî idare altında kalmaya devam etmiştir. Şehirdeki ticarî faaliyetler, özellikle de Batum Limanı üzerinden geçen mallardan alınan verginin bir kısmının şehre tahsis edilmesi, şehrin Avrupai tarzda imar edilmesini sağlamış ve hem ticaret hem de şehircilik açısından Batum'u, Kafkasya'da önemli bir merkez haline getirmiştir. Bu özelliklerinin yanında, sağlık ve altyapı hizmetleriyle gelişmiş bir şehir haline gelen Batum, Rusya için hem tatil ve hem de sağlık merkezi görevi görmüştür. Bu amaçla yapılan sağlık tesisleri, park ve bahçeler şehrin ve bölgenin

değerini artırmıştır. Osmanlı sınırında Rusya'nın geliştiğini ve gücünü temsil eden bir simge haline gelmiştir.

Batum'da artan iş imkânları Osmanlı coğrafyasından birçok Müslüman, Rum ve Ermeni yatırımcıyı ve işçiyi bölgeye çekmiştir. İlk dönemlerde göç veren bir bölge iken ticarî faaliyetlerin gelişmesiyle ciddi işçi göçleri alan bir merkez haline gelmiştir. Bu işçi göçlerinde Batum'daki fabrikaların yanında, Artvin'de bulunan bakır madenleri ve fabrikaları da önemli bir yer tutmuştur. Rusya'nın *Hristiyan devlet imajı* bölgedeki ekonomik faaliyetlerle geri planda kalmaya başlamış, özellikle ulaşım avantajı nedeniyle her yıl çalışmak için Trabzon Vilayeti ve Anadolu'dan on binlerce işçi Batum ve Rusya'nın farklı bölgelerine gitmiştir. Bu etkileşimler Osmanlı coğrafyasında, başta Rus sınırına yakın halklar arasında Rusya'ya yönelik bir sempati oluşmasına neden olmuştur. Özellikle sınır halkına Rusya'nın kötü hasat dönemlerinde ve zor geçen kış mevsimlerinde yaptığı tahıl ve dönem dönem yaptığı tarım aletleri yardımları, bu etkileşimi daha da artırmıştır.

Rusya'nın tarım ve hayvancılık alanındaki yenilikleri ve bölge halkını bu yönde eğitme faaliyetleri de gözardı edilmemesi gereken önemli gelişmelerdendir. Özellikle Osmanlı coğrafyasındaki gayrimüslim halkın Kafkasya'ya göç etmesiyle Anadolu'ya özgü tütün ve diğer türde ürünlerin buralarda yetiştirilmesi artmıştır. Bu etkileşimin yanında Rus yetkililer, özellikle çay ve tropik meyve ve bitkilerin bölgede yetiştirilmesine dair önemli adımlar atmışlardır. Bölgede yetiştirilmesi yaygınlaşan çay ve Japon türü mandalina, kısa sürede sınırın diğer tarafındaki Osmanlı coğrafyasında da yayılmaya başlamıştır. Bu nedenle özellikle tarım alanında Rusya'nın Kafkasya'da gerçekleştirmiş olduğu yenilikler, Osmanlı tarımını da geliştirmiştir. Hayvancılık alanında ise bölgedeki büyük ve küçükbaş hayvan hastalıklarına karşı yapılan mücadele, bu alanda karşılaşılan önemli hastalıkların önüne geçilmesini sağlamıştır.

Batum'un ulaşım ve haberleşme açısından gelişmesi, Tiflis, Bakü ve Rusya'nın diğer merkezleriyle bağlantı sağlamasına imkân vermiştir. Diğer taraftan ise Batum Limanı'na çalışan vapurların İstanbul üzerinden Anadolu kıyılarındaki iskelelere uğrayarak gelmesi, Rus idaresinde de Batum'un Osmanlı ile etkileşimini devam ettirmesini sağlamıştır. Batum, halkın gezebileceği mekânların, tiyatroların, çeşitli meslek gruplarına ait cemiyetlerin, yardım kuruluşlarının ve bisiklet, dağcılık,

fotoğraf gibi hobi kulüplerinin olduğu, sosyal faaliyetler açısından da gelişmiş bir merkez haline gelmiştir. Muhtemelen sahip olduğu bu zenginlikler nedeniyle Batum, Osmanlı sınırlarında Rusya'yı temsil eden önemli bir merkez olmuştur. Geçmişte Trabzon Vilayeti'nin bir parçası olan Batum, Anadolu'dan çalışmaya gelen işçiler için Rus kimliğini temsil eden bir merkez olmuştur.

Rusya'nın her alanda gerçekleştirdiği yenilikler ve güçlü imajı 1905 işçi olaylarında ciddi darbe almış; Kafkas halkları arasında Gürcü, Tatar ve Ermeniler'in idareye olan güvenlerinin kaybolduğu, birbirleri arasında şiddetli çatışmaların yaşandığı bir süreç başlamıştır. 1905 Rus-Japon Savaşı ve bu olaylar Rusya'nın bölgedeki otoritesinin ciddi anlamda sarsılmasına neden olmuştur. Uzun süre Rusya'yı oyalayan ve kaynaklarını tüketmesine neden olan olaylar, Rusya'nın Kafkasya'daki askerî varlığını da zayıflatmıştır. Bu nedenle Batum ve çevresinin uzun yıllardır askerî olarak tahkim edilmesine rağmen bölgedeki ayaklanmalar nedeniyle bu faaliyetlerden de vazgeçilmiştir. Böylelikle Batum'un I. Dünya Savaşı'nda çok daha önemli bir askerî merkez olmasının önüne geçilmiştir.

1890'lı yıllardaki işçi olaylarına dayanan 1905 işçi olayları, Rusya'dan bağımsız olarak Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin kurulması yönündeki en ciddi hareketlerin temelini oluşturmaktadır. Bölgedeki halklar arasındaki mevcut sorunlar Rus idaresinin kendi güç kontrolü için zaman zaman kullandığı bir denge mekanizması görevi görmüştür. İdare, Ermenilerin faaliyetlerine karşı caydırıcı önlemler alırken Acara Müslümanlarını da yakından takip etmiştir. Batum halkı, birçok örnekte Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, gerektiğinde maddi yardım toplamış ve Rus idaresine karşı Osmanlı çıkarlarının savunucusu olmuştur. Çarlık idaresi, etnik olarak Müslüman Batum ve Acara halkını Gürcü kökenli kabul etmiş, fakat Osmanlı'ya olan bağlılıkları nedeniyle bu halkın etnik olarak olmasa bile politik olarak Türk kabul edilmesini savunmuştur.

Bölge halkının süren bağlılığı ve sevgisi nedeniyle Osmanlı Devleti, Batum Başşehbenderliği aracılığıyla bölgedeki her türlü gelişmeden haberdar olumuş ve her fırsatta bölge halkının yanında olmuştur. Özellikle savaş dönemlerinde bölge halkı da Osmanlı Devleti'ne maddi ve manevi yardımlarını esirgememiştir.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV BELGELERİ

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

- Babıali Evrak Odası (BEO)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemî (DH.EUM.ECB)
- Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT)
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR)
- Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval (HR.SAİD)
- Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)
- Hariciye Tercüme Odası (HR.TO)
- Haritalar (HRT.h)
- Hususi İradeler (İ. Hus)
- İrade Dahiliye (İ.DH)
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
- Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)
- Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.Hus)
- Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA)
- Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR)
- Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK)
- Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)
- Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB)
- Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.Res)
- Hariciye Nezareti Atina Sefareti (HR.SFR.1)
- Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO)
- İrade Hariciye (İ.HR)
- İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD)
- Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)
- Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR)

- Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH)

- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

B) İNGİLİZ MİLLİ ARŞİVİ (Kew, Londra/İngiltere)

-Foreign Office (*FO*)

C) ROSSIYSKİY GOSUDARSTVENNIY İSTORİÇESKİ ARHİV (RGİA)-(RUSYA DEVLET TARİH ARŞİVİ)

-RGİA, (Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv)-(Rusya Devlet Tarih Arşivi),
RGİA, Fond 1276, op. 5, delo 528, list 1.

D) HAYASTANİ AZĞAYİN ARHİV (HAA) ERMENİSTAN ULUSAL ARŞİVİ

HAA (Hayastani Azğayin Arhiv [Ermenistan Ulusal Arşivi] Erivan), Fond 274, op. 1, delo 3, (Şubat 1879).

2- BELGE YAYINLARI

“Batum”, Supplement to Commerce reports: Daily Consular and Trade Reports Issued by the Bureau of Foreign and Domestic Commerce, Department of Commerce, Washington, D.C., 20 October, 1915.

“Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, By Mr. Consul W. Gifford Palgrave”, Commercial Reports Received at the Foreign Office From Her Majesty’s Consuls, During the Year 1868. August to December, London, Harrison and Sons, 1869.

Correspondence Respecting the Port of Batoum, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London August 1886.

Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1902 on the Trade of Batoum and District, London 1903.

Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1905 on the Trade of Batoum and District, London 1906.

Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1912 on the Trade of Batoum and District, London 1913.

Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1913 on the Trade of Consular District of Batoum, London 1914.

Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report on the Tea Industry of the Caucasus, London 1903.

Adjara and the Ottoman Empire (1830-1878): British Archives on the Caucasus: Georgia, Ed. Hugo Greenhalgh, Lolite Tarasova-Howes, London, Archival Publications, 2003.

Foreign Office. 1889. Annual Series, No. 616. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1888 on the Trade of Batoum, London 1889.

Foreign Office. 1891. Annual Series, No. 871. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1890 on the Trade of Batoum, London 1891.

Foreign Office. 1892. Annual Series, No. 1027. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1891 on the Trade of Consular District of Batoum, London 1892.

Foreign Office. 1894. Annual Series, No. 1371. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1893 on the Trade of Batoum, London 1894.

Foreign Office. 1896. Annual Series, No. 1717. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1895 on the Trade of Batoum Consular District, London 1896.

Foreign Office. 1896. Annual Series, No. 2782. Diplomatic and Consular Reports. Russia: Report for the Year 1901 on the Trade of Batoum and District, London 1902.

Foreign Office. Annual Series, 1886. No. 26. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia: Report for the Year 1885 on the Trade of Batoum, London 1886.

Great Britain, Foreign Office, Historical Section, **Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office-No. 54, Caucasia,** London 1920.

Krasny Arhiv: Īstoricheskiy Jurnal, Tom 45 (odinnatsaty-dvenadtsaty) 1925, Moskva, Gosudarstvennoe Īzdatelstvo, 1926.

Krasny Arhiv: Īstoricheskiy Jurnal, Tom 9, Moskva, Gosudarstvennoe Īzdatelstvo, 1925.

Monthly Consular and Trade Reports, Volume 35, U.S. Government Printing Office, 1891.

No. 4457. Annual Series, Diplomatic and Consular Reports Russia: Report for the Year 1909 on the Trade of Consular District of Batoum, London 1910.

Protokolı Pervoy i Vtoroy Razgraniçitelnih Komissii po Ustanovleniyu Granitsı Mejdu Rossiey i Turtsiey v Maloy Azii 1879-1881 gg. i Protokolı Russko-Turetskoy Smeşannoy Komissii 1908 g. po Vosstanovleniyu Pogranıçihh Znakov, Tiflis, Ştab. Kavk. Voen. Okru., 1913.

Rusya ve Devlet-i Aliyye Anadolu Hudud-i Cedidinin Tahdidine Memur Muhtelit Birinci Batum Komisyonuna Dair, (Commission-Mixte de La Nouvelle Delimitation des Frontieres Russo-Turques de L'Asie. Section de Batoum),. y.y., t.y.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Begeleri (1575-1918), Cilt II, Ankara 1993.

Ticaret Layihaları, Numro 2, Bâb-ı Âli Caddesinde Selatinin Matbaası 1326.

Ticaret Layihaları, Numro 6, Necm-i İstikbal Matbaası 1328.

Ticaret Layihaları, Numro 8, Necm-i İstikbal Matbaası 1329.

Treaty Between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the Settlement of Affairs in the East, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London 1878.

Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress, Harrison and Sons., London 1878.

3- YILLIKLAR

Kavkazskiy Kalendar na 1875 God, Tiflis, Glavnım Upravleniyem Namestnik Kavkazskago., 1874.

Kavkazskiy Kalendar na 1879 God, Tiflis, Glavnım Upravleniyem Namestnik Kavkazskago., 1878.

Kavkazskiy Kalendar na 1880 God, Tiflis, Glavnım Upravleniyem Namestnik Kavkazskago., 1879.

Kavkazskiy Kalendar na 1881 God, Tiflis, Glavnım Upravleniyem Namestnik Kavkazskago., 1880.

Kavkazskiy Kalendar na 1882 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1881.

Kavkazskiy Kalendar na 1883 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1882.

Kavkazskiy Kalendar na 1884 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1883.

Kavkazskiy Kalendar na 1885 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1884.

Kavkazskiy Kalendar na 1886 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1885.

Kavkazskiy Kalendar na 1887 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1886.

Kavkazskiy Kalendar na 1888 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1889.

Kavkazskiy Kalendar na 1889 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1888.

Kavkazskiy Kalendar na 1890 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1889.

Kavkazskiy Kalendar na 1891 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1890.

Kavkazskiy Kalendar na 1892 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1891.

Kavkazskiy Kalendar na 1893 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1892.

Kavkazskiy Kalendar na 1894 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1893.

Kavkazskiy Kalendar na 1895 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1894.

Kavkazskiy Kalendar na 1896 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1895.

Kavkazskiy Kalendar na 1897 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1896.

Kavkazskiy Kalendar na 1898 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1897.

Kavkazskiy Kalendar na 1899 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1898.

Kavkazskiy Kalendar na 1900 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1899.

Kavkazskiy Kalendar na 1901 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1900.

Kavkazskiy Kalendar na 1902 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1901.

Kavkazskiy Kalendar na 1903 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1902.

Kavkazskiy Kalendar na 1904 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1903.

Kavkazskiy Kalendar na 1905 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1904.

Kavkazskiy Kalendar na 1906 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1906.

Kavkazskiy Kalendar na 1907 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1906.

Kavkazskiy Kalendar na 1908 God, Tiflis, Kavkazskiy Statiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1907.

Kavkazskiy Kalendar na 1911 God, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voennonarodnomu upravleniyu, 1910.

Kavkazskiy Kalendar na 1912 God, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voennonarodnomu upravleniyu, 1911.

Kavkazskiy Kalendar na 1913 God, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voennonarodnomu upravleniyu, 1912.

Kavkazskiy Kalendar na 1914 God, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voennonarodnomu upravleniyu, 1913.

Kavkazskiy Kalendar na 1915 God, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voennonarodnomu upravleniyu, 1914.

Kavkazskiy Kalendar na 1917 God, Tiflis, Kantsleriya Namestnika po voennonarodnomu upravleniyu, 1916.

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1897 God., Bakü, AROR, 1898.

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1902 God., Tom III, Bakü, AROR, 1903.

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1913 God., Tom I, Bakü, AROR, 1914.

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1913 God., Tom II, Bakü, AROR, 1914.

Obzor Bakinskoy Neftyanoy Promışlennosti za 1915 God., Tom I, Bakü, AROR, 1916.

Obzor Batumskoy Oblasti za 1903 God, Batum, Hudejestvennaya Tipografiya H.M. Şmayevskago, 1904.

Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 God, Batum, Tipografiya D.D Kapel, 1912.

Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1898 God, Kutais, Tipografiya İ.D. Kiladze i I.M. Heladze, 1899.

Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1900 God, Kutais, Tipografiya İ. D. Kiladze i I.M. Heladze, 1900.

Obzor Kutaiskoy Gubernii za 1902 God, Kutais, Gubernskaya Tipografiya, 1903.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877, Cilt 9, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfi, 1995.

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1879, Cilt 10, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfi, 1999.

4-GAZETE ve DERGİLER

Batum Eyalet Ceridesi

Batum Oblastniya Vedomosti

Batumskiy Den

Batumskiy Golos

Batumskiy Listok

Batumskiy Selskiy Hozayin

Bratskoe Slovo

Çernomorskiy Golos

Çernomorskiy Vestnik

Drug Soldata: Organ Batumskoy Voennoy Organizatsiy

Kavkaz

New York Tribune

Novoe Obozrenie

Odesskiy Listok

The Edinburg Gazette

The London Gazette

5-NÜFUS SAYIM DEFTERLERİ VE YAYINLANMIŞ KANUNLAR

Batum: Po Odnodnevnoy Perepisi 17 İyunya 1890 g, Batum, İzdaniye Batumskoy Gorodskoy Upravı, 1891.

Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiskoy İmperii 1897 g.: Naselenie İmperii po Perepisi 28-go Yanvary 1897 goda po Uezdnam, Vıpusk I, Sankt Petersburg, Tipo-lit. S.-Peterburgskoy Turmı, 1897.

Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXVI. Kuttaisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg, Tip. Kn. V.P. Meşerskovo, 1905.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii, Sobranie Tretie, Tom XX, 1900, Petrograd, Gosudarstvennaya Tipografya, 1902.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii, Sobranie Tretie, Tom XXXIII, 1913, Petrograd, Gosudarstvennaya Tipografya, 1916.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Sobranie Tretie, Tom XXIII 1903, Otdelenie I, Sankt Peterburg, Gosudarstvennaya Tipografya, 1905.

Svod Statistiçeskih Dannıh o Naseleni Zakavkazkogo Kraya, İzvleçennıh iz Posemeynih Spisok 1886 g., Tiflis, Tip. İ. Martirosiyantsa, 1893.

Umumî Nüfus Sayımı: Recensement général de la population, Turkey, İstatistik Umum Müdürlüğü, 1945.

Ustav o Voinskoy Povinnosti s Obşeponyatnimi Ob'esneniyami, Sankt Peterburg, Peçatano v Voennoy Tipografi, 1874.

Ustav Soedinennago Obşestva Parohodstva i Torgovli po Kaspiiskomu Moryu, Rekam: Volge, Oke, Kame i ih Pritokam pod Firmmoyu: "Kavkaz i Merkuriy, Utverjden 26 Fevralya 1882 goda, Sankt Peterburg 1882.

6- KİTAP VE MAKALELER

Arapov, D.Y.: **İmperatorskaya Rossiya i Musulmanskiy Mir**, Moskva, Natalis, 2006.

Aydoğan, Oğuz: “Ahmet Refik Altınay, Hayatı ve Sanat Tarihi Çalışmaları”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

“Batumskaya Katastrofa II”, **Razvedçik**, No: 565, (14 Ağustos 1901).

“Batumskaya Katastrofa”, **Razvedçik**, No: 564, (7 Ağustos 1901).

“Gorod Batum Po Odnodnevnoy Perepisi, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda”, **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Pervıy, Kutais Gubernskaya Tipografıya 1885.

“Kerosene”, **Scientific American**, Vol. 9, No. 46, 29 July 1854.

“Obituary: Demetrius Rudolph Peacock”, **Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography**, Vol. 14, No. 8 (Aug., 1892).

“Tea-Growing in Russia”, **Journal of the Royal Society of Arts**, Vol. 60, No. 3106, 1912.

“**Ves' Kavkaz**” **İllustrirovannıy Spravoçno-Literaturnıy Sbornik**, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903.

1905. Materialı i Dokumentı. Armiya v Pervoy Revolyutsiy, Pod Obşey Redaktsiey M.N. Pokrovskago, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1922.

Abaşidze, A.H.: **Adjariya: İstoriya, Diplomatıya, Mejdunarodnoye Pravo**, Moskva, RAU-Universitet, 1988.

Abdülvahap Hayri: **İktisadî Trabzon**, haz. Melek Öksüz, Trabzon, Serander Yayınları, 2008.

Adamova, E.A.: **Sbornik Dagovorov Rossii s Drugimi Derjavimi 1856-1917 gg.**, Moskva, Gospolitizdat, 1952.

Ahmed Saib, **Şark Meselesi**, Hazırlayan; Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.

Ahmet İzzet Paşa, **İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım**, Haz. Süheyl İzzet Furgaç - Yüksel Kanar, Cilt I, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.

Ahvilediani, Hariton: **Progressivniye Posledstvia Georgievskava Traktata**, Batum 1983.

Akkuş, Yakup-Yıldırım, Kadir: “Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: Amele-i Mükellefe Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 53, 2, 2017, s. 507-546.

Akopyan, V.Z.: **Starıy Artvin: İstoriko-Kulturny Oçerk**, Pyatigorsk, Pyatigorskiy Gosudarstvenniy Lingvistiçeskiy Universitet, 2012.

Aksakal, Mustafa: **The Ottoman Road to the War: The Ottoman Empire and the First World War**, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 2008.

Akubjanova, Z.: “Obrazovanie Kavkazskago Soyuzu RSDRP”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSSR**, No. 9, 1962.

Akyıldız, Ali: **Sürgün Sefir Sadullah Paşa**, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2011.

Albayrak, Hüseyin: “Doğu Karadeniz Bölgesinde İlk Matbaa, İlk Gazete ve İlk Sâlnâme”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 4, (Kış 2005)., s. 39-52.

Aleksandr İliç Ulyanov i Delo 1 Marta 1887 g., Sbornik Sostavlenniy A.İ. Ulyanovoy-Elizarovoy, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1927.

Ali Rıza Seyfî, “Tatlı ve Acı”, **Donanma Dergisi**, Sayı: 26, (15 Kanunievvel 1330).

Allen, W.E.D.-Muratoff, Paul: 1828-1921, **Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1966.

Ames, Edward: “A Century of Russian Railroad Construction, 1837-1936” **American Slavic and East Euran Rewiew**, Vol.6, No.3/4 (Dec. 1947).

Anisimov, Sergey: **Kavkazskiy Kray: Putevoditel po Kavkazu: Kniga dlya Turistov, Kurortniy Bolnih, i Torgova-Promışlennih Deyateley**, Moskva, İzdatelstvo “Mospoligraf”, 1924.

Antaki, George A.: **Piping and Pipeline Engineering: Design, Construction, Maintenance, Integrity and Repair**, New York-Basel, Marcel Dekker Inc., 2003.

Arkomed, S.T.: **Raboçee Dvijenie i Sotsial-Demokratiua na Kavkaze (c 80-h godov po 1903 g.)**, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1923.

Artvin 1967 İl Yıllığı, Ankara, Güneş Matbaacılık T.A.Ş, 1967.

Arutyunov, G.: “Revolyutsionnoe Dvijenie v Armenii 1905-1907”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR**, No. 10’dan ayrı basım, Erevan 1955.

Aslan, Yasin: **Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye**, Ankara, Irmak Matbaacılık, 1997.

Avaliani, G.A.: **Margantsevie Mestorojdeniya Gruzii**, Moskva, Nauka, 1982.

Aydemirov, Telman: **Vıvoz Bakinskoy Nefti iz Azerbaycana: v Kontse XIX-Naçale XX vv.**, Bakü, Elm ve Tehsil, 2014.

Aydın, Mahir: “Faş Kalesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, VI, 1986, s. 67-138.

Ayyıldız, Hakkı Raif: **Güney Kafkasya Cumhuriyetler I: Gürcistan**, İstanbul, Cıhuri Biraderler Basımevi, 1946.

Bacelidze, A.K.: **Osnovnie Voprosı Ekonomiki Acari (1878-1921)**, Batumi, Sabçota Acara, 1973.

Badem, Candan: **Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti**, İstanbul, Bir Zamanlar Yayıncılık, 2010.

Badem, Candan: **Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2018.

- Bahtadze, K.E.: **Razvitie Kulturu Çaya v SSSR**, Tibilisi, Akad. Nauk Gruz. SSR., 1961.
- Bakradze, Dimitri Zaharoviç **Mnenie Pozemelnoy Komisii ob Ustroistve v Pozemelnom Otnoşenii Karskoy i Bivşey Batumskoy Oblastey**, Tiflis (Tarihsiz).
- Bar, Sergey-Margiyev, Zaur: “Katastrofa v Batume: Oçerki o Mihailovskoy Krepost”, **Fortoved**, No: 6, Sankt Peterburg 2013.
- Barlas, Neriman Tuba-Eroğul, Deniz-Tepecik, Mahmut: “Some Pomological Properties of Satsuma Mandarin (*Citrus unshiu* Marc.) Fruit”, **International Congress on “Green Infrastructure and Sustainable Socities/Cities” GreInSus’ 14**, İzmir 2014, s. 87-91.
- Baskıcı, Mehmet Murat: **1800-1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005.
- Batakov, T.İ., **Kultura Çaynago Kusta i Prigatovlenie Çaya na Çaynıh Plantatsiyah v Zakkavkazie, Bliz g. Batuma**, Moskova, y.y., 1914.
- Batum i Yego Okrestnosti**, Batum, Tipgrafiya V. Kiladze i G. Tavartkiladze, 1906.
- Batumskaya Boynya: Obvinitelnyı Akt po Delu Batumskih Raboçih s Predisloviem**, Batum, y.y., 1902.
- Batumskaya Demonstratsiya 1902 Goda**, Moskva, Partizdat, 1937.
- Bay, Abdullah- Eker, Orhan: “Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Âlimleri”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:7, 2018., s. 83-114.
- Bay, Abdullah: “Limanı Bir Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 26/1, 2016, s. 61-80.
- Bay, Abdullah: “Rusya’ya Osmanlı işçi Göçü (1830-1921)”, **OTAM**, Sayı: 41, Bahar 2017, s. 25-56.
- Beaton, Kendall: “Dr. Gesner’s Kerosene: The Start of American Oil Refining”, **The Business History Review**, Vol. 29, No. 1 (March 1955), s. 28-53.
- Belovinski, Leonid Vasileviç: **Entsiklopediceski Slovar Rossiskoy Jizni i İstorii: XVIII-naçala XX v.**, Moskva, OLMA Media Grup, 2003.
- Ben-Canaan, Dan- Grüner, Frank- Prodöhl., Ines: "Entangled histories: The Transcultural Past of Northeast China." **Entangled Histories**, Springer International Publishing, 2014.
- Berlin Muahedenâmesinin 58. Maddesi ve Berlin'de Marki dö Salisbury ile Kont Şuvalof Taraflarından İmza Olunan 12 Temmuz 1878 Tarihli Mukavelenâme Mûcibince Teşkil Olunmuş Olan Asya'da Osmanlı ve Rus Hududu İkinci Kısımın Tahdidine Memur Komisyonun Mazbatalarıdır (protokolleridir)**, İstanbul, Matbaa-i Âskeriye, 1909.
- Bezborodko, H.N.: “Delessit Okrestnostey Kvarsthanskago Mednago Mestorojdeniya Batumskoy Oblasti”, **İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk**, VI seriya, Tom X, 1916, No 1, Petrograd 1916.

Bilgin, Mehmet: **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, İstanbul, Ötüken Yay., 2017.

Bobritskiy, N.V.- Yufin, V.A.: **Osnovi Neftyanoy i Gazovoy Promıshlennosti**, Moskva, Nedra, 1988.

Bolnih, Aleksandr: **Morskie Bitvı Pervoy Mirovoy: Tragediya Oşibok**, Moskva 2002.

Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1926.

Bondarev, Vasili Pavloviç- Masalov, Aleksandr Grigoreviç: **Terskoe Kazaçe Voisko: iz veka v vek, (1577-2003)**, Saratovski Gasudarstvennyy Universitet, 2003.

Botaniçeskiy Sad: Putevoditel, Tbilisi 1984.

Brock, Peter: **Against the Draft: Essays on Conscientious Objection from the Radical Reformation to the Second World War**, Toronto, University of Toronto Press 2006.

Brower, Daniel R.: **The Russian City Between Tradition and Modernity 1850-1900**, University of California Press, 1990.

Budak, Mustafa: “Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reşit Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 26, Sayı: 2, (2016), s. 113-131.

Buxton, Rev. Harold: **Trans-Caucasia**, London 1926.

Canetti, Elias: **Kitle ve İktidar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998.

Cemal, Osman: **Eşkiya Güzeli**, Orhaniye Matbaası, 1925/1341.

Chokharadze, Malkhaz- Keskin, Mehmet Ali: “Türk Tarihi ve Gürcü Tarihi Kaynaklarına Göre Rus Yönetiminin Uyguladığı Politika Sonucu Gürcü Muhacirlikleri (19-20. Yüzyıllar Arasında)” **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt 10, Sayı 2, 2015, s. 95-108.

Clarke, George Sydenham: **Russia's Sea-Power, Past and Present, Or, the Rise of the Russian Navy**, London 1898.

Cunynghame, Arthur Thurlow: **Travels in the Eastern Caucasus: On the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871**, J. Murray, London 1872.

Çapraz, Hayri: **Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)**, Isparta 2012.

Çiloğlu, Fahrettin: **Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi**, İstanbul, Ant Yayınları, 1993.

Çolak, Mustafa: **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Dakişeviç, N.M.: **Batum**, 1890 Tiflis.

David, L.S.: “Mining in the Caucasus Mountains”, **Mining Journal**, Volume 99, No: 16, (17 April 1915), s. 681-684.

Davidson, Roderic H.: "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923**, University of Texas Press, 1990.

Dean, Megan Dianne: **Mobility, Commerce and Empire in the Caucasus, 1762-1918**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford Üniversitesi 2013.

Devadze, A.-Zosidze, N.: "İstoriko-Ekonomiçeskie i Pravovie Voprosi Administrativnago Ustroistva Yugo-Zapadnoy Gruzii (1878-1914g.g.)", **Materiali Mejdunarodnoy Nauçnii Konferentsii Vladikavkaz**, İzdatelsko-Poligrafiçeskoe Predpriyatie İm. V. Gassieva, Vladikavkaz 2007.

Devier A.A.- Bredov, V.R.: **Svod Postanovleniy o Gornopromıšlennosti**, Tom IV, Sankt Peterburg 1904.

Dirr, Adolf M.: "Antropologiçeskiy i Etnografiçeskiy Sostav Kavkazskih Narodov", **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, Tiflis 1910.

Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza, İzdanie Upravleniya Kavkazskago Uçebnago Okruga, Vipusk Dvadtsat Vtoroy, Otdel Vtoroy, Tiflis 1897.

Doklad Çlena Pravleniya Russkago Obşestva Parohodstva i Torgovli K.A. Rjevuskago o Poyezdke v Çernoje i Azovskoe Morya i Odessu, dlya Oznakomleniya s Deyatelnostyu Obşestva, Sankt Peterburg 1905.

Dolgorukov, A. Argutinski: **İstoria Soorujeniya i Eksploatatsii Zakavkazkoy Jeleznoy Dorogi za Dvadtsat Pyat let 1871-1896**, Tiflis 1896.

Dongarov, A.G.: **İnostranny Kapital v Rossii i SSSR**, Moskva 1990.

Earle, Edward Mead: "The Importance of the Near East in Problems of Raw Materials and Foodstuffs", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Volume 112 Issue 1, March 1924, s. 183-186.

Ekinci, İlhan: "Karadeniz'de Bir serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886)", **Karadeniz Araştırmaları**, 14/Yaz 2007, s. 63-77.

Entsiklopediçeskiy Slovar / Pod red. T. XXIV. F.A. Brokgauza, İ.A. Efrona.-SPB., 1898.

Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona, Tom: XXX, Sankt Peterburg 1900.

Erdoğan, Fahrettin: **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara, TC Kültür Bakanlığı, 1998.

Erim, Nihat: **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Cilt I, Ankara: TTK, 1953.

Esadze, Semen: **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravleniya Kavkazkom**, Tom II, Tiflis 1907.

Eyice, Semavi: "Aziziye Cami", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt IV, İstanbul 1991, s. 346-348.

Falkus, M.E.: **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, çev. Alaeddin Şenel, VYayınları, Ankara, 1986.

Forestier-Peyrat, Etienne: "The Ottoman Occupation of Batumi, 1918: A View From Below", **Caucasus Survey**, Vol 4, No:2, 2016, s. 165-182.

Frenkel, A.: **Oçerki Çürüksu i Batuma**, Tiflis, Tipografiya A.A. Mihelsona, 1879.

Gambashidze, D.: **The Caucasian Petroleum Industry and Its Importance for Eastern Europe and Asia**, (London: Anglo-Georgian Society, 1918).

Gencer, Ali İhsan: "Berlin Antlaşması", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt V, İstanbul 1992.

Georgia and the Georgian Race: Restoration of Independent Georgian State After 117 Years' Domination by Russia, Georgian National Committee, Georgia 1919.

Gerretson, F.C.: **History of the Royal Dutch**, Volume II, Leiden 1958, s. 109; Tony Akaki, **The Transportation of Oil By Sea**, Bloomington 2011.

Gokov, O.A.: "Osobennosti Voyennoy Razvedki Rossii Na Musulmanskom Vostoke (1856-1890)", **Canadian-American Slavic Studies**, Vol.45, Issue 1, 2011, s. 36-75.

Goldman, Emily O.: "The Spread of Western Military Model to Ottoman Turkey and Meiji Japan", Theo Farrell and Terry Terriff (ed.), **The Sources of Military Change: Culture, Politics, Technology**, Lynne Rienner, 2002.

Golovin, General N. N.: **Voenniya Usiliya Rossii v Pervoy Mirovoy Voyne**, Tom I, Parij, To-va Obiediennih İzdateley, 1939.

Golovin, Nikolay Nikolayeviç: **The Russian Army in the World War**, Volume 11, Yale University Press, 1931.

Gorshkov, Teimuraz- Bagaturia, George: "Developments at Georgian Railway," **Japan Railway and Transport Review**, July 2000, s. 42-47.

Grave, B.B.-Neçkina, M.V.-Pankratova, A.M.-Sidorov, K.F.: **Oçerki İstorii Proetariata SSSR: Proletariat Tsarskoy Rossii**, Moskva 1931.

Gribovskii, B.M.: **Gosudarstvennoe Ustroistva i Upravlenie Rossiskoy İmperii**, Odessa 1912.

Grinevetskiy, S.P.- Zonn, İ.S.- Jiltsov, S.S.: **Çernomorskaya Entsiklopediya**, Moskva 2006.

Guberni Rossiskoy İmperiya i Rukovoditeli 1708-1917, Obedinneya redaktsiya MVD Rossi, Moskva 2003.

Gulişambarov, St.: **Obzor Fabrik i Zavodov Zakavkazkogo Kraja**, Tiflis 1894.

Guniava, Gela: **İslamskaya Obşina Kavkaza po Dokumentam Gruzinskih Arhivov 1800-1917 gg**, Kum 2013.

Gurskaya, N.: **Putevoditel i Spravoçnaya Knijka po g. Batumi i Okrestnostyam**, Batum, N.P. Gurskaya, 1901.

Guseynov, Rauf: "İudaizm na Kavkaze", **Kavkaz&Globalizatsiya**, Tom 2, Vıpusk 2008, s. 194-201.

Gvelesiani, Revaz- Lekashvili, Eka: "The Interests of German Concerns: The Economic Policy of Germany in Georgia before and after World War I", **The First World War: Analysis and Interpretation**, Volume 2, Ed. Antonello Biagini, Giovanna Motta, Cambridge Scholar Publishing, 2015, s. 465-475.

Gvelesiani, Revaz-Maisuradze, Nana: "German Capital in Georgia at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Century and Its Importance", Ed. Antonello Biagini, Giovanna Motta, **Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century**, Volume 2, Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 127-135.

Hamm, Michael F.: "Khar'kov's Progressive Duma, 1910-1914: A Study in Russian Municipal Reform," **Slavic Review**, Volume 40, Issue 1, 1981, s. 17-36.

Hamm, Michael F.: **Kiev, A Portrait, 1800-1917**, Princeton University Press, 1995.

Harlaftis, Gelina- Kardasis, Vassilis: "International Shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea: Istanbul as a Maritime Centre, 1870-1910," **The Mediterranean Response to Globalization Before 1950**, Ed. Şevket Pamuk, Jeffrey G. Williamson, Routledge, 2002.

Haşimoğlu, Yasin: **Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi**, Yay Haz. Erdal Aydoğan, Salkım Söğüt Yayınları, Ankara 2005.

Hippokrates Külliyyatı, Çev. Nur Nirven, İstanbul 2018.

Hodnev, A.İ.: **İstoriya İmperatorskago Volnago Ekonomiçeskago Obşestva (s 1765 do 1865 goda)**, Sanktpeterburg 1865.

II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri, Haz. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1991.

İberielli, Sandro: **Gürcü Halkının Tarihi**, İstanbul 2014.

İllustrov, İ.İ., **Sbornik Pogranıçnih Dagovorov, Zakluçennih Rossiey c Sosednimi Gosudarstvami**, Sankt Peterburg 1891.

İstoriya Jeleznodorojnogo Transporta Rossii, 1836-1917, Tom I, Sankt Peterburg-Moskva 1994.

İvanoviç, Knez Masalskiy Vladislav: "Oçerk Batumskoy Oblasti", **İzvestiya İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva**, Tom 22, Vıpusk. 1-6'dan Ayırbasım, 1886.

İzgöer, Ahmet Zeki- Tuğ, Ramazan: **Padişahın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı**, Türk Kızılay Yayınları 2013.

İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo, Tom VI, No 2, Tiflis, K.P. Kozlovskago, 1880.

İzvestiya Kavkazkogo Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestvo, Tom VIII, Tiflis, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1885.

Ízvestiya Kavkazskogo Otdela Ímperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Tom VI, Tiflis, Tipografiya Kants. Glavnonaç. Grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1879-1881.

Ízvestiya Kavkazskogo Otdela Ímperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Tom IX, Tiflis, K.P. Kozlovskago, 1886-1888.

Ízvestiya Kavkazskogo Otdela Ímperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Cilt: XIII, No:2, Tiflis, K.P. Kozlovskago, 1896.

Ízvestiya Kavkazskago Otdela Ímperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Cilt: XV, No:1, Tiflis, K.P. Kozlovskago, 1902.

Ízvestiya Kavkazskago Otdela Ímperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Tom XXI, Tiflis, K.P. Kozlovskago, 1911-1912.

Jackson, A. V. Williams: **From Constantinople to the Home of Omar Khayyam, Travels in Transcaucasia and Northern Persia, For Historic and Literary Research**, New York 1911.

Jackson, A.V. Wiliams: **From Constantinople to the Home of Omar Khayyam**, 1911.

Jelavich, Barbara: "Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886", **The Slavonic and East European Review**, Vol. 48, No. 110 (Jan., 1970), s. 44-66.

Jersild, Austin: **Orientalism and Empire: Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917**, 2002 Londra.

Jiliskiy, V.I.: "Mediko-Topografiçeskii Oçerk Batuma", **Sbornik Svidini o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Perviy, Proizvedennoy 19 Maya 1882 Goda", Kutais Gubernskaya Tipo-Litografiya 1885.

Jones, Stephen F.: **Socialism in Georgian Colors: The European Road to Social Democracy, 1883-1917**, Harvard University Press 2005.

Kabuzan, V.M.: "O Dostovernosti Uçeta Naseleniya Rossii (1858-1917 gg.)", **Ístoçnikovedeniye Oteçestvennoy Ístorii: Sbornik Statey 1981**, Moskva 1982.

Kalendar Dlya Vraçey Vseh Vedomstv na 1916 god., Çast I, Sankt-Peterburg 1916.

Kardava, Pridon: "Aeroplane Station in Batumi", **A Trip to Old Batumi**, Batum, Batumelebi, 2014, s. 131-133.

Karyakin, Dokladnik V.A.: "Doklad po Vnesennomu Ministerstvom Torgovli i Promışlennosti..." **Prilojeniya k Stenografiçeskim Otçetam Gosudarstvennoy Dumı 1908-1909**, Tretiy Sozıv, Sessiya II, Tom I No:1-219), Sankt Peterburg 1909.

Kasap, Murat: **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.

Kavkazskiy Etnografiçeskiy Sbornik IV, Otveststvenniy Redaktor V.K. Gardanov, Moskva 1969.

Kaya, Kemal: “Tanzimat’tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 26 Sayı: 41, s. 101-112.

Kazbegi, G.: **Tri Mesiats v Turetskoi Gruzii**, Tiflis 1875.

Kefeli, General Yakov: **Anılar (1916-1919)**, terc. Erdoğan Altınkaynak, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.

Kekin, A.L.: **İz S-Peterburga v Rim, Bari, Neapol, Aleksandriyu, Kaire, İyerusalim, Konstantinopol i Batum, S-Peterburg**, Tipografiya Doma Prizreniya Maloletnih Bednih Ligovka, No 16, 1888.

Kirchner, Walter: “One Hundred Years Krupp and Russia, 1818-1918”, **VSWG: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte**, Vol. 69, No: 1, 1982, s. 75-108.

Klibanov, A.İ.: **İstoriya Religioznoga Sektantstva v Rossii (60-e godı XIX v.-1917 g.)**, Moskva 1965.

Koçu, Reşat Ekrem: **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahadesi**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1934.

Komahidze, David: **Batumi: Planirovka i Zastroyka Goroda**, Tbilisi 1968.

Konyuşevskii, L.K.: “Poleznie İskopaemıe i Mineralne İstoçniki”, **Zakavkaze: Statistiko-Ekonomičeskii Sbornik**, Tiflis, Z.S.F.S.R., 1925.

Kozlovskiy, İ.: **Kratkiy Oçerk İstorii Russkoy Torgovli**, Vıpusk II, Kiev 1900.

Krasnov, A.N.: **K Flore Basseya Reki Çakvı: Kratkiy Otçet ob Ekskursiy v Batumskoy Oblasti**, Harkov 1895.

Krasnovskiy, A.S.: “Neskolka Slov o Batume Kak Yujnoy Klimatiçeskoy Stantsii”, **Sbornik Svedenii o Kutaiskoy Gubernii**, Vıpusk Vtoroy, Kutais Gubernskaya Tipografıya 1885.

Krasnovskiy, A.S.: **Morskiya Kupanya v Batume: Zametki Dlya Bolnih**, Batum, ASR, 1886.

Kratkiy Oçerk Sostayaniya Neftyanoy Promıšlennosti, Stat. Buro Soveta Siyezda Neftpromıšlennikov 1914, Bakü, Pervago Topogr. T-va. İ “Grud”, 1914.

Kulagina, L.M.: **Rossiya i İnan, (XIX-naçalo XX veka)**, Moskva, “Klyuç-S”, 2010.

Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2010.

Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya: XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşı kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.

Kurat, Yuluğ Tekin: **Henry Layard 'ın İstanbul Elçiliği, (1877-1880)**, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1968.

Kuzucu, Kemalettin: **Bin Yılın Çayı: Osmanlı’da Çay ve Çayhane Kültürü**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2012.

- Kvachadze Nana: "Mosques in Batumi", **A Trip to Old Batumi**, Batum, Batumelebi, 2014, s. 70-73.
- Kvachadze, Nana: "Batumi on the Telephone Line", **A Trip to Old Batumi**, Batum, Batumelebi, 2014, s. 50-52.
- Kvachadze, Nana: "Smugglers of Porto Franco", **A Trip to Old Batumi**, Batum, Batumelebi, 2014, s. 18-21.
- Lang, David Marshall: **A Modern History of Soviet Georgia**, New York, Grove Press, 1962.
- Lanin, P.İ.: **Botaniçeskie Sadı SSSR**, Moskva, Kolos, 1984.
- Lazareva, M.İ.: **Sovremennoe Polojenenie Russkoy Neftyanoy Promı̂shlennosti i Neftyanogo Eksporta**, Sankt Peterburg, Tipografiya İ.N. Skorohodova, 1889.
- LeDonne, John P.: **The Russian Empire and the World 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment**, New York, Oxford University Press 1997.
- Lee, Chinyun: "Kiachta to Vladivostok: Russian Merchants and the Tea Trade", **Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia**, Vol. 3. No:2, 2014, s. 195-218.
- Linder, İ.B.- Çurkin, S.A.: **Spetsslujbı Mira za 500 Let**, Moskva, "Ripol-Klassik", 2016.
- Maçavariani, K.: "Gorod Artvin, Kutaiskoy Gubernii Putevie Oçerki I.", **Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza**, İzdanie Upravleniya Kavkazskogo Uçebnago Okruga, Vıpusk Dvadsat Vtoroy, Otdel Vtoroy, Tiflis 1897.
- Maçavariani, K.D.: **Oçerki i Razskazı (İz Nabludeniy Raznih Gorodov)**, Batum 1909.
- Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul, Berat Yay., 1983.
- Margiev, Zaur: **Batum vo Vremena Osmanskoy İmperii: Kratkiy Administrativniy, Statistiçeskiy, İstoriçeskiy Obzor g. Batum i Regiona v Sostave Osmanskoy İmperii**, Batumi, İzdatelstvo Alioni, 2008.
- Margolius, A.M.: "Medniya Rudı v Artvinskom Okruga, Batumskoy Oblasti", **İnjenernoe Delo za 1912**, No:1-12'den Ayrıbasım, Tiflis 1912.
- Marr, N.Y.: "İz Poyezdki v Turetskiy Lazistan", **İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk**, Tom IV, No:8, Petersburg 1910.
- Marr, Nikolay: **Lazistan'a Yolculuk**, Çev. Yulva Muhurçişi, İstanbul, Aras Yay., 2016.
- Materialı Dlya Opisaniya Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg. na Kavkazskom-Maloaziatskom Teatre**, Sankt Peterburg 1907.
- McCarthy, Justin: **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, Çev. Fatma Sarıkaya, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.

- McMeekin, Sean: **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul, YKY., 2013.
- Megrelidze, Ş.V.: **Zakavkaziye v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg.**, Tbilisi, Metsnireba, 1972.
- Melkonyan, A.A.: "From the History of the Kars Oblast (1878-1918)", **Fundamental Armenology**, Issue II, 2015, s. 205-309.
- Mendelev, Dmitri: **Neftyanaya Promışlennost v Severo-Amerikanskom Ştate, Pensilvani i na Kavkaze**, Sankt Peterburg, "Obşestvennaya Polza", 1877.
- Menteşaşvili, İvane Ş.: **Zakavkaze v Anglo-Russkih Protivorreçiyah v 1880-1914 gg.**, Sankt Peterburg 2011.
- Mesnyanko, Anton: **Neft: Ludi, Kotorie İzmenili Mir**, Moskva, Mann, İvanov i Ferber, 2015.
- Meyer, James H.: **Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914**, Oxford, Oxford University Press, 2014.
- Minkov, Anton: "Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats", **Islamic Law and Society**, Tom 7, Sayı 1, 2000.
- Midhat, Mahmud: **Batum ve Artvin Tarihi**, Trabzon, İlbâl Matbaası, 1339.
- Mihailovskii Krepostnoy Pehotnyy Batalion na Kavkaze 1819-1906**, Yubileyniy vıpusk, Sostavil T.T. Stefanov, Batum, Tip. Poruçika Mihailovskago krepostnavo pehotnovo bataliona, 1906.
- Mikaledze, Abdul: **Acara Mektupları**, Çev; Fahreddin Çiloğlu, İstanbul, Sinatle Yayınları, 2002.
- Minasyan, Mihail: "Pereselenie Amşinskih Armyan na Çernomorskoe Pobereje Kavkaza i Pervie Şagi ih Hozaistvennoy Deyatelnosti (Poslednaya çetvert XIX v.)", **Vestnik Obşestvennih Nauk AN Armyanskoy SSR**, NO. 1, Erevan 1977.
- Molçanov, Aleksandr Nikolayeviç: **Po Rossii**, Sankt Peterburg, İzd. A. İlin, 1884.
- Morris, Jastrow: **The War and the Bagdad Railway the Story of Asia Minor and its Relation to the Present Conflict**, Philadelphia, Philadelphia and London J.B. Lippincott Company, 1918.
- Moskoviç, Grigoriy: **İllustrirovanniy Praktiçeskiy Putevoditel po Kavkazu**, S-Peterburg, "Putevoditeley", 1913.
- Muhranov, Aleksey: **Progulki po Gruzii**, Moskva, AST, 2018.
- Naida, S.F.: **Revolyutsionnoe Dvijenie v Çernomorskom Flote v Godı Pervoy Russkoy Revolyutsiy (1905-1907 gg.)**, Simferopol, Krimizdat, 1950.
- Namtaşvili, Gabriel: **Progulki po Pethainu: 26 vekov v Gruzii Vremya i Sudbı**, Tbilisi, "Petiti", 2014.

- Nanitaşvili, N.L.: **Germanskiy Kapital v Zakavkaze: Deyatelnost Firmi Simens i Galske, 1860-1917**, Tbilisi, İzdatelstvo Tbilisskogo Universiteta, 1982.
- Nemlioğlu Koca, Yasemin: “19. Yüzyılda Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar”, **Karadeniz Arastırmaları: Journal of Black Sea Studies**, Sayı: 49, Ankara (Spring 2016), s. 442-481.
- Nijaradze, N.: “Acara Turketis Batonobısa da Tsarizmis Periodşı”, **Rustavelis Sakhelobis Batumis Sakhelmtisipo Pedagogiuri İstitutis Şromebi, VII-VIII**, Batumi 1959-1960.
- Nijaradze, N.-Cibuti, N.: **Acariya**, Batumi, Sabçota Acara, 1978.
- Novikov, N.V.: **Operatsi Flota Protiv Berega na Çernom More v 1914-1917 godah**, Sankt Peterburg, Leonov M.A., 2003.
- Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke**, Tom V, Tbilisi 1990.
- Oçerki İstorii Kommunistiçeskih Organizatsiy Zakavkaziya**, Ç. 1 (1883-1921 gg.), Tbilisi, İzdatelstvo TsK KP Gruzii, 1967.
- Oktay, Hasan: “Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü”, **Yeni Türkiye**, C. XXXVIII, Semih Ofset, Ankara 2001, s. 832-838.
- Opisanie Voevoy Jizni v Minuvşuyu Voynu 1877-1878 godov, 2-go Kavkazskago Strelkovago Bataliona**, Sostavil ŞtabsKapitan İvanov, Tiflis, Tip. Ştaba Kavkazskogo Voennogo Okrugı, 1882.
- Oreşkova, Ş.F.: N.Yu. Ulçenko, **Rossiya i Turtsiya, (Problemi Formirovaniya Granits)**, Moskva, İstitut Vostokovedeniya RAN, 1999.
- Ortaylı, İlber: “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000, s. 399-415.
- Osbrink, Brita: **İmperiya Nobeley: İstoriya o Znamenitih Şvedah, Bakinskoy Nefti i Revolyutsii v Rossii**, Moskva, İzdatelsvo “Algoritm”, 2014.
- Ostrovski, Aleksandr Nikolayeviç: **Polnoe Sobranie Soçineni v Dvenadtsati Tomah: Pisma (1881-1886)**, 1980.
- Ostrovskiy, A.V.: **Kto Stoyal Za Spinoy Stalina?**, Moskva, Tsentrpoligraf, 2002.
- Otçet Pravleniya Batumskago Blagatvoritelnago Obşestva, za 1897 goda**, Batum, Tipografiya N.P. Gurskoy, 1898.
- Önal, Sami: **Milli Mücadelede Oltu**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1968.
- Özdemir, Halit: **Artvin Tarihi**, II. Baskı, Artvin, İkbal Matbaası, 2002.
- Özder, Mustafa Âdil: **Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları**, Yayına Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Sedat Bahadır, Artvin, Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2017.
- Özel, Oktay: “Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler,” **Tarih ve Toplum**, Say: 5, Bahar 2007, s. 93-112.

Özer, M. Adil- Aydın, Abdullah: **Yazı ve Resimlerle Çevre İncelemesi I: Artvin İli**, Ankara, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., 1969.

Pajitov, K.A.: **Oçerki po İstorii Bakinskoy Neftedobıvayuşey Promıšlennosti, M.-L.**, Moskva, Gostoptehizdat, 1940.

Petrovskiy, N.F.: "Po Zakavkaziyu i Novo-Pokorennım Oblastyam", **Drevnaya i Novaya Rossiya**, No 3, 1879.

Pipiya, Georgii Vladimiroviç: **Germanskii İmperializm v Zakavkaze v 1910-1918 gg.**, Moskva, Nauka, 1978.

Podpolkovnik Andriyevskiy: **Voенno-Geografiçeskoe i Statistiçeskoe Opisanie Kavkazskago Voennogo Okruga. Administrativnoe Ustroystvo i Naselenie. Kavkazko-Turetskiy Rayon**, Tiflis, Tip. Ştaba Kavkaz. Voен. Okruga, 1908.

Pravilova, Ekaterina: "The Property of Empire. Islamic Law and Russian Agrarian Policy in Transcaucasia and Turkestan," **Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History**, 12, 2 (Spring 2011), s. 353-386.

Price, M. Philips: **War&Revolution in Asiatic Russia**, London, George Allen&Unwin, 1918.

Proekt Batumskago Gorodskago Vodaprovoda na 600.000 veder v Sutki, Sostavlen Gornım İnjenerom A.D. Mihailovım, Kutais 1900.

Rand, Jerry: "The Story of Man's Quest For Oil", **Popular Economics**, Vol. 2, No. 1 (September, 1951), s. 28-33.

Rayfield, Donald: **The Literature of Georgia: A History**, New York, Routledge, 2000.

Refik, Ahmet: **Kafkas Yollarında**, Haz. Yunus Zeyrek, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.

Reisner, Oliver: "Integrationsversuche der muslimischen Adscharer in die georgische Nationalbewegung", **Caucasia Between the Ottoman Empire and Iran 1555-1914**, Ed. Raul Motika und Michale Ursinus, Weisbaden, Reichert, 2000, s. 207-222.

Rudnev, D.D.- Kulik, N.A.: **Materialı k İzüçeniyu Severnago Morskago Puti iz Yevropı v Ob i Yenisey**, Petrograd, A.E. Kollins, 1915.

Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporlarına Nazaran "Caucasus Copper Company" Şirketinin Tarihçesi, Ankara, Maden Etüt ve Arama Dairesi Başkanlığı, 1985.

Sagratian, A.T.: **İstoriya Jelezniy Dogor Zakavkaziya, 1856-1921**, Erevan, Ayastan, 1970.

Saltoğlu, Selma: "Batım Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Sami, Şemseddin: **Kamûs'ul Âlâm, II**, İstanbul, Mihran Matbaası, 1306/1880.

Sarı, Mustafa: “Batum’un Rusya’nın İdaresinde Askerî Üs Haline Gelmesi (1878-1886)”, **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, (15-17 Ekim 2008)**, Kafkas Üniversitesi, Kars 2009, s. 305-322.

Saydam, Abdullah: “Ömer Lütfi Paşa (1806-1871)” **TDİA**, Cilt 34, TDV, İstanbul 2007.

Selçuk, İlhan: **Yüzbaşı Selahattin’in Romanı (1)**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2004.

Sevük, İsmail Habib: **Yurttan Yazılar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Sibgatuulina, Alfina: **Kontaktı Turok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na Rubeje XIX-XX. vv.**, Moskova, İV RAN, 2010.

Sioridze, Malhaz: “K İstorii Ustroystva Jeleznodorojnih Vetvey v Yugo-Zapadnoy Gruzii”, **Narkvevebi Batumis Istoriidan I**, Tbilisi, Gamomtsemloba: Universali, 2011.

Sobolev, M.N.: **Tamojennaya Politika Rossii vo Vtoroy Polovine XIX. veka**, Tomsk, Tipol-lit. Sib. T-va peç. Dela, 1911.

Solmıskin, Nikolay Emeliyanoviç: **Artvin i Artvinski Okrug: Opıt Oçerka po Podinovedeniyu**, Tiflis, y.y., 1913.

Soorujeniya Batum-Karsskoy Jeleznoy Dorogi (Batum-Agin-Bugdaşen), Tiflis 1916.

Stackenwalt, Francis Michael: “Dmitrii Ivanovich Mendeleev and the Emergence of the Modern Russian Petroleum Industry, 1863-1877”, **Ambix**, Volume 45, Issue 2, 1998, s. 67-84.

Stebnitskiy, İ.: “Russko-Turetskaya Granitsa v Maloy Azii po Berlinskomu Traktatu 1878 goda. (s Kartoyu)”, **Voennyı Sbornik**, Tom:142, No.12, Sankt Peterburg 1881.

Stebnitskiy, İ.: “Sravnitolnoe Opisanie Putey, Predlagaemih iz Evropı v İndiyu Pomimo Kavkaza”, **Sbornik Sevedeniy o Kavkaze**, Tom II, Tiflis 1872.

Stefanov, T.T.: “İstoriçeskii Oçerk Vstupleniya Russkih Voisk v gor. Batum 25 Agusta 1878”, **Batum i Yego Okrennosti**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 87-113.

Subbotin, A.P.: **Çay i Çaynaya Torgovliya v Rossii i Drugih Gosudarstvah**, Sankt Peterburg, A.G. Kuznetsov, 1892.

Suny, Ronald Grigor: **The Making of the Georgian Nation**, 2nd. Ed., Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1994.

Suny, Ronald Grigor: “Tiflis, Crucible of Ethnic Politics, 1860-1905,” Ed. Michael F.Hamm, **The City in Late Imperial Russia**, Bloomington, Indiana University Press, 1986, s. 249-281.

Suvorov, A.V.: **Opisanie Goroda Batuma s Planami i Vidami Batuma**, Batum, İzd. A.V. Suvarova, 1895.

- Sürmeli, Serpil: **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.
- Swietochowski, Tadeusz: **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev., Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988.
- Şarabidze, E.-Abuseridze, Z.: **Ot Smarediy Do Batumi (K 100 –Letiyu Stantsiy Batumi i Jeleznadarojnoj Linii)**, 1984 Batumi.
- Şavrov, N.A.: “O Sravnitelnom Znaçeniye Çernago i Kaspinskago Morey”, **Sbornik Svedeniy o Kavkaze**, Tom IV, Tiflis 1885.
- Şavrov, N.A.: “Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti Port-Mogila”, **İzvestiya Imperatorskago Obşestva Dlya Sodeistviya Russkomu Torgovomu Morehodstvu**, Vıpusk XVII, Moskva 1884.
- Şavrov, N.N.: “Poyezdka v Artvin”, **Estestvoznanie i Geografiya za 1909 g.**, No: 3'ten Ayrıbasım, Moskva 1909.
- Şigin, V.V.: **Myatej Bronenostsa Knyaz Potemkin-Tavriçeskiy: Pravda i Vımsel**, Moskva, Veçe, 2014.
- Şigin, Vladimir: **Ljegeroy Russkogo Flota**, Moskva, Veçe, 2010.
- Şimşir, Bilâl N.: **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume I (1856-1880), 2. Edition, Ankara, TTK Printing Office, 1989.
- Şirokorad, Aleksandr: **Gruziya: Zakavkazskiy Tupik?**, Moskva, Veçe, 2010.
- Şostak, M.A.: **İstoriçeskiy Oçerk Razvitiya Gornogo Dela na Kavkaze, 1801-1901**, Tiflis, Kavkazskoe Gornoe Upravlenie, 1901.
- Şpeşnev, N.N.: “Batumi (Putevey oçerk)”, **İstoriçeskii Oçerk**, No:11, 1889.
- Tanrıverdi, Mustafa: “Çarlık Rusya Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Tanrıverdi, Mustafa: “The Treaty of Berlin and the Tragedy of the Settlers from the Three Cities”, War and Diplomacy: **The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin**, Ed. Hakan Yavuz-Peter Sluglett, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2011, s. 449-478.
- Tavadze, M.: **Oçerki İstorii Profsoyuzov Adjarii**, Batumi, Sabçota Acara, 1984.
- Tea-Growing in Russia”, **Journal of the Royal Society of Arts**, Vol. 60, No. 3106, May 31, 1912, s. 445-465.
- The City in Late Imperial Russia**, Ed. Michael F.Hamm, Bloomington, Indiana University Press, 1986.
- Thompson, A. Beeby: **The Oil Fields of Russia and the Russian Petroleum Industry; A Practical Handbook on the Exploration, Exploitation, and Management of Russian Oil Properties, Including Notes on the Origin of Petroleum in Russia**, London, C. Lockwood and Son, 1904.

- Timofeyev, S.N.: “Selsko-Hazayistvennyy Oçerki” **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 195-253.
- Triantafillidis, T.P.: **Maskirovannaya Malariya na Kavkaze: Malarinaya Astma**, Odessa, Tip. İsakoviça, 1894.
- Trigub, Aleksandr- Vovçuk, Ludmila: “İnostrannıe Konsulı v Gruzinskih Gorodah Priçernomorya (1840-1917 g.g.)”, **Archeion**, Sayı: XIV, Tbilisi 2017, s. 50-60.
- Tsereteli, Akaki: **Tkhzulebata Sruli Krebuli Tvrameti Tomad, (1856-1879)**, Cilt I, Tbilisi 1991.
- Tsereteli, N.V.: “Oçerk Targova-Promıšlennago Razvitiya Gor. Batuma”, **Batum i Yego Okrennostey**, Batum, Tipografiya V. Kiladze i G. Tavarkiladze, 1906, s. 345-357.
- Tsutsiev, Artur: **Atlas Etnopolitiçeskoj İstorii Kavkaza (1774-2004)**, Moskova, “Yevropa”, 2006.
- Tufan, Samet: “Ermeni Sorununun Etkisinde Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve 1900 İtilafnamesi”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 8, 2018, s. 47-84.
- Tuna, Mustafa: **Imperial Russia’s Muslims: Islam, Empire and European Modernity, 1788-1914**, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
- Turan, Resul: “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Batum ve Acara’daki Müslümanların Toplumsal Hayatı Üzerine Araştırmacılar İzlenimleri”, **Uluslararası Gürcistan’da İslamiyet’in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu**, İstanbul 2017, s. 315-325.
- Türkgeldi, Ali Fuat: **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, Cilt 2**, yay.haz, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykan, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Uzun, Enver: **Rus İşgal Komutanı S.P. Mintslov’un Trabzon Günlüğü**, Trabzon, Eser Ofset Matbaacılık, 2008.
- Uzunçarşılı, İ.H.: “Viyana Büyük Elçisi Vezir Sâdullah Paşa’nın İntiharına Dair”, **Bellekten**, Cilt: XIV, Sayı: 55, Ankara 1950.
- Ünal, Mehmet Ali: **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2011.
- Vaçnadze, Merab- Guruli, Vahtang- Bahtadze, Mihail Aleksandroviç: **İstoriya Gruzii (s drevneyşix vremen do naşih dnei) Çast vtoroy, Glava XXII**:http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/28.php 2 (1993).
- Vaçnadze, Merab- Guruli, Vahtang: **İstoriya Gruzii XIX-XX vv.**, Tbilisi 2015.
- Valuyev, Graf P.A.: **Dnevnik 1877-1884**, Redaktsiya i primeçaniya V. Ya. Yakovlena-Boguçarskago i P.E. Şegoleva, Petrograd, Bıloe, 1919.
- Vayman, Dimitriy: **Yevrey Permi: İstoriya i Kultura**, Sankt Peterburg, Mamatov, 2016.
- Ven, Pavloviç: **Starıy Batumi**, Batumi, Gasizdat Acari, 1936.
- Vereşagin, Arseniy Vasileviç: **Çernomorskoe Pribrejie Kavkaza i Yego Kolonizatsiya: Doklad**, Sankt-Peterburg, Tip. T-va “Obşestv. Polza”, 1878.

- Vereşagin, S.G.: **Upravleniye Svobodnimi Ekonomičeskimi Zonami: Tseli Sozdaniya, Vidi i Halogovie Preferentsin**, Vladivostok, VGUES, 2009.
- Veru, İ.A., **Batum i Yego Okrestnosti v Opisanii: Putevoditel po Batumu: Spravočnyy otdel. Adresa i obyavleniya.**, I. Otdel, Batum, M. Nikoladze, 1910.
- Ves Groznyy i Yego Okrestnosti, Neftyanie Promıslı, Kurort Goryaçevodsk, Kurort Sernovodsk: S Priloženiem Planov Novogo Neftyanogo Rayona i Goroda Groznogo**, Vladikavkaz, D.A. Babkova i A.İ. Maksimova, 1914.
- Vestnik Yevropı: Jurnal İstori-Politiki-Literaturi**, Sto-Tridtsat-Devyatyı Tom, Dvadsat-Çetvertıy God, Tom V, Sankt Peterburg 1889.
- Villari, Luigi: **The Fire and Sword in the Caucasus**, London, Allen-Unvin, 1906.
- Voennaya Entsiklopediya**, Sankt-Peterburg 1911.
- Voennaya Entsiklopediya**, Tom X, Peterburg 1912.
- Von Gerstner, Franz Anton Ritter: **Bericht über den Stand der Unternehmung der Eisenbahn von St. Petersburg nach Zarskoje Selo**, Leipzig, S.B. Hirschfeld, 1838.
- Vorontsov-Daşkov, İ.İ.: **Vsyepoddanneşaya Zapıska po Upravleniyu Kavkazskim Krayem**, Sankt-Peterburg, y.y., 1907.
- Vrادی, V.P.: **Negrı Batumskoy Obasti i Kutaiskoy Guberniy: (Materialı)**, 1914, Tip. G.S. Tavarkiladze, Batum.
- Vseobşı Adres Yejegodnik Goroda Batuma na 1902 god**, Batum, Tipografiya Kiladze i K. Dondukova-Korsakovskaya Ulitsa, 1902.
- Wardrop, Oliver: **The Kingdom of Georgia: Notes of Travel in a Land of Women, Wine and Song**, London, Sampson Low, Marston, Searle&Rivington, 1888.
- Wasti, Syed Tanvir: "Three Ottoman Pashas at the Congress of Berlin, 1878", **Middle Eastern Studies**, Sayı: 52, No: 6, s. 938-952.
- Yanopolskago, L.N.: **Statistiko-Ekonomičeskie Oçerki: Oblastey, Guberniy i Gorodov Rossii**, Kiev, L.M. Fiş, 1913.
- Yergin, Daniel: **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, çev. Kamuran Tuncay, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Yevreyskaya Entsiklopediya: Pod Znanie o Yevreystvı i Yego Kulturu v Proşlom i Nastoyaşem**, Tom Tretiy, Pod Obşey Redaktsiey. L. Katsenelson i Baron D.G. Gibtsburg, Sankt Peterburg 1909.
- Yılmaz, Özgür: **Tanzimat Döneminde Trabzon**, İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2014.
- Zayonçkovskii, P.A.: **Voennie Reformı 1860-1870 godov v Rossii**, Moskva, Moskovskago Universiteta, 1952.
- Zeki, Muvahhit: **Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler**, İstanbul, Şavşat Kültür, Turizm ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1999.
- Zenkovsky, Serge A.: **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kantemir, Ankara, İpek Matbaası, 1971.

Zorin, Valeri Andreyeviç: **İstoriya Diplomatii**, Tom II, Moskva 1963.

Zubugina, N.P.: **Otçet Predsedatelya Sub-Komissii Vısoçayşe Uçrejdennoy Komissii po Ustroystvu Neftyanogo Gorodka v Batume, Komandirovannoy na Kavkaz dlya İzuçeniya Usloviy Mestnoy Neftepromişlennosti i dlya Obsujdeniya Voprosov, Kasayuşihnya Blagoustroystva Batumskih Neftepromişlennih Uçrejdenny**, Sankt-Peterburg, Tipo-lit. P.Golike, 1899.

EKLER

EK-1

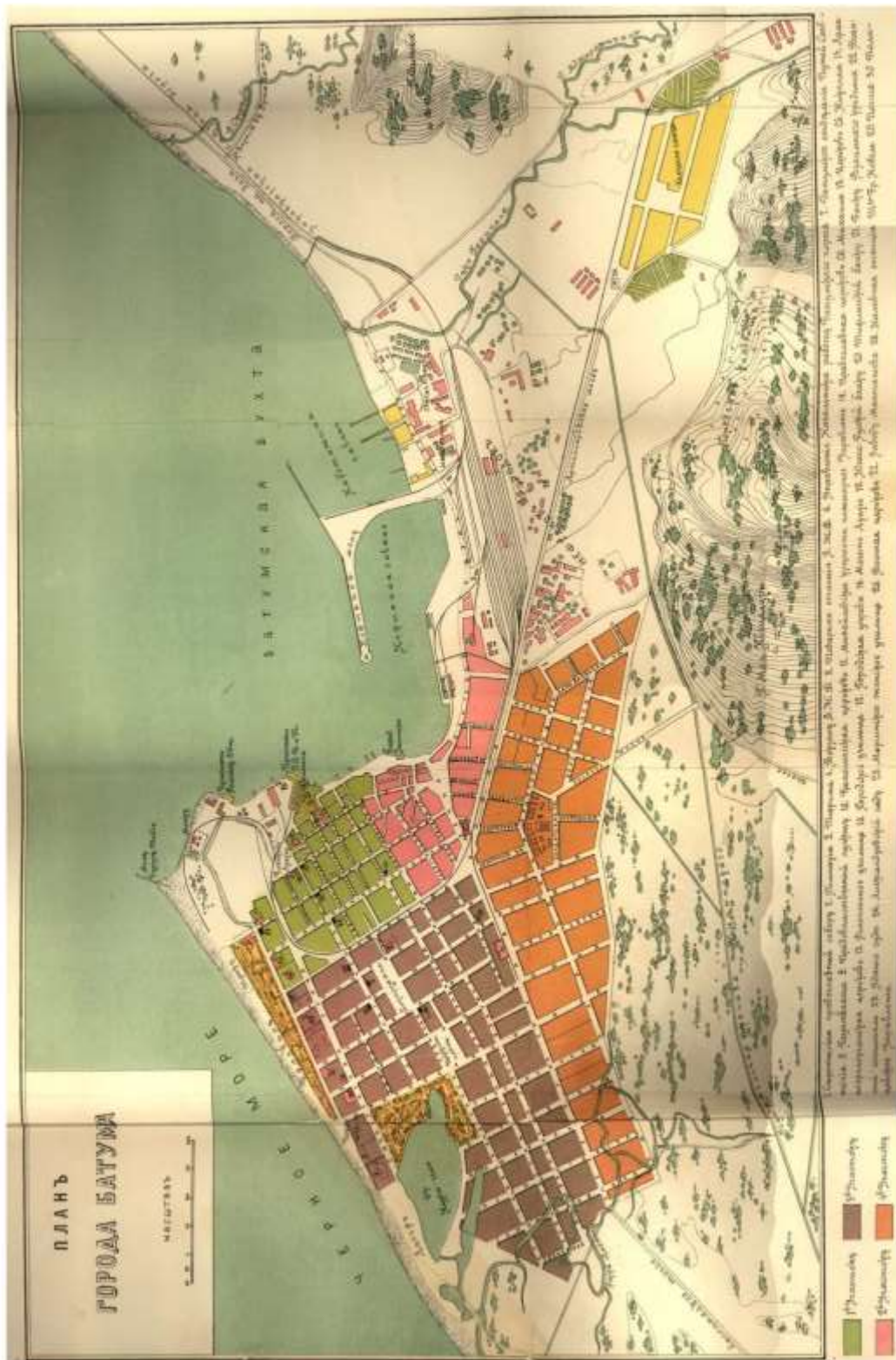
*Osmanlı döneminde Batum'da Sultan Abdulaziz adına yaptırılmış Aziziye Camii
(Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)*

EK-2

Batum sahil yolu (A Trip to Old Batumi, Batum 2014, s. 89).

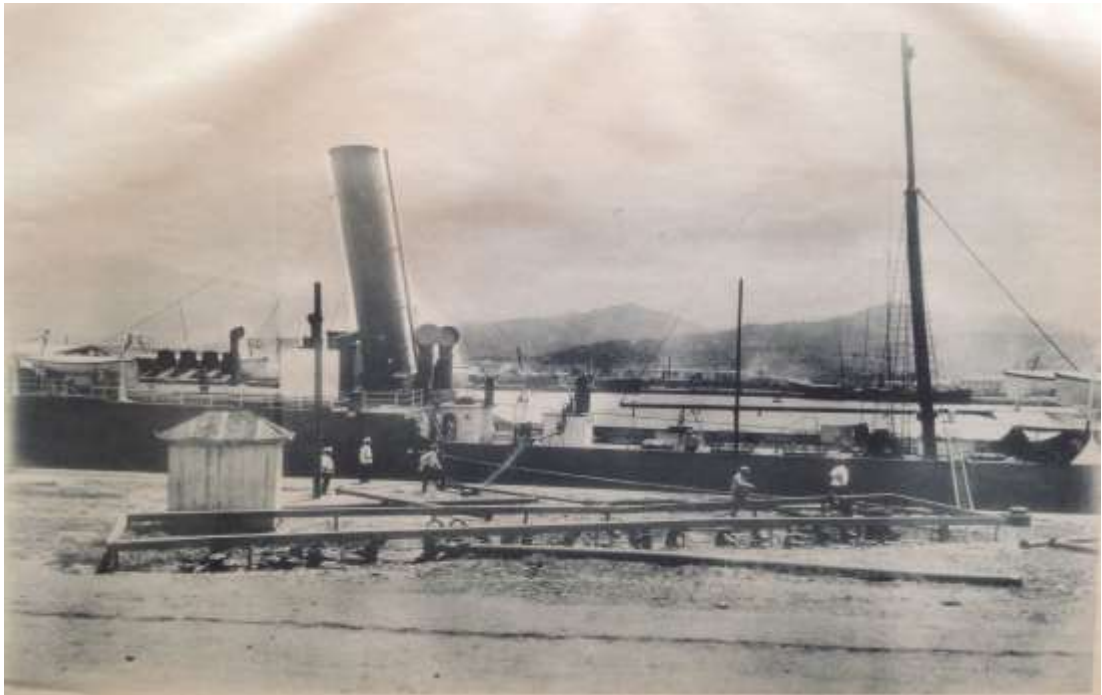
1890 yılına ait Batum şehir planı (N.P. Gurskaya, *Putevoditel i Spravoçnaya Knijka po g. Batumi i Okrestnostyam*, Batum 1901, s. 81)

EK-4

Batum 'daki Petrol Kasabası (NPLG)

EK-5

Batum Limanı 'nda tanker gemisine petrol dolumu

EK-6

Bakü'den Batum'a gazyığı taşıyan sarnıçlı vagonlar

EK-7

Годъ изданія I. Отдѣльный № 5 коп. Суббота, 22-го Декабря 1912 года.

БАТУМЪ

Областные Вѣдомости

Выходятъ два раза въ недѣлю

№ 18.

Подписка и объявленія для издательства въ горахъ «Батумъ» принимаются въ редакцію (редакціонно-печательня) Восточнаго Губернатора, находящуюся, отъ 10-ти часовъ утра до 2-хъ часовъ вечера.

Подписка здѣсь для объявленій въ подлинномъ: въ годъ 8 руб., въ четыре мѣсяца 1 руб.; для объявленій въ годъ 4 руб., въ четыре мѣсяца 1 руб. 35 коп. съ доставкой и доставкой.

Плата за частныя объявленія—на срокъ мѣсяца, за одинъ разъ 20 к., за два раза 30 к. и за три раза 40 коп.

За переносъ объявленій на другой день 5 к. со строки.

Газета «Батумъ» имѣетъ ближайшимъ цѣлемъ покровительственное изученіе Батумской области и распространяетъ въ обществѣ свѣдѣнія о томъ, каковыя выгоды и выгоды имѣютъ въ составѣ, такъ и о мѣропріятіяхъ, направленныхъ къ ихъ благоустройству.

Газета, помимо прочаго, въ разсказѣ, въ своемъ изданіи, доставляетъ свѣдѣнія и о мѣропріятіяхъ.

На промышленныя извѣщенія должны быть означены фамилія и адресъ автора.

На основаніи Высочайшаго утвержденія 8 апрѣля 1902 г. мѣсяца Государственнаго Совета, Министерствъ Внутреннихъ Дѣлъ, по согласію съ Министерствомъ Финансовъ и Государственнаго контроля, утвержденнаго въ предѣлахъ, съ 1 января 1912 года, установленъ налогъ на печать объявленій, а именно: за печатаніе, объявленій въ губернскихъ извѣщеніяхъ въ печатывающихся объявленіяхъ.

1) Плата за печатаніе объявленій, а именно: за печатаніе, объявленій, объявленій въ губернскихъ извѣщеніяхъ, объявленій по 5 коп. за квадратъ объявленій на листѣ, а. н. по 15 к. на строкъ, если они состоятъ изъ трехъ строкъ.

При печатаніи объявленій допускаются употребленія разныхъ шрифтовъ и 2) высылку представляется право выбора шрифта, выходящимъ въ телеграфіи.

При повтореніи одного и того же объявленія въ тотъ же день, дается скидка 1/2, с. стоимости первой, второй и третьей публикаціи.

3) Для разнаго объявленія въ одной изъ объявленій, объявленій, объявленій на выборъ по взаимной согласіи, на бумагу по разсчету телеграфіи, а въ печатаніи, а по ея стоимости, притомъ объявленія, объявленія въ другихъ извѣщеніяхъ, не печатываются.

Çarlık idaresinde Batum'da çıkan Batum Oblastnıya Vedomosti adlı gazete.

EK-8

Çarlık idaresinde Batum'da çıkan *Batum Eyalet Ceridesi* adlı gazete

EK-9

Çarlık idaresinde Batum'da çıkan *Batumskiy Listok* adlı gazete

EK-10

Batum Sancağı'ndan Rusya'ya Terk Olunan Kaza ve Nevahi Esamisidir				
Batum Kazası	Çürüksu Kazası	Acarateyn Kazası'na tâbi' Acara-i Ulya Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Acara-i Süfla Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Maçahel Nahiyesi
Hopa Kazası'na tâbi' Gönve ve nam-ı diğer Maradit Nahiyesi	Livane Kazası'na tâbi' Livane Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Murgul Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Heba Nahiyesi	
Çıldır Sancağı'ndan Rusya'ya Terk Olunan Kaza ve Nevahi Esamisidir				
Oltu Kazası'na tâbi' Oltu Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Namervan Nahiyesi	Penek Kazası'na tâbi' Penek Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Bardız Nahiyesi	
Ardahan Kazasına tâbi' Ardahan Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Çıldır Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Posov Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Göle Nahiyesi	
Ardanuç Kazası'na tâbi' Ardanuç Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Şavşat Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' İmerhev Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Tavusker Nahiyesi	
Kars Sancağı'ndan Rusya'ya Terk Olunan Kaza ve Nevahi Esamisidir				
Kars Kazası'na tâbi' Kars nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Taht Nahiyesi	Şuragel Kazası	Zaruşad Kazası'na tâbi' Zaruşad Nahiyesi	Kazâ-i mezkûreye tâbi' Akbaba Nahiyesi
Kağızman Nahiyesi	Pasin-i Süfla Nahiyesi'nin bazı karyeleri			

TKGM, d, 2422/48, (24 Şubat 1880), lef 49.

EK-11

Çarlık idaresinde Batum'da çıkan Batumskiy Golos adlı gazete

EK-12

Berlin Antlaşması'na Göre Türk-Rus Sınırı

ЕК-13

Batum Vilayeti'nin arması (Gerbi, Gorodov, Guberniy, Oblastey i Posadov Rossiskoy İmperii, Sostavil P.P. Fon Vinkler, S.-Peterburg, İzdaniye Khigoprodavtsa İv. İv. İvanova 1899, s.10).

ÖZGEÇMİŞ

Resul TURAN

1986'da Erzurum'da doğdu. Lisans eğitimini 2010 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümünde; yüksek lisansını 2013 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde tamamladı. 2011 yılında Rize Üniversitesi'ne (2012'den itibaren isim değişikliğiyle Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi) Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2013'te İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı doktora programına başladı. 2014 yılında Rusya'da bir yıl süreyle Rusça dil eğitimi aldı ve doktora çalışmalarını yürüttü. Karadeniz ve Kafkasya tarihine dair çalışmalarını sürdürmektedir.